

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В ПЕРЕЯСЛАВІ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СТАСЮК ОЛЕСЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 94(477) «192/193»:323.282]:351(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ІНСТИТУТ УПОВНОВАЖЕНИХ У ЗДІЙСНЕННІ
ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932-1933 РОКІВ В УСРР**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів,
текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

_____ О.О. Стасюк

Науковий консультант: Сергійчук Володимир Іванович, доктор історичних
наук, професор

Переяслав, 2021

АНОТАЦІЯ

Стасюк О.О. Інститут уповноважених у здійсненні Голодомору-геноциду 1932-1933 років в УСРР. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – Історія України. – Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Переяслав, 2021.

У дисертаційній роботі здійснено комплексний історичний аналіз інституту уповноважених, які стали практичними виконавцями злочину Голодомору-геноциду 1932-1933 рр., організованого комуністичним тоталітарним режимом в УСРР. Діяльність уповноважених представлено на базі вперше використаних архівних матеріалів центральних, галузевих, польових досліджень із застосуванням сучасного теоретико-методологічного інструментарію.

Актуальність теми. Демократичний вектор розвитку, який обрала сучасна Українська держава, передбачає посилену увагу до розбудови громадянського суспільства. У цьому контексті особливого значення набуває ретельне вивчення як досвіду існування елементів такого громадянського суспільства в минулому, так і передумов, причин та наслідків їх руйнування комуністичним тоталітарним режимом СРСР. Розуміння тих інструментів та механізмів, які комуністичні керівники радянської імперії застосовували для утвердження та легітимації своєї влади, може суттєво спростити розбудову демократичної, правової та соціальної держави, допомогти у створенні правових запобіжників повернення до політичних практик антигуманного комуністичного режиму. Одним із таких знарядь утвердження в Україні комуністичного тоталітарного режиму стала інституція уповноважених, які були практичними виконавцями злочину Голодомору-геноциду.

Виходячи з результатів аналізу літератури та нової джерельної інформації, актуальність та доцільність усебічного дослідження проблеми обумовлюються такими мотивами:

- необхідністю дослідити стан наукового розроблення теми, напрями й тенденції історичної думки з обраної проблеми; відсутністю праць, у яких застосовувався комплексний підхід до вивчення становища, діяльності, місця і ролі уповноважених у здійсненні злочину Голодомору-геноциду в 1932–1933 рр.;

- важливістю здійснення методологічного аналізу голодоморознавчого дискурсу, особливо в частині функціонування інституту уповноважених та розкриття імен виконавців злочину геноциду; потребою розкриття процесу деформації соціальної структури українського соціуму комуністичним режимом; необхідністю проаналізувати політико-інституційні засади появи інституту уповноважених в УСРР;

- потребою нагромадження, систематизації, наукового синтезу джерельної інформації, яка сприятиме відновленню історичної правди щодо злочинної діяльності інституту уповноважених у здійсненні Голодомору-геноциду українців у 1932–1933 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є першим дисертаційним дослідженням, спрямованим на комплексний науковий аналіз інституту уповноважених у здійсненні Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в УСРР. У результаті проведеного дослідження сформульовано низку нових наукових положень і висновків, запропонованих особисто здобувачем, зокрема:

вперше: на основі сучасних загальнонаукових і спеціальних методів дослідження комплексно проаналізовано процес становлення інституту уповноважених в УСРР; досліджено специфіку мобілізації «на село» уповноважених

усіх рівнів, зокрема в рахунок «80»; «106»; «400»; «800»; «2340», встановлено кореляційні зв'язки у здійсненні геноциду українців комуністичним тоталітарним режимом; структуровано форми і методи діяльності уповноважених у хлібозаготівельних кампаніях 1932 і 1933 рр.; узагальнено соціально-психологічні характеристики уповноважених у хлібозаготівельних кампаніях 1932–1933 рр. *Удосконалено*: завдання уповноважених у хлібозаготівельних кампаніях 1932–1933 рр.; змістове наповнення базових категорій дослідження (тоталітаризм, тоталітарні інституції, геноцид, соціокультурна деформація, індоктринація, окупація, анексія).

Набули подальшого розвитку: теоретико-методологічні засади дослідження кумулятивної радикалізації та злочинної діяльності уповноважених; осмислення геноцидних засад формування комуністичного тоталітарного режиму.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, вказано на зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами і грантами, визначено мету і завдання дисертації, перераховано наукові методи дослідження, сформульовано наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, зазначено особистий внесок здобувача, наведено дані щодо апробації результатів дослідження, публікацій, структури й обсягу дисертації.

Розділ 1 «Історіографія, джерела та методологічні засади дисертації» запропонує періодизацію проблеми у зв'язку з розвитком ступеня розробленості проблеми, її джерельного забезпечення та пошуком ефективного дослідницького інструментарію. Встановлено, що для радянського періоду характерне тотальне фальшування подій та явищ, що відбувалися на українських землях, зокрема, спотворена роль комуністичного режиму в організації масового штучного голоду 1921–1923 рр. та злочину Голодомору-геноциду проти української нації.

У розділі 2 «Україна на початку 1920-х років: трансформації та деформації соціальної структури» висвітлюються зміни (трансформації та деформації), що

відбулися в соціальній структурі українського соціуму у 1920-х рр., розглянуто політичні передумови запровадження та функціонування інституту уповноважених в УСРР.

Злочинні дії комуністичного режиму зумовили як прямі демографічні втрати («розкуркулення» та депортації, масові арешти, убивства, розстріли), так і непрямі (зниження народжуваності внаслідок скорочення населення репродуктивного віку). Дані про смертність у 1930-і рр. сучасними дослідниками оцінюються як неповні та недостовірні, оскільки на початку 1933 р. існувала заборона реєстрації смертності, і це суттєво ускладнює вивчення природного руху населення в період вчинення злочину геноциду.

Діяльність більшовицьких надзвичайних продовольчих загонів, застосування режиму заручників, заслонів довкола сіл, армійських підрозділів, карально-репресивних заходів ревтрибуналів, придушення опору українських селян є безперечними доказами свідомої колонізаторської політики Росії.

Розділ 3 «Функціонування інституту уповноважених та виконавців в УСРР у 1932 р.» розкриває специфіку діяльності уповноважених у хлібозаготівельній кампанії 1932 р.

Уповноважені та частина активістів із числа безпосередніх виконавців хлібозаготівлі продовольством забезпечувалися за рахунок тих, кого грабували, а також мали можливість придбати в закритому розподільнику дефіцитні промислові товари. При вдалому виконанні своїх функцій уповноважений отримував не лише статус вірного партійця, а головний титул у партійній ієрархії – спроможного виконати «завдання партії». Водночас невиконання будь-яких планів маркувалося як «прояв опортунізму» уповноваженого, слабкість його політичної свідомості та організаційна неспроможність. Унаслідок цього його могли понизити в партійно-радянських посадах, що призводило до зниження статусу, позбавлення певного рівня

матеріальних благ, небезпеки опинитися на маргінесі радянського суспільства. Усвідомлюючи це, уповноваженні докладали максимальних зусиль, щоб виконати затребувані злочинні плани.

«Війна за хліб» насправді була війною проти українців. Діяльність голови РНК СРСР В. Молотова як уповноваженого Й. Сталіна стала одним із чинників Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Вона спрямовувалася на безумовне виконання плану хлібозаготівлі, намальованого і затвердженого політбюро ЦК ВКП(б). Проте не слід применшувати й відповідальність політичного керівництва УСРР, яке не могло чи не бажало дискувати із сталінським уповноваженим і завзято виконувало його вказівки. Також відповідальність покладається і на уповноважених, і на буксирні бригади, які стали каральними злочинними угрупованнями та інструментами вчинення злочину геноциду 1932–1933 рр.

У розділі 4 «Кумулятивна радикалізація: діяльність уповноважених у ході організації Голодомору в 1933 р.» розглянута діяльність уповноважених і їх причетність до організації Голодомору в 1933 р.

Прикриваючись проведенням роботи з виявлення «розкраденого і прихованого» та «незаконно розданого» хліба, формуванням насінневих фондів для весняної засівної кампанії, комуністичний режим насправді реалізовував план знищення українського народу.

У розділі 5 «Соціально-психологічний портрет «уповноваженого» здійснена спроба на основі архівних документів, матеріалів та усноісторичних джерел скласти соціально-психологічний портрет уповноважених.

Аналіз архівних матеріалів дає можливість зробити певні узагальнення щодо типових соціально-психологічних рис уповноважених, які практично вчиняли геноцид українців організований комуністичним тоталітарним режимом в 1932–1933

рр. Їхнє соціальне становище характеризувалося помітними рисами амбівалентності: з одного боку, вони не мали чітко зафіксованого адміністративного статусу, але з іншого, – отримували майже абсолютну владу над мешканцям підвладних їм територій. Їхня девіантна поведінка цілком логічно вкладалася в рамки антигуманної та антиукраїнської політики комуністичного режиму. У психологічному плані це індивіди, що характеризуються несформованістю потреби в саморегуляції, емоційною нестабільністю і дратівливістю, манією величі, відсутністю внутрішньої автономності (несвобода), яку прагнули компенсувати через самоствердження за рахунок володарювання над іншими та реалізації базових (інстинктивних) потреб.

Ключові слова: уповноважені, виконавці, активісти, комуністичний тоталітарний режим, Голодомор-геноцид українців, буксирні бригади, хлібозаготівельна кампанія.

ABSTRACT

O.Stasiuk. The institution of the commissioners in committing the Holodomor genocide of 1932-1933 in UkrSSR. Qualifying scientific work as a manuscript.

This is the dissertation for Doctor of Sciences degree in History, specialty 07.00.01 «History of Ukraine». State Institution of Higher Education Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav, Pereyaslav, 2021.

The work carries out a comprehensive historical analysis of the institution of the commissioners who became practically the perpetrators of a crime of the Holodomor genocide in 1932-1933, organized by the communist totalitarian regime in the USSR. It presents the commissioners' actions based on the first used archival materials and personal collections with the application of the modern theoretical and methodological framework.

The topicality of the research. A democratic vector of the development, that the modern Ukrainian state has chosen, implies increased attention to developing civil society.

A detailed study of the experience of the existence of such civil society elements, as well as the preconditions, causes, and consequences of their destroying by the communist totalitarian regime, acquires particular significance within the context. Understanding the tools and mechanisms used by the communist leaders of the Soviet empire to affirm and legitimize their power can significantly simplify the development of a democratic, legal and social state, helping to create legal safeguards against the return to political practices of the inhumane communist regime. The institution of the commissioners, who were actual perpetrators of the Holodomor genocide, was one of the tools used in Ukraine to establish a communist totalitarian regime.

Based on the results of the analysis of the literature and new source information, the relevance and feasibility of a comprehensive study of the problem are due to the following motives:

- the need to explore the state of scientific development of the topic, historical transformations and trends of thought on the selected problem; lack of works that used a comprehensive approach to studying the position, activities, place and role of the commissioners committing an act of the Holodomor genocide crime in 1932-1933;

- the importance of methodological analysis of the Holodomor discourse, in particular functioning of the institution of the commissioners and coverage of the perpetrators' names, committing a crime of the Holodomor Genocide in 1932-1933; the need to reveal the process of deformation of the social structure of Ukrainian society by the communist regime; the need to analyze the political and institutional basis of the establishment of the institution of the authorized in the UkrSSR.

- the need to accumulate, systematize, scientifically synthesize source information that will help restore the historical truth about the criminal activities of the institution of the commissioners, committing the Holodomor genocide against Ukrainians in 1932-1933.

The novelty of the research. The research is the first attempt, which carries out a comprehensive historical analysis of the institution of the commissioners, committing the

Holodomor genocide of 1932-1933 in the UkrSSR. It formulates a variety of scientific findings and conclusions, suggested by the researcher, particularly:

The paper presents the process of establishing the institution of the commissioners in the UkrSSR based on the first used modern general-scientific and special methods; it explores specific features of the all-levels authorized's mobilization "to the village", particularly «80»; «106»; «400»; «800»; «2340»; the work identifies correlations in committing genocide against Ukrainians by the communist totalitarian regime; it structures forms and methods of the commissioners' activities of grain procurements campaign in 1932 and 1933; it generalizes socio-psychological characteristics of the commissioners in grain procurements campaign of 1932-1933. *The improvements relate to:* tasks of the commissioners in the grain procurements campaign of 1932-1933; content of basic research categories (totalitarianism, totalitarian institutions, genocide, socio-cultural deformation, indoctrination, occupation, annexation). *Further development deals with:* theoretical and methodological approaches to the study of the cumulative radicalization and criminal activities of the authorized people; comprehension of genocidal principles of the communist totalitarian regime.

The introduction substantiates the relevance of the research topic, its connection with scientific topics, programs, and grants, defines the purpose and research objectives, object, and subject of scientific research, scientific novelty, explains the practical significance of the dissertation, reflects the approbation of research results, provides information about the structure and scope of work.

The first chapter, "Historiography, Source Base, and Methodology of the Research Topic," proposes periodization of the problem concerning the development of the historical level of the problem elaboration, its source base, and search of the effective research tools. It is identified that the Soviet period is characterized by total falsification of events and phenomena that took place on Ukrainian lands, in particular, the distorted role

of the communist regime in organizing the mass man-made famine of 1921-1923 and the Holodomor genocide against the Ukrainian nation.

The second chapter, "Ukraine in the early 1920s: transformations and deformations of social structure," focuses on the changes (transformations and deformations) that occurred in the social structure of Ukrainian society between 1920 and x years. It describes the political preconditions for establishing and functioning the institution of the commissioners in the UkrSSR.

The criminal actions of the communist regime caused both direct demographic losses (dekulakization and deportations, mass arrests, murders, executions) and indirect (declining birth rate due to population decline reproductive age). Present researchers assess mortality data in the 1930s as incomplete and unreliable since there was a ban on mortality registration at the beginning of 1933, which significantly complicates the study of the natural population movement during the crime of genocide.

Activities of the Bolshevik emergency food detachments, the use of hostages, barriers around villages, army units, punitive, and repressive measures of the tribunals, suppression of Ukrainian resistance peasants are indisputable evidence of Russia's conscious colonial policy.

The third chapter, "The functioning of the institution of the commissioners and perpetrators in UkrSSR in 1932," reveals specific features of the commissioners' activities in the grain procurements campaign in 1932. The commissioners and activists, among the direct perpetrators of grain procurements, were provided with food by robbery, and they could purchase scarce manufactured products in the closed distributors. If the commissioner performed his functions successfully, he received not only the status of a loyal party member but the main title in the party hierarchy- able to perform "party tasks." At the same time, if the commissioner did not carry out any of the plans, it was regarded as a "manifestation of opportunism" on the part of the commissioner, a lack of political consciousness on his part, and organizational failure. As a result, he could be demoted in

party-Soviet positions, leading to a decline in status and, depending on one's level of material wealth, the risk of being on the margins of Soviet society. Realizing this, the commissioners made every effort to carry out the requested criminal plans.

The "War for bread" was, in fact, a war against the Ukrainians. The activities of V. Molotov, the head of the Council of People's Commissars of the USSR and J. Stalin's commissioner, became one of the factors in the Holodomor genocide of 1932-1933. However, the political responsibility of the USSR's leadership, who could not or did not want to discuss with Stalin's commissioner and persistently followed his orders, should not be underestimated. The commissioners and "towing" brigades, which became punitive criminal groups and tools of genocide in 1932-1933, are responsible as well.

The fourth chapter, "Cumulative Radicalisation: The Activities of the Commissioners in the Organization of the 1933 Holodomor," describes the commissioners' activities and involvement in organizing the Holodomor in 1933.

The communist regime implemented a plan to exterminate the Ukrainian nation under the guise of detecting "stolen and hidden" and "illegally distributed" bread and forming seed funds for the spring sowing campaign.

The fifth chapter, "Socio-psychological portrait of the commissioner," attempted to compile a socio-psychological portrait of the commissioners based on archival documents, materials, and oral historical sources.

The analysis of archival materials enables to generalization of the typical socio-psychological traits of the commissioners who practically committed genocide against Ukrainians in 1932-1933, as organized by the communist totalitarian regime. Their social status was characterized by notable ambivalence: on the one hand, they lacked a clearly defined administrative status, but on the other, they were granted nearly absolute power over the inhabitants of the territories under their control. Their deviant behavior logically fits into the framework of the communist regime's inhumane and anti-Ukrainian policies. Psychologically, they are individuals who have an unformed need for self-regulation,

emotional instability, and irritability, a mania for greatness, a lack of internal autonomy (lack of freedom), and they sought to compensate by dominating others and implementing basic (instinctive) needs.

Keywords: commissioners, perpetrators, activists, communist totalitarian regime, the Holodomor genocide against Ukrainians, “towing” brigades, grain procurements campaign.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Стасюк О.О. Становлення, формування, діяльність тоталітарної інституції уповноважених в УСРР в роки Голодомору-геноциду: монографія / О.О.Стасюк. Переяслав, (Київ.обл.): Домбровська Я.М., 2021. 356 с.

Рецензії: Молоткіна В. Рецензія на монографію Стасюк О.О. (Становлення, формування, діяльність тоталітарної інституції уповноважених в УСРР в роки Голодомору-геноциду: монографія / О.О.Стасюк. Переяслав, (Київ.обл.): Домбровська Я.М., 2021. 356 с.) Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). Київ, 2021. № 3. URL: inb.dnsgb.com.ua/2021-3/index.html

Борисенко В. Рецензія на монографію Стасюк О.О. Становлення, формування, діяльність тоталітарної інституції уповноважених в УСРР в роки Голодомору-геноциду / доктор історичних наук, професор, завідувач відділу архівних фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України В.Борисенко. *Соціум. Документ. Комунікація*: зб. наук. статей. Серія «Історичні науки». Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2021. Вип. 13 (Фахове видання).

Статті в наукових фахових збірниках та журналах України й іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз:

2. Стасюк О. До історіографії проблеми дослідження ролі уповноважених і активістів у вчиненні Голодомору як злочину геноциду українців. *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Т31. С.46–64.

3. Стасюк О. Діяльність уповноважених та виконавців Голодомору-геноциду 1932-1933 рр.: методологічний аспект. *Український селянин*. 2021 Вип. 25. С.111–114.

4. Стасюк О. Методи роботи хлібозаготівельних бригад як спосіб вчинення злочину геноциду в Україні. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С.59–62.

5. Стасюк О. Роль сільського активу у проведенні організаційно-масової роботи з хлібозаготівлі під час Голодомору-геноциду (на основі архівних матеріалів). *Українознавство*. 2020. №2(75). С. 62–70.

6. Стасюк О. Політико-ідеологічні передумови формування груп низових активістів як виконавців Голодомору-геноциду. *Література та культура Полісся*. Вип. 99. Серія «Історичні науки». 2020. № 13 С.37–51.

7. Стасюк О. Перспективи меморалізації теми Голодомору в музейному просторі. *Українознавство*. 2018. №4(69). С. 80–88.

8. Стасюк О. Сприйняття Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в незалежній Україні: політичні кроки та освітні уроки. *Література та культура Полісся*. Серія «Історичні науки». 2018. Вип. 92. № 10. С. 214- 231.

9. Стасюк О. Вплив тривалого голодування на людину та трансгенераційні наслідки Голодомору-геноциду. *Народна творчість та етнологія*. 2019. №4 (380) С. 16–23.

10. Стасюк О. Український Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. як новий наратив

і колективна травма Європи. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 142 (№3). Ч.1. Історичні науки. С. 78-81.

11. Стасюк О. Владно-партійна вертикаль ВКП(б) та КП(б)У в період Голодомору-геноциду українців. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 5/6 (387/388) С.75–83.

12. Стасюк О. Проблема оцінки демографічних втрат України внаслідок Голодомору-геноциду у контексті деяких новітніх досліджень// *Гілея: науковий вісник*. К.: «Видавництво «Гілея», 2020, Вип. 156 (№ 5). С.118-123.

13. Стасюк О. Партійні документи як доказ організації злочину геноциду українців 1932-1933 рр. // *Гілея: науковий вісник*. К.: «Видавництво «Гілея», 2020, Вип. 157 (№ 6-9). Ч.1. Історичні науки. С.124-130.

14. Стасюк О. Діяльність В. Молотова як уповноваженого під час Голодомору-геноциду 1932-1933 рр.// *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ №1 (55) 2021 р.* – С.142-162.

15. Стасюк О. Феномен «уповноваженого» в умовах Голодомору-геноциду // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ №2 (56) 2021 р.* С.5-24.

16. Стасюк О. Діяльність уповноважених та активістів у ході організації Голодомору-геноциду на Київщині та Чернігівщині у 1932-1933 роках. *Старожитності Лукомор'я*. 2021 №5 (8). С. 81-91.

17. Стасюк О. Перша колективізація у Прикарпатті (1939-1941). *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 36. С. 98-101.

18. Стасюк О. Переваги та недоліки висвітлення теми Голодомору зарубіжними дослідниками. *Народна творчість та етнологія*. 2018. №5 (375). С. 28-39.

19. Stasiuk O. On the perpetrators list compilation of the Holodomor-Genocide of the Ukrainians: party-state nomenclature and employees repressive punitive bodies. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2021. 18. P. 135-147. Doi: 10.24919/2519-058X.18.226549

20. Stasiuk O. Repressive-punitive activity of «troika» attached to the state political administration of the Ukrainians SSR in the context of the Ukrainians' genocide. *Skhid*. Vol. 2(2) July-August 2021. P. 53-58.

21. Стасюк О. Аналіз документів і матеріалів ЦК ВКП(б), ЦККП(б)У, що визначили окремі заходи та завдання впровадження механізму злочину геноциду у 1932-1933 рр. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. Vol. 3-4 (55-56). С. 388-396.

22. Стасюк О. «Голодомор-геноцид» як категорія полідисциплінарного історичного дослідження подій 1932-1933 років в Україні. *Етнічна історія народів Європи*: збірник наукових праць. 2018. Вип. 56. С. 106-113.

23. Стасюк О. Функціонування інституту уповноважених в УСРР на початку 1932 р.: визначення напрямку, загальні рішення та їх виконання через призму партійних документів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Т.32. С.52–65.

24. Маркова С., Стасюк О. Масовий штучний голод 1921–1923 рр.: суспільно-економічні наслідки легітимації комуністичного режиму в Україні. *Українознавство*. 2021. №3(80). С.114–129.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

25. Стасюк О. Діяльність активістів і уповноважених з хлібозаготівель на Київщині та Чернігівщині в роки Голодомору-геноциду (за матеріалами районної преси 1932–1933 рр.). *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті*: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11-12 червня 2020 р. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 381–385.

26. Стасюк О. Підґрунтя формування груп низових активістів – виконавців Голодомору-геноциду. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*:

Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / збірник тез доповідей: випуск 22 (м. Тернопіль, 14 травня 2020 р.). Тернопіль, 2020. С. 70–73.

27. Стасюк О. Документи ЦДАГО України про роль та діяльність сільських активістів під час Голодомору-геноциду *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / збірник тез доповідей: випуск 23 (м. Тернопіль, 11 червня 2020 р.). Тернопіль, 2020. С. 65-68.

28. Стасюк О. Діяльність виконавців злочину геноциду української нації на прикладі Ічнянського району Чернігівської області (кінець 1932 р. – початок 1933 р.). *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / збірник тез доповідей: випуск 36 (м. Тернопіль, 13 жовтня 2021 р.). Тернопіль. 2021. С. 24-26.

29. Стасюк О. Методологічні проблеми вивчення інституту уповноважених і виконавців Голодомору-геноциду української нації. *Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (19 листопада 2020 р.). Житомир «Полісся», 2021. С. 175-179.

30. Стасюк О. Методи роботи хлібозаготівельних бригад як спосіб вчинення злочину геноциду в Україні. *Поділля в добу непу (1921–1928)*: зб. матеріалів II Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (м. Хмельницький, 22 грудня 2020). Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2021. С. 214–217.

31. Markova S., Stasiuk O. Psychological and psychiatric consequences of the famine (Holodomor)-genocide. *WPA Regional Congress 2021. Psychopathology in periods of transitions*. Kyiv, Ukraine, July, 7–9.2021 С.42-43.

32. Стасюк О. Соціальний портрет «уповноважених та виконавців» Голодомору (1932-1933 рр.). *Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття*. Матеріали II міжнародної наукової конференції (5 листопада 2021 р.) м. Рівне: «Європейська наукова платформа» Т.3 С. 98–101.

33. Стасюк О. Хлібозаготівельна кампанія у Вінницькій області (листопад 1932 р. – січень 1933р.): злочинні дії виконавців // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 24 вересня 2021 р. Вінниця, 2021. С. 165-169.

34. Стасюк О. Ідеологічна передумова появи інституту уповноважених // Масовий штучний голод 1921-1923 рр. (до сотих роковин): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (30 вересня 2021 р.). Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2021. С.100-108.

35. Стасюк О. Уповноважені та виконавці Голодомору 1932-1933 рр. в усно-історичних свідченнях. *Актуальні проблеми науки, освіти та технологій: проблеми, тенденції, напрями*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 2 листопада 2021 р.): у 2 ч. Полтава: ЦФЕНД, 2021. Ч. 1. С.33–35.

Публікації, що додатково розкривають зміст дисертації:

36. Стасюк О. *Нариси про Голодомор*. Київ: Видавець Мельник М.Ю., 2019. 216 с.

37. *Навчальний посібник для вчителів з факультативного курсу «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації»* [за заг. ред. О. Стасюк]. Київ, 2021. 314 с.

38. Рафаель Лемкін: Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами) / Редактор Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. Київ: Видавець Мельник М., 2020. 240 с.

39. *Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань*. Упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021. 520 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	20
ВСТУП	24
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ	
ЗАСАДИ ДИСЕРТАЦІЇ	
1.1. Історіографія проблеми.....	31
1.2. Джерельна база дослідження	69
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи.....	88
Висновки до розділу	107
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.: ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА	
ДЕФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ	
2.1. Український соціум 1920-х рр.....	109
2.2. Політико-інституційні засади появи в УСРР інституту	
уповноважених.....	126
Висновки до розділу	153
РОЗДІЛ 3. ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ УПОВНОВАЖЕНИХ ТА	
ВИКОНАВЦІВ В УСРР У 1932 Р.	
3.1. Роль та місце уповноважених у хлібозаготівельній кампанії	
першої половини 1932 р.	156
3.2. Специфіка функціонування та роль інституту уповноважених	
в УСРР у другій половині 1932 р.	178

Висновки до розділу	225
---------------------------	-----

РОЗДІЛ 4. КУМУЛЯТИВНА РАДИКАЛІЗАЦІЯ: ДІЯЛЬНІСТЬ УПОВНОВАЖЕНИХ У ХОДІ ОРГАНІЗАЦІЇ ГОЛОДОМОРУ В 1933 Р.

4.1. Уповноважені в кампанії «виявлення і вилучення» хліба з українського села на початку 1933 р... ..	229
4.2. Роль уповноважених у системі геноцидних заходів другої половини 1933 р.. ..	287
Висновки до розділу	320

РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ УПОВНОВАЖЕНОГО

5.1. Соціально-психологічні характеристики уповноважених за архівними документами і матеріалами.....	324
5.2. Портрет уповноваженого за усно-історичними джерелами.....	366
Висновки до розділу	384

ВИСНОВКИ.....	388
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	407
---	------------

ДОДАТКИ.....	484
---------------------	------------

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПВ, Агітпроп – відділ агітації і пропаганди

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді

Волвиконком – волосний виконавчий комітет

ВНК (ВЧК) – Всеросійська надзвичайна комісія

Всеукрревком – Всеукраїнський революційний комітет

ВУНК (ВУЧК) – Всеукраїнська надзвичайна комісія

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет

ВЦКНС – Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян при ВУЦВК

Губвиконком – губернський виконавчий комітет

Губком – губернський партійний комітет

Губревком – губернський революційний комітет

ДПУ УСРР – Державне політичне управління УСРР

Зернотрест – Державне об'єднання зернових радянських господарств
Наркомзему СРСР

Зерноцентр – Всесоюзна спілка сільськогосподарської кооперації для виробництва, переробки та збуту зернових, бобових, олійних культур і фуражу

КК – Контрольна комісія обкомів та райпарткомів

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

КСРМУ – Комуністична спілка робітничої молоді України

КСМУ – Комуністична спілка молоді України

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

НК, Наркомат – Народний комісаріат

НК РСІ – Народний комісаріат Робітничо-селянської інспекції

НКЗ, НКЗС, Наркомзем – Народний комісаріат земельних справ

Наркомпраці – Народний комісаріат праці

Наркомпрод – Народний комісаріат продовольства

НКТ, Наркомторг – Народний комісаріат торгівлі

НКФ, Наркомфін – Народний комісаріат фінансів

НКШС, Наркомшлях – Народний комісаріат шляхів сполучення

НКЮ, Наркомюст – Народний комісаріат юстиції

ОВК, окрвиконком – окружний виконавчий комітет

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

ОКК – окружна контрольна комісія

Окрземвідділ – окружний земельний відділ

ОПК – окружний партійний комітет

ПП ОДПУ – Повноважний представник ОДПУ

Промбюро України – Організаційне бюро з відновлення промисловості при
Всеукраїнському, а згодом – при Раднаркомі УСРР

РНК, Раднарком – Рада народних комісарів

РНГ, Раднаргосп – Рада народного господарства

РПК, Райпартком – районний партійний комітет

РВК, райвиконком – районний виконавчий комітет

РВР, Реввійськрада – Революційна військова рада

РВРР – Революційна Військова Рада Республіки

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНГ, Раднаргосп – Рада народного господарства

РНК (Раднарком) – Рада народних комісарів

РО – Рада оборони

РПО – Рада праці та оборони

РСІ – Робітничо-селянська інспекція

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія

ТСОЗ – товариство спільного обробітку землі

УЕН – Українська економічна нарада

УКП – Українська комуністична партія

УКП(б) – Українська комуністична партія (боротьбистів)

Укрколгоспцентр, Укрколгосп – Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів

Уккратрударм – Українська рада Трудової армії

УРНГ – Українська рада народного господарства

ЦРНГ – Центральна рада народного господарства

Центрвиборчком – Центральний виборчий комітет

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків)
України

ЦКК КП(б)У – Центральна контрольна комісія КП(б)У

ВСТУП

Актуальність теми. Відносини влади і суспільства, партійно-радянської номенклатури і соціально-професійних груп у міжвоєнний період в Україні реалізовувалися на інституційному і повсякденному рівнях. Політично декларована робітничо-селянська влада насправді виявилася тоталітарною монопартійною системою диктаторського типу, а ідеологічний сленгізм «диктатура пролетаріату» означав диктатуру партії та її вождя. Суспільство пронизувала жорстка вертикаль комуністичної партії, яка опиралася на силові структури з карально-репресивними органами. Формально представницькі / радянські органи влади уособлювали комуністичний тоталітарний режим, який встановив тотальний контроль за суспільством. Радянські чиновники різних бюрократичних шаблів були номенклатурними функціонерами, які слухняно й заповзято впроваджували генеральну лінію партії та виконували особисті вказівки її лідера.

Актуальність наукового дослідження, особливо кваліфікаційного, має прикладне й суто теоретичне спрямування. Вивчення історичного досвіду функціонування інституту уповноважених у здійсненні Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. сприятиме формування концептуальних засад меморіальної композиції Національного музею Голодомору-геноциду. В історіографічному сенсі інститут уповноважених постає в його реальному функціональному значенні. Ототожнення самого історичного поняття «інститут уповноважених» з організаторами Голодомору-геноциду надає обраній темі дисертаційного дослідження активного смислового сенсу. Комуністичний тоталітарний режим, застосовуючи хлібозаготівлі як головний інструмент геноциду, здійснював його через функціональний інститут уповноважених. Карально-репресивні методи хлібозаготівель, особисто насаджувані уповноваженими в українських селах і районах, розкривають суть геноциду українців.

Науково-пізнавальне й меморіальне значення вивчення теми полягає в діалектичному поєднанні термінів «інститут уповноважених» і «Голодомор-геноцид». Вони взаємодіють як парні категорії діалектики «сутність» – «явище», «зміст» – «форма». Історичні поняття є тотожними і, враховуючи соціально-демографічні наслідки геноциду українців, уособлюють злочинну сутність комуністичного тоталітарного режиму в Україні,.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі – «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні XIX – початку XXI ст.» (номер державної реєстрації 0112U005220).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу історичного матеріалу розкрити процес становлення та функціонування інституту уповноважених.

Відповідно до поставленої мети визначено такі завдання:

- дослідити стан наукового розроблення теми, історіографічні дискурси обраної проблеми;
- виявити та опрацювати джерельну базу дослідження;
- окреслити методологію, категоріальний апарат наукового пошуку;
- виявити деструктивний вплив комуністичного режиму на український соціум;
- проаналізувати політично-інституційні обставини виникнення інституту уповноважених в УСРР;
- встановити організаційні засади та особисту участь уповноважених у хлібозаготівельній кампанії першої половини 1932 р.;
- здійснити історико-теоретичний аналіз системних ознак функціонування інституту уповноважених у здійсненні геноциду українців;

- вивчити і класифікувати методи впливу уповноважених під час сільськогосподарських і хлібозаготівельних кампаній 1932–1933 рр.;
- систематизувати особовий склад уповноважених за соціально-професійним походженням і посадовою приналежністю;
- скласти груповий соціально-психологічний портрет уповноважених.

Об’єктом дослідження є інститут уповноважених в УСРР у роки Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Предметом дослідження є політично-інституційні складники інституту уповноважених, структура, специфічні методи роботи та соціально-психологічний портрет виконавців Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в УСРР.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1920–1930-і рр. – період становлення політично-ідеологічних та організаційних засад інституту уповноважених, їх функціонування в 1932–1933 рр. в УСРР.

Територіальні межі дослідження охоплюють УСРР (адміністративно-територіальний поділ 1920–1930-х рр.).

Методи дослідження. Методології дослідження присвячений окремий підрозділ роботи. Методологічною основою дисертації є сукупність загальнонаукових і спеціально-історичних методів наукового пізнання, застосування яких зумовлене метою, завданнями, специфікою предмета й об’єкта дослідження.

Належне місце в дослідженні посіли такі загальнонаукові методи: системний, аналізу, синтезу, індукції і дедукції, узагальнення тощо. Для забезпечення всебічного вивчення головних аспектів досліджуваної теми також було використано метод критичного аналізу джерел, історичний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-психологічний, історико-біографічний методи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є першим монографічним дослідженням, спрямованим на комплексне наукове

дослідження інституту уповноважених у здійсненні Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в УСРР. У результаті проведеного дослідження сформульовано низку нових наукових положень і висновків, запропонованих особисто здобувачем, зокрема:

вперше: на основі сучасних загальнонаукових і спеціальних методів дослідження комплексно проаналізовано становлення інституту уповноважених в УСРР; встановлено специфіку мобілізації «на село» уповноважених усіх рівнів, зокрема в так званій рахунок «80»; «106»; «400»; «800»; «2340», виявлено кореляційні зв'язки у здійсненні геноциду українців комуністичним тоталітарним режимом; структуровано форми і методи діяльності уповноважених у хлібозаготівельних кампаніях 1932 і 1933 рр.; узагальнено соціально-психологічні характеристики уповноважених у хлібозаготівельних кампаніях 1932-1933 рр. Конкретизовано: завдання уповноважених у хлібозаготівельних кампаніях 1932–1933 рр. Удосконалено: змістове наповнення базових категорій дослідження (тоталітаризм, тоталітарні інституції, геноцид, соціокультурна деформація, окупація, анексія); поглиблено розуміння місця і ролі уповноважених у здійсненні Голодомору-геноциду. Набули подальшого розвитку: теоретико-методологічні засади дослідження кумулятивної радикалізації та злочинної діяльності уповноважених; осмислення геноцидних засад ідеології комуністичного тоталітарного режиму.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дисертаційного дослідження були використані в розробленні науково-методичного забезпечення Всеукраїнської літньої історичної онлайн-школи «Голодомор: знати, щоб бути»; підготовки програми факультативного курсу «Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу»; написанні навчального посібника для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації»; підготовки наукового проєкту повнопрофільної експозиції Національного музею Голодомору-геноциду в будівлі другої черги меморіального комплексу.

Проведений аналіз, фактологічні й теоретичні матеріали дисертації можуть бути використані: при підготовці освітніх програм, узагальнювальних наукових праць з історії України, соціальної історії та історії повсякденності, навчальних посібників, підручників, написанні нормативних курсів і спецкурсів, розробленні музейних експозицій; у діяльності державних органів влади, громадських об'єднань для пошуку ефективних шляхів формування і зміцнення громадянського суспільства.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею. Усі результати роботи і положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертації були обговорені на засіданнях кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження оприлюднено в доповідях на конференціях міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів, зокрема: на науковому колоквиумі до 85 роковин Голодомору 1932-1933 «Wissenschaftskologium 85 Jahrestag des Holodomor 1932-1933» (Німеччина, Дюссельдорф, 13.10.2018); First Conferens «The Great Famine: consequences on the Lebanese and Ukrainians populations», (Ліван, Бейрут, 15.11.1918); круглому столі «Проблеми дослідження Голодомору-геноциду і комеморативні практики в Україні та світі» (Київ, 21.11.2018); Міжнародному форумі «Україна пам'ятає, світ визнає» (Київ, 22-24.11.2018); Міжнародній конференції «Holodomor 1932–1933 in Ukraine: Tragic pages of European history» (Бельгія, Брюссель, 4.12.2018); міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (Тернопіль, 14.05.2020); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті» (Львів, 11-12.06.2020); міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (Тернопіль, 11.06.2020); IV Міжнародній науково-

практичній конференції «Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду» (Київ, 19.11.2020); вебінарі «Learning history lessons for better future» (Норвегія, 26.11.2020); II Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції «Поділля в добу НЕПУ (1921–1928 рр.)» (Хмельницький, 11.12.2020); Українській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми історичної освіти» (Херсон, 18.03.2021); Міжнародній науковій конференції «Перший Голодомор українського народу 1921–1923 років, організований російським комуністичним режимом. До 100-річчя вшанування пам'яті жертв трагедії» (Київ, 27.05.2021); WPA Regional Congress 2021 «Psychopathology in periods of transitions» (Київ, 7-9.07.2021); Міжнародному форумі «Масові штучні голоди: пам'ятаємо, вшановуємо» пам'яті жертв Голодомору-геноциду українців 1932–1933 рр., до 100- роковин масового штучного голоду 1921–1923 рр., 75-х роковин масового штучного голоду 1946–1947 рр. (Київ, 7.09.2021); XXXIII Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Вінниччина: минуле та сьогодення» (24.09.2021); Міжнародній науково-практичній конференції «Масовий штучний голод 1921–1923 рр.» (Київ, 30.09.2021); міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (Тернопіль, 13.10.2021); Міжнародній конференції «Голодомор та голоди ХХ ст. в Україні: Україна пам'ятає – світ визнає!» (18.10.2021); Всеукраїнській науковій конференції «Пам'ятаємо. Вшановуємо. Досліджуємо» (до роковин штучних голодів, Голодомору) (Черкаси, 28.10.2021); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми науки, освіти та технологій: проблеми, тенденції, напрями» (Полтава, 2.11.2021); II міжнародній науковій конференції «Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук ХХІ століття» (Рівне, 5.11.2021).

Публікації. Фактичний матеріал, висновки й теоретичні узагальнення дослідження висвітлені в індивідуальній монографії, 23 наукових статтях у провідних вітчизняних фахових журналах та виданнях, що включені до міжнародних

наукометричних баз, 11 – у матеріалах науково-практичних конференцій і 4 – у публікаціях, які додатково відображають результати наукової роботи.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (627 найменувань) і додатків (4). Загальний обсяг дисертації становить 502 сторінки (із них 387 – основного тексту).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИСЕРТАЦІЇ

1.1. Історіографія проблеми

Проблеми становлення, організації та діяльності інституцій уповноважених із хлібозаготівель та роль їх виконавців у роки Голодомору-геноциду у вітчизняній історіографії спеціально не досліджувалася, хоча її окремі аспекти висвітлені. Під час організації Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., комуністичний режим активно використовував і вдосконалював досвід творення навмисного голоду, набутий на початку 1920-х рр., зокрема щодо організації спеціальних інституцій з реквізиції зерна в українців. З огляду на це вивчення історіографії проблеми варто розпочати з короткого огляду досліджень з історії масового штучного голоду 1921-1923 рр. і грабіжницької хлібозаготівельної політики більшовиків в окупованій Україні, яка потребувала створення реквізиційного апарату хлібозаготівель.

У радянський період відбулося тотальне фальшування подій та явищ, що були на українських теренах, зокрема, ролі комуністичного режиму в організації масового штучного голоду 1921–1923 рр. та злочину Голодомору-геноциду проти української нації. Спеціальних праць про тоталітарну інституцію уповноважених та виконавців у радянській історіографії не було, згадки про них мали заідеологізований характер.

Лише після проголошення Україною незалежності розпочався сучасний період в історіографії згаданої проблеми, що характеризується подальшим переосмисленням суспільних процесів та явищ, характеру компартійно-державного управління¹; міждержавних відносин між РСФРР і УСРР та національної політики

¹ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Київ : [Б.в.], 1999. 482 с. С. 233; Білокінь С.А. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Т. 1. Київ: [Б.в.], 1999. 448 с.; *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси* / Відп. ред. В. А. Смолій; Авт. кол.: Д. В. Архіреїський, О.

більшовиків в Україні². Перша спроба переосмислення советської хлібозаготівельної політики в 1921–1923 рр. була зроблена С. Кульчицьким і О. Мовчан. У їхній брошурі «Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр.» (1993 р. видання) було підтримано думку істориків української діаспори про те, що реквізиційна політика хлібозаготівель мала не тільки економічну, а й політичну мету, оскільки здійснювалася не тільки заради продовольчого забезпечення Червоної армії і промисловості, насамперед російської, а й з метою приборкання повстанського руху українських селян, які становили основу української нації і були носіями української ідентичності. Тобто подібно інституту закладництва або концтаборів, продрозкладка служила інструментом політичного терору більшовиків. Так само як і голод, який вона спричинила³. На необхідності «систематичного дослідження впливу голоду на селянський рух, який ніхто не проводив», зауважила запорізька історикиня Г. Турченко. Вона намагалася довести версію про терор голодом в Україні на підставі документів, що на той час були в розпорядженні істориків.⁴ Іншу спробу

Г. Бажан, Т. Б. Бикова, С. І. Білокін, О. Д. Бойко, Д. В. Веденєєв, В. М. Волковинський, Т. В. Вронська, О. І. Ганжа, Г. П. Герасимова, В. А. Гриневич, Л. В. Гриневич, А. П. Гриценко, В. М. Даниленко, Ю. А. Киричук, В. В. Крутов, С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.), О. Є. Лисенко, В. М. Литвин, В. В. Остроухов, О. П. Реєнт, В. А. Смолій, В. В. Ченцов, Ю. І. Шаповал. / НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2002. 952 с.; Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ін-т імені Г. Сковороди. Київ: Генеза, 2001. 557 с.

² Кульчицький С.В. Національна політика більшовиків під час створення комуністичного ладу. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 13. Київ, 2005. С.3-56. Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.) / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2008. 230 с.; Єфіменко Г. *Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік* / Відп. ред. С. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2012. 367 с.; Васильєв В. Політичне керівництво УСРР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938) Київ: Інститут історії України НАН України. 2014. 376 с.; Сокирська В.В. *Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політико-економічний та адміністративно-територіальний дискурс*: автореф. дис. ... доктора істор. наук. 07.00.02. Всесвітня історія. Тернопіль, 2018. 47 с.

³Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. *Історичні зошити*. Київ: Інститут історії України. 1993. 70 с. С.25-31, 63.

⁴ Турченко Г.Ф. Терор голодом на Півдні України у 1921–1923 рр. *Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство)*: Матеріали наукових читань, присвячених 60-річному ювілею професора Г.К. Швидько. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет,

підтвердження цієї версії, але в хронологічних межах 1920–1930-х рр., зробив В. Улянич.⁵ В есе «Чорна книга України», що містить документи, архівні матеріали, листи, доповіді та дослідження про злочини советської влади проти української нації, В. Сергійчук характеризує «голодомор 1921–1923 рр. як прелюдію до ще масштабнішої національної трагедії нашого народу в 1932–1933 рр.». Дослідник акцентує увагу на рішеннях політбюро ЦК КП(б)У про забезпечення пайками комуністів у голодуючих губерніях⁶. В авторській збірці «Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.» В. Сергійчук кваліфікує організацію першого советського голоду як складник політики «геноциду українського народу в ХХ ст., ... організованого більшовицькою владою» завдяки окупації УНР⁷. На підставі порівняльного аналізу советських голодоморів 1921–1923 рр. і 1932–1933 рр. О. Мовчан намагалася розкрити спільний механізм їх організації.⁸ Кульчицький не заперечував попередніх висновків про використання в країні терору голодом для придушення повстанського руху українських селян, про ставлення В. Леніна до України як до сировинного та продовольчого додатку Росії та про угодницьку позицію українських партійно-советських керівників, які пішли на замовчування голоду в Україні заради продовольчого постачання окупаційної армії, російських

2004. С. 149–155; Турченко Г.Ф. Голод 1921–1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на Півдні України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXII. Запоріжжя, 2012. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/32/turchen2.pdf.

⁵ Улянич В.І. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 роках. Київ: МАУП, 2004. 84 с.

⁶ Сергійчук В. Прелюдія до великої трагедії (голодомор 20-х). *Чорна книга України*. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, досліджень есе. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 1998. 784 с. С. 102.

⁷ Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. Київ: ПП Сергійчук М. І. 2006. 392 с. С. 2.

⁸ Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923 і 1932–1933 рр.: спільне і відмінне. *Найбільший злочин історії*. Матеріали наук.-практ. конференції «Слобожанщина: Голодомор 1932–1933 рр.», (23-24 квіт. 1993, м. Харків) / Упоряд.: Ю. Бадзьо, І. Ющук. Київ: Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка, 1993. С. 39-42; Мовчан О. З ленінського 1921 р. почався сталінський 1933 р. *Україна*. 1993. № 13. С. 10-13.

промислових центрів та «червоних столиць» Петрограда і Москви⁹. В. Марочко підкреслював особисту провину В. Леніна за «ленінський людомор», або «ленінський Голодомор», «позаяк Голодомор є наслідком соціально-економічної політики більшовиків, втіленням практикуючого соціал-шовінізму (ленінський термін) у формі класової боротьби»¹⁰. Водночас проблема відповідальності українських партійно-советських керівників за злочин організованого голоду у вітчизняній історіографії спеціально не досліджувалася. В. Сергійчук, досліджуючи постанови політбюро ЦК КП(б)У щодо виконання планів хлібозаготівель та вивезення продовольства до Російської Федерації, характеризує позицію українських керівників як поведінку «слухняних виконавців» московських директив, які не наважувалися на опір¹¹. Невивченою у вітчизняній історіографії залишається й позиція місцевих компартійно-советських керівників щодо виконання наказів згори про реквізиції зерна в українців та відправлення продовольства до Російської Федерації.

Я. Малик і М. Тимошик, які займалися вивченням більшовицької політики в перші роки советської влади, довели, що запровадження більшовиками ідеократичної економічної політики «воєнного комунізму», що суперечила життєвим інтересам селян, стало передумовою першого советського голоду. Причому в Україні ситуацію катастрофічно погіршили намагання Кремля перетворити УСРР в продовольчий додаток Росії¹². Інший дослідник аграрної політики більшовиків в

⁹ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні. *Історичні зошити*. Київ: Інститут історії України, 1993. 70 с.

¹⁰ Марочко В. Ленінський людомор 1921–1923 рр.: «братній» розподіл смерті. *Слово просвіти*. 2018, 24 березня.

¹¹ Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. Київ: Видавнича Українська спілка, 2003. 251 с. С. 18.

¹² Малик Я.Й. Економічна політика більшовиків в українському селі в 1919–1920 рр. як передумова голодомору 1933 р. *Держава і армія*. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка». 2003. № 493. С. 77-85; Малик Я.Й. Тоталітарний напрям продовольчої політики більшовиків у 1919 – 1920 рр. в Україні. *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 37. С. 87-94. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2013_37_14; Малик Я.Й. Впровадження тоталітаризму в

України Д. Михайличенко зауважує на її радикальному здійсненні в УСРР у 1919 р. внаслідок адміністративної і військової експансії з РСФРР. На його думку, цей грабунок зумовлювався не тільки провалом продовольчої політики більшовиків у Росії, а й активізацією повстанського руху українських селян, який влада намагалася придушити голодом, оскільки, на відміну від селянських рухів Центральної Росії, він мав національно-визвольну мотивацію та цілі¹³.

Протилежної думки щодо особливостей здійснення в 1919 р. продрозверстки в Україні дотримується С. Даниленко. Він вважає, що в той час «на території України ... не існувало стійкої і тривалої системи продрозверстки, яка діяла в умовах російської радянської окупаційної адміністрації», оскільки лише «військово-політичний та господарський союз між республіками, започаткований у червні 1919 р. та розвинений у так званому союзному договорі між УСРР і РСФРР від 28 грудня 1920 р., організаційно і функціонально об'єднав фінансову справу, а разом і податкову систему. Остання спиралася на апарат Наркомпрода та воєнно-комуністичні методи забезпечення продрозверстки»¹⁴.

Дослідники, які розглядають радянський період у контексті колоніальної політики ЦК РКП(б) в УСРР, С. Білокін і В. Сергійчук, а також дослідник становлення й функціонування компартійно-советської еліти в УСРР М. Фролов порушили проблему підпорядкування діяльності українського Наркомпроду російському відомству шляхом російської кадрової експансії¹⁵. Надалі цю проблему

українському селі (1919–1920). Львів: [Б.в.], 1996. 268 с.; Тимошик М. Прозрозкладка на селян як предтеча голодомору в Україні: на архівних матеріалах села Данина Ніжинського району. *Сіверянський літопис*. 2016. №1. С. 137-147; Олійник З.В. Аграрна політика радянської влади в 1919–1920 рр. *Вісник Київського університету ім. Т. Г. Шевченко*. Київ, 1998. С. 70-73.

¹³ Михайличенко Д.Ю. *Політика «воєнного комунізму» і українське селянство. 1919 р.*: дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. Харків, 2002. 237 с.

¹⁴ Даниленко С.В. “Податкова система” і “податкова політика” УСРР у 1920-х роках: історіографічний та методологічний дискурси висвітлення Сумський історико-архівний журнал. С. 23

¹⁵ Білокін С.І. Вірний сталінець Ленін. *Літературна Україна*. 1995, 28 червня; Сергійчук В. Як нас морили голодом. 1921-1923, 1932-1933. 1946-1947. Київ: Українська видавнича спілка, 2003.

дослідив С. Даниленко, який з'ясував номенклатурне забезпечення продовольчих органів в УСРР, кількісний і персональний склад працівників системи Наркомпроду і Наркомфіну, їх роль і місце у формуванні податкової системи. Він також показав, як кадрова експансія Росії в Україну поєднувалася з «експортом» практичного досвіду здійснення продподаткової політики, ультимативними вимогами В. Леніна про вивезення продовольства до Москви та Петрограда¹⁶.

Участь силових структур (підрозділів оборонного сектору, правоохоронної системи та спеціальних надзвичайних органів советської влади) у хлібозаготівлях 1919–1923 рр. висвітлив у численних публікаціях В. Бурмага¹⁷. Аналізуючи суперечливий процес формування цивільно-військових відносин на прикладі українських селян та військових частин Червоної армії, що розквартирувалися на Катеринославщині, він довів, що «масштабне залучення військового відомства до вирішення продовольчого питання, його взаємодія з іншими спеціальними та

С.9-19; Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта УСРР (1917-1922 рр.): Становлення і функціонування. Запоріжжя: Прем'єр, 2003. 448 с. С.7.

¹⁶Даниленко С. Номенклатура податкових органів в УСРР: «розверстники», продармійці, фінінспектори (1919–1929). *Український історичний збірник*. 2018. Вип. 20. С. 176-188; Даниленко С. Історія становлення податкових органів на Київщині в засобах відомчої періодики (1919-1922 рр.). *Науковий часопис. Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки. 2016. Вип. 14. С. 24-46.

¹⁷Бурмага В.П. *Здійснення радянської продовольчої політики на Катеринославщині в 1919-1923 роках: військово-політичний аспект*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2005. 18 с.; Бурмага В. П., Саричев В. І. З досвіду вирішення продовольчого питання на Катеринославщині у 1919 році. *Бористен*. 2002. № 10 (136). С. 18-20; Бурмага В. Взаємовідносини селянства та частин Червоної армії на Катеринославщині у 1920 р. (в контексті вирішення продовольчого питання). *Грані*. 2003. № 3 (29), травень-червень. С. 51-56.; Бурмага В. Негативні тенденції в діяльності продовольчих органів України у 1920–1921 рр. *Бористен*. 2003. № 5(143). С. 25-26; Бурмага В. Деякі аспекти участі міліції України у вирішенні продовольчого питання (1920-1921 рр.). *Грані*. 2004. № 4 (36), липень-серпень. С. 39-42; Бурмага В. Надзвичайні органи радянської влади у вирішенні продовольчого питання на Катеринославщині (1920-1921 рр.). *Бористен*. 2005. № 2 (164). С. 12-13; Бурмага В. Деякі аспекти продовольчого забезпечення Червоної армії в Україні (1921–1922 рр.). *Питання аграрної історії України та Росії*. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. Дніпропетровськ, 2002. С. 151-156; Бурмага В., Іваненко В. В. Участь військових частин у вилученні продовольчих ресурсів на Катеринославщині у 1920 р. *Питання аграрної історії України та Росії*. Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. Дніпропетровськ, 2004. С. 114-119; Бурмага В. Діяльність регіональних військово-продовольчих органів на Катеринославщині у 1920 році. *Бористен*. 2006. № 8. С.19-20.

правоохоронними органами принесли бажаний результат щодо вилучення з українського села потрібних державі ресурсів. Але практично некомпенсоване запровадження конфіскаційної системи заготівлі продовольства в переважно аграрній країні викликало активний спротив селянства, призвело до глибокої соціальної та економічної кризи»¹⁸.

Роль органів ВУЧК у здійсненні грабіжницьких хлібозаготівель та придушенні повстанського антибільшовицького руху українців: селян, священнослужителів, інтелігенції та кооператорів – дослідили О. Стасюк і С. Маркова. На прикладі Подільської губернії, яку чекісти вважали «губернією українського шовінізму», авторки розкрили пролонговані негативні соціально-економічні наслідки «регулярних, додаткових вилучень хліба в українських селян та вивезення зерно-хліба за її межі, що ... в подальшому призвело до стагнації аграрного сектору в краї»¹⁹. Аналізував діяльність органів ДПУ–НКВС та роль військовослужбовців у здійсненні злочину геноциду миколаївський дослідник М. Шитюк²⁰.

У своїх наукових студіях А. Бахтін детально проаналізував політику тогочасного комуністичного тоталітарного режиму щодо українців, особливо детально А. Бахтін дослідив процеси розкуркулення та виселення за межі України селянських трударів²¹.

¹⁸ Бурмага В.П. *Здійснення радянської продовольчої політики на Катеринославщині в 1919-1923 роках: військово-політичний аспект*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. – історія України. Дніпропетровськ, 2005. 18 с.

¹⁹ Маркова С., Стасюк О. Масовий штучний голод 1921–1923 рр.: суспільно-економічні наслідки легітимації комуністичного режиму в Україні (за матеріалами державного архіву Хмельницької та Запорізької областей). *Українознавство*. 2021. №3(80). С.114-129.

²⁰ Шитюк М. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ-НКВС України в 20-50 роки ХХ століття [Текст]. Миколаїв: [б.в.], 2007. 274 с.; Шитюк М. Голодомори ХХ століття [Текст]; 1921-1923; 1932-1933; 1946-1947. Київ: Геліон, 1997. 60 с.

²¹ Бахтін А. *Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929-1933 роки)*: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний ун-т «Кієво-Могилянська академія», Київ, 2006. 188 с.; Бахтін А. Діяльність місцевих органів влади Півдня України під час здійснення колективізації (1928-1930-ті рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2005. Вип. 30. С. 128-136; Бахтін А. Тоталітарний режим у боротьбі проти селян Півдня України в період здійснення насильницької колективізації сільського господарства. *II Міжнародний науковий*

У спільній монографії М. Шитюк та А. Бахтін на основі документів довели, що до процесу хлібозаготівель та розкуркулення було залучено весь державний апарат примусу, включаючи місцеві органи, владу, міліцію. М. Шитюк та А. Бахтін, спираючись на архівні джерела, підтвердили тезу, що партійні виконавці та активісти в районах, щоб уникнути арешту, здійснювали злочинну політику комуністів у край жорстоко, грабуючи селян та знущаючись із них²². Автори, досить правильно розставивши акценти, використовували, однак, застарілу методологію, уникаючи термінів Голодомор і геноцид, хоча юридичне обґрунтуванням наукова спільнота на час виходу монографії вже отримала (ідеться про Закон 376-у).

Роль комнезамів «як опори партії на селі» у здійсненні грабівницьких хлібозаготівель розкрили О. Ганжа, М. Журба, В. Волошенко, О. Мельничук²³. Г. Капустян також дослідила діяльність сільських компартійних осередків та сільських рад як важелів проведення політики державної партії та компартійно-советського контролю на селі. Важливе місце в її розвідках з історії українського села посідає проблема суспільно-політичних настроїв селян²⁴. Дослідниця проаналізувала процес залучення до хлібозаготівель органів юстиції, ДПУ, уповноважених партійців²⁵. Легітимізувала їхні дії, про що зауважувала Г. Капустян, ухвала Політбюро ЦК ВКП(б) від 3 січня 1929 р., заохотивши до «надзвичайщини»,

конгрес українських істориків. Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. Кам'янець-Подільський–Київ–Нью-Йорк–Острог: Вид-во НаУОА, 2005. Т. 4. С. 128-130.

²² Шитюк М., Бахтін А. Південна Україна: колективізація і голод 1929-1933 рр. Миколаїв : Аскел, 2007. 512 с.

²³ Журба М. А. Селянські громадські об'єднання України і голодомор на початку 20-х р. ХХ ст. *Пам'ять століть*. 2001. № 5. С.110; Волошенко В.О. *Комітети неможлих селян в Донбасі (1920 – 1933 рр.)*: автореф. дис... канд. іст. Донецьк. 2003. 24 с.; Мельничук О.А. *Комітети неможлих селян на Поділлі (1920 – 1933 рр.)*. Вінниця: ВДПУ, 2001. 153 с.

²⁴ Капустян Г.Т. Дві «правди» або українське село в двадцять роки двадцятого століття. Кременчук : [б. в.], 2003. 324 с.; Капустян Г.Т. *Комітети неможлих селян у системі радянсько-більшовицької політики. Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 203-207; Капустян Г.Т. *Більшовицький варіант політики «римських цезарів», або: комнезами як вияв люмпенської психології. Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 84-88.

²⁵ Капустян Г. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. статей. Київ : Інститут історії України, 2005. Вип.31. С.21-34.

формування атмосфери ненависті, яка переконувала номенклатурників у «класовій доцільності», власній захищеності з боку партійної системи та зверхності над «винуватим селом»²⁶.

Комплексно проблему розбудови системи тотального більшовицького контролю над селянством як через партійно-радянські органи, так і через органи «керованої народної демократії» розкрила С. Маркова. Отже, саме за роки незалежності відбулося різке кількісне зростання шару історичної наукової літератури з проблематики та кола науковців, які її обробляли. Прирощення історичного знання відбувалося в декількох напрямках. У територіальному розрізі проблема досліджувалася в межах УСРР, окремих регіонів та адміністративно-територіальних одиниць. У сучасних умовах назріла потреба подальшого вивчення й переосмислення історії України початку 1920-х рр.

У монографії сучасного дослідника Г. Єфіменка²⁷ аналізується розвиток взаємовідносин між УСРР і РСФРР та еволюція державного статусу радянської України в 1920 р. Автором використано значний обсяг документів українських і російських архівів, що відбивають процес укорінення в окупованій Україні впродовж 1920 р. інституту уповноважених Кремля як головних спостерігачів над республікою – Й. Сталіна і Г. Зінов'єва, так і уповноважених галузевих наркоматів РСФРР. Автор наголошує на тому, що розвиток радянської України протягом 1920 р. мав протилежні вектори – від повного підпорядкування України Кремлю включно з переходом її в автономний статус до набуття ознак незалежності, зокрема в договорі між УСРР та РСФРР від 28 грудня 1920 р., у якому вперше на офіційному рівні радянська Росія визнала незалежність УСРР. Водночас історик не акцентує у висновках на маріонетковому характері органів комуністичного режиму,

²⁶ Капустян Г. Згорання непу та створення командно-репресивної системи управління селом. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2005. №12. С. 108–114.

²⁷ Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Монографія. Київ: Інститут історії України, 2012. 367 с.

принесеного в Україну на російських штиках, і залишає поза увагою боротьбу українських народних мас за справжню незалежність, що точилася на теренах України. Крім того, у підсумковому твердженні щодо значення грудневої 1919 р. резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», яка, за словами автора, «вберегла Кремль від загострення конфліктів з націоналами і стала тим стартовим майданчиком, тією точкою відліку, до якої поверталися компартійні керманічі у пошуку нових форм взаємин з Україною не лише наприкінці 1920 р., а й у травні-липні 1922 р. та у лютому–червні 1923 р.»²⁸, не знайшлося місця для згадки про штучно організований російським комуністичним режимом, очолюваним В. Леніним, масовий штучний голод в Україні.

Попри активні історіографічні студії в межах голодоморознавства, тема творців і виконавців Голодомору-геноциду залишається недостатньо дослідженою, хоча й має належний представницький історіографічний доробок. На нашу думку, це зумовлено тим, що досі триває накопичення емпіричної бази і процес опрацювання архівних матеріалів, від яких залежить теоретичне узагальнення та поява відповідних наукових публікацій.

Особливо це відчувається в закордонних працях 1930–1980 рр., тобто фактично впродовж усього часу існування радянської держави, очільники якої ретельно приховували будь-які факти, документи, свідчення про злочин проти українців.

Зрозуміло, що така ситуація прямо залежала від наявної джерельної бази, але, не лише від неї. Як наголошував Дж. Мейс, «дослідники, які фахово цікавляться радянським селянством та аграрною політикою, зазвичай мало знайомі з національною політикою СРСР та не роблять розрізнення між російським та неросійським селянством або не бачать відмінностей в аграрній політиці в самій

²⁸ Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Монографія. Київ: Інститут історії України, 2012. С. 358.

Росії та на інших територіях»²⁹. Це нерозуміння «тонкощів» національної політики призводило до того, що для більшості закордонної історіографії, яка була присвячена радянському селянству і аграрній політиці комуністичного керівництва, проблема встановлення організаторів здебільшого обмежувалася вищим керівництвом країни, а проблема виконавців Узагалі не поставала.

Для історіографії в діаспорі визначальним став 1953 р. – двадцяті роковини Голодомору. Імпульс активізації дослідників здійснив Р. Лемкін, виступивши перед представниками української діаспори з нагоди річниці Голодомору. Саме під час того виступу автор терміна «геноцид» стверджував, що «Голодомор є класичним прикладом радянського геноциду, найдовшого й наймасштабнішого експерименту з русифікації, а саме – винищення української нації»³⁰. Фактично цей виступ заклав наукову та юридичну основу для подальших наукових студій, оскільки на цей час істотно збільшилася для доступу науковців джерельна база з історії Голодомору, з'явилися дослідження наукового характеру, де поряд з описами фактів Голодомору визначалися винуватці терору голодом (С. Підгайний³¹, Ф. Пігідо³², І. Майстренко³³). В. Гришко здійснив спробу зробити узагальнення щодо його причин, організаторів та демографічних наслідків для України³⁴. Автори брошур науково-популярного

²⁹ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. С. 28.

³⁰ Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / упоряд. О. Стасюк, Р. Сербин. Київ: Майстерня книги, 2009. 208 с.

³¹ Pidhainy S. Island of Death. Toronto: Bums and MacEachern, 1953. 240 p.

³² Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією: (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–30 роках). Мюнхен: Ін-т для вивчення ССРСР, 1956. 140 с.

³³ Майстренко І. Організатор голоду в Україні П. П. Постишев. *Сучасна Україна*. 1953, 26 липня.

³⁴ Гришко В. Молода Україна пореволюційного сорокаліття під Советами: Загал, огляд і деякі підсумки боротьби за молодь та боротьби молоді в підсоветській Україні за 40 років (1918–1958). *Новий Ульм: Україна*, 1958. 224 с.

характеру, навчальних посібників та загальних оглядів радянської історії, календарів, намагалися встановити організаторів і виконавців Голодомору³⁵.

П. Половецький, вважаючи Й. Сталіна головним організатором Голодомору, присвятив свою статтю співучасникам злочину проти українців³⁶.

Голодомор розглядався дослідниками діаспори в контексті антиукраїнської політики Москви, але за відсутності повноцінної джерельної бази часто відбувалася підміна аналізу причин голоду, встановлення виконавців тощо патріотичними гаслами та ідеологічними штампами.

Упродовж 1960-х рр. кількість публікацій про Голодомор у закордонних періодичних виданнях поступово сходила нанівець, проте відзначимо кілька знакових студій. К. Левченко розглядає Голодомор в Україні як елемент системної імперської політики більшовицької Росії, порівняний з геноцидними діями нацистського режиму в Німеччині і первинний щодо останніх. К. Левченко засудив дії та бездіяльність українських керівників-комуністів під час розкуркулення й голоду. Останні виявилися здебільшого «вислужниками московської комуністичної партії», що, однак, не врятувало їх від сталінської розправи. Автор підтверджує свій висновок фактами про чистки П. Постишева і масовим відрядженням в Україну російських кадрів³⁷. Хоча стаття К. Левченка й написана в публіцистичному стилі та не містить кінцевих висновків, проте рельєфно відображує головну тенденцію

³⁵ Ерем. Голод. Нью-Йорк, 1954. 54 с.; Половецький П. Співучасники Сталіна в голодовому народобивстві 1933 р. Мюнхен: Накладом “Укр. Вид-ва”, 1955. 30 с.; Сова Т. До історії большевицької дійсності: 25 років життя українського громадянина в СРСР / Інститут для вивчення культури й історії СРСР. Досліди і матеріали. Мюнхен : [б.в.], 1955. 107 с.; Mury E. Die Nationalitätenpolitik Moskaus. München, 1956. 45 р.; Горинич С. В царстві рабства і бандитизму: Дослідження большевизму на підставі фактів та документальних даних: До 40-х роковин захоплення московськими большевиками влади над народами бувшої Російської імперії, 7 листопада (25 жовтня) 1917 р. Нью-Йорк, 1957. 69 с.

³⁶ Половецький П. Співучасники Сталіна в голодовому народобивстві 1933 р. Мюнхен: Накладом “Укр. Вид-ва”, 1955. 30 с.

³⁷ Левченко К. Походження московського большевизму і справжні причини голоду в 1932–33 роках. *Визвольний шлях*. 1973. Кн. 1–2. С. 19.

української історичної науки в еміграції розглядати Голодомор як сплановану акцію і складник імперської національної політики Москви.

Журнал «Визвольний шлях» традиційно висвітлював події Голодомору, а в IX книжці за 1973 р., крім матеріалу К. Левченка, вмістив передову статтю на відзначення 40-х роковин Голодомору І. Вовчука³⁸. Дослідник вважає, що Голодомор 1932–1933 рр. був спланований кремлівським штабом, який очолював Л. Каганович. Скерував «голодову облогу» П. Постишев, а виконували спеціальні бригади «25-тисячників» із російських кадрових комуністів. Як зазначив автор, попри достатній урожай, влада довела українських селян до голоду нещадною виїмкою продовольства, а щоб не допустити їх виїзду, у містах була проведена паспортизація. «25-тисячники» з допомогою «комбедівського» шумовиння, виконували пляни так, що й недопечений хліб вибирали з печі, забирали навіть насіння і все, що могло підтримувати життя селянства»³⁹.

Становлення вітчизняної історіографії Голодомору-геноциду, яке розпочалося лише на рубежі 1980–1990 рр., а тим більше – українська історіографія в діаспорі повністю залежали від актуалізованої джерельної бази. Така залежність, звісно, визначає дослідження всього напрому загалом, а тим більше – вивчення ролі уповноважених і активістів, їхньої участі у здійсненні геноциду українців. Але, окрім цього, проблема встановлення виконавців злочину тривалий час, на нашу думку, деперсоналізувалася та замінювалася дефініціями «сталінська політика», «комуністична партія», «радянська влада», «комуністичний режим» тощо.

Отже, попри численні праці, які розкривали різні аспекти організованого комуністичним режимом Голодомору, вітчизняні дослідники, особливо в 1990-х рр., не акцентували своєї уваги на проблемі визначення організаторів та, головне, виконавців цього злочину проти української нації. З одного боку, така тенденція

³⁸ Вовчук І. Вчора і нині. *Визвольний шлях*. 1973. Кн. 9. С. 915–920.

³⁹ Вовчук І. Вчора і нині. *Визвольний шлях*. 1973. Кн. 9. С. 916–917.

була викликана розумінням апріорі того, хто організував та втілював у життя злочинні дії – «комуністична влада», тобто відповідь була очевидною і лежала на поверхні. Цілком зрозуміло, що така відповідь є правильною, але зовсім не повною.

Для тогочасного суспільства такої неповної, лаконічної відповіді було цілком достатньо. Причому вона цілком задовольняла як тих, хто щиро радів краху комуністичного режиму та вітав появу незалежної України, так і тих, хто продовжував ностальгувати за колишнім режимом та не був готовим до ревізії закарбованих у свідомості кластерів сформованої історичної пам'яті. Перші сприймали таке визначення організаторів і виконавців як певний прорив, а другі не були готові визнати саме голодоморний характер трагедії, особливо це стосувалося мешканців міст, зокрема тих, кого було привезено для роботи на українських підприємствах після нищівної для України радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. Тому протягом зазначеного періоду в суспільстві головним питанням, що визначало, зокрема, і науковий дискурс, було питання – а чи був узагалі Голодомор, чи був просто голод, викликаний численними обставинами: посухою, недолугим керівництвом тощо.

Протягом наступного десятиліття наукові розвідки багатьох вітчизняних і закордонних дослідників поступово почали заповнювати цю проблемну лакуну в голодоморознавстві. Причому персоніфікація організаторів і виконавців закономірно відбувалася згори донизу, тобто від вищого партійного керівництва до виконавців на місцях.

У контексті цього наукового процесу дослідження досить важливим аспектом була проблема не лише встановлення виконавців, а й визначення ступеня відповідальності вищого комуністичного партійного керівництва і, зокрема, Й. Сталіна. Закордонні дослідники другої половини двадцятого століття цілком закономірно називали головним організатором Голодомору керівника комуністичної держави, але робили вони це виходячи із суто формальної логіки –

хто замкнув на собі політичну владу в країні, той і має нести всю політичну відповідальність за те, що в ній коїлося. Така примітивна схема в питанні пошуку організаторів призводила на практиці до викривлення реальної ролі кожного із членів комуністичного партійного керівництва та приховування їхньої персональної участі у злочині.

Ще один важливий аспект, який безпосередньо пов'язаний із проблемою персональної відповідальності, – це питання мотиву злочину. Воно є досить важливим, особливо в контексті персональної відповідальності виконавців на місцях. Досліджуючи це питання, ми мусимо констатувати, що впродовж дуже тривалого часу дослідники воліли його не підіймати або в більшості випадків списувати це на деформоване трактування марксистських постулатів у галузі економіки, недосвідченість, недолугість, невміння нових очільників усіх рівнів налагодити «нові економічні відносини» в країні.

Такий суто формальний підхід, особливо в закордонних дослідженнях, вдалося зламати Р. Конквесту, Дж. Мейсу⁴⁰ та історикам української діаспори, зокрема Р. Сербину⁴¹. Саме вони поставили питання про персональну відповідальність Й. Сталіна у злочині геноциду українців. Дж. Мейс відніс Голодомор 1932–1933 рр. до проявів «людського волюнтаризму». Зокрема він писав: «Я стою на тому, що Голодомор 1932–33 рр. в Україні підпадає під категорії дії людського волюнтаризму, де треба шукати не причини, а мотиви державних діячів. Найважливіше питання у проблемі Голодомору, хто винен і чому вони це зробили?». На його думку, саме Україна як національно-державна одиниця, яка могла протистояти волюнтаристському натиску центру, абсолютно не влаштувала Й. Сталіна, який «пішов на пряму війну з українським селом, а по суті справи – з Україною як

⁴⁰ Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933). *Студії з україністики*. Київ, 2004. Вип. V. С. 273–292.

⁴¹ Сербин Р. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид. *Архіви України*. 2008. № 3–4. С. 53–62.

цільним державним організмом. Стратегічною метою тоталітарного диктатора було перетворення всіх жителів СРСР в однорідну масу, яку згодом назвали “ною історичною спільністю – радянським народом”»⁴².

Подібний підхід знаходимо і в російських дослідників доби перебудови. Наприклад, Д. Волкогонов⁴³ вважав, що характерні для радянської політичної системи безальтернативні вибори та всевладна система «номенклатури» призвели до глибокої деформації свідомості, як суспільної, так і індивідуальної. Створена система призвела до того, що воля однієї людини замінювала всю систему не лише народовладдя, а й внутрішньопартійного волевиявлення. Підтвердження цих тез можемо знайти й у В. Хлевнюка⁴⁴. Дослідник наводить приклад трансформації механізму прийняття рішень особисто Й. Сталіним, коли він протягом 1930-х рр. усе менше радився з найближчим оточенням і приймав рішення одноосібно.

Ще один відомий російський дослідник злочинного комуністичного режиму Р. Медведєв наголошував на персональній відповідальності в організації та виконанні Голодомору В. Молотова, який на той час був Головою РНК СРСР. Його особисті втручання, у яких він як голова Надзвичайної комісії із хлібозаготівель вимагав застосування «особливих заходів», призвели до справжнього терору проти українського селянства. Він вимагав особливих заходів щодо українського селянства і тотального контролю за класовим ворогом⁴⁵. Під класовим ворогом, звісно, розуміли селян, які не хотіли віддавати хліб. Досліджував сутність злочинної політики політвідділів МТС на селі російський дослідник І. Зеленін⁴⁶. Перебуваючи

⁴² Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933). *Студії з україністики*. Київ, 2004. Вип. V. С. 281.

⁴³ Волкогонов Д. Тріумф і трагедія: політичний портрет Й. В. Сталіна. Київ: Політвидав України, 1989. Кн. 1. 597 с.

⁴⁴ Хлевнюк О. В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва : РОССПЭН, 2010. 478 с.

⁴⁵ Медведєв Р. А. Они окружали Сталина. Москва: Политиздат, 1990. 351 с.

⁴⁶ Зеленін І.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933-1934 гг.). *Отечественная история*. 1992. №6. С.42–61.

на позиціях російського «офіціозу», він виправдовує необхідність створення політвідділів. Утім така позиція є продовженням заангажованої одіозної лінії російської історіографії. У той же час опозиційний дослідник А. Сахаров вважав, що початок суцільної колективізації є відправною точкою сталінського великого терору, який спочатку спрямовувався проти селян, а згодом потоки репресій проти селян та інших соціальних категорій поєдналися⁴⁷.

Оцінки Дж. Мейса щодо злочинної ролі Й. Сталіна в організації Голодомору знайшли продовження у працях українських істориків. Так, А. Бахтін обґрунтовано вважає, що головною зброєю Й. Сталіна у війні проти української нації був спеціально організований ВКП(б) процес підкорення українського селянства, покарання за небажання працювати в колгоспах, здійснений через конфіскацію продовольчих запасів⁴⁸.

Дослідник Л. Малксоо, підтримуючи позицію А. Бахтіна, наполягає на тому, що поряд із Й. Сталіним до «державного» або програмно-імперативного рівня геноциду потрібно віднести не лише московське керівництво, а й республіканське⁴⁹. В. Солдатенко наполягає на думці, що історична відповідальність має бути розподілена відповідно до місця, яке займає винуватець у партійно-урядовій ієрархії: «... від найвищої (Й. Сталіна та його московського оточення) до республіканської (С. Косіора, В. Чубаря, П. Постишева) та нижчих рівнів місцевої адміністрації – аж до низової, сільської ланки, а також підпорядкованих їм силових структур»⁵⁰.

Достатньо науково обґрунтованою є розвідка М. Панчука, підготовлена на основі розсекречених архівних документів ЦК КПУ і вміщена у збірнику документів

⁴⁷ Сахаров А.Н. 1930: год «коренного перелома» и начала «большого террора». *Вопросы истории*. 2008. № 9. С. 40–46.

⁴⁸ Бахтін А. М. *Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929 – 1933 роки)*: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Миколаїв, 2006. 188 с.

⁴⁹ Malksoo L. Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law. *Leiden Journal of International Law*. 2001. №14, P. 757–787.

⁵⁰ Солдатенко В. Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі. *Національна та історична пам'ять*. 2012. №3. С. 3–92. С.63.

«Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». У дослідженні детально висвітлено роль В. Молотова та надзвичайної комісії у хлібозаготівлях. М. Панчук довів, що репресії проти колгоспного активу узаконила постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р.⁵¹

До дослідження теми ролі уповноважених і активістів у скоєнні злочину геноциду варто підходити комплексно. Заслуговує на увагу праця В. Васильєва «Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917–1938)»⁵², у якій автор ґрунтовно дослідив взаємовідносини центрального партійно-державного апарату та харківського субцентру влади, а також їхню роль в організованому Голодоморі-геноциді, наголосивши на різному політичному й індивідуальному рівнях відповідальності. В. Васильєв документально підтвердив, що очільники ВУЦВК Г. Петровський та РНК В. Чубар у першій половині 1932 р., на відміну від С. Косіора, виступили проти непомірних квот і методів хлібозаготівель у республіці, наголошуючи на допомозі голодуючим. Дослідник довів, що важливо було побудувати й утримувати чітку вертикаль, без якої неможливо впровадити злочин геноциду в практику. Саме тому застосовувалися репресії щодо низових керівників та очільників районів за найменше послаблення в боротьбі із селянством, із лав КП(б)У виключався кожний четвертий комуніст, який проявляв недостатню активність у проведенні лінії ЦК ВКП(б). Були ті, у кого почуття справедливості та співчуття до знедолених перемагало страх, але, як доводить Г. Єфіменко, ідейні переконання або страх втратити життя і кар'єру виявлялися більшими стимулами серед партійно-господарської номенклатури УСРР брати участь у смертельних для селянства хлібозаготівлях і репресіях⁵³. Невдоволення Й. Сталіна керівництвом

⁵¹ Панчук М. Злочини Сталіна та його оточення. *Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*. Київ: Політвидав України, 1990. С.35-66.

⁵² Васильєв В. *Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.

⁵³ Єфіменко Г. Роль націонал-комуністів у голодоморі 1932–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 2002. №7. С.276–284.

УСРР вилилося в геноцидну діяльність комісій В. Молотова та Л. Кагановича і впровадження централізованого управління в республіці. Підтвердження цієї думки знаходимо також у монографії В. Лозицького⁵⁴. Серед іншого, В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін зазначали, що до XII з'їзду партії (18–23 січня 1934 р.) у республіці було замінено 60% голів райвиконкомів і 60% голів сільрад, а всього тільки з низових радянських установ «вчищено» близько 40 тис. осіб⁵⁵.

Сучасний дослідник В. Тилішак, проаналізувавши передумови, хід і реакцію українського селянства на злочин Й. Сталіна та його поплічників, зазначає, що Голодомор-геноцид був організований у декілька етапів, на кожен із яких Й. Сталін рекомендував окремих людей, що увійшли разом із ним до списку «верхівки» організаторів злочину: В. Молотов, Л. Каганович, В. Балицький, П. Постишев, С. Косіор, М. Хатаєвич, В. Затонський, С. Саркісов⁵⁶.

У праці ««Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932 – 1933)» Г. Папакін наголошував, що від ЦК до райкомів відбувалося формування інституту уповноважених із хлібозаготівель, а в грудні 1932 р. був створений спеціальний сільгоспвідділ в апараті ЦК ВКП(б). Із 1926 р. до хлібозаготівельних кампаній почали залучати органи ОДПУ⁵⁷. Як зауважує В. Сергійчук, «Розглядаючи питання про вилучення хліба в голодного українського селянина, необхідно наголосити на тому, що робити це Москва доручала особливій категорії своїх поплічників»⁵⁸.

⁵⁴ Лозицький В. *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991)*. Київ: Генеза, 2005. 368 с.

⁵⁵ Васильєв В., Верт Н., Кокін С. Настрої та моделі поведінки партійно-радянських працівників УСРР (1932–1933 рр.). *Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти*. Київ: Інститут історії України, 2013. С. 9–31. С.31.

⁵⁶ Тилішак В. Планове знищення. Як скоювався злочин Голодомору. *Український тиждень*. 2017, 23 листопада. № 47 (523).

⁵⁷ Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 420 с. С.68-70.

⁵⁸ Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015. 186 с. С.79.

Окрему увагу дослідників привертає соціально-антропологічний дискурс. Змальовуючи соціально-психологічний портрет «активіста», історик та історіограф С. Дровозюк наголосив на «аморальності як визначальній ознаці, яка допомагає йому для реалізації репресивної політики в селі, що поєднувалася з ідеологічною заангажованістю, пристосуванством, загальною атмосферою ненависті, страху і низьким культурним рівнем»⁵⁹. Схожу думку знаходимо в доповіді О. Майбороди⁶⁰. Вивчаючи прояви вислужування під час вчинення злочину геноциду українців, дослідник поряд із роллю «старших командирів» відзначив участь «молодших командирів», керівників і членів бригад «буксирів», які відкрито грабували селян і вчиняли наругу над ними. Також О. Майборода зазначає, що важливим є положення постанови політбюро ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1932 р., відповідно до якого відбувалася мобілізація на хлібозаготівлі активістів, членів партії, активних робітників і службовців профспілок. Сільський актив залякували репресіями проти «саботажників» і заохочували привілеями ситого життя номенклатури. У тенета цих партійних маніпуляцій потрапляв переважно аморальний комнезамівський актив, який раніше використовували як привідний пас розкуркулення та колективізації⁶¹.

С. Горобець і С. Бутко ідентифікують активістів як «абсолютних диктаторів на своїх територіях»⁶². Автори виокремлюють у своїй праці таку типологію партійних функціонерів: по-перше, «революціонери», котрі мали принципи і на хвилі

⁵⁹ Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20–30-х рр. в українській історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. №9. С. 360–372.

⁶⁰ Майборода О. Колабораціонізм в Україні під час Голодомору та його вплив на етнічну свідомість українців. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947)*: матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ: Б.м., 2013. С.311-318.

⁶¹ Майборода О. Колабораціонізм в Україні під час Голодомору та його вплив на етнічну свідомість українців. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947)*: матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ: Б.м., 2013. С.311-318. С.311-312.

⁶² Горобець С., Бутко С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. *Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину*. Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2016. 184 с. С.105.

встановлення нової радянської влади натхненно йшли до своєї мети, «залишаючи по собі чимало сліз та горя»; по-друге, «трудівники та працівники», які не відігравали суттєвої ролі та довго не затримувалися в партії; по-третє, «відморозки», які з'явилися на початку 1930-х рр. і без жодних моральних перепон та докорів сумління мали «забирати останні їстівні припаси», вдаватися до побиття та насильства⁶³. Безкарність і брутальність «активістів» на плановій основі зумовлювала небувалу раніше «нормалізацію» жорстокості.

Сучасні вчені наголошують на ключовій ролі органів Держполітуправління УСРР у здійсненні Голодомору-геноциду, у втаємниченні його винуватців і масштабів під керівництвом спершу С. Реденса, а згодом В. Балицького⁶⁴. На базі численних документів і свідчень очевидців В. Васильєв і Р. Подкур у роботі «Співробітники НКВС – виконавці “Великого терору” на Поділлі» відзначають каральну природу правоохоронних органів того часу, «терор і фальсифікації були повсякденністю «радянського світу». Органи НКВС були його складовою частиною. Повсякденність, у всякому разі в 1930-х рр., зливалася з масовими вбивствами, і в цьому сенсі “нормальність” була абсолютно антилюдською “ненормальністю”»⁶⁵. Враховуючи різні настрої в керівництві КП(б)У, історики наголошують на тому, що саме в Україні під час Голодомору-геноциду політичні репресії та зловживання органів ДПУ набули найбільшого розмаху⁶⁶.

⁶³ Горобець С., Бутко С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. *Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину*. Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2016. 184 с. С.96-97.

⁶⁴ Нікольський В. *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–1950-ті рр.)*. Історико-статистичне дослідження. Донецьк: Вид-во ДНУ, 2003. 624 с.; Шитюк М. *Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: дис. доктора іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України*. Київ, 2001. 435 с.

⁶⁵ Васильєв В., Подкур Р. *Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі*. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 264 с. С.200.

⁶⁶ Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.)*: джерелознавче дослідження. Т. 1. Київ: Київське наукове тов-во ім. Петра Могили, 1999. 448 с.; Васильєв В., Верт Н., Кокін С. *Настрої та моделі поведінки партійно-радянських працівників УСРР*

У контексті аналізу моделей поведінки компартійної еліти подано дисертаційне дослідження М. Фролова. Дослідник висвітлює особливості нового комуністичного штурму в СРСР, що супроводжувався швидким зростанням партійних лав, динаміка якого вражає. Аналізуючи соціальний склад КП(б)У в 1929–1932 рр., автор підтверджує висновок про антиселянську спрямованість комуністичного штурму, а також визначає громадські організації як *de jure* «позадержавні» об'єднання, що мотивувалися правлячою партією та виконували посередницьку роль між партійно-урядовою верхівкою і широкими масами. М. Фролов наголошує, що парторганізації ретельно підбирали керівний склад цих структур, здійснюючи контроль і проводячи періодичні чистки⁶⁷.

У роботі «Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз» М. Дорошко простежує весь ланцюг впливу партійних «верхів» на «низи», а також зворотну реакцію окремих виконавців на «революцію зверху», злочинні дії уповноважених стосовно хліборобів під час заготівельної кампанії 1932 – 1933 рр.⁶⁸. У статті «Потрійна коса смерті. Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці» автор наголошує на свідомій акції геноциду українських селян, спланованій у Москві, що здійснена руками партійно-радянського керівництва УСРР, сталінськими емісарами В. Молотовим, Л. Кагановичем, П. Постишевим, Я. Яковлевим разом з очільниками республіки С. Косіором, В. Чубарем, Г. Петровським⁶⁹.

(1932–1933 рр.). *Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти*. Київ: Інститут історії України, 2013. С. 9–31.

⁶⁷ Фролов М. *Політична система радянської України 1920 – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Дніпропетровськ, 2012. 40 с.

⁶⁸ Дорошко М. *Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз*. Київ: Видавничо-поліграф. центр «Київський університет», 2004. 154 с.

⁶⁹ Дорошко М. Потрійна коса смерті. Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці. *День*. 2007, 24 листопада, № 205.

Історик М. Журба, вивчаючи доктринальні засади і практику використання верхівкою ВКП(б) національних громад і сільських громадських організацій у репресивних заходах розкуркулення, колективізації та подвірних хлібозаготівель, дійшов висновку, що вони, будучи чітко контрольовані партією, виявилися «допоміжним знаряддям геноциду проти українського селянства»⁷⁰.

У своїх дисертації та монографії С. Свистович, комплексно дослідивши систему громадських об'єднань в УСРР 1920-х – 1930-х рр., їхній правовий статус, організаційну структуру, фінансування і програмні засади функціонування, зробив висновок, що вони на початку 1930-х рр. під дією тоталітарного режиму перетворилися на державний придаток, який використовувався задля соціально-економічної і політичної трансформації українського села та приборкання протестних настроїв⁷¹. Попри поодинокі випадки непокори, комнезами, товариства взаємодомоги, Робітземліс сумлінно, нерідко із власною вигодою, виконували поставлені завдання і тому причетні до організації злочину геноциду.

Аналогічну думку щодо окремої відповідальності сільських активістів за вчинення Голодомору-геноциду на місцях висловлюють такі науковці, як П. Григорчук та О. Мельничук. Найактивнішими з них були члени КНС як соціальна опора режиму і складник радянського продовольчого апарату, мотивовані процентними відрахуваннями від зібраного ними хліба⁷². Участь комнезамів у

⁷⁰ Журба М. Функціональні засади діяльності селянських громадських об'єднань України в умовах тоталітарної держави (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2000. №2. С. 242–251; Журба М. Громадські об'єднання національних меншин в антиселянських акціях (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2001. №16. С. 114–120; Журба М. Громадські об'єднання в період голодного лихоліття: історична література. *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933*. Київ: Україна, 2003 С.49–59.

⁷¹ Свистович С. *Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 рр. ХХ ст.)*. Київ: Варта, 2007. 568 с.; Свистович С. *Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-х рр. ХХ ст.)*: дис. доктора іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Донецьк, 2007. 596 с. С.493-494.

⁷² Григорчук П., Мельничук О. Залучення організацій незаможного селянства до хлібозаготівельних кампаній на Поділлі у 1928 – 1932 рр. *Вісник Національного університету*

проведенні хлібозаготівельної кампанії восени 1932 р. – січні 1933 р., що стала однією із причин масових смертей, видається недооціненою деякими дослідниками.

Е. Левандовська зазначає, що з позиції вищої партійної логіки потреба в існуванні комнезамів відпала через «нехтування масовою класово-бідняцькою організацією КНС» з боку місцевої влади, що призвело до невиконання плану хлібозаготівель⁷³. З такою думкою солідарний М. Фролов, який у статті «Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920 – 1930-х рр.» наголосив, що після колективізації та виконання завдання партії з оволодіння сільськими радами, КНС вже «стали непотрібні більшовицькій владі». На підтвердження він наводить постанову ВУЦВК від 8 березня 1933 р. про КНС, основні маси яких увійшли разом із середняками до колгоспів⁷⁴.

За твердженням В. Прилуцького, уже наприкінці 1920-х рр. у лавах комсомольського авангарду партії на селі почали з'являтися та діяти нелегальні молодіжні організації, а з початку 1930-х рр. унаслідок профілактики й покарання ненадійних у цих лавах, масових «чисток» комсомол остаточно перетворився на послідовного ретранслятора та виконавця волі партії⁷⁵.

У публікації О. Єрмака чітко простежується зв'язок між заходами позаекономічного примусу 1928 р., які особливого розмаху набули в 1929 р. із запровадженням «уральсько-сибірського» методу хлібозаготівель і посиленням репресій, та новою хвилею насильства над селянством у липні-серпні 1932 р. На прикладі Полтавщини автор показує, як із Полтави до сіл з метою «вибивання»

«Львівська політехніка». Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2003. С. 47–51.

⁷³ Левандовська Е. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі (1920–1933 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXVII. Запоріжжя, 2013. С. 118–123.

⁷⁴ Фролов М. Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920–1930-х рр. *Проблеми гуманітарних наук*. 2009. №24. С. 51–70.

⁷⁵ Прилуцький В. Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933 рр.). Київ : [Б. в.], 62 с.; Прилуцький В. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928–1933 рр.). *Український історичний журнал*. 2002. № 4. С. 78–79.

плану зернопоставок відправлено 209 осіб керівного партактиву, 100 уповноважених, а в листопаді – ще 114 партійних активістів, 5000 членів ЛКСМУ та 250 робітників для проведення обшуків та вилучення збіжжя⁷⁶.

Попри втрату комнезамами адміністративних функцій, окремі члени були задіяні для реквізиції продовольства у складі буксирних бригад, останній спалах якої припав на зиму 1932–1933 рр. Зумовлено це було як загальною політичною ситуацією, так і особистими мотивами (частка від конфіскації, помста багатшому сусіду тощо), про що свідчать кваліфікаційні дослідження на основі архівних даних із різних областей⁷⁷. О. Гур'єва, досліджуючи хлібозаготівлі, відзначала, що однією з форм проведення кампанії була робота буксирних бригад. Дослідниця здійснила їх облік та диференціацію, виокремивши внутрішньоколгоспні буксирні бригади, колгоспні бригади для роботи серед одноосібників, спеціальні жіночі бригади⁷⁸.

Маловивченим питанням є залучення частин РСЧА до виконання злочинних дій проти українців. Певні розвідки з цього питання були проведені вже згадуваними донецькими дослідниками Б. Парсенюком⁷⁹ і Т. Беспечним, В. Беспечною. У розвідках було підтверджено масовий характер залучення до хлібозаготівель не лише членів парторганізації командного складу, а й червоноармійців⁸⁰.

Відзначимо важливість дослідження регіонального виміру діяльності уповноважених і активістів. Саме завдяки регіоналістиці ми можемо сформулювати

⁷⁶ Єрмак О. Ціна «Великого перелому». Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929–1933. Полтава, 1997. С. 17–18.

⁷⁷ Волощенко В. *Комітети неможлих селян в Донбасі (1920–1933 рр.)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Донецьк, 2003. 20 с.; Мельничук О. А. *Комітети неможлих селян на Поділлі (1920–1933 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1998. 17 с.

⁷⁸ Гур'єва О. Хлібозаготівельні кампанії 1930–1931 рр. в Україні: форми, методи та наслідки здійснення. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 18. Київ, 2008. С. 92–99.

⁷⁹ Парсенюк Б. Ф. Гірка пам'ять нашого народу. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область: частина перша* / Третяк О. Л. (кер. авт. кол.), Бледнов С.Ф., Нікольський В.М., Парсенюк Б.Ф., Троян М.Н., Зайченко І.М. Донецьк: Вид-во «Регіон», 2008. С. 23–29.

⁸⁰ Беспечный Т., Беспечная В. *Горькая судьбина Донбасса*. Документальное исследование голодомора в Приазовье. Донецк: Панорама-Арт, 2009. 82 с.

доказову базу загальноукраїнського змісту злочину геноциду. Однією з перших праць історико-краєзнавчого характеру була розвідка мелітопольського дослідника В.Тимофєєва⁸¹. Він збирав свідчення очевидців та опрацьовував архівні документи з другої половини 1980-х рр. Особлива цінність цієї роботи полягає в тому, що свідки пам'ятали і називали імена уповноважених та виконавців, а сам В.Тимофєєв увів до наукового обігу унікальні документи, що відображають повсякдення активістів та уповноважених. Напрацювання В.Тимофєєва допомогли нам у конструюванні соціоантропологічного портрета уповноважених та виконавців. Дослідниця О. Лисенко розглядає масовий характер протестних настроїв серед керівництва середньої ланки на прикладі Чернігівського обкому партії ЦК КП(б)У. Серед іншого авторка дослідила процес формування в 1920-ті рр. соціальної групи радянських сільських активістів, включаючи склад цієї нової формації, типи поведінки й методи роботи, які стали особливо жорстокими під час Голодомору-геноциду⁸². Миколаївські науковці наголошували, що до складу буксирної бригади зазвичай входили член сільради, активний комуніст, місцевий вчитель, 2-3 комсомольці. Досить часто до неї залучали одного із членів правління колгоспу, а на літніх канікулах – ще й кількох піонерів. Не обходилося і без «спеціаліста» з пошуку зерна, озброєного гострим і довгим металевим щупом⁸³. Вінницький дослідник В. Петренко розкрив механізм формування буксирних бригад на Поділлі, виокремивши всі етапи їхньої злочинної діяльності з моменту створення в 1928 р. Однак вважаємо методологічно помилковою позицію дослідника, який наполягає на тому, що буксирні бригади склалися лише з робітників. Опрацьовані нами архівні

⁸¹ Тимофєєв В.М. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932-1933 років.). Тернопіль: Збруч, 1993. 96 с.

⁸² Лисенко О. Сільські активісти: формування соціальної групи, типи поведінки та методи роботи. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. С.40-62.

⁸³ Гаркуша О. Голодомор-геноцид 1932 – 1933 років на території Миколаївщини. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область*. Миколаїв: Видавництво «Шамрай», 2008. С. 6–22.

документи доводять, що до складу буксирних бригад входили представники місцевого селянства, а робітники з міст здебільшого очолювали такі бригади⁸⁴. Науковиця Г. Капустян всебічно проаналізувала розгортання Голодомору на Полтавщині, узявши за приклад лише один населений пункт⁸⁵. Застосовуючи мікроісторичний інструментарій – на прикладі родинної історії П. Кучерявого з Дніпропетровщини – дослідник О. Нікілев відтворив трагедію місцевої династії, що постраждала в роки Голодомору 1932–1933 рр., показав, як через політику колективізації та Голодомору, здійснювану комуністичним тоталітарним режимом, було фактично виключено із системи сільськогосподарського виробництва найбільш здібних селян. Як і всі українці, члени родини П. Кучерявого пережили страшні фізичні й морально-психологічні випробування⁸⁶.

Репресивні заходи щодо українців, що реалізовувалися комуністичним тоталітарним режимом впродовж середини 1920-х – кінця 1930-х рр., досліджувала Н. Романець. Вона у своїх статтях⁸⁷ та монографії⁸⁸ розкрила спрямованість,

⁸⁴ Петренко В. Большевицька влада та українське селянство: репресії «буксирних» бригад на Поділлі у 1929-1933 рр. *Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського*. Серія: Історія. 2019. Вип. 27. С. 63-73.

⁸⁵ Капустян Г.Т. Голодомор 1932-1933 рр. у селі Заруддя, що на Полтавщині. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Киево-Могилянська академія». Київ, 2013. С. 73.

⁸⁶ Нікілев О. Колективізація і Голодомор 1930-х років у долі селянина (на прикладі родини П. Кучерявого з Дніпропетровщини). *Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (19 листопада 2020 р.)*. Київ, 2021. 208 с. С.120–125; Нікілев О. «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр.»: спроба етно-регіонального та соціально-демографічного аналізу (на прикладі Дніпропетровської області). *Вісник аграрної історії*. 2018. Вип. 23-24. С. 74-78. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vai_2018_23-24_14; Нікілев О. Політика комуністичної влади на селі кінця 1920-х–поч.1930-х рр. та її наслідки в контексті сьогодення. 2019. №2. С.4-5; Чорна сповідь: Кам'янський вимір трагедії. 1932-1933 рр. / упоряд. Н. М. Буланова, О. Ф. Нікілев. Дніпропетровськ. 2008. 332 с.

⁸⁷ Романець Н. Р. Репресивна складова хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р. в Україні: цілі, механізми, особливості. *Наукові праці Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2011.

механізми ухвалення та способи втілення уповноваженими й виконавцями репресивних рішень; проаналізувала роль виконавців та уповноважених у розгортанні масового терору (насамперед – Голодомору) проти українців. Н. Романець довела виняткову роль комуністичного тоталітарного режиму в ініціюванні системи каральних заходів. Суспільно-політичну ситуацію в національних районах Дніпропетровщини в роки Голодомору вивчав професор О. Нікілев. У своїх розвідках він детально проаналізував форми та методи роботи місцевого дніпропетровського керівництва щодо примусу селян до прискореного вступу до колгоспів⁸⁹.

Опосередковано питання уповноважених і активістів крізь призму форм опору українського селянства під час організації Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. розглядають дослідники Г. Махорін⁹⁰ та Н.Романець⁹¹. В. Власенко проаналізував

Вип. XXXI. С. 154–162; Романець Н. Р. Репресії проти «колишніх куркулів». *Наукові праці Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. XXXIII. С. 105–109.

⁸⁸ Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2014. 456 с. Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. у Дніпропетровській області: масштаби, наслідки: зб. док. / упоряд. Наталя Романець ; [редкол.: О. О. Стасюк та ін.] Київ. 2020. 607 с;

Романець Н. Селянство і радянська влада у 1928-1933 роках: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області): дис...канд. іст. наук: 07.00.01. Історія України. Дніпропетровськ, 1995. 182 с.; Романець Н. Репресивні заходи щодо захисту «соціалістичної власності» в українському селі (1930-1936 рр.). З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2013. № 1. С. 102-126; Романець Н. Режим «чорних дошок» у Дніпропетровській області. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2021. №1(55). С.185.

⁸⁹ Нікілев О. Колективізація і Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині в етнонаціональному вимірі. *Сучасні дослідження з німецької історії*. Збірник наукових праць. Дніпро: Літограф, 2019. С.74-81; Нікілев О. Трагедія голодомору на Дніпропетровщині: до проблеми демографічних втрат 1932 – 1933 рр. 2008. №5. С. 98-102; Нікілев О. Голод 1932-1933 рр. на Дніпропетровщині. Голод-геноцид 1933р. в Україні: теоретико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. *Матеріали міжнар. наук. конф.* Київ, 25 листопада 2000 р. Київ.2000. С.265-271.

⁹⁰ Махорін Г. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932 – 1933 рр. Житомир: Євнюк О. О., 2017. 168 с.

⁹¹ Романець Н. Селянські самосуди 1933-1936 рр.: причини, масштаби, наслідки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2016. Вип. 25. С. 82-91; Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі у 1933–1936 рр. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2011. Вип.20. С. 239-254; Романець Н.

опір українців діям активістів у регіональному вимірі, дослідивши форми спротиву селян на Сумщині⁹². Дослідниця В. Мотуз описала сприйняття селянами дій активістів. Наводячи уривки зі споминів, авторка передала емоційний стан людей, які згадували про так званих «комунарів», що групами по 5-6 осіб здійснювали реквізиції продовольства в українців⁹³. О. Мовчан досліджувала форми та методи спротиву селян хлібозаготівлям (а відповідно – й діям уповноважених), виокремивши як активні (наприклад, повстання, збройні виступи, убивства місцевих активістів тощо), так і нетипові форми, як-от: «волинки», «італійки», «жіночі бунти»⁹⁴. О. Веселова, проаналізувавши свідчення очевидців, у яких деталізовано діяльність буксирних бригад, довела злочинний характер дій комуністичних активістів⁹⁵. Багатим фактологічним матеріалом відзначаються дослідження О. Ганжі⁹⁶, В.Ченцова⁹⁷, проте слід констатувати, що монографія О. Ганжі хронологічно обмежена десятиріччям (від більшовицького перевороту до 1927 р.), а дослідження В. Ченцова має винятково регіональний вимір.

Сучасні дослідники, аналізуючи постгеноцидний синдром, вдаються до аналізу подій Голодомору з використанням образів усних народних оповідей.

Особливості репресивної політики радянської влади в українському селі в умовах Голодомору. 2011. №3. С.45-50; Романець Н. Репресивні механізми в організації хлібозаготівель 1932/1933 року. Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій. У 5 т. Том 3: Більшовицький терор проти селянства Придніпров'я (1920-1930-ті рр.). 2015. 228 с. С.92-107.

⁹² Власенко В.М. Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині (до 75 роковин національної трагедії). *Сумський історико-архівний журнал*. 2008. № IV-V. С.29-70.

⁹³ Мотуз В. Відображення Голодомору в світобаченні українського селянства. *Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття країнах СНД»* 26-28 травня 2012 р. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1016>.

⁹⁴ Мовчан О.М. Спротив хлібозаготівлям та пошуки порятунку від голодної смерті. *Голод 1932–1933 років в Україні причини та наслідки*. Київ: Наукова думка, 2003. 887 с. С. 561-562.

⁹⁵ Веселова О. Усна історія як джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років. *Краєзнавство*. 2009. № 3-4. С. 269-281.

⁹⁶ Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). Київ : Б.в., 2000. 208 с.

⁹⁷ Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. Київ [б.в.], 1999. 482 с.

Результатом ґрунтового аналізу науковців стали видання: «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки»⁹⁸, «Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах»⁹⁹; «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси»¹⁰⁰; Другий том нарисів «Україна і Росія в історичній перспективі»¹⁰¹; «Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т.» (Т. 1–3)¹⁰²; «Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.)» (Т. 1-2)¹⁰³, «Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку»¹⁰⁴, які дають змогу побачити передумови та наслідки діяльності інституту уповноважених. Окремі сюжети, присвячені діяльності уповноважених та

⁹⁸ Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ : Либідь, 1991. 141 с.

⁹⁹ *Історія українського селянства* : Нариси в 2-х т. / [Андрощук О. В., Баран В. К., Блануца А. В. та ін.]; [В. А. Смолій (відп. ред.)] / НАН України; Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1. 2006. 632 с.

Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. / [Андрощук О. В., Баран В. К., Блануца А. В. та ін.]; [В. А. Смолій (відп. ред.)] / НАН України; Ін-т історії України. Т. 2. Київ : Наук. думка, 2006. 666 с.

¹⁰⁰ *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси* / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2002. 952 с.

¹⁰¹ Гриневич В., Даниленко В., Кульчицький С. Україна і Росія в історичній перспективі: радянський проект для України. Київ: Наукова думка, 2004. 528 с.

¹⁰² *Політична історія України. ХХ ст. : У 6 т.* / Редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ : Генеза, 2002. Т. 1 : На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. 2002. 424 с.;

Політична історія України. ХХ ст. : У 6 т. / Редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ : Генеза, 2003. Т. 2 : Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко. 488 с.; *Політична історія України. ХХ ст. : У 6 т.* / Редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ: Генеза, 2003. Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / В. А. Греченко, Л. В. Гриневич, С. А. Кокін, С. В. Кульчицький та ін. 448 с.

¹⁰³ *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.)*. Колективна монографія / Відповідальний ред. В. Смолій. Т. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 750 с.; *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.)* / Відповідальний ред. В. Смолій. Т. 2. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 812 с.

¹⁰⁴ *Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку* / В. Ф. Солдатенко (керівник). Київ: Парламентське вид-во, 2007. 576 с.

виконавців, відтворено на сторінках багатотомної праці С. Кульчицького «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі»¹⁰⁵.

Діяльність, правовий статус, структура, форми та методи роботи органів ДПУ та органів юстиції стали предметом дослідження ряду істориків, зокрема В. Окіпнюка¹⁰⁶, І. Біласа¹⁰⁷, П. Соломона¹⁰⁸, В.Кривоноса¹⁰⁹. Науковці простежили перетворення органів юстиції та НКВ–ГПУ–НКВС у потужний апарат виконавців сталінського тоталітарного режиму, проаналізували форми і методи їх роботи в районах. Кількісний, соціальний склад інституту уповноважених досліджували українські науковці В. Марочко¹¹⁰, Р. Подкур¹¹¹, С. Лях¹¹², І. Курило, Н. Рингач¹¹³. У контексті історії повсякденності українською дослідницею Л. Гриневич здійснено спробу реконструкції соціальних трансформацій упродовж 1927–1933 рр.

¹⁰⁵ Кульчицький С. *Червоний виклик*. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.

¹⁰⁶ Окіпнюк В. *Державне політичне управління УСРР (1921–1934): історико-юридичний аналіз*. Монографія. Київ : НА СБУ, 2002. 290 с.

¹⁰⁷ Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.02. Львів, 1994. 33 с.

¹⁰⁸ Соломон П. *Советская юстиция при Сталине / пер.с англ. Л.Максименкова*. Москва: РОСПЭН, 2008. 464 с.

¹⁰⁹ Кривоніс В.М. Соціальні функції органів “правопорядку” в період голодомору 1932-1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2004. № 1. С. 106.

¹¹⁰ Марочко В. Статистика жертв Голодомору 1932-1933 років: історично-демографічний дискурс. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації»* (Київ, 4 жовтня 2016 року). Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. С.25-46.

¹¹¹ Подкур Р. ВЧК–ГПУ–НКВД в партійно-державній структурі управління СРСР. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. Вип. 20–21. Київ, 2002; Подкур Р. ДПУ у 1922–1934 рр.: портрет на тлі епохи. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2003. № 1

¹¹² Лях С. Диктатура посередності: Колективний портрет регіонального політичного керівництва пореволюційної доби (1920–1925 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XXIII. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С.209-228.

¹¹³ Курило І. Рингач Н. Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки ХХ сторіччя та її детермінанти. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : *Матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ, 25–26 вересня 2008 р. [Відп. ред. І. Р. Юхновський]. Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ: Видавничий дім “Киево-Могилянська академія”, 2009. С. 325–335. с. 326-327.

Л. Гриневич фактично запропонувала історико-хронологічний підхід до подій кінця 1920 – початку 1930-х рр.¹¹⁴.

Біографії республіканських уповноважених з аналізом їхньої злочинної діяльності (Г. Петровського, Рафаїла (Р. Фарбмана), А. Жарка, Я. Дробніса, І. Шварца та ін.), представлено в наукових збірниках «Геноцид в Україні 1932–1933 рр.: за матеріалами кримінальної справи №475»¹¹⁵. Збірний соціальний портрет виконавців Чернігівщини представлено в дослідженні С. Горобця та С. Бутко¹¹⁶.

Ми у своїх дослідженнях поетапно розкривали всі аспекти діяльності інституту уповноважених та виконавців¹¹⁷. Застосовуючи синергетичний підхід, ми проаналізували інститут формування уповноважених¹¹⁸, методи їх роботи¹¹⁹, особливості агресивних насильницьких дій, сприйняття уповноважених українцями в селах та містах¹²⁰. Зауважимо, що висновки українських дослідників ґрунтуються

¹¹⁴ Гриневич Л. *Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933*. Т. I–II. / НАН України. Інститут історії України. Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Київ: НREC PRESS, 2016. 693 с.; Гриневич Л. *Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні: монографія*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 435 с.

¹¹⁵ *Геноцид в Україні 1932–1933 рр.: за матеріалами кримінальної справи №475* / Упоряд. М.Герасименко, В.Удовиченко. Київ : Б.в., 2014. 560 с.

¹¹⁶ Горобець С., Бутко С. *Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину*. Чернігів : Десна Поліграф, 2016. 184 с.

¹¹⁷ Стасюк О. *Нариси про Голодомор*. Київ: вид-во Марка Мельника, 2020. 246 с. Стасюк О. *Методи роботи хлібозаготівельних бригад як спосіб вчинення злочину геноциду в Україні. Український селянин*. 2020. №79. С.59-62; Стасюк О. *Умови формування та діяльності 25-тисячників як «ударної» мобілізаційної групи під час вчинення геноциду українців 1932–1933 рр. Українознавство*. 2020. №4 (77). С. 89-101; Stasiuk O. *Repressive-punitive activity of “Troika” attached of the State politicaladministration of the Ukrainian SSR in the context of the Ukrainians’ genocide. Схід*. 2021. Т. 2(2). С. 53-58.

¹¹⁸ Стасюк О. *Політико-ідеологічні передумови формування груп низових активістів як виконавців Голодомору-геноциду. Література та культура Полісся*. 2020. №99. С.37-51.

¹¹⁹ Стасюк О. *Методи роботи хлібозаготівельних бригад як спосіб вчинення злочину геноциду в Україні. Український селянин*. 2020. №79. С.59-62.

¹²⁰ Стасюк О. *Діяльність активістів і уповноважених з хлібозаготівель на Київщині та Чернігівщині під час Голодомору-геноциду (за матеріалами районної преси 1932–1933 рр.). Тоталітаризм як система знищення національної пам’яті* : збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 11–12 червня 2020 року, Львів. Львів :

на аналізі статистичних та соціодемографічних джерел, узагальнення яких здійснили в 1930-х рр. А. Хоменко¹²¹, Ю. Корчак-Чепурківський¹²², М. Птуха¹²³, О. Асаткін¹²⁴. Останні, працюючи в ЦСУ, мали можливість досліджувати первинні матеріали переписів населення і, відповідно, володіли достовірними відомостями щодо кількісного складу різних соціальних категорій. Узагальнений статистичний та демографічний аналіз українського соціуму побіжно представлений у роботах В. Медведкова¹²⁵, Ліві Бачі Массімо¹²⁶, О. Рудницького¹²⁷.

Окремі теоретичні положення та важливі фактичні дані, що так чи так стосуються досліджуваної теми, містяться в дисертаційних роботах останнього періоду. До першого блоку належать праці, що висвітлюють проблеми державотворення, формування системи виконавчої влади та тоталітаризації влади

Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 381–385

¹²¹ Хоменко А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (спроба соціальної характеристики). Харків, 1925; Хоменко А. Природний рух населення найважливіших міст УСРР в 1924 році. *Природний рух населення найважливіших міст УСРР в 1924 році*. Харків, 1926; Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. 79 с.; Хоменко А. Короткий огляд перших підсумків перепису населення України 17 грудня 1926 р. *Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р.: Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення*. Харків, 1928; Хоменко А. *Національний склад людности УСРР: Популярний нарис за новітніми статистичними даними*. Харків: ЦСУ, 1929; Хоменко А. *Національний склад людности УСРР*. Харків: Держвидав «Господарство України» 1931. 144 с.

¹²² Корчак-Чепурковський Ю. А. Избранные демографические исследования. Москва: Статистика, 1970. 388 с.; Корчак-Чепурківський Ю. Подружність і народжуваність у жінок УРСР. *Демографічні дослідження*. Вип. 4. Київ: Наукова думка, 1968. С. 68-75.

¹²³ Птуха М. Вибрані праці. Київ: Наукова думка, 1971. 413 с.

¹²⁴ *Народне господарство УРСР* (Статистичний довідник) / За ред. О.М.Асаткіна. Київ : Державне вид-во «Народне господарство та облік», 1935. 664 с.; *УСРР в цифрах* (Статистичний довідник) / За ред. О.М.Асаткіна. Харків : Нар. госп-во та облік, 1936. 744 с.

¹²⁵ Медков В. М. Основы демографии. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2003. 448 с.

¹²⁶ Демографическая история Европы. [Пер. с итал. А. Миролюбовой]. Санкт-Петербург: Александрия, 2010. 304 с.

¹²⁷ Рудницький О. П. Голод 1932–1933 рр. в Україні. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* : Матеріали Міжнародної наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 281–288. С. 282, 283.

взагалі. На означену тему захистили роботи І. Автушенко¹²⁸, В. Адамовський¹²⁹, Д. Архірейський¹³⁰, І. Білас¹³¹, В. Васильєв¹³², Г. Васильчук¹³³, Л. Дояр¹³⁴, А. Зінченко¹³⁵, О. Корнєв¹³⁶, Є. Костюк¹³⁷, В. Коцур¹³⁸, Л. Місінкевич¹³⁹, В. Молоткіна¹⁴⁰, В. Нікольський¹⁴¹, О. Попова¹⁴², Ю. Степанчук¹⁴³, Б. Хорошун¹⁴⁴, В. Ченцов¹⁴⁵.

¹²⁸ Автушенко І. Б. *Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 01 “Історія України. Київ, 2001. 20 с.

¹²⁹ Адамовський В. І. *Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2004. 19 с.

¹³⁰ Архірейський Д. В. *Діяльність воєнних нарад України в 1920–1924 роках (на матеріалах південних губерній)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України”. Запоріжжя, 2000. 16 с.

¹³¹ Білас І. Г. *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.02. Львів, 1994. 33 с.

¹³² Васильєв В. Ю. *Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Київ, 2014. 39 с.

¹³³ Васильчук Г. М. *Українізація вищих органів державної влади та управління УСРР (20-ті роки)* : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Київ, 1994. 24 с.

¹³⁴ Дояр Л. В. *Становлення системи морально-політичного виховання в УСРР (1921–1925 рр.)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Дніпропетровськ, 2006. 20 с.

¹³⁵ Зінченко А. Г. *Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст.* : дис. канд. істор. наук: 07.00.01. Одеса, 2002. 189 с.; Зінченко А. Г. *Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Одеса, 2002. 17 с.

¹³⁶ Корнєв О. В. *Антиукраїнський терор кінця 1920-х – початку 1930-х рр. (на матеріалах Харківщини)* : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2013. 18 с.

¹³⁷ Костюк Є. С. *Громадські об’єднання у соціалістичній модернізації індустріальної сфери України (20–30-ті рр. ХХ ст.)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Київ, 2010. 22 с.

¹³⁸ Коцур В. П. *Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–1930-х рр.* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Київ, 1999. 38 с.

¹³⁹ Місінкевич Л. Л. *Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-соціальний аспект* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Чернівці, 2009. 32 с.

¹⁴⁰ Молоткіна В. К. *Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах непу (1921–1929)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Переяслав-Хмельницький, 2005. 26 с.

Беручи до уваги значний доробок українських дослідників, можемо запропонувати спробу власного аналізу подій та явищ, що розкривають функціонування інституту уповноважених в УСРР.

Помітні успіхи у висвітленні окресленої нами теми має західна історіографія. Західні вчені створили потужну школу дослідження легітимації більшовицького режиму в СРСР, зокрема процесів консолідації влади в руках більшовиків. Традицію розглядати історію СРСР у розрізі «спадковості» заклав свого часу Вільям Генрі Чемберлін. Написана в 1930-х рр. праця пізніше спричинить подальші дослідження появи більшовицького режиму через контекст історичних подій минулого Росії¹⁴⁶.

У низці робіт західних науковців дано аналіз тоталітаризму та авторитаризму, виокремлено переважно три форми тоталітаризму: фашизм, нацизм і сталінізм. На думку Р. Геллетлі, «між першим диктатором Советського Союзу і його майбутнім наступником не було значних теоретичних і політичних розбіжностей у сфері комуністичної доктрини, зокрема їхньою спільною рисою було масштабне і нещадне застосування терору»¹⁴⁷.

Характерною ознакою західної історіографії було намагання розглядати комуністичну систему в СРСР з позицій методологічного плюралізму,

¹⁴¹ Нікольський В. М. *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1930-ті рр.): історико-статистичне дослідження* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук: 07.00.01 “Історія України”. Донецьк, 2003. 38 с.

¹⁴² Попова О. Ю. *Образ внутрішнього ворога в періодичній пресі радянської України (1918–1939 рр.)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Донецьк, 2014. 20 с.

¹⁴³ Степанчук Ю. С. *Діяльність громадських і політичних об’єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Черкаси, 2006. 20 с.

¹⁴⁴ Хорошун Б. І. *Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: 07.00.01 “Історія України”. Київ, 1999. 35 с.

¹⁴⁵ Ченцов В. В. *Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Дніпропетровськ, 2000. 34 с.

¹⁴⁶ *Soviet Russia : A Living Record and a History, William Henry Chamberlin.* Boston. Little, Brown & Company, 1930. P. VII.

¹⁴⁷ Геллетлі Р. *Ленін, Сталін і Гітлер: Доба соціальних катастроф* [перекл. Анни Таращук]. Київ: “Темпора”, 2011. 664 с. С.30.

міждисциплінарних зв'язків. Серед таких праць – дослідження Н. Верта¹⁴⁸, М. Рольфа¹⁴⁹, Дж. Хоскінга¹⁵⁰.

Окремі роботи західних дослідників містять аналіз подій, котрі відбувалися в зазначений період безпосередньо в УСРР. Україна початку 30-х рр. ХХ ст. не вписувалася в більшовицько-репресивну систему примусу, яка, за влучним висловом угорських дослідників Л. Беладі та Т. Крауса, «була вмонтована у господарську “війну”»¹⁵¹. Механізм покарання тих, хто не приймав нових умов та не погоджувався на «колгоспне рабство», за влучним твердженням італійського історика А. Граціозі, є «трагічно простим: той, хто не працює, себто не сприймає колгоспної системи, не їсть»¹⁵².

Дж. Мейс зауважує: «Саме російська ідея була ферментом сталінізму, вона почала відігравати значну роль у процесі суворої регламентації суспільства, підпорядкуванні всіх сфер життя державі. Цим пояснюється планомірний і жорстокий наступ на всі ділянки економічного, політичного, культурного життя, де особа, її ініціатива, її особистий погляд могли мати хоч якесь значення. Навіть вірнопідданість режиму чи фанатична віра в ідеали комунізму тут зовсім не бралися до уваги.... навіть дозволивши українізацію, сталінський режим не збирається розглядати Україну як окрему державу чи навіть як республіку зі своїми правами, що він не сприймає українців як повноцінну справжню націю. Україні знову, в котрій вже раз за її тисячолітню історію, відводилась роль культурної провінції, «окраїни», а українцям – роль «хохлів», «малоросів»... Ворогом номер один для Сталіна і його оточення був не тільки український селянин чи український

¹⁴⁸ Верт Н. История Советского государства. 1900–1991 гг. Москва: Прогресс-Академия, 1992. 480 с.

¹⁴⁹ Рольф М. Советские массовые праздники / Пер. с нем. В. Т. Алтухова. Москва: РОССПЭН, 2009. 439 с.

¹⁵⁰ Хоскинг Дж. История Советского Союза (1917–1941). Москва: ВАГРИУС, 1995. 510 с.

¹⁵¹ Беладі Л., Краус Т. Сталин. Москва: Политиздат, 1990. 317 с. С.170.

¹⁵² Граціозі А. Голод у СРСР 1932-1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? *Український історичний журнал*. 2005. №3. С. 120-131. С.124.

інтелігент. Ворогом була Україна як така. Проти неї Сталін вів у 1932–1933 рр. неоголошену війну, кинувши сюди весь наявний військовий, поліцейський, політичний та економічний арсенал»¹⁵³. У працях Г. Куромії¹⁵⁴, Дж. Мейса¹⁵⁵ розкрито негативні наслідки сталінської політики колективізації, розкуркулення, політичних репресій. Р. Конквест, який у своїй книзі «Жнива скорботи» писав, що «український селянин терпів подвійно – і як селянин, і як українець»¹⁵⁶, по суті розглядав інститут уповноважених та виконавців як складники тоталітарної системи, що здійснювали розкуркулення, хлібозаготівлі та репресії проти українців. Р. Конквест як представник «Тоталітарної школи» в голодоморознавчому дискурсі покладав усю відповідальність за здійснення геноциду українців на Й.Сталіна та його оточення.

На противагу позиції представників «тоталітарної школи» сформувався так званий «ревізійністський підхід». Уже згадуваний нами вище Л. Віола, М. Левін, Р. Маннінг, Ш. Фіцпатрик¹⁵⁷ вважали, що Сталін не був необмеженим диктатором, а регіональні керівники брали безпосередню та активну участь у здійсненні репресій¹⁵⁸. Зазначимо, що історіографічний дискурс «тоталітарної» та «ревізійністської» шкіл був особливо популярним на Заході до середини 1990-х рр. Це палке протистояння зійшло нанівець після зняття грифу секретності з архівних документів періоду 1920 – кінця 1930-х рр.

Початок нового тисячоліття приніс нові методологічні тенденції в західну історіографію. З позицій *histoire totale* Н. Наймарк намагався дослідити Голодомор в

¹⁵³ Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 34–48.

¹⁵⁴ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.

¹⁵⁵ Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні, 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 34–48.

¹⁵⁶ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Київ: Вид-во «Либідь», 1993. 280 с. С.6.

¹⁵⁷ Фіцпатрик Ш. Сталинские крестьяне: Социальная история советской России в 30-е годы: деревня. Москва: РОССПЭН, 2001. 420 с.

¹⁵⁸ Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. Москва: РОСПЭН, 2010. 447 с.

Україні. Він висловив тезу, що Сталін мав намір фізично знищити українських селян-одноосібників як групу людей, а не лише як клас; аргументом, що підтверджував це положення, став аналіз діяльності «трійок ДПУ»¹⁵⁹.

Слід констатувати, що діяльність уповноважених та виконавців побіжно висвітлена не лише в історичних, а і в освітніх¹⁶⁰ та навіть мистецтвознавчих¹⁶¹ дослідженнях. Відзначимо Збірник науково-методичних матеріалів на допомогу вчителю «Голодомор – геноцид 1932 – 1933 років як наслідок антиукраїнської політики сталінського режиму в СРСР (До 80-річчя трагедії – масового винищення українського народу)»¹⁶² та посібник для вчителів «Голодомор – геноцид української нації». Названий посібник є одним із перших навчальних видань, яке повною мірою висвітлює передумови, обставини та наслідки Голодомору 1932–1933 рр. – геноциду української нації – та масових штучних голодів 1921–1923 рр., 1946–1947 рр. у широкому історичному контексті як української, так і всесвітньої історії. Автори подають ґрунтовний фактологічний матеріал, поєднаний з аналітичним осмисленням різних аспектів злочинів комуністичного тоталітарного режиму¹⁶³.

Отже, проаналізувавши історіографічний доробок, можемо стверджувати, що, попри наявність значної кількості праць голодоморознавчої тематики, до сьогодні в

¹⁵⁹ Наймарк Н. Геноциди Сталіна. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 135 с.

¹⁶⁰ Проскурова С. Репрезентація теми Голодомору під час викладання суспільних дисциплін у закладах вищої освіти. *Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» (Київ, 16 травня 2018 року)*. Київ – Дрогобич : Видавництво «Коло», 2018. С. 255.

¹⁶¹ Халамендик В. Б. Час і простір в п'єсі Івана Кочерги «Майстри часу». *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Національний педагогічний університет ім. Драгоманова. Спецвипуск. Київ, 2011. С. 241.*

Шкварчук В. Бунт землі (Художньо-красознавча праця на архівному матеріалі). Чернігів : Ред.-видав. відділ управл. по пресі, 1994. 64 с.

¹⁶² Голодомор – геноцид 1932 – 1933 років як наслідок антиукраїнської політики сталінського режиму в СРСР (До 80 – річчя трагедії – масового винищення українського народу). *Збірник науково-методичних матеріалів на допомогу вчителю.* / Відповід. редактор П.М. Чернега. Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2012. 178 с.

¹⁶³ *Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації» / Авторський колектив: Д. Білий, В. Василенко, А. Козицький, Н. Лапчинська, К. Лук'янець, С. Маркова, В. Марочко, О. Мовчан, Н. Романець, Р. Подкур, В. Сергійчук, С. Старовойт, О. Стасюк, І. Шугальова. За загальною редакцією: О. Стасюк. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2021. 336 с.*

науковій думці практично не знайшли комплексного відображення такі знакові проблеми, як становлення, формування та діяльність тоталітарного інституту уповноважених в УСРР в роки Голодомору-геноциду. У цьому дослідженні на основі всеохопного системного аналізу наявної літератури та джерел, значна частина яких уведена до наукового обігу вперше, заповнено означену історіографічну лакуну.

1.2. Джерела дослідження

Джерельну базу дослідження становить широке коло різноманітних за своїм походженням, інформативністю, змістом і характером документів і матеріалів офіційного та особистого походження.

Структура джерельної бази роботи обумовлена специфікою обраної теми, яка належить до найтабуйованіших тем не лише радянського періоду, а й перших років існування української незалежної держави, тому протягом усього періоду окупації більшовиками України, особливо після «великої чистки», системно знищувалися документи центральних і державних архівів, відбувся так званий «архівоцид»¹⁶⁴. Однак попри це, у фондах державних архівосховищ України збереглися комплекси документів, які стали доступними для вивчення після «архівної революції» і зняття грифу «секретно» і дають змогу виконати поставлені завдання.

Законодавчі джерела представлені, насамперед, збірками узаконень. Ураховуючи, що перші роки існування більшовицьке керівництво нехтувало формуванням законодавчої бази, а документи, які мали силу закону, видавали різні органи влади, сучасному досліднику вкрай важко систематизувати цей комплекс документів. Нечисленні збірки систематизують узаконення та розпорядження Ради

¹⁶⁴ Боряк Г. В. «Архівоцид» в Україні 1934-1960-х рр. як наслідок Голодомору. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947): матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 20-21 лист. 2013 р.)*. Київ, 2013. С. 13-18.

народних комісарів¹⁶⁵, робітничо-селянського уряду України¹⁶⁶, декрети та розпорядження в галузі фінансів¹⁶⁷.

Центральне місце в комплексі джерел досліджуваної проблеми склали архівні документи та матеріали, багато з яких уперше були введені до наукового обігу. Виходячи з мети та логіки побудови роботи, насамперед виокремимо групу справочинних джерел. Ця група джерел представлена документами РКП(б) – ВКП(б)/КП(б)У та документами державних установ.

Першу групу становлять джерела, створені ЦК РКП(б) – ВКП(б) та його апаратом; ЦК КП(б)У та його апаратом; обласними, районними парткоміями (організаційно-розпорядчі документи, протоколи, стенограми засідань і з'їздів, поточне листування). Цей комплекс документів стосується процесу формування й функціонування інституту уповноважених, колективізації, хлібозаготівельних та посівних кампаній: численні довідки, повідомлення, доповідні записки, звіти, зведення, листи та телеграми, які направлялися регіональними структурами вищим партійним органам, плани, матеріали нарад та з'їздів, огляди, відомості, стенограми. Опрацьовані й використані джерела цієї групи зосереджені у фондах центральних державних архівів України.

Великий обсяг документів зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Значним інформаційним потенціалом відзначається фонд № 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (1918–1991). Особливу увагу привертає опис 1, де зосереджено справи, у яких акумульовано справочинні документи: резолюції, проекти резолюцій, матеріали конференцій КП(б)У, які розкривають передумови появи інституту уповноважених та специфіку його функціонування. Особливо цікавими в цьому

¹⁶⁵ *Собрание узаконений СНК Украины.* 1919. № 1. Ст. 7.

¹⁶⁶ *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік / Народний комісаріат юстиції.* Харків : Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. С. 29-30.

¹⁶⁷ *Сборник Декретов и распоряжений по финансам.* Петроград: 4-я Государственная типография, 1921. Т. 3 (1920–1921). С. 157.

контексті є витяги з виступів Г. Зінов'єва та Х. Раковського на V конференції КП(б)У в 1920 р., у яких вони підсумували результати використання партактиву робітників та політпрацівників Червоної армії під час хлібозаготівельної та посівної кампаній¹⁶⁸.

Ще більший інформаційний потенціал має опис №6, у якому зберігаються протоколи та витяги з них засідань Політбюро ЦК КП(б)У за 1919–1932 рр. Документи представлені постановами щодо хлібозаготівельних кампаній, відрядження на роботу до села уповноважених, формування репресивної системи та методів залякування українців¹⁶⁹.

Серед описів фонду саме №20 представлений документами відділів ЦК КП(б)У в довоєнний період (1918 – 1941 рр.). Справи опису містять циркулярні листи, інструкції і постанови ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, протоколи, виписки з протоколів засідань політбюро і оргбюро ЦК КП(б)У, направлені партійним і радянським органам та закладам, спецповідомлення ГПУ УСРР, доповідні записки, листи, телеграми до ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, зведення, статистичні дані щодо членів партії, довідки уповноважених¹⁷⁰.

Друга група джерел репрезентує документи державних органів влади, які зосереджено у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Серед фондів архіву найбільший інтерес для нас становлять: ф. 2 (Кабінет міністрів України) (1919–2003). Представлені документи розкривають діяльність Тимчасового робітничо-селянського уряду України та діяльність Ради народних комісарів (постанови, розпорядження,

¹⁶⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Стенограма V конференції КП(б)У (Часть I) 17.11.1920 – 22.11.1920. 244 арк.; Спр. 383. Резолюция и проект резолюции III Всеукраинской конференции КП(б)У по докладу тов. Косиора С. В. «Об итогах весенней посевной кампании, о хлебозаготовительной и уборочной кампании и задачах организационно-хозяйственного укрепления колхозов» (типограф. экз.). 06.06. 1932. 20 арк.

¹⁶⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 1, 137, 235, 236, 237, 238, 281, 282, 285, 288, 289.

¹⁷⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 129, 131, 134, 135, 136, 427, 990, 2988, 3154, 5243, 5255, 5256, 5285, 5381, 5390, 5398, 5459, 5557, 5876, 6200, 6339, 6350, 6390.

положення та інструкції Ради народних комісарів і Народних комісаріатів УСРР; протоколи засідань Політичного бюро КП(б)У, листування з місцевими органами радянської влади¹⁷¹. Також інформативним є фонд №1, який містить декрети та постанови РНК УРСР, ВУЦВК, Всеукрревкому про створення й організацію роботи народних комісаріатів продовольства, земельних справ, охорони здоров'я, соцзабезпечення, пропаганди, протоколи та стенограми засідань ВУЦВК¹⁷². У фонді №27 (Міністерство сільського господарства УРСР) зберігаються документи сільськогосподарських управлінь, звітна документація за різними галузями сільського господарства¹⁷³. Фонд №3040 містить циркуляри, розпорядження стосовно оподаткування селянських господарств та особливостей кампанії щодо реалізації планів оподаткування¹⁷⁴.

Документи низових органів партійних та державних, господарських структур – витяги з протоколів засідань партосередків, протоколи засідань сільських рад, комітетів бідноти, комітетів незаможних селян, загальних зборів членів колгоспів, статистичні матеріали (такі документи опрацьовані авторкою дисертації у фондах державного архіву Вінницької, Одеської, Харківської, Полтавської, Хмельницької, Запорізької, Кіровоградської, Полтавської, Дніпропетровської областей). Так, у фондах державних архівів Вінницької (ф. П-29, П-45, П-51, П-53, П-136, П-137)¹⁷⁵; Одеської (ф. П-11, П-55, П-579, П-864)¹⁷⁶; Харківської (П-2, П-72, П-80, Р 154, Р 364, Р 1962, Р 2762)¹⁷⁷; Хмельницької областей (ф. П-3, П-12, П-101, П-115, П-323, П-364,

¹⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 12, 14, 21; Оп. 2. Спр. 421.

¹⁷² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 13; Оп. 8. Спр. 117, 129; Оп. 9 Спр. 27, 28, 32, 33, 36, 37; Оп. 11. Спр. 2881.

¹⁷³ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 3. Спр. 863; Оп. 11. Спр. 87; Оп. 15. Спр. 507.

¹⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 3040. Оп. 1. Спр. 169.

¹⁷⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П 136. Оп. 1. Спр. 11; Оп. 3. Спр. 4, 8, 14, 74, 277.

¹⁷⁶ Держархів Одеської обл. Ф. П 11. Оп. 1. Спр. 14, 40, 108.

¹⁷⁷ Держархів Харківської обл. Ф. П 2. Оп. 3. Спр. 1; П 72. Оп. 1. Спр. 51, 52; П. 80. Оп. 1. Спр. 43; Р. 154. Оп. 1. Спр. 21.

П-433)¹⁷⁸; Запорізької (ф. П-1, П-217, 1921)¹⁷⁹, Кіровоградської (ф. П-4, П-5, П-68, Р. 242)¹⁸⁰, Полтавської (ф. П-2, Р 12, 35)¹⁸¹, Чернігівської (ф. П-8, П-46, П-342, П-470, П-616, П-293, П-1669, П-362)¹⁸², Херсонської (ф. П-185)¹⁸³, Дніпропетровської (ф. П-19, Р. 305)¹⁸⁴, Луганської (ф. П-5)¹⁸⁵, Миколаївської (ф. Р. 8)¹⁸⁶ були опрацьовані партійні й радянські документи, зокрема: про участь громадськості в господарсько-політичних, культурно-просвітніх кампаніях, про роботу громадських об'єднань на селі, про створення місцевих органів влади та їхню роль під час реалізації більшовицької політики на місцях. У вказаних документах міститься також інформація про стан справ в особистих господарствах одноосібників, колгоспників, сільських мешканців інших категорій, виконання українськими селянами податкових та інших зобов'язань. Це дає змогу повніше й конкретніше зрозуміти проблеми та їх наслідки, що мали місце в господарській, виробничій та соціальній сферах українського села.

Окреме місце у джерельній базі займають документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Найбільш засекречені документи, які викривають злочини комуністичного режиму, стали доступними для дослідників лише після 2008 р. Але, незважаючи на певні кроки з оприлюднення і публікації цих злочинів, і на сьогодні існує велика проблема з актуалізацією цих джерел. Джерела, що зберігаються у фондах №№ 6, 16, 42 представлені: кримінальними справами реабілітованих громадян, оперативними зведеннями й донесеннями про хід

¹⁷⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 319, 321; П 12. Оп. 1. Спр. 46; П. 323. Оп. 1. Спр. 48; П 364. Оп. 1. Спр. 327; 433. Оп. 1. Спр. 96.

¹⁷⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1019, 1081; П. 217. Оп. 1. Спр. 112, 120, 146; Р. 1921. Оп. 1. Спр. 88.

¹⁸⁰ Держархів Кіровоградської обл. Ф. П 4. Оп. 1. Спр. 128; П-68, Оп.1. Спр.328; Р. 242. Оп. 1. Спр. 144.

¹⁸¹ Держархів Полтавської обл. Ф. П. 2. Оп. 2. Спр.842.

¹⁸² Держархів Чернігівської обл. Ф. П-616. Оп. 1. Спр. 5.

¹⁸³ Держархів Херсонської обл. Ф. 185. Оп. 1. Спр. 2.

¹⁸⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П-19; Р-305.

¹⁸⁵ Держархів Луганської обл. Ф. П-5. Оп.1.

¹⁸⁶ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-8. Оп.1.

хлібозаготівельних і посівних компаній, спротив українців, оперативно-статистичною звітністю про засуджених до розстрілу громадян¹⁸⁷.

Не менш важлива група опублікованих джерел представлена статистичними матеріалами, які репрезентують демографічні показники. Це матеріали переписів населення за 1897 р.¹⁸⁸. Незважаючи на недоліки в організації проведення, матеріали перепису дали змогу встановити початкові дані для з'ясування подальшої динаміки змін соціальної структури села. Для нашої роботи ці показники стали необхідними для визначення соціальних трансформацій на селі впродовж першої половини 1920-х рр.

Всеросійський Статистичний З'їзд у 1922 р. висловився за запровадження періодичності переписів і визначив термін наступного перепису – 1925 рік. Пізніше перепис відклали до 1926 р. Всесоюзний перепис населення 17 грудня 1926 р. відрізнявся чіткою методикою, програма перепису містила 14 питань, сімейна карта – 20 питань, увесь матеріал було надруковано у 56 томах¹⁸⁹. Така ж ситуація склалась і з сільськогосподарським переписом 1917 р.¹⁹⁰, проте перепис 1917 р. дає змогу побачити лише напрям динаміки. Перепис 1917 р. проводив Тимчасовий уряд з метою подальшого вирішення земельного питання на користь малоземельних селян, подолання злиднів та підготовки матеріалів до Установчих зборів. Перепис був негативно сприйнятий більшістю селян. Окремі селяни під час перепису поводили

¹⁸⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 68067-фп. Т. 7, 11, Спр. 69251-фп. Т. 4.; Ф. 16. Оп. 1. Спр. 7, 12; Оп. 25. 2, 4; Ф. 42. Спр. 9, 10; Оп. 1. Спр. 12.

¹⁸⁸ *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года*. Распределение населения губерний, уездов, городов Европейской части Российской Империи по однолетним возрастным группам. *Демоскоп Weekly*: URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_age1_gub_97.php?reg=0

¹⁸⁹ *Всесоюзный перепис людности 1926 року*. Том XI: Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся: Національність, Рідна Мова, Вік, Письменність. Москва: Видання Союзу ЦСУ, 1929. 210 с.

¹⁹⁰ *Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 57 губерниям и областям России*. *Труды ЦСУ*. Москва, 1923. Т. 2. Вып. 2. С. 30, 34, 42, 130, 132, 134, 138.

Національний перепис робітників та службовців України (жовтень-листопад 1929 р.). Харків: Український робітник, 1930. 158 с.

себе агресивно, були зареєстровані випадки побиття та залякування осіб, які здійснювали перепис, відмови надання інформації.

У 1927 р. науковці Інституту демографії АН УСРР під керівництвом академіка М. Птухи та при безпосередній участі Ю. Корчака-Чепурківського, який у 1925–1928 рр. працював у відділі демографії ЦСУ УСРР, провели аналіз природного руху населення України в 1924 р. порівняно з природним рухом населення перед Першою світовою війною. Такий матеріал використано нами як базовий у з'ясуванні динаміки соціально-демографічних змін в українському селі. Для аналізу нами також було використано розрахунки відомого українського демографа А. Хоменка¹⁹¹, статистичні відомості про природний рух населення на окупованих більшовиками територіях, відомості про стан народного господарства¹⁹², відомості про середню тривалість життя¹⁹³ та ін. Ці дані стали відправною точкою при аналізі соціодемографічних характеристик українського соціуму напередодні Голодомору.

Ще однією важливою групою опублікованих джерел є стенограми Всеукраїнських з'їздів Рад¹⁹⁴, конференцій РКП(б)¹⁹⁵ та КП(б)У¹⁹⁶.

Вагоме місце серед використаних джерел посідають статuti, збірники урядових постанов, окремі інструкції, що регламентували діяльність об'єднань на

¹⁹¹ Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. *Статистика України*. Серія I: Демографія. Т. IV. Вип. 3. (№ 160). Харків, 1927. LXXIII с. з додатками 1–33. с. XXXII; Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. / Заг. ред. М. Авдієнко. Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. 79 с. С. 8-11; Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. *Статистика України*. Серія I: Демографія. Т. IV. Вип. 3. Харків, 1927.

¹⁹² *Народное хозяйство Украины в 1921/22 году*. Харьков: ЦСУ УССР, 1924. 24 с. С. 2; Воблий К.Г. Економічна географія України. Київ: Горно, 1927. 238 с.

¹⁹³ Корчак-Чепурківський Ю.О. Таблиці доживання та сподіваного життя людності УСРР 1925–1926. Харків: Вид. Центр. стат. упр. УСРР, 1929. 105 с. С. 91.

¹⁹⁴ *III Всеукраїнський з'їзд рад*. Стенографічний звіт. З передмовою В. Затонського. Харків: [Б.в.], 1932. С. 78.

¹⁹⁵ *Восьмая конференция РКП(б)*. Декабрь 1919 г. / Под ред. Н. Н. Попова. Москва: Партиздат, 1934. С. 99.

¹⁹⁶ *Третья конференция КП(б)У. 6–9 липня 1932 р.*: Стенографічний звіт. Харків: Пролетар, 1932. С. 5.

селі («Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК»¹⁹⁷, «КПСС в резолюціях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК»¹⁹⁸, «Сборник Декретов и Распоряжений по финансам»¹⁹⁹, «Виборчі інструкції ЦВК СРСР та ВУЦВКу»²⁰⁰, «До перевиборів Рад 1928/29 року на Харківщині (Інструктивні й директивні матеріали)»²⁰¹, «Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію (серпень 1926 – липень 1927 року)»²⁰², «Постанова 3 пленуму ВЦКНС на доповідь про стан комітетів незаможних селян та заходи до поліпшення їхньої роботи»²⁰³, «Постанова 45. Основний закон (Конституція) СРСР»²⁰⁴, «Постанова 52. Про склад Ради Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік»²⁰⁵, «Статут Сільського Комітету Незаможних Селян»²⁰⁶ та ін.

¹⁹⁷ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК* : в 2-х т. Київ : Політвидав, 1976. Т. 1. 1918–1941. 1064 с.

¹⁹⁸ *КПСС в резолюціях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*. Москва: Госполитиздат, 1954. Ч. I. (1898–1924). 832 с.

¹⁹⁹ *Сборник Декретов и Распоряжений по финансам*. Петроград : 4-я Государственная Типография, 1921. Т. III. (1920–1921). 198 с.

Сельсоветы и Волисполкомы. Сборник статей и материалов. Москва-Ленинград : Госиздат, 1925. 127 с.

²⁰⁰ *Виборчі інструкції ЦВК СРСР та ВУЦВКу*. Дніпропетровськ : Поліграфтрест, 1927. 44 с.

²⁰¹ *До перевиборів Рад 1928/29 року на Харківщині (Інструктивні й директивні матеріали)*. Харків : Вид. Харківського Окрвиконкому, 1928. 107 с.

²⁰² *Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію (серпень 1926 – липень 1927 року)*. Харків [Б.в.], 1927. 116 с.

²⁰³ *Постанова з пленуму ВЦКНС на доповідь про стан комітетів незаможних селян та заходи до поліпшення їхньої роботи*. 1928. № 4. С. 25–29.

²⁰⁴ *Постанова 45. Основний закон (конституція) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Вісник Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних Комісарів і Ради Праці та Оборони Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанови і розпорядження Робітничого і Селянського Уряду Союзу РСР. № 2. Ст. 45–52. Москва : Вид. ЦВК Союзу РСР, 1923. 29 с.*

²⁰⁵ *Постанова 52. Про склад Ради Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Вісник Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних Комісарів і Ради Праці та Оборони Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанови і розпорядження Робітничого і Селянського Уряду Союзу РСР. № 2. Ст. 45–52. Москва : Вид. ЦВК Союзу РСР, 1923. 29 с.*

²⁰⁶ *Статут Сільського Комітету Незаможних Селян*. Харків : Літ. друк “Книгоспілки”, 1928. 9 с.

Значний інтерес становлять тематичні збірники документів і матеріалів, видані після здобуття Україною незалежності. Особливе значення мають видання, де друкувалися раніше невідомі документи. Інформативними та такими, що проливають світло на історію українського селянства в період 1917–1933 рр., стали: двотомне видання «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали»²⁰⁷; «Діяльність місцевих органів державної влади на Правобережжі у добу Гетьманату Павла Скоропадського. Зб. документів, матеріалів та світлин»²⁰⁸; двотомне видання «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали»²⁰⁹.

У 1993 р. з'явилися дві збірки документів і матеріалів з історії масового штучного голоду 1921–1923 рр. Одна з них, підготовлена вітчизняними істориками й архівістами О. Мовчан, А. Огінською та Л. Яковлевою (за редакцією С. Кульчицького), вводила до наукового обігу архівні матеріали, що переважно зберігалися в центральних архівосховищах України.²¹⁰ Інша, упорядником якої був канадський історик Р. Сербин, стала антологією української преси в Канаді про голод в УСРР 1921–1923 рр.²¹¹ Тематичне наповнення згаданих збірок багато в чому перегукується, але через використання різних джерел має і певні відмінності.

²⁰⁷ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали* : У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. Київ : [б.в.], 1996. 589 с.; *Українська Центральна Рада: документи і матеріали* : У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; ред. В. А. Смолій [та ін.]. Київ : [б.в.], 1997. 422 с.

²⁰⁸ *Діяльність місцевих органів державної влади на Правобережжі у добу Гетьманату Павла Скоропадського*. Зб. документів, матеріалів та світлин / упоряд. Галатир В. В., Олійник Ю. В., Павлунішена Т. Д. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2014. 310 с.

²⁰⁹ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.* : Док. і матеріали. У 2-х т. 3-х ч. Т. 1 / Упоряд. : В. Верстюк (керівник) та ін. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. 688 с.

²¹⁰ *Голод 1921–1923 років в Україні*: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Від. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. 237 с.

²¹¹ Сербин Р. *Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді*. / Українсько-канадський дослідно-документальний центр. Інститут української археографії Академії наук України. Торонто; Київ, 1992. 704 с.

У збірці Р. Сербина містяться документи, які розкривають позицію уряду УНР і характеризують ставлення різних політичних угруповань у середовищі північноамериканської української діаспори до трагедії голоду в УСРР, а також викривають злочинну політику Кремля щодо блокування іноземної допомоги голодуючим УСРР. Особливий інтерес становлять звіти про голод В. Квіслінга, що працював в складі гуманітарної організації Ф. Нансена, та статті очевидців голоду М. Грушевського, І. Герасимовича, І. Холодного та ін. Інформативна новизна збірки вітчизняних істориків визначається насамперед уведенням до наукового обігу документів ЦК КП(б)У та центральних органів державної влади і управління, що надають уяву про політику та методи здійснення хлібозаготівель, організацію допомоги голодуючим.

Незважаючи на використання різнопланових джерел, автори збірок дійшли ідентичних висновків щодо визначення географії голодного лиха (локалізації на Півдні України), його хронологічних меж (від 1921 по 1923 рр.) і «пускових механізмів» (надмірного вивезення продовольства до РСФРР та на експорт). Водночас їхні концептуальні уявлення про голод різнилися. Р. Сербин вважає першопричиною лиха «колоніальну політику московського уряду», а О. Мовчан і С. Кульчицький акцентували на «хлібозаготівельній політиці [більшовиків] в умовах воєнного комунізму», оскільки «неп в Україні в 1921 р. ще не прийшов».²¹² Тобто Р. Сербин розглядав проблему голоду в імперському дискурсі, а С. Кульчицький і О. Мовчан – через призму тоталітаризму й комунізму.

У 2000-х рр. опубліковано низку збірників документів з історії масового штучного голоду та Голодомору 1932–1933 рр. у регіональному ракурсі – територіальних межах голодуючого південного регіону²¹³ та його окремих губерній,

²¹² Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні. *Історичні зошити*. Київ: Інститут історії України. 1993. С.16.

²¹³ Зеркаль М.М. Голод в південних районах України на початок реалізації нової економічної. *Гуманітарно-економічні дослідження: Збірник наукових праць*. Миколаїв, 2009. С. 132 – 148;

повітів, волостей і сіл. Регіональний напрям дослідження стартував від публікації документальних джерел: збірок документів і статей, підготовлених під керівництвом Ф. Турченка (на Запоріжжі),²¹⁴ О. Житкова (на території сучасного Криворіжжя),²¹⁵ М. Шитюка (на Миколаївщині),²¹⁶ а також авторських збірок М. Шитюка й К. Горбунова,²¹⁷ О. Мельника (у Криворізькому повіті Катеринославської губернії),²¹⁸ Б. Іванченка (на Запоріжжі),²¹⁹ М. Марченка (у Великолепетиському районі на Херсонщині),²²⁰ – що заклали фундамент для подальших досліджень.

Більшість розвідок із регіональної історії голоду початку 1920-х рр. належить історикам Миколаївщини й Херсонщини – учням та послідовникам відомого українського дослідника репресивної політики советської влади і советських Голодоморів в Україні М. Шитюка.²²¹ Під його керівництвом автори збірки

Савченко В.А. Робітничий рух на Півдні УСРР в часи Голодомора 1921 – 1922 рр. *Матеріали всеукр. конфер. 80 років Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні.* Львів, 2003. С.170 – 174.

²¹⁴ *Голодомори на Запоріжжі (1921-1922, 193-1933, 1946-1947 рр.).* Статті, документи, спогади. «Спокута» Альманах. №№ 8-9. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. Науково-редакційний підрозділ "Реабілітовані історією" при Запорізькій облдержадміністрації. 246 с.

²¹⁵ *Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр.* Збірник документів і матеріалів. Кіровоград, 2003. 194 с.

²¹⁶ Миколаївщина в голодних 1921–1923. *Голодомори ХХ століття на території.* Миколаїв: Видавництво «Шамрай», 2008. 456 с.

²¹⁷ *Шитюк М., Горбунов К.* Миколаївщина в голодних 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 роках. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2007. 156 с.

²¹⁸ *Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі /* Уклад. О.О. Мельник. Кривий Ріг: Вид. дім, 2003. 384 с.

²¹⁹ Іванченко Б.Л. Викорінення: Голодомори 1921–22; 1932–33 р. в Дніпропетровській області. Павлодар : [б.в.], 2003. 68 с.

²²⁰ *Книга – меморіал Великолепетиського району Херсонської області. Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. на Великолепетисьщині.* Словами очевидців та мовою документів / Упорядник М.М. Марченко. Херсон: ІДС, 2007. 450 с.

²²¹ Петров В.А. Продналоговая кампания на Николаевщине (март 1921 – июль 1923 гг.). *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.* Миколаїв: Атол, 2000. С. 120 – 121; Цвілинюк О.М. Селянство Миколаївщини в період голоду 1921 – 1923 рр. *Селянство Півдня України: Історія і сучасність.* Миколаїв: МДУ, 2003. С.121–124; Горбунов Є.Г. Голоди 1921–1923, 1932–1933 років на території Миколаївщини: схожість і відмінність. *Голодомор–геноцид 1932–1933 рр. на території Миколаївщини:* матеріали обласної науково-практичної конференції. Миколаїв, 2008. С. 98 – 102; Ніколаєв І.Є. Діяльність органів партійного радянського апарату на території Миколаївщини під час голоду 1921–1923 рр. *Голодомор-геноцид 1932–1933 на території Миколаївщини: матеріали обласної науково – практичної конференції.* Миколаїв, 2008. С.65–73;

«Миколаївщина в 1921-1923 роках: Голодомори ХХ століття на території Миколаївщини» склали перший і єдиний мартиролог жертв цього голодомору в Миколаївській губернії в 1921–1922 рр.).²²²

Вивчення голоду на Півдні України в контексті аграрної політики більшовиків, повстанського руху селян і репресивних заходів влади із боротьби з ним започаткував відомий дослідник історії селянства та національних меншин цього регіону одеський історик Ю. Котляр. Досліджуючи репресивний характер хлібозаготівель, що активізували повстанський рух селян, він акцентував увагу на появі в 1922 р. нового типу повстань, що мали соціально-економічний характер, – зокрема, «голодних бунтів» як селянської відповіді на терор голодом.²²³

Цвілинюк О.М. Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках. *Голодомори ХХ століття на території Миколаївщини. Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках*. Миколаїв, 2008. 455 с.; Баковецька О.О. Голодомор в Україні. На матеріалах Баштанського району Миколаївської області – (1921–1923, 1932–1933 рр.) *Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець»*. Тернопіль, 2008. С.42–47. Щербаківа О.М. Діяльність міжнародної організації АРА на Миколаївщині в 1922–1923 роках. *Науковий вісник Одеського державного економічного університету*. № 7 (85). Одеса, 2009. С. 159 –167; Михайловський Т.О. Діяльність міжнародних організацій на Миколаївщині у 20-х роках ХХ ст. *Краєзнавство*. 2010. №4. С.151–161; Ніколаєв І.Є. Діяльність органів партійного радянського апарату на території Миколаївщини під час голоду 1921–1923 рр. *Голодомор-геноцид 1932–1933 на території Миколаївщини*: матеріали обласної науково – практичної конференції. Миколаїв, 2008. С.65 – 73; Водотика С.Г. Голод 1921–1923 років на Херсонщині: методичні проблеми вивчення в шкільному курсі історії України. *Скарбниця методичних ідей. Таврійський вісник освіти*. 2015. № 2(50). Ч.ІІ. С. 182-192; Водотика С.Г. Особливості голоду на Херсонщині: методичні проблеми в шкільному курсі історії України. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2015. Вип. 23. С. 291-306; Григоренко Т.О. Голод 1921–1923 років на Черкащині. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*. Матеріали Міжнародної наукової конференції Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ. 2013. С. 35-42.

²²² *Голодомори ХХ століття на території Миколаївщини. Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках*. Миколаїв, 2008. 455 с. С. 69-221.

²²³ Котляр Ю.В. Страх в більшовицькому терорі голодом (1921–1923 рр.). *Гуманітарно-економічні дослідження*: Збірник наукових праць. Том 3. Миколаїв–Одеса: ТОВ ВІД, 2006. С. 6 – 8; Котляр Ю.В. Голодомор 1921–1923 годов в Поволжье и Южной Украине. *Материалы научно-практической конференции «Перспективные разработки науки и техники»*. История. Днепропетровск: Наука и образование, 2004. Т. 11. С. 13–14; Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). Одеса: ТОВ ВІД. 2004. 354 с.; Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин півдня України (1917–1931 рр.). Київ–Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. Історична бібліотека МДГУ. Кн. 1. 2008. 154 с.

Грунтовністю та науковою концептуальністю характеризуються збірники документів з історії масового штучного голоду 1921–1923 рр. і Голодомору, опубліковані до 75-х рокових геноциду українців. Відзначимо збірники документів та матеріалів «Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади»²²⁴; «Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр.»²²⁵; чотиритомна «Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933»²²⁶; «Національні відносини в Україні у ХХ ст.»²²⁷; «Голод 1932–1933 в Україні: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали»²²⁸; «Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів»²²⁹; «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: документи і матеріали»²³⁰; «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД»²³¹; «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за

²²⁴ *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД*. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 604 с.

²²⁵ *Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів*. АН України. Ін-т історії України та ін. : Упоряд. : Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. : Кульчицький С. В. Київ : Наук. думка, 1992. 736 с.

²²⁶ *Гриневиц Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933*; НАН України. Ін-т історії України. Український науковий ін-т Гарвардського університету; Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці; Ін-т Критики. Київ : Вид-во “Часопис “Критика”, 2008. – Т. 1 : Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. Кн. 1. 2008. 550 с.; *Гриневиц Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933*; НАН України. Ін-т історії України. Український науковий ін-т Гарвардського університету; Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці; Ін-т Критики. Київ: Вид-во “Часопис “Критика”, 2012. Т. 1 : Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. Кн. 2. 2012. 680 с.

²²⁷ *Національні відносини в Україні у ХХ ст.* Збірник документів та матеріалів / Упоряд. М. І. Панчук, І. Л. Гошуляк. Київ : Наук. думка, 1994. 560 с.

²²⁸ *Голод 1932–1933 рр. в Україні: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали* / Держ. ком. архівів України, Центр держ. архів громад. об'єднань України; кол. упоряд. : В. С. Лозицький (кер.) [та ін.] – К. : Генеза, 2008. – 504 с.

²²⁹ *Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.* Збірник документів та матеріалів. Обласна редколегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” (голова І. Гамрецький, заступник голови В. Лациба, С. Нешик та ін. / Автори-упоряд. : Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Лациба та ін. Вінниця, 2007. 704 с.

²³⁰ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. 1128 с.

²³¹ *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД*. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 604 с.

документами ГДА СБУ: Анотований довідник»²³²; «Український хліб на експорт: 1932–1933»²³³; «Як нас морили голодом»²³⁴; «Справа “Української філії Трудової селянської партії”»²³⁵, «Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти»²³⁶, «Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938»²³⁷; «Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940»²³⁸, національні книги пам’яті Вінницької²³⁹, Дніпропетровської²⁴⁰, Донецької²⁴¹,

²³² Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с.

²³³ Український хліб на експорт: 1932–1933 / Упоряд.: В. Сергійчук. Редкол.: Г. Боряк, Р. Круцик, Ю. Куляс та ін. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. 432 с.

²³⁴ Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. 392 с.

²³⁵ Справа “Української філії Трудової селянської партії” / Упоряд.: Т. Ф. Григор’єва, В. І. Очеретянко. Київ: Головна редколегія “Реабілітовані історією”, 2010. 368 с.

²³⁶ Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах / Отв. ред. А. К. Соколов. Москва РОССПЭН, 1998. 352 с.

²³⁷ Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції “згори”. 1928–1938 / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. 464 с.

²³⁸ Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції “згори”. 1928–1940 / Авт. вступ. ст. В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 528 с.

²³⁹ Національна Книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область. / Обл. редкол.: голова Л. М. Спірідонова, заст. Голови: В. П. Лациба, С. С. Нешикта ін.; Авт.-упорядн.: В. П. Лациба (керівник), В. В. Вижга, П. М. Кравченко та ін. Український інститут національної пам’яті; Вінницька обласна державна адміністрація; Вінницька обласна рада; Обласна редакційна колегія книги “Реабілітовані історією. Вінницька область”; Державний архів Вінницької області. Вінниця: ДП “ДФК”, 2008. 1105 с.

²⁴⁰ Національна Книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дніпропетровська область / Ред. кол.: Є. І. Бородін (гол. ред.), В. В. Іваненко, Н. І. Капустіна, Н. В. Киструська, Г. О. Пригунов, К. М. Самарець та ін.; Авт. кол.: Є. І. Бородін (кер. авт. кол.), В. М. Бекетова, С. С. Волинець та ін.; Відп. ред. С. І. Світленко. Український інститут національної пам’яті; Дніпропетровська обласна державна адміністрація. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2008. 1248 с.

²⁴¹ Національна Книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. – Частина перша / Ред. кол.: О. Л. Третяк (гол. редк.), М. І. Сливка (заст. гол. редк.), С. Ф. Бледнов (секр. редк.), В. П. Безродний, В. С. Білецький та ін.; Авт. кол.: О. Л. Третяк (кер. авт. кол.), С. Ф. Бледнов, В. М. Нікольський та ін.; Відп. ред. С. Ф. Бледнов. Донецьк, 2008. 784 с.; Національна Книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. – Частина друга / Ред. кол.: О. Л. Третяк (гол. редк.), О. Ю. Коваленко (заст. гол. ред.),

Житомирської²⁴², Київської²⁴³, Одеської²⁴⁴, Харківської²⁴⁵, Хмельницької²⁴⁶ областей (центральним елементом томів є мартирологи, до яких включено дані про мешканців, які померли під час Голодомору, а також наукові статті фахівців з аналізом подій та явищ).

Інформативністю, наявністю систематизованого тематичного комплексу архівних та опублікованих джерел відзначається збірник документів і матеріалів ««Чорні дошки» України. Чернігівська область»²⁴⁷. У збірнику представлено комплекс джерел, що висвітлюють застосування режиму «чорних дощок» як складника механізму злочину геноциду. Збірник включає нормативно-правові

С. Ф. Бледнов (секр. редк.), В. П. Безродний, В. С. Білецький та ін.; Авт. кол. : О. Л. Третяк (кер. авт. кол.), С. Ф. Бледнов, В. М. Нікольський та ін; Відп. ред. С. Ф. Бледнов. Донецьк, 2009. 784 с.

²⁴² *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область* / Ред. кол. : М. А. Черненко (гол. редк.), В. М. Врублевський, І. О. Рафальський (заст. гол. редк.), Л. А. Копійченко, М. В. Кордон, О. І. Онищук та ін.; Авт. кол. : Л. А. Копійченко (кер. наук.-ред. гр.), В. А. Поплавська (зав. наук. ред.), Є. Р. Тіміряєв (зав. наук. ред.), Г. Л. Махорін, А. Ю. Грицюк та ін. Український інститут національної пам'яті; Житомирська обласна державна адміністрація. Житомир : Полісся, 2008. 1116 с.

²⁴³ *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Київська область* / Упорядн. Гай А. І.; Гол. ред. кол. Ульяновченко В. І.; Ред. кол. : Бутник В. Г., Гай А. І. (кер. ред.-вид. групи), Даниленко В. П., Єрема Р. М. (заст. гол. ред. кол.), Захарченко П. П. та ін. Український інститут національної пам'яті; Київська обласна державна адміністрація. Біла Церква : МП Вид-во «Буква», 2008. 376 с.

²⁴⁴ *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область* / Ред. кол. : Сердюк М. Д. (співголова), Скорик М. Л. (співголова), Білоусова Л. Г. (кер. роб. гр.), Ботушанська О. Ф., Демченко Д. М. та ін. Український інститут національної пам'яті України; Одеська обласна державна адміністрація; Одеська обласна рада; Державний архів Одеської області; Управління освіти і наукової діяльності Одеської облдержадміністрації. Одеса : Астропринт, 2008. 1008 с.

²⁴⁵ *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Харківська область* / Ред. кол. : Ющенко Я. П. (гол. редкол.), Білоцерківський В. Я., Захаров Є. Ю. та ін.; Авт. кол. та упорядн. : Білоцерківський В. Я., Кириченко Ю. С., Корнев О. В. та ін.; Відп. ред. Хорошевський А. Ю. Український інститут національної пам'яті України; Харківська обласна державна адміністрація. Харків : Фоліо, 2008. 1023 с.

²⁴⁶ *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Ч. 1* / Гавчук І. К. (співгол. редкол.), Гладуняк І. В. (співгол. редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.) та ін. Український інститут національної пам'яті України; Хмельницька обл. держ. адміністрація. Хмельницький, 2008. 752 с.

²⁴⁷ «Чорні дошки» України. Чернігівська область / Збірник документів і матеріалів / Авт.-упоряд. О.Стасюк, К.Лук'янець, С.Старовойт, Д.Байкеніч. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2021. 944 с.

документи, справочинну документацію обласних та районних рівнів, матеріали тогочасної регіональної преси.

У процесі написання роботи були залучені свідчення очевидців, котрі пережили Голодомор 1932–1933 рр. На сьогодні цінність усно історичних джерел для дослідження злочинів проти українців у 1932–1933 рр., безсумнівно, доведена, оскільки джерела усної історії пройшли довгий шлях і засвідчили свою унікальність у розкритті багатьох проблем історії ХХ ст., особливо історії України. Тому, незважаючи на те, що перші усні свідчення почали публікуватися вже через кілька років після завершення геноциду, дослідники ще кілька десятиліть не наважувалися широко використовувати їх у своїх дослідженнях. Але брак архівних документів, піднесення наукового зацікавлення тематикою Голодомору наприкінці 1950-х рр. змусили активно використовувати саме цей вид джерел. Зібрані та впорядковані О. Веселовою, Л. Коваленко, В. Маняком²⁴⁸, В. Мацьком²⁴⁹ [594], Дж. Мейсом²⁵⁰, Ю. Мициком²⁵¹, В. Ноллом²⁵², П. Ящук²⁵³, С. П'ятаченком²⁵⁴, Т. Демченко і

²⁴⁸ Коваленко Л. Голод 33. Народна книга-меморіал. Київ : Радянський письменник, 1991. 583 с.

²⁴⁹ Мацько В. Голод на Поділлі: Книга свідчень. Кам'янець-Подільський: [Б.в.], 1993. 98 с.

²⁵⁰ *Великий голод в Україні 1932–1933 років* : у IV т. Т. 1. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 838 с.

²⁵¹ *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив* / За редакцією о. Ю. Мицика. Національний ун-т “Києво-Могилянська академія”; Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України; Держкомархів України; Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту (Едмонтон); Українсько-канадський центр (Торонто). Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2005. Т. 1. 2005. 296 с.; *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив* / За редакцією о. Ю. Мицика. Національний ун-т “Києво-Могилянська академія”; Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України; Держкомархів України; Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту (Едмонтон); Українсько-канадський центр (Торонто). Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2004. Т. 2. 2004. 443 с.; *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив* / За редакцією о. Ю. Мицика. Національний ун-т “Києво-Могилянська академія”; Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України; Держкомархів України; Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту (Едмонтон); Українсько-канадський центр (Торонто). Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. Т. 3. 2006. 432 с.

²⁵² Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920-30 років. Київ : Родовід, 1999. 560 с.

Л. Легецькою²⁵⁵, М. Кучерепою²⁵⁶ та ін. свідчення жертв Голодомору є, безумовно, одним із наймасовіших та найдостовірніших джерел, які доводять злочинність комуністичного режиму.

Важливим складником актуалізованої джерельної бази цього дослідження є періодична преса. Будучи одним з основних елементів системи пропаганди, який активно використовував комуністичний тоталітарний режим, періодика мала великий пропагандистський вплив на населення. Особлива роль відводилася районним газетам, які ставали діяльними учасниками впровадження необхідних режиму масових кампаній. У роботі були проаналізовані публікації районних газет Київщини («Колективіст Переяславщини»²⁵⁷, «Соціалістична перемога»²⁵⁸, «Голос колгоспника»²⁵⁹), Полтавщини («Червона Лубенщина»²⁶⁰), Харківщини

²⁵³ *Портрет темряви*: Свідчення, документи і матеріали у двох кн. / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; авт.-упоряд. П. Ящук. Київ–Нью-Йорк, 1999. Т. 1. 705 с., іл.

²⁵⁴ *Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців*: Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В. П'ятаченка. Книга 2. Суми: Видавництво «МакДен», 2008. 184 с.

²⁵⁵ *Пам'ять народу неубієнна*: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2006. 96 с.

²⁵⁶ *Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні*. Науково-документальне видання / Автори-упорядн. М. М. Кучерепа, В. В. Ткачук; за заг. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк: РВГ Науковий центр історичних студій Волині", 2008. 264 с.

²⁵⁷ Круто піднести темпи хлібозаготівлі. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 12 серпня. С. 1.; Печенський. Куркульська пропозиція. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 16 серпня. С. 1.; Козлов, Сідаш. На поводиті у куркуля. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 10 вересня. С. 1.; Викорінити куркульську практику. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 1 жовтня. С. 1.; Зробити корінний злам – виконати хлібозаготівлю. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 30 жовтня. С. 1.

²⁵⁸ Дудненко, Гелах, Бзенко. У Бровахах не відчули великої відповідальності в боротьбі за хліб. *Соціалістична перемога*. 1933, 1 січня. С. 1.; Шаблій, Дорошенко, Шульга. Примусити їх виконати державні завдання. *Соціалістична перемога*. 1933, 4 січня. С. 1.; Найсамовідданіше битися за хліб до повної і остаточної перемоги. *Соціалістична перемога*. 1933, 9 січня. С. 1.; Галімурза. У полоні куркульських настроїв. *Соціалістична перемога*. 1933, 19 серпня. С. 1.

²⁵⁹ Перемінник. Очистити заготовельні бригади від ворожих людей, завершити плян хлібозаготівлі по одноосібному сектору. *Голос колгоспника*. 1933, 15 січня. С. 1.; Вовченко С. У ямах крім хліба ще й зброя. *Голос колгоспника*. 1933, 22 січня. С. 1.; Геть з управлінського складу колгоспів клясово-ворожий елемент. *Голос колгоспника*. 1933, 7 лютого. С. 1.

²⁶⁰ Данильченко П. В'язівські активісти в ролі куркульських агентів. *Червона Лубенщина*. 1931, 3 липня. С. 1.; Мобілізуватися всім на боротьбу за хліб (3 доповіді секретаря РПК т. Чарого на нараді уповноважених 19. VII). *Червона Лубенщина*. 1931, 23 липня. С. 1.; Всі сили на виконання

(«Ленінським шляхом»²⁶¹, «За колективізацію»²⁶², «Комуна»²⁶³), Чернігівщини («Червона Носівщина»²⁶⁴, «Прапор комуни»²⁶⁵, «Соціалістичний наступ»²⁶⁶ (Варва), «Нове село»²⁶⁷, «Поліський комунар»²⁶⁸, «Правда Прилуччини»²⁶⁹). На сторінках цих

хлібозаготівельного плану. *Червона Лубенищина*. 1931, 3 серпня. С. 1.; Допомогаю. Зриває хлібозаготівлю. *Червона Лубенищина*. 1931, 13 серпня. С. 1.; За хлібний плян, проти опортуністичного тупцювання. *Червона Лубенищина*. 1931, 18 серпня. С. 1.; Г. Зривникам колективізації не місце в сільраді. *Правда Прилуччини*. 1931, 23 березня. С. 1. Бригадир Величко. Згуртуйтеся навколо буксирних бригад. *Червона Лубенищина*. 1932, 5 січня. С. 1.; Мобілізація має забезпечити перемогу. Як заготовляють хліб у Тарандинцях. *Червона Лубенищина*. 1932, 12 січня. С. 1.; Зубенко. Коршак. Комсомольці за хліб не борються. *Червона Лубенищина*. 1932, 14 січня. С. 2.; Манченко І., Шевченко Ф. Причини прориву – мир з куркулями. *Червона Лубенищина*. 1932, 30 січня. С. 1.; Ріпка А. До права куркульських запродавців! *Червона Лубенищина*. 1932, 12 лютого. С. 1.

²⁶¹ Січень – ударний місяць вивершення хлібозаготівель. *Ленінським шляхом*. 1932, 3 січня. С. 1.; Соловей. Зрадників гнати з партії. *Ленінським шляхом*. 1932, 10 січня. С. 1.; Логвінов. Куркульня в колгоспі зриває хлібозаготівлю. *Ленінським шляхом*. 1932, 12 січня. С. 1.; Чапак П. І в труні ховають хліб. *Ленінським шляхом*. 1932, 12 січня. С. 1.; Виконання державних зобов'язань – одна з основ зміцнення колгоспів. *Ленінським шляхом*. 1932, 26 січня. С. 1, Янішевський. Про здачу розкраденого та захованого хліба. *Ленінським шляхом*. 1933, 12 січня. С.1.; Прожектор. Зрадники соцбудівництва зривають хлібозаготівлю. *Ленінським шляхом*. 1933, 15 січня. С. 1; Стати організатором боротьби за соціалістичний врожай – справа честі кожного комсомольця. *Ленінським шляхом*. 1933, 18 квітня. С.1.; БУВ. Розтрощити куркульське кубло «Праці селянина». *Ленінським шляхом*. 1933, 28 квітня. С.1.; Прожектор. На куркульському гачку. *Ленінським шляхом*. 1933, 19 січня. С. 2.

²⁶² Стебляжна, Богдан, Харченко. Примусити злісних нездатчиків виконати хлібозаготівлю. *За колективізацію*. 1932, 2 січня. С. 1.; Калюжний, Клименко, Жук. Покарати куркулів та їхніх полигачів за переховування хліба. *За колективізацію*. 1932, 4 січня. С. 1.; Муха, Шульга. Не припиняти боротьби з глитаєм та його агентурою. *За колективізацію*. 1932, 14 лютого. С. 1.

²⁶³ Виконати бойовий наказ партії. *Комуна*. 1932, 5 лютого. С. 1; А.В. Куркулі зривають весняну сівбу. *Комуна*. 1932, 10 лютого. С. 1.; В.С. Куркульське шкідництво викрили. *Комуна*. 1932, 25 лютого. С. 1.; Всі сили на штурм прориву. *Комуна*. 1932, 22 квітня. С. 1; Боротьба за хліб – боротьба за обороноспроможність держави. *Комуна*. 1932, 22 квітня. С. 1; Піднести колгоспний актив на вивершення хлібозаготівлі. *Комуна*. 1933, 6 січня. С. 1; Розтрощити опортуністичні, демобілізаційні настрої, закінчити збір насіння. *Комуна*. 1933, 12 березня. С. 1; Швидкий, Олійник Я. Дезертирам, ледарям – не місце в партії. *Комуна*. 1933, 10 травня. С. 1.

²⁶⁴ Затучний Х. Зламати хребет куркульському опоріві. *Червона Носівщина*. 1932, 24 грудня. С. 1; Чуткий. Зривачів хлібозаготівель – з радапарату. *Червона Носівщина*. 1932, 3 грудня. С.1.

²⁶⁵ Обмачівські опортуністи плачуть, що немає хліба. *Прапор комуни*. 1932, 18 січня. С. 1; Комсомолец. Юненко – дезертир з фронту хлібозаготівель. *Прапор комуни*. 1932, 22 січня. С. 1.

²⁶⁶ Кривуца. Дати рішучу відсіч кулацькому маневру. *Соціалістичний наступ (Варва)*. 1933, 28 березня. С. 1.

²⁶⁷ Позбутися волячих та черепаших темпів. *Нове село*. 1932, 6 лютого. С. 1.

²⁶⁸ Дорошенко. Куркульське кубло в артілі «Червоний ранок». *Поліський комунар*. 1933, 22 січня. С. 2.

видань, окрім висвітлення процесів колективізації, розкуркулення, посівної, антирелігійної та хлібозаготівельної кампаній, чітко простежуються заклики до жорсткіших методів, якими мали користуватися уповноважені та виконавці. Численні публікації сприяли мілітаризації мислення не лише уповноважених, а й селян, привчаючи їх до того, що будь-яка масова кампанія – це військова операція. Опрацювання подібних джерел дає можливість зрозуміти систему координат, у яких діяли уповноважені та виконавці.

Отже, дослідницьку базу дисертації визначає поєднання джерел, різних за походженням, специфікою відображення дійсності, інформативністю. Основна частина документів припадає на 1920-і – початок 1930-х рр. Документи особливо кінця 1920-х – початку 1930-х рр. потребували додаткових уточнень та перевірок через часті фальсифікації.

Актуалізована джерельна база з історії інституту уповноважених дає змогу розкрити аспекти функціонування та ролі, яку відіграли уповноважені у злочині Голодомору-геноциду. Найбільш інформативна група джерел – це документи центральних, обласних і районних партійних осередків. Саме у фондах колишніх партархівів зберігаються документи, які дають можливість реконструювати особливості утворення й функціонування інституту уповноважених. Статистичні матеріали, актуалізовані в роботі, дають змогу визначити відправні точки чисельності населення України та його рух протягом 1920–1933 рр. Масові джерела – періодична преса, яка впливала на свідомість і діяльність уповноважених, – дає можливість визначити їх психоемоційний стан, систему координат, у якій вони діяли. Усноісторичні джерела доповнюють ці дані, сприяючи визначенню цих впливів на практиці.

²⁶⁹ Чому Подище відстало хлібозаготівлею? (За листами сількорів). *Правда Прилуччини*. 1932, 3 грудня. С. 2.; До глитайки Самійленкової застосувати постанову ЦВК та РНК. *Правда Прилуччини*. 1932, 14 серпня. С. 1.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи

Завдання, які постають перед історичною політикою в Україні, зважаючи на особливості стану історичної пам'яті та історичної свідомості в нашій державі, зумовлюють посилену увагу до методології історичних студій. Методологія історичних досліджень має винятково важливе значення не лише на рівні встановлення фактів минулого, критичного аналізу джерел, а й у сфері їх інтерпретації, формування дослідницьких гіпотез та їх належного обґрунтування.

Сучасні українські історики використовують у своїх дослідженнях різні методологічні теорії (цивілізаційні, макросоціологічні, соціокультурні, теорія модернізації та ін.), часто працюють на перетині дисциплін (політології, соціології, культурології, етнології та ін.) та субдисциплін (локальна історія, історія повсякденності, історична антропологія, соціальна історія, психоісторія, публічна історія та ін.). Як вдалі приклади застосування такого методологічного інструментарію можна назвати: комплексний аналіз етатизації (одержавлення) українського суспільства комуністичним тоталітарним режимом, вивчення процесів монополізації влади єдиною масовою партією (її зрощення з державним апаратом), дослідження функціонування розгалуженого репресивного апарату у працях В. Васильєва²⁷⁰, М. Дорошка²⁷¹, С. Кульчицького²⁷², В. Марочка²⁷³, Р. Подкура²⁷⁴, Н. Романець²⁷⁵, В. Сергійчука²⁷⁶, Ю. Шаповала²⁷⁷ та ін. Упродовж останнього

²⁷⁰ Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.

²⁷¹ Дорошко М. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. Київ: Видавничо-поліграф. центр «Київський університет», 2004. 154 с.

²⁷² Кульчицький С. *Червоний виклик*. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.

²⁷³ Марочко В. *Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Дрогобич: Коло, 2018. 576 с.

²⁷⁴ Подкур Р. За повідомленнями радянських спецслужб. Київ: Рідний край, 2000. 238 с.

²⁷⁵ Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). Кривий Ріг: Видавництво Р. А. Козлов, 2014. 456 с.

²⁷⁶ Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015. 186 с.

десятиріччя українські вчені О. Удод, Я. Верменич, О. Ковалевська, О. Ясь, С. Блащук²⁷⁸ репрезентували модерністські стратегії дослідження національної історії в контексті субдисциплін.

Слід зауважити, що історики недостатньо звертаються до питань методології, пов'язаних із вивченням геноциду українців, обмежуючись аналізом загальних і спеціальних методів наукових досліджень на матеріалі статей, кваліфікаційних робіт чи монографій.

Водночас методологічний інструментарій є важливим аспектом формування голодоморознавчого дискурсу. На думку авторки дисертаційного дослідження, уже давно назріла потреба вийти за межі фактографічно-документального канону під час аналізу теми Голодомору як злочину геноциду українців, адже цей канон істотно звужує розуміння зазначеної теми, яка є міждисциплінарною за своєю суттю²⁷⁹ і потребує системного аналізу сучасних методологічних підходів, зокрема з метою отримання нових знань про тогочасну реальність, створення вторинних документів, конкретизації системи дієвих методів наукового пізнання. Малодослідженою залишається тема структуризації, функціонування, наслідків діяльності інституту уповноважених Голодомору-геноциду української нації (Категорію «структуризація» вжито в контексті використання теорії структуризації Е. Гіденса до дослідження процесу появи «уповноважених». В Україні однією з перших подій 1920–1930-х рр. у контексті теорії структуризації Е. Гіденса досліджувала С. Маркова²⁸⁰ – Прим. авт.).

²⁷⁷ *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр.* / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с.

²⁷⁸ *Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями* / О. Удод, Я. Верменич, О. Ковалевська, О. Ясь, С. Блащук. Кн. 1. Київ: Генеза. 2018. 288 с.

²⁷⁹ Стасюк О. «Голодомор-геноцид» як категорія полідисциплінарного історичного дослідження подій 1932–1933 років в Україні. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. № 56. С. 106–113.

²⁸⁰ Маркова С. В. *Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.*

Досить часто, вивчаючи період 1920–1930-х рр., науковці застосовують один із цивілізаційних підходів, зокрема аналізують як дві різні «міську» та «сільську» цивілізації. Згаданий підхід набув поширення у ХХ ст. Так, зокрема, А. Ахієзер історію людства поділяв на дві основні цивілізації: традиційну та ліберальну, або ліберально-модерністську. Традиційна цивілізація, з точки зору дослідника, розглядалася як фактично селянська цивілізація. А. Ахієзер наголошував на концептуальному впливі традиційної цивілізації на хід історичного процесу в Росії²⁸¹. Селянство як усесвітньо поширений тип соціальної структури, пропонував вивчати Т. Шанін, виокремивши чотири основні концептуальні традиції, зокрема марксистську класову теорію, у якій селяни – пригноблені та експлуатовані виробники; типологію «особливої економіки», сутність якої полягає у способі ведення родинного господарства, що породжує дуалізм селянського-неселянського на національному рівні та дезінтеграцію селянства при поширенні ринкової економіки; етнографічну культурну традицію, у якій селяни – представники більш ранньої національної традиції, збереженої завдяки «культурному запізненню» чи інерції, властивій селянським суспільствам; традицію Е. Дюркгайма, А. Кребера, споріднену з функціоналістською соціологією, яка розглядає селянство як частково відкриті сегменти суспільства, організовані довкола міста²⁸².

Серед українських дослідників до ідеї «міської» та «сільської» цивілізації звернулася Я. Верменич, для якої вона стала основою теоретичного обґрунтування доцільності вивчення локальної історії, активізація інтересу до якої відбувається на тлі саме глобалізаційних процесів²⁸³. Ця дослідниця ідентифікує міські і сільські спільноти як два різні, навіть кардинально відмінні, типи групової самоідентифікації

²⁸¹ Ахієзер А. Самобытность России как научная проблема. *Отечественная история*. 1994. № 4–5. С. 3–25.

²⁸² Шанін Т. Селянство: окреслення соціологічного поняття. *Україна модерна*. 2010. №. 6 (17). С. 171–182.

²⁸³ *Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями* / О. Удод, Я. Верменич, О. Ковалевська, О. Ясь, С. Блащук. Кн. 1. Київ: Генеза, 2018. 288 с.

та пропонує історію розселення і поселень писати по-іншому, відмовившись від подієво-лінійних підходів, телеологічності, етноцентризму. У подібний спосіб Л. Пирогова-Таран зазначає, що антропологічний підхід до історії був прямо протилежним традиційному, позитивістському («історія робиться за документами»), та закликає створити нову загальну концепцію історії України. Ця дослідниця підтримує погляди О. Толочка та Г. Касьянова на вітчизняну минувшину як паралельну історію сільської та міської цивілізації²⁸⁴. З такими оцінками важко погодитися. На думку авторки дисертаційного дослідження, важливо формувати цілісне бачення цивілізаційного розвитку української нації, не диференціюючи її на «міську» та «сільську» цивілізації.

Сучасні українські історики часто звертаються до методів антропологічно орієнтованої історії (історичної антропології), у центрі досліджень якої опинилася людина, її уявлення, прагнення, реакції на суспільні виклики. Актуальність антропологічного виміру дослідження Голодомору-геноциду українців посилюється тим, що саме в такому ключі ця тема лише починає осмислюватися. Е. Томпсон писав: «Історія – це дисципліна, яка тримає в полі зору контекст і процес; кожне явище має значення в певному контексті, а структури змінюються, внаслідок чого старі форми можуть виконувати нові функції або старі функції реалізовуватися в нових формах»²⁸⁵. Із цього випливає розуміння важливості соціального контексту під час інтерпретації антропологічних феноменів у межах проблематики Голодомору-геноциду, що резонує зі спробами структурної історії пояснювати процеси шляхом реконструкції об'єктивних процесів і структур, за якими губиться конкретна історична людина з її досвідом і способом поведінки.

²⁸⁴ Пирогова-Таран Л. В. Етнологія та/чи історична антропологія. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 124.

²⁸⁵ Thompson E.P. *Plebejische Kultur und moralische Ökonomie. Aufsätze zur englischen Sozialgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts*. Frankfurt a.M.; Berlin, 1980. 378 s.

Як приклади вдалого застосування антропологічних методів у дослідженнях Голодомору-геноциду можна згадати роботи Я. Калакури²⁸⁶, О. Кісь²⁸⁷, В. Марочка²⁸⁸, О. Сапицької²⁸⁹, О. Комарницького²⁹⁰, В. Тиліщак і В. Яременко²⁹¹. Радикальна зміна проблематики дослідження злочину проти української нації 1932–1933 рр., спрямованого на виявлення людського виміру історичного процесу, потребує перегляду концептуального апарату та дослідницьких методів, що призводить до формування нової парадигми соціальної історії, перенесення акценту з інституційної та макроподієвої історії на її багату конкретику, перехід від домінування умоглядних схем до «історії подробиць життя».

Слід наголосити, що комплексне та ґрунтовне дослідження проблеми участі уповноважених у вчиненні геноциду, тобто аналіз мікроісторії, того, що відбувалося

²⁸⁶ Калакура Я. Ментальна складова голодомору в Україні 1930-х років. *Міжнародна конференція «Штучні голоди в Україні ХХ століття» : матеріали конференції*. Київ: [Б.в], 2018. С. 257–268.

²⁸⁷ Кісь О. Голодомор 1932–33 рр. крізь призму жіночого досвіду. *Народознавчі Зошити*. 2010. № 5– 6. С. 633–651.

²⁸⁸ Марочко В. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 112–132.

²⁸⁹ Сапицька О. Участь жінок у селянському опорі колективізації та радянській владі, 1928–1932. *Гілея*. 2006. № 6. С. 84–94.

²⁹⁰ Комарницький О. *Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20 - 30-ті рр. ХХ ст.)*: автореф. дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018. 40 с.; Комарницький О. Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України 1920–1930-х рр. в оцінці сучасних українських науковців. *Історіографічні дослідження в Україні*: Зб. наук. пр. 2016. Вип. 26. С. 418-438; Комарницький О. Правобережне студентство педагогічних вишів України у 1920 - 1930-х рр. *Педагогічний дискурс* : зб. наук. пр. 2013. Вип. 15. С. 344-349; Комарницький О. Участь студентів Кам'янець-Подільського педагогічного вишу у роботі партійного та комсомольського осередків (20-30-ті рр. ХХ ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. 2018. Т.28. С.447-459; Комарницький О. Студенти-педагоги УСРР: проблема формування нового політичного світогляду (кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. 2017. Т.27. С.350-361; Комарницький О. Партійна та політосвітня діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1920-ті рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: Зб. ст. Київ, 2011. Вип. 16. С. 268-277; Комарницький О., Завадська І. Колективізаційні процеси в українському селі і студентство педагогічних вишів (30-ті рр. ХХ ст.). 2018. С.297-299.

²⁹¹ *Людяність у нелюдській час. Добродійці в часи Голодомору* / упорядн. В. С. Тиліщак, В. М. Яременко. Львів: Часопис, 2013. 236 с.

в 1932–1933 рр. на українських землях, можливе лише в контексті процесу «антропологізації» історії України, що набирає обертів на сучасному етапі²⁹². Деякі дослідники цілком свідомо беруть у цьому участь, активно експериментуючи з новими підходами й концепціями, інші «пливуть за течією», а треті взагалі намагаються виходити з логіки розвитку тієї предметної сфери чи проблематики, у якій перебувають їхні наукові інтереси, доволі скептично та з осторогою сприймаючи якість інновації. Попри це, прорив, який відбувся в 1970–1980-х рр., стимулював появу соціальної історії та історичної антропології. Ідеться про галузь сучасного історичного знання, що виникла та існує в межах «нової історичної науки», об'єднуючи в собі низку дисциплін, які вивчають людину в усіх її конкретних проявах та взаємозв'язку з елементами соціальної системи, ідеться про напрям пізнання соціокультурної історії за допомогою методів історичної та антропологічної наук і кроскультурних досліджень.

Історична антропологія як конгломерат переплетених між собою наукових напрямів (насамперед історії ментальностей (Франція), «нової культурної історії» (США), мікроісторії (Італія), історії повсякденності (Німеччина)), для яких характерне вивчення соціальних структур, їх сприйняття сучасниками у взаємодії та взаємовпливі, уможливорює у процесі критичного переосмислення її засад використання інструменту «соціального мікроскопу» (П. Берк, Дж. Леві, Н. Невіс та ін.), з яким, на думку М. Копосова, пов'язують надії на створення нової парадигми соціальних наук²⁹³.

Акцентуючи увагу на істотних особливостях історичного явища, що вислизають під час макроаналізу, на стратегіях, виборі та інтерпретації «маленьких людей» (у випадку з Голодомором-геноцидом – на виконавцях та активістах),

²⁹² Баклашова Т. М. Антропологізація змісту викладання курсу історії України у вищій школі як засіб формування духовних цінностей студентської молоді. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2016. Вип. 5. С. 38.

²⁹³ Копосов Н.Е. О невозможности микроистории. Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. 2000 / под ред. Ю. Л. Бессмертного и М. А. Бойцова. Москва: РГГУ, 2000. С. 35.

завдяки яким підтримуються режими, структури чи традиції, функціонують громадські інститути та відбуваються історичні зміни, на пріоритетному використанні мікроаналітичних процедур, залученні всіх без винятку доступних джерел та на аналізі взаємодії людей у контексті соціальних відносин, що детермінуються біографією або подією, дослідження геноциду українців у ХХ ст. можуть вийти на новий рівень.

У цьому ключі з методологічного погляду важливим є підхід А. Людтке в межах історії повсякдення, згідно з яким по-новому переосмислюється «дійова особа» історії – «проста» та «рядова» людина – всупереч історіографічній традиції з її соціологізаторськими схемами та вчинками «великих» людей. Саме «проста» людина розглядається тут як активний суб'єкт історії, тим самим вирішується одна з фундаментальних методологічних проблем, що стоять перед історичною наукою: вивчення взаємозв'язків між соціальними структурами і практикою суб'єкта. Своєю чергою на основі реконструкції цих взаємозв'язків розкривається шлях або контекст, відповідно до якого «учасники історичного процесу ставали – або могли стати – і об'єктами історії, і в той же час її суб'єктами»²⁹⁴.

По суті це і сталося з активістами геноциду українців, які, будучи прямо пов'язані через партійні структури різного рівня зі злочинною верхівкою ЦК ВКП(б), виявилися не лише об'єктами впливу та інструментами в руках останньої, а й суб'єктами, що вчиняли з ідеологічних і доволі часто власних мотивів убивства, безчинства та наругу над українцями.

На думку Ф. Далгат під час характеристики антропологічно орієнтованої історії як методологічного підходу можна виокремити такі його важливі ознаки: по-перше, міждисциплінарність, що передбачає активний діалог як з іншими науками (антропологією, соціологією), так і між різними галузями історичного знання

²⁹⁴ Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии. *Социальная история: Ежегодник*. 1998/99. Москва, 1999. С. 83.

(соціальна, економічна, політична історія об'єднуються навколо поняття «культура»); по-друге, посилену увагу до міжособистісної та міжгрупової взаємодії; по-третє, погляд на процеси, що відбуваються з позиції їх учасників (або жертв); по-четверте, вивчення видів соціальних практик, рутини та повсякденності на всіх рівнях та у всіх проявах (від поведінкової культури до культури політичної)²⁹⁵. Підходи і методи суміжних дисциплін мають застосовуватися з огляду на реальну перспективу приросту історичного знання, коли йдеться не лише про участь уповноважених у вчиненні злочину геноциду, а й про інші аспекти мікроісторії Голодомору в Україні; при цьому має здійснюватися їх перевірка на достовірність та надійність.

У статті «Історична антропологія в німецькій соціальній історіографії» Р. ван Дюльмен наголошує на важливості деяких загальних принципів і спеціальних методів історико-антропологічного дослідження, які можна використати під час вивчення інституту уповноважених Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Загальними є такі принципи: пояснення еволюції повсякденних стереотипів поведінки як своєрідного соціального цивілізаційного процесу, що зумовило серйозний інтерес до реконструкції буденних звичок, котрі постають продуктом соціальних перетворень і процесів²⁹⁶; концентрування уваги на процесах виникнення нової народної культури у зв'язку з індустріалізацією країни, спроба зрозуміти суть процесу, виходячи «з духу та життя епохи» в межах історичної фольклористики (Р. Браун); історичне висвітлення загальної взаємозалежності суспільних, культурних і персональних структур, зокрема еволюції сімейної структури, зміни соціального характеру сім'ї і процесу урбанізації поведінкового стереотипу (Т. Ніппердей); мета дослідження – людина у всіх її проявах (а не тільки в повсякденному житті), тобто «історія людини

²⁹⁵ Далгат Ф. М. К вопросу о концепции и методах антропологии в историческом исследовании. *Евразийский союз учёных*. 2014. Т. VIII. С. 92.

²⁹⁶ Дюльмен ван Р. Историческая антропология в немецкой социальной историографии. *THESIS*. 1993. Вып. 3. С. 208–230.

взагалі», а не «загальна історія людини» (Й. Мартін); антропологічно орієнтований історичний аналіз, спрямований на пояснення та розкриття взаємин між практикою «суб'єктів» та структурами, що її детермінують, між життєвими умовами й досвідом учасників, що потребує деталізації історичного процесу (А. Людтке та Г. Медик)²⁹⁷.

Що стосується методів аналізу, то Р. ван Дюльмен вказує на дослідження історії родини та історичну демографію, історію робітників і робітничого руху, історію побуту, вивчення народної культури та жіночої проблематики²⁹⁸. У поєднанні з означеними принципами, якщо екстраполювати їх на проблему участі уповноважених у здійсненні Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., ми отримуємо цікаві висновки.

Безумовно, чимало дослідників Голодомору 1932–1933 рр. свідомо обмежуються аналізом діяльності центрального та республіканського партійних апаратів, природних факторів, гри економічних сил (особливо прихильники негеноцидної версії) чи класового питання, ігноруючи той очевидний факт, що за всіма цими злочинами стояли конкретні люди, при чому злочинці переважно були з іншого соціокультурного середовища, котрі своєю ідеологічною та репресивною діяльністю руйнували звичний контекст соціальної практики з його цінностями спільного життєвіту та національною культурою.

І тут антропологічна історіографія, піднімаючи до рівня наукового дослідження цей соціально-практичний аспект, намагається реконструювати внутрішній світ та спосіб дій людини, котра вчиняє геноцидні дії щодо носіїв окремого від нього, але близького для них життєвіту, зрозуміти, які деформації відбуваються в її мисленні та поведінці під впливом радянських ідеологічних міфологем, як вона перетворилася на мародера та вбивцю, встановлюючи зворотний

²⁹⁷ Дюльмен ван Р. Историческая антропология в немецкой социальной историографии. *THESIS*. 1993. Вып. 3. С. 209–213.

²⁹⁸ Дюльмен ван Р. Историческая антропология в немецкой социальной историографии. *THESIS*. 1993. Вып. 3. С. 221–222.

зв'язок, а саме, розкривши її роль у регіональному та національному історичному процесі та функціонуванні тих партійних структур, які б не існували без людей подібної категорії.

Розкриваючи проблему участі уповноважених у здійсненні геноциду українців у культурно- та соціально-антропологічному ключі, важливо показати, як відображаються ідеологічні та ментальні настанови апарату ЦК ВКП(б) на локальному рівні, на характері й типології дій активістів і виконавців злочинних наказів. Антропологічне дослідження на перший план висуває питання досвіду та напрямів діяльності цих груп як утілення злочинних задумів керівництва партійних структур, оскільки категорія людського «досвіду» займає таке ж важливе місце в цьому, як і категорія «структури», оскільки історія Голодомору-геноциду українців має бути одночасно й історією людей, тобто виконавців і жертв. У цьому ключі важливими є методологічні зауваження Н. Шиндлера у статті «Історичні сліди»: «По-перше, на основі окремих, детально розказаних випадків зібрати відомості про поведінку залежних і пригноблених груп і класів та проявів їх культури, вважаючи ці прояви не формами вираження об'єктивних культурних традицій, а результатом ситуацій, породжених конкретними життєвими обставинами. По-друге, розкрити уявлення, досвід і дії груп і класів без відриву від об'єктивних процесів і структурних детермінант, а як процес їх специфічної інтеріоризації та трансформації відповідними групами»²⁹⁹.

Застосування в дисертаційній роботі антропологічних методів дало змогу краще дослідити динаміку взаємозв'язків особистісного та суспільного, враховуючи «життєвий досвід» тих чи інших соціальних груп; кореляційні зв'язки між формуванням складу партійними очільниками буксирних бригад із неосвічених, асоціальних, схильних до насильства, агресії громадян та масовим застосуванням

²⁹⁹ Schindler N. Karneval, Kirche und die verkehrte Welt. Zur Funktion der Lachkultur im 16. Jahrhundert. Jahrbuch für Volkskunde. 1984. S. 10.

тортур виконавцями; кваліфікувати виконавців, як-от «хлібозаготівельні бригади», як каральні угруповання й головне знаряддя вчинення Голодомору-геноциду українців.

Соціокультурний підхід до вивчення інституту уповноважених дав змогу диференціювати належність індивідів до «старих» або «нових» соціальних груп, виявити специфіку горизонтальної та вертикальної мобільності громадян у роки становлення комуністичного тоталітарного режиму, виокремити референтні групи. (*Референтні групи* – реальні або уявні групи, які є для індивіда зразком, системою відліку для оцінювання самого себе й інших, однією з основ формування соціальних установок, норм поведінки і ціннісних орієнтацій (комуністи, комсомольці, піонери) – Прим. авт.). Авторка дисертаційного дослідження пропонує розширити цей перелік, додавши до референтних груп «буксирників» (члени буксирних бригад). Соціокультурний підхід дає змогу аналізувати буксирні бригади, котрі склалися переважно з міського пролетаріату, а саме інженерно-технічного персоналу як нової еліти СРСР та одночасно виконавців / співучасників геноциду; виявити колективну соціокультурну ідентичність окремих соціальних груп населення та взаємовідносини між ними; узагальнити суспільні зміни в контексті руйнації традиційного культурного середовища (важливим джерелом інформації щодо змін соціального та культурного досвіду людей стали листування, мемуари, спогади очевидців).

При написанні роботи також було використано категоріальний апарат (наукові дефініції) і методи досліджень історії повсякденності. Варто зауважити, що повсякдення в дисертації розглядалося з позицій не етнографів, а саме істориків – як окремий напрям історичного дослідження. Ще в останній чверті минулого століття М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, Ш. Фіцпатрік обґрунтували ідею про важливість реконструкції історії «знизу» та «зсередини». Український дослідник О. Коляструк слушно зауважує, що повсякденна історія сучасними дослідниками прочитується у двох площинах, які умовно можна назвати «технологією життя», або «рівнем життя»

(інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти, одягти, де жити, чим пересуватися, чим послуговуватися у праці й на дозвіллі) та «аксіологією життя», або «стилем життя» (сенсово-сміслове наповнення системи життєвих орієнтирів – як і заради чого жити: цінності, мораль, звички, пріоритети)³⁰⁰.

На глибоке переконання авторки дисертаційного дослідження, реконструкція повсякдення певного історичного періоду неможлива без достатньої джерельної бази. На основі архівних справ було виокремлено: індивідуальні реакції на політичні події; емоційні реакції в політико-подієвих та етнічних контекстах; специфіку поведінки уповноважених. Це, своєю чергою, дало змогу створити 16 вторинних джерел. Окремо було виділено групу джерел, які відображають безпосередні взаємини уповноважених та активу з державними й партійними інституціями. Серед них листи, звернення, заяви, скарги, особисті та персональні справи, судово-слідчі матеріали й інші документи. У випадку з діяльністю уповноважених і виконавців особливого значення набувають донесення про антиколективізаційні та антирадянські (антикомуністичні) настрої на селі, також матеріали перевірок, чисток, контрольних комісій, що формують уявлення про реальний, а не уявний стан справ. Формування окремого класу уповноважених, який втілював у життя злочинні задуми ЦК ВКП(б) з винищення українців, репрезентовано як результат руйнації звичаєвих соціальних практик під час ідеологічного «штурму» комуністичного тоталітарного режиму, унаслідок якого відбулася не лише мімікрія деяких «неблагонадійних» соціальних елементів до новоствореної політичної та економічної ситуації, а й насадження зовнішніх, культурно й ментально чужих ідеологічних агентів, що зумовило появу інституту уповноважених як продукту специфічної інтеріоризації структурних детермінант тоталітарного режиму, активу,

³⁰⁰ Коляструк О. А. Методологія. Історіографія. Джерелознавство. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 174–184.

який «у певній точці реального життя» втілював стратегію, розроблену московською партійною номенклатурою та спрямовану на геноцид української нації.

Серед сучасних науковців існують застереження щодо сприйняття історії як руху в певному означеному напрямі (лінійна послідовність). Окреме місце в сучасній методології займає проблема можливості використання синергетичного підходу в історичній науці. Теорію самоорганізації було використано як доповнення до викладених вище підходів розуміння історії, оскільки вона передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів еволюції. Цей підхід спроможний надати важливого значення випадковості (флуктуації) та невизначеності, оскільки вони вступають у «гру» в кризові, переламні періоди еволюції біосфери (біфуркації). Біфуркація – це катастрофа попереднього шляху розвитку, це комплексна соціально-природна криза; потрясіння і господарське, і соціальне, і політичне, й ідеологічне. Саме такою катастрофою для українців став комуністичний тоталітарний режим. Варто зауважити, що з погляду синергетики «успіхи індустріалізації» можна розглядати не як прогрес, а як певний самообман, а колективізацію, розкуркулення, хлібозаготівлі – як катастрофу всього попереднього шляху розвитку, апогеєм цієї катастрофи для української нації став Голодомор-геноцид 1932–1933 рр., що мав міжпоколінні наслідки.

Для глибшого розуміння суспільно-політичних процесів 1920–1930-х рр., зокрема взаємодії або протистояння соціальних груп, у дисертаційній роботі також був застосований психологічний метод дослідження історичних процесів. У рамках дослідницької гіпотези була висунута і проаналізована теза, що під час формування складу буксирних бригад партійні очільники робили ставку на неосвічених, асоціальних, схильних до насильства, агресії громадян, котрі, проводячи планове вилучення та «децентралізовані» заготівлі в селах, часто застосовували тортури, а подекуди вчиняли позасудові вбивства. Це дало підстави кваліфікувати їх як каральні угруповання й головне знаряддя вчинення Голодомору-геноциду українців.

Авторка дійшла висновку, що сучасний дослідник Голодомору-геноциду має подолати обмеження традиційного позитивістського підходу та, як писав Л. Февр, збагнути, що: «... історія використовує тексти – це зрозуміло як білий день. Проте *не лише тексти*. Ті, що перебувають в обігу раніше, і ті, особливо, що породжені бурхливим розквітом нових дисциплін: статистики, демографії... лінгвістики... психології. Постійно встановлювати нові форми зв'язків між наближеними та віддаленими дисциплінами, зосереджувати на одному й тому ж об'єкті дослідження спільні зусилля різних наук – ось найголовніше завдання з-поміж тих, що стоять перед історією, яка прагне покінчити з ізольованістю та самообмеженням... Мова йде не лише про запозичення понять, хоча інколи воно й необхідне. Утім перш за все – про запозичення методів і духу дослідження»³⁰¹. Згадану думку французького історика якнайкраще демонструє важливість зміни фокусу пізнання Голодомору-геноциду українців як історичної проблеми. Звернення уваги на роль уповноважених, виконавців та активістів у вчиненні цього злочину, по-перше, переорієнтовує увагу дослідників з інституційної та макроісторії на її мікрорівень, багатий конкретикою та новими джерелами, які розширюють бачення проблеми, а, по-друге, актуалізує міждисциплінарну співпрацю в цьому напрямі, що призводить не до зміни цілей історичного дослідження, а швидше до переорієнтації його інтересу, перегляду дослідницьких процедур.

Сьогодні це чи не єдиний ефективний засіб у тому, що Л. Февр назвав «битвами за історію». Кращий вираз годі й шукати, щоб охарактеризувати ситуацію навколо теми Голодомору-геноциду українців 1932–1933 рр., яка й досі залишається дискусійною та конфронтаційною, можна сказати «небезпечною», особливо, коли йдеться про статистику знищених українців та виконавчу вертикаль вчинення злочину на місцях, про тих, хто отримав наказ із верхів «виголоджувати» українців. Важливо зрозуміти, що перевага детального розроблення питання участі

³⁰¹ Февр Л. Суд совести истории и историка. *Бои за историю*. Москва: Наука, 1991. С. 20.

уповноважених у вчиненні злочину геноциду українців полягає не лише у виявленні можливостей аналізу конкретних типів документальних та інших даних, наявних в арсеналі суміжних дисциплін, а й у тому, що вона дає змогу критично переосмислити фундаментальні проблеми природи Голодомору-геноциду як історичного явища в руслі антропологічно орієнтованих історичних досліджень.

Ще одним важливим методологічним вектором антропологічно орієнтованого історичного дослідження участі уповноважених у здійсненні геноциду українців, їхньої конфронтації з українцями в селах, є творення нової соціальної історії Голодомору 1932–1933 рр. У цій соціальній історії в центрі уваги мають опинитися не партійні структури та соціальні процеси, а людина як елементарна клітинка живого суспільного організму. Важливо показати, звісно, не забуваючи про макроконтекст, як «знизу» і «зсередини» відбувалися трансформації основних форм суспільного буття з огляду на офіційний дискурс і «мову режиму», який зв'язок між уповноваженими й партійними структурами, що в ідеологічних цілях змінювали систему суспільних відносин, а це і питання стосунків українців і комуністичного режиму в повсякденному житті; сім'ї, шлюбу, народження і виховання дітей; освіти та матеріального благополуччя; морально-психічного здоров'я суспільства; символів віри та міфів суспільної свідомості тощо.

Аналізуючи складні переплетення економічних, політичних та культурних процесів у межах теми Голодомору-геноциду з урахуванням «нової соціальної історії», важливо звернути увагу на зміни, що породжують новітній фокус, орієнтований на комплексний аналіз суб'єктивного та об'єктивного, мікро- та макроструктур у людській історії, яка по суті перетворюється на соціокультурну тією мірою, у якій реалізується її синтетичний потенціал³⁰². У теоретичному аспекті нова соціальна історія цього жахливого злочину проти української нації має

³⁰² Репина Л. П. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории. Ч. 2. *Социальная история: Ежегодник*. 1998/99. Москва, 1999. С. 38.

спиратися на принципи сучасної філософської герменевтики, лінгвістики, теорії мови та дискурсу, тобто на підходи, які забезпечують методологічний синтез і реалізацію завдань міждисциплінарного дослідження. Велика роль тут відводиться вже згаданому мікроаналізу та історичному синтезу на соціальному мікрорівні. «У центрі уваги мікроісториків, – пише Г. Медик, – не скільки типове і поширене, а випадкове, унікальне, приватне. Замість того, щоб оперувати категоріями макроісторичних субстанцій (сім'я, індивід, держава, індустріалізація), мікроісторичні дослідження, здійснюють експериментальне вивчення мережі соціальних відносин і типів поведінки, яке... завжди враховує також суспільні, економічні, культурні, політичні умови і стосунки, що діють і відбиваються через них і навіть всупереч їм»³⁰³.

У межах джерелознавчого аспекту досліджуваної проблеми важливо сконцентрувати увагу на вивченні джерел особистого походження, використанні нових джерел, що вимагають спеціальних прийомів і методів вивчення, таких, наприклад, як «дискурсивна квантифікація» – синтез прийомів контент-аналізу та дискурсивного аналізу під час вивчення наративних історичних джерел. Велике значення також мають групи джерел, які відображають безпосередні стосунки уповноважених та активу з державними й партійними інституціями. Серед них листи, звернення, заяви, скарги, особисті та персональні справи, судово-слідчі матеріали та інші документи подібного типу, що виступають джерелами для написання колективних біографій. У випадку з діяльністю уповноважених особливого значення набувають донесення про антиколективізаційні та антирадянські (антикомуністичні) настрої на селі, які систематично укладалися, а також матеріали перевірок, чисток, контрольних комісій, що формують уявлення про реальний, а не уявний стан справ.

³⁰³ Медик Х. Микроистория. *THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем*. 1994. Т. II. Вып. 4. С. 198.

Зважаючи на задекларовані методологічні підходи, можна запропонувати таке змістове наповнення базових категорій пропонованого дослідження.

Тоталітаризм – державний лад, визначальною ознакою якого є абсолютний контроль верховної влади за всіма сферами суспільного життя. Тоталітаризм – це насамперед спроба взяти під безпосередній контроль усе суспільно-політичне й особисте життя, підпорядкувати його певним цілям. Класична модель тоталітаризму ототожнювала його з політичним тероризмом.

Тоталітарні інституції – контрольовані владою державні та псевдогромадські організації, які виступають інструментами втілення в життя політики тоталітарної держави.

Геноцид – злочин, який полягає в діях, що ведуть до цілковитого або часткового знищення національних, етнічних, расових, релігійних груп чи цілих народів як шляхом прямих убивств, так і через перешкоджання їх самовідтворенню, створення для представників цих груп чи народів таких умов життя, які ведуть до їх вимирання, примусове вилучення дітей із таких груп, завдання представникам згаданих груп чи народів важких психічних чи фізичних травм.

Соціокультурна деформація – масштабне спотворення й руйнування традиційних соціальних та культурних структур, яке справляє кумулятивний та мультиаспектний вплив на соціокультурний розвиток певного народу або соціальної групи. Негативний вплив соціокультурної деформації передається трансгенераційно.

Індоctrинація – цілеспрямоване розповсюдження ідеології з одночасним придушенням критичного сприйняття. Термін *індоctrинація* використано, щоб з'ясувати, як більшовики формували та наповнювали свідомість українців вигідним для свого режиму змістом у формі переконань, образів, маркерів, установок тощо.

Із середини 90-х рр. ХХ ст. для позначення суспільних змін, переважно внаслідок маніпуляції, використовується нова дефініція – соціальний інжиніринг. *Соціальний інжиніринг* (social engineering) розглядають і як сукупність соціальних

наук, орієнтованих на дослідження структур, що визначають людську поведінку (соціологія, психологія, економіка, соціально-політичні науки та ін.), і як метод управління діями людини без використання технічних засобів. У дисертації поняття соціальний інжиніринг буде використано в контексті маніпулювання людьми з метою змін у їх масовій поведінці внаслідок застосування пропагандистських та маніпулятивних впливів.

Окупація – насильницьке встановлення військового та політичного контролю однієї країни над територією чи територіями іншої держави або держав без проголошення претензій на офіційний суверенітет. Міжнародні норми окупації були встановлені Гаазькою конвенцією 1907 р. З метою приховування факту агресії проти Української народної республіки та окупації її території більшовицька влада Росії створила в Україні маріонетковий псевдонезалежний уряд Української соціалістичної радянської республіки, який повністю контролювався з Москви. Окупація, як правило, має тимчасовий статус.

Анексія – насильницьке встановлення суверенітету над захопленою територією або частиною території іншої держави, яке вважається незаконним з погляду міжнародного права. Зазвичай анексія відбувається після військової окупації певної території. Анексія окупованої російськими більшовиками частини території УНР відбулася у грудні 1922 р.

Підсумовуючи, варто підкреслити, що добір використаних у роботі дослідницьких методів був зумовлений поставленою метою та конкретними завданнями роботи. Основою використаного в дисертації методичного інструментарію став комплексний підхід до предмета дослідження. У дослідженні застосовано загальнонаукові та спеціальні методи історичного пізнання.

Зокрема, при роботі над дисертацією використано системний метод, що дав змогу сформулювати проблемні ситуації; порівняльний (компаративний) – забезпечив аналіз і порівняння образів виконавців і уповноважених. Порівняльно-

статистичний аналіз застосовувався для дослідження характеру впливу соціальної стратифікації на характер політичних відносин. Також було використано метод моделювання, який дав змогу створити моделі-образи уповноважених і виконавців; екстраполяційний метод, який сприяв поширенню на майбутнє певних елементів соціальних процесів минулого. Нормативно-ціннісний метод дав можливість окреслити напрям трансформаційних соціокультурних змін в українському селі; інституціональний – визначити характер і напрям еволюції політичних інститутів; соціологічний сприяв вивченню ставлення жителів до більшовицьких цінностей і репресивних практик. Комунікативний метод дав змогу розглянути інформаційно-комунікативний аспект здійснення влади і прийняття політичних рішень щодо українського соціуму відповідними політичними структурами радянської держави з урахуванням механізму формування інформаційно-пропагандистських заходів. Крім того, широко застосовувалися аналіз і синтез, індукція і дедукція, визначення та класифікація, аналогія та ін., які традиційно є універсальним інструментарієм будь-якого наукового дослідження.

У дослідженні було використано три базові методологічні підходи (соціокультурний, антропосоціокультурний, синергетичний), котрі дали змогу комплексно дослідити створення, функціонування, наслідки діяльності інституту уповноважених. Системне вивчення згаданої проблематики вимагало використання методів, а також категоріального апарату (наукових дефініцій) історії повсякденності й антропологічно орієнтованої історії (історичної антропології). Синтез згаданих методологічних підходів і дослідницьких методів дав можливість при вивченні інституту уповноважених Голодомору-геноциду здійснити диференціацію ідеологічних та соціокультурних умов їх формування і функціонування (нової референтної групи), а водночас простежити вплив цієї групи на процеси руйнації звичаєвих соціальних практик під час ідеологічного штурму комуністичного тоталітарного режиму.

Висновки до розділу

Здобуття Україною незалежності дало потужний імпульс до розвитку голодоморознавчих студій. Сформувалися наукові школи як в Україні, так і за кордоном. «Тоталітарна» та «ревізійністська» історіографічні школи здійснили потужний внесок у розвиток голодоморознавства. Нині опубліковано низку досліджень як позитивістського, так і концептуального характеру. Утім, незважаючи на значну кількість праць, навіть в Україні залишилися фактологічні лакуни. Основна – це визначення та концептуальна характеристика сутності інституту уповноважених та з'ясування його ролі у здійсненні Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Проаналізувавши як українські, так і закордонні історіографічні традиції, ми дійшли висновку, що в діаспорних дослідженнях лише побіжно розкривалися окремі сюжетні лінії окресленої нами проблеми. Безпрецедентний внесок Р. Конквеста та Дж. Мейса в розвиток голодоморознавства став відчутним поштовхом до активізації досліджень, проте відсутність доступу до архівних та усно історичних джерел унеможливлювала повноцінне концептуальне вивчення діяльності інституту уповноважених.

Прорив у цьому напрямі було здійснено після оприлюднення Закону Верховної Ради України №376-в про Голодомор, відкриття кримінальної справи №475³⁰⁴ та проведення низки досудових експертиз, у яких визначено імена республіканських уповноважених у здійсненні злочину геноциду. Утім поза увагою дослідників (як істориків, так і правників) залишився аналіз діяльності обласних, районних та місцевих уповноважених. Майже не вивчено ані специфіки функціонування інституту уповноважених, ані ролі уповноважених у хлібозаготівельних кампаніях

³⁰⁴ *Геноцид в Україні 1932–1933 рр.: за матеріалами кримінальної справи №475* / Упоряд. М.Герасименко, В.Удовиченко. Київ : Б.в., 2014. 560 с.
Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань / Упоряд. О.Петришин, М.Герасименко, О.Стасюк. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2021. 520 с.

1932–1933 рр.; *tabula rasa* є й соціоантропологічні студії з аналізу феномену інституту уповноважених.

Актуалізована джерельна база з історії інституту уповноважених дає змогу розкрити аспекти функціонування та ролі, яку відіграли уповноважені у злочині Голодомору-геноциду. Найінформативніша група джерел – це документи центральних, обласних і районних партійних осередків. Саме у фондах колишніх партархівів зберігаються документи, які дають можливість реконструювати особливості утворення і функціонування інституту уповноважених. Статистичні матеріали, актуалізовані в роботі, дозволяють визначити відповідні точки чисельності населення України та його рух протягом 1920–1933 рр. Масові джерела – періодична преса, яка впливала на свідомість і діяльність уповноважених, – дає змогу визначити їх психоемоційний стан, систему координат, у якій вони діяли. Усноісторичні джерела доповнюють ці дані, сприяючи визначенню цих впливів на практиці.

Представлене дослідження здійснене з позицій синергетики на основі комплексного дослідження історіографічного доробку та аналітичного осмислення наявного джерельного матеріалу. Особливістю роботи є введення до наукового обігу значної кількості архівних матеріалів у поєднанні з контент-аналізом усноісторичного наративу, на основі залучення сучасного методологічного інструментарію.

Ми застосували міждисциплінарний методологічний підхід, комплексно поєднавши його із принципами історизму, аксіологічного, когнітивного та системного підходів. Наші рефлексії ґрунтуються на критичному підході при аналізі джерел, продукованих комуністичним тоталітарним режимом, у поєднанні з комплексним використанням методологічних напрацювань сучасної світової історичної науки.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.: ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ДЕФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ

2.1. Український соціум 1920-х рр.

Стійкість, згуртованість у будь-якому суспільстві забезпечують певні соціальні зв'язки, взаємодії, норми, правила. У повсякденному житті соціальні зв'язки досягаються через соціальні інститути (формальні й неформальні), регламентацію регулювання стосунків, розподіл функцій та обов'язків учасників взаємодії і регулярність їхніх дій. Українці – нація давньої, тисячолітньої історії, традиційної культури, самоврядних інституцій тощо. Передаючись із покоління до покоління, норми, правила поведінки ставали колективною звичкою, традицією; на початку ХХ ст. вони активно інституціювалися і трансформувалися. У житті українців протягом історичного розвитку активно функціонували інститути обміну продуктів, система власності (економічні), віча, ради старшин, Центральна Рада, Директорія, партії, громади, сходи, ради (політичні), церква, обряди (релігійні), чи не найважливішою була сім'я (виховні та культурні; шлюб і сім'я). Соціальні інститути обумовлювали нормованість поведінки людей, усіх суб'єктів соціальної дії, узгоджували їх прагнення, допомагали розв'язувати конфлікти, забезпечували стан рівноваги тощо. Процеси утворення соціальних інститутів (інституціоналізації) складні й довготривалі, проте більшовики знехтували законами еволюції, деформували зміст, поняття, переконання тощо, знищили соціальні інституції, що формувалися впродовж тривалого часу.

Протягом 1923–1925 рр. в УСРР було проведено низку адміністративно-територіальних реформ. У 1923 р. повіти було об'єднано в округи (з населенням у кожному від 400 до 600 тис. осіб), волості – у райони (населення від 25 до 40 тис. осіб). Загалом було утворено 53 округи (до складу яких входило 706 районів), що

об'єднувалися в 9 губерній. Упродовж кількох років відбувалося перейменування округ. Їх межі постійно змінювалися за рахунок ліквідованих. Було створено адміністративні одиниці для національних меншин, які їх заселяли³⁰⁵.

Наприкінці 1924 р. територію УСРР було штучно зменшено. Зокрема, до РСФРР було передано більшу частину Східного Донбасу (Таганрозька й Шахтинська округи), до БСРР – північні частини Коростенської округи, а також створено Молдавську АСРР³⁰⁶. Ці зміни були затверджені Харковом під тиском Москви. У 1925 р. в Україні було запроваджено триступеневу систему управління³⁰⁷. Усі губернії були ліквідовані. Такий устрій протримався до 1930 р.

Перша світова війна, національно-визвольні змагання, становлення Української держави та протистояння з окупаційним режимом Росії зумовили значні демографічні втрати, особливо серед чоловічого населення, що відобразилося також на статеві-вікових диспропорціях.

Україна 1920-х рр. належала до країн із високим демографічним потенціалом. За чисельністю населення вона була однією з найбільших країн тогочасної Європи, а темпи його природнього приросту були чи не найвищими. Однак події 1920-х рр. позначені значними демографічними втратами української нації. Після Першої світової війни демографічні зміни в Україні відбувалися в кількісному та якісному аспектах. Російсько-українські війни, більшовицький терор, масовий штучний голод 1921–1923 рр., численні депортації та ліквідація українських виступів стали причинами зростання смертності. У якісному аспекті демографічні зміни проявилися у спотворенні статево-вікової структури населення (суттєве зменшення певних

³⁰⁵ Верменич Я.В., Андрощук О.В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 82-83.

³⁰⁶ Буценко А. К вопросу районирования Украины. Краткий обзор работ по районированию УССР за 1922–23–24–25 гг., в связи с переходом на трехстепенную систему управления / Административно-территориальная комиссия при ВУЦКе. Харків: Государственное издательство Украины, 1925. 64 с. С. 34–36, 41.

³⁰⁷ *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік* / Народний комісаріат юстиції. Харків: Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. С. 29-30.

вікових категорій населення внаслідок спаду народжуваності, зменшення чисельності чоловічого населення дитородного віку), деформації репродуктивної поведінки внаслідок поширення практики абортів та загалом зміни ролі жінки в суспільному виробництві, появі нових соціальних класів («колгоспники») тощо.

Для дослідження соціодемографічних процесів цього періоду використано дані переписів населення 1897, 1920, 1923, 1926 рр., інші архівні документи, що містять статистику населення³⁰⁸. Переписом 1920 р. не були охоплені Волинська та Подільська губернії. Міський перепис населення 1923 р. (метод проведення – опитування; категорії населення, що враховувалися, – постійне; ознаки – стать, вік, національність, сімейний стан, заняття, ремесло, промисел, посада або спеціальність, соціальний стан, місце роботи, наявність і термін безробіття, наявність зв'язку із селянським господарством тощо). Міський перепис населення, проведений 15 березня 1923 р., не дає нам повної інформації. Щорічно Наркомфін проводив перепис сільського населення з метою систематизації даних для фіскальних цілей.

Перепис населення Російської імперії, проведений у січні 1897 р., зафіксував на території українських губерній 21 013,7 тис. осіб, з яких 18,3 млн (87,2%) – селяни, 2,7 млн (12,8%) – містяни. У статевовіковій структурі населення помітне значне переважання частки дітей над часткою осіб похилого віку, інтенсивне зростання чисельності населення, порівняно коротка тривалість життя, що відповідало розширеному (прогресивному) типу відтворення населення (див. додаток А. рис.2.1.). Чисельність чоловіків та жінок була практично однаковою (50,2% і 49,8% відповідно). Загалом характеристика даних перепису засвідчувала, що населення України мало потужний потенціал розвитку.

За даними українських демографів та статистиків 1920-х рр. Україна на зламі XIX та XX століть мала одні з найвищих показників природного приросту серед

³⁰⁸ Медков В. М. *Основы демографии*. Учебное пособие. Серия “Учебники и учебные пособия”. Ростов-на-Дону: “Феникс”, 2003. 448 с. С. 62.

країн Європи³⁰⁹. Зростання чисельності населення в українських губерніях було зумовлене високою шлюбністю та, відповідно, високою народжуваністю. Характерною рисою демографічного відтворення в цей час був високий сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, народжених однією жінкою впродовж життя), який у 1896–1897 рр. становив 7,5 дитини³¹⁰. У 1900–1914 рр. цей показник коливався в межах 6,5–7,5 дитини³¹¹. Такі демографічні процеси зумовили стійке зростання чисельності населення України в 1913 р. до 27,5 млн осіб³¹², тобто на 31% порівняно з даними перепису 1897 р.

За даними Всеросійського професійно-демографічного перепису 28 серпня 1920 р. чисельність населення УСРР становила 25 645,0 тис. осіб (чоловіки – 12 072,8 тис., жінки – 13 572,2 тис.), із них сільського – 20 998,8 тис. осіб³¹³. За даними Центрального статистичного управління наявного населення в УСРР було 25 125 288 ос., з них 21 225 988 – сільське, 3 899 290 – міське³¹⁴. У 1920 р. найчисельнішою в Україні була вікова група 16–49 років, яка становила 44,5 % від загальної кількості населення³¹⁵. Зазначене вказувало на можливість сил опору в Україні.

³⁰⁹ Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. *Статистика України*. Серія I: Демографія. Т. IV. Вип. 3. (№ 160). Харків, 1927. LXXIII с. з додатками 1–33. с. XXXII.

³¹⁰ Корчак-Чепурківський Ю. О. Смертність населення. *Демографічні дослідження*. 1980. № 5. С. 86.

³¹¹ Ливи Баччи М. Демографическая история Европы. [Пер. с итал. А. Миролюбовой]. Санкт-Петербург: Александрия, 2010. 304 с. С. 196.

³¹² Сербин Р. *Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді* / Упоряд. Р. Сербин. Українсько-Канадський Дослідно-Документаційний Центр; Ін-т української археографії Академії наук України. Торонто–Київ, 1992. 703 с. С. 663.

³¹³ Маркова С. В. *Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.)* : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с. С. 510.

³¹⁴ Статистический ежегодник 1924 год (Выпуск первый). *Труды Центрального Статистического Управления*. Том VIII. Выпуск 7. I. Территория и население. URL: <https://istmat.info/node/32172>

³¹⁵ *Народное хозяйство Украины в 1921/22 году*. Харьков: ЦСУ УССР, 1924. 24 с. С. 2.

Більшовицький режим у 1921–1923 рр. з метою знищення національно-визвольного руху українців застосував масовий штучний голод. Восени 1922 р. були оприлюднені дані про голод в Україні, зокрема, Американська Християнська Допомогова Місія доповідала про голодування 5-6 млн осіб³¹⁶. Значного поширення набули інфекційні хвороби. В. Марочко підрахував розмір демографічних втрат населення УСРР, послуговуючись теорією демографа А. Хоменка про «природний відбір» стосовно характеристики природного руху населення. Визначаючи середній коефіцієнт смертності на «території голоду» (в розмірі 27,1%), він зробив розрахунки кількості померлих від цього лиха та його наслідків. «Отже, ... маємо 5,9 млн померлих селян, які постійно знаходилися на території людомору. У п'яти південно-східних губерніях (27,1x7,7 млн: 100) матимемо понад 2 млн померлих, а з урахуванням населення Харківської та Полтавської губерній, 3,5 млн осіб», – підбивав підсумки дослідження В. Марочко. Посилаючись на розрахунки А. Хоменка, він, крім офіційно визнаних голодуючими степових губерній та південних повітів Харківської і Полтавської губерній, які показують значне зменшення народжень і природного приросту, повільне зростання смертності, виокремив так звані «передвійськові» за рівнем природного руху населення, які опинилися на межі голодування: Київську, Чернігівську, Волинську, Подільську губернії³¹⁷. Згідно з висновком судової історико-джерелознавчої експертизи від 03 вересня 2020 р. № 302/201-1, унаслідок масового штучного голоду втрати населення УСРР становили 3,5 млн українців³¹⁸.

³¹⁶ Сербин Р. *Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді* / Упоряд. Р. Сербин. Українсько-Канадський Дослідно-Документаційний Центр; Ін-т української археографії Академії наук України. Торонто–Київ, 1992. 703 с. С.606.

³¹⁷ Марочко В. *Ленінський людомор 1921–1923 рр.: «братній» розподіл смерті. Слово просвіти*. 2018, 24 березня.

³¹⁸ *Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань*. Упоряд.: О.Петришин, М.Герасименко, О.Стасюк. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021. 520 с. С. 393.

У 1922 р. населення УСРР становило майже 26,0 млн осіб³¹⁹. Порівняно з довоєнним 1913 р. відбулося скорочення чисельності населення на 5,7%. Після масового штучного голоду 1921–1923 рр. почалося поступове зростання чисельності населення УСРР. У 1923 р. вона становила 26,6 млн осіб. Цьому сприяли висока народжуваність та нижча порівняно з 1910-ми рр. смертність. Поряд із цим негативною рисою демографічного відтворення залишався високий рівень смертності немовлят (до 1 року).

Загрозливих масштабів набуло також поширення абортів: у 1925 р. в УСРР на 100 народжень припадало 69 абортів, причому в містах майже половина вагітностей закінчувалася абортom³²⁰. Це призвело до суттєвого зниження плідності жінок (сумарного коефіцієнту народжуваності) у 1925–1928 рр. до 5,1 дитини³²¹. Як зазначав Ю. Корчак-Чепурківський, в Україні лише за 1925–1930 рр. загальний рівень народжуваності зменшився більш ніж на чверть, а показник природного приросту населення – на третину³²².

Ленінський «Декрет про аборти» 1920 р. засвідчив цілеспрямовану політику комуністичного режиму, що ставив за мету якомога ширше залучення жінок до суспільного виробництва, зокрема, до «підняття промисловості».

Ю. Корчак-Чепурківський зазначає, що за період 1927–1930 рр. особливо стрімко зросла кількість абортів у сільській місцевості, майже зрівнявшись з рівнем

³¹⁹ Ведомости о количестве скота по губерниям Украины (1922 г.). ЦДАВО. Ф.27. Оп. 3. Спр. 863. 7 арк. Арк. 4.

³²⁰ Курило І. Рингач Н. Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки ХХ сторіччя та її детермінанти. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 р. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 325–335. С. 326-327.

³²¹ Корчак-Чепурківський Ю. О. Смертність населення. *Демографічні дослідження*. 1980. № 5. с. 86.

³²² Корчак-Чепурківський Ю. О. Подружність і народжуваність у жінок УРСР. *Демографічні дослідження*. Вип. 4. Київ: Наукова думка, 1968. С. 66.

абортів серед міських жінок у 1927 р.³²³. Такі тенденції призвели до того, що в 1930 р. впродовж свого репродуктивного періоду жінка в середньому робила 2 аборти (2,06) та народжувала чотирьох дітей (3,92)³²⁴. Найгірші показники народжуваності були в 1933 р., коли плідність сільських жінок знизилася до 2,2–2,6 дитини на одну жінку, а в міських поселеннях – до 1,4–1,6 дитини на одну жінку³²⁵.

Достатньо повну характеристику населення УСРР містять дані Всесоюзного перепису населення, який було проведено 17 грудня 1926 р. Згідно з його результатами³²⁶ чисельність населення УСРР зросла до 29 018,2 тис. осіб (у середньому приріст чисельності населення порівняно з 1897 р. щороку складав більше пів мільйона осіб). У вітчизняній історіографії та демографії результати перепису отримали задовільну якісну оцінку з певними зауваженнями стосовно недообліку народжуваності дітей. Зокрема, Ю. Корчак-Чепурківський запропонував коефіцієнти недообліку для вікових груп 0-3 роки. Учений оцінив чисельність дітей, не зареєстрованих переписом 1926 р., у 0,8% від чисельності всього населення (242,8 тис. осіб)³²⁷.

Україна на той час була однією не лише з найбільших, а й найщільніше заселених країн Європи, а приріст її населення перевищував приріст населення

³²³ Корчак-Чепурківський Ю. О. Подружність і народжуваність у жінок УСРР. *Демографічні дослідження*. Вип. 4. Київ: Наукова думка, 1968. С. 68-75.

³²⁴ Курило І. Рингач Н. Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки ХХ сторіччя та її детермінанти. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 р. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. С. 325–335. С. 326.

³²⁵ Рудницький О. П. Голод 1932–1933 рр. в Україні. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* : Матеріали Міжнародної наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 281–288. С. 282, 283;

³²⁶ *Всесоюзний перепис людності 1926 року*. Том XI: Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся: Національність, Рідна Мова, Вік, Письменність. Москва, 1929. 210 с.

³²⁷ Корчак-Чепурківський Ю.О. Таблиці доживання та сподіваного життя людності УСРР 1925–1926. Харків, 1929. 250 с. с. 91.

інших країн³²⁸. Територія УРСР станом на дату перепису 1926 р. складала 434,6 тис. км², щільність населення – 66,4 осіб на 1 км². Найбільш густонаселеними були Лісостепова смуга, що нараховувала 19 округ: правобережних 10 округ із щільністю 93,5 ос./км², а також лівобережних 9 округ із щільністю 78,6 ос./км². Значно рідшими були заселені Степ та Полісся³²⁹.

Порівняно з 1897 р. збільшилася частка міського населення (18,5%), а також відбулося на той час іще незначне зміщення статевої структури населення в бік переважання чисельності жінок – 51,3%. З-поміж українських округ найбільша частка міського населення була в Одеській (49,5%), Сталінській (45,9%), Артемівській (35,5%), Луганській (38,7%), Київській (36,3%) та Харківській (35,5%), що пояснюється впливом великих міст та міст гірничого спрямування³³⁰.

Значна частка дітей (27% населення – діти віком до 10 років) і молоді, а також очевидно низька тривалість життя відображаються у визначенні відносно молодого середнього віку населення України, що складав 24 роки (23,5 року – для чоловіків, 24,4 – для жінок). Частка осіб, старших за 70 років, склала всього 1%, що можна пояснити важкими умовами праці та життя загалом.

Загалом міжпереписний період 1897–1926 рр. характеризувався найбільшим зростанням чисельності населення, якого не фіксував жоден із наступних міжпереписних періодів в Україні.

Характерною на той час була структура зайнятості населення: у сільському господарстві працювало 80,6% усього зайнятого населення, у фабрично-заводській промисловості – 5,5%, кустарно-ремісничій – 3,8%, в установах – 2,6%, у торгівлі – 2,4%, на залізничному транспорті – 2%, на інших видах транспорту – 0,7%, на

³²⁸ Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. / Заг. ред. М. Авдієнко. Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. 79 с. С. 8-11.

³²⁹ Воблий К.Г. Економічна географія України. Київ: Горно, 1927. 238 с.

³³⁰ Воблий К.Г. Економічна географія України. Київ: Горно, 1927. С. 45.

будівництві – 0,6%³³¹. Важливим є розподіл населення за соціальними групами. З-поміж усієї сукупності населення (29,02 млн осіб) майже 17,94 млн осіб (62%) були самозайнятими. З-поміж усього населення 8,5% складали робітники, 6% – службовці. Найбільшу частку серед усього населення мали господарі, що працюють лише із членами своєї сім'ї (39,3%), та помічні члени сім'ї господарів (35,7%). Частка одинаків була 4,7%, осіб вільних та інших професій – 0,3%. Господарів, що працювали з наймитами, нараховувалось 1,3%, невелика (1,1%) частина осіб була безробітною³³².

Варто зауважити, що українці традиційно активно займалися різноманітними промислами. Зокрема, за Всеросійським сільськогосподарським і поземельним переписом 1917 р. в Катеринославській губернії промислами займалися 179293 господарства (39,3% від загальної кількості), у Київській губернії – 186 010 (31 %), Харківській – 125 732 (27 %), Чернігівській – 215 515 (56,2 %) тощо. Середній показник таких господарств по українських губерніях складав 37,1 %³³³.

У 1927 р. було визначено соціальний стан селянських господарств УСРР – 30% із них було віднесено до бідняцьких, 60% – до середняцьких, 6% – до заможних (підкуркульських), 4% – до куркульських³³⁴.

Згідно з результатами перепису населення 1926 р., 80,1% населення УСРР склали українці, 9,2% – росіяни, 5,4% – євреї, 1,6% – поляки, 1,4% – німці. Сільське населення було одноріднішим за національним складом: українці становили 87,5%, росіяни – 5,6%, поляки – 1,6%, німці та євреї – по 1,5%. Натомість

³³¹ *Україна та її нові адміністративні райони. Кешеньковий стат. довідник.* Харків: Держвидав «Господарство України», 1930. 188 с. С. 18.

³³² *Україна та її нові адміністративні райони. Кешеньковий стат. довідник.* Харків: Держвидав «Господарство України», 1930. 188 с. С. 17.

³³³ *Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 57 губерниям и областям России. Труды ЦСУ.* Москва, 1923. Т. 2. Вып. 2. С. 30, 34, 42, 130, 132, 134, 138.

³³⁴ *Україна та її нові адміністративні райони. Кешеньковий стат. довідник.* Харків: Держвидав «Господарство України», 1930. 188 с. С. 31.

у містах українці становили лише відносну більшість – 47,3%, росіяни – 25,1%, євреї – 22,7%, поляки – 1,8%. Найодноріднішими за національним складом були сільські території Полтавщини, Чернігівщини та Харківщини³³⁵.

Важливим є зіставлення національної структури населення з характером його зайнятості. Проведений у 1929 р. Національний перепис робітників та службовців України³³⁶ дає змогу порівняти зміни в національному складі зайнятих у різних секторах промисловості (див. *додаток А, таблиця 2. 1.*).

За 3 роки (1926–1929) частка українських робітників зросла з 49,9% до 57,2%. При цьому частки росіян та євреїв серед пролетаріату хоч і зменшилася, однак залишалася значно більшою від відповідних часток цих національностей серед усієї сукупності населення. Чисельність сільськогосподарських робітників за цей час зросла з 50,8 тис. до 205,2 тис. осіб, частка українців у них – до 79,6%.

На кінець 1929 р. спостерігається збільшення частки українців серед цукровиків (81,0%), паперовиків (64,1%) та залізничників (76,9%). Більше 2/3 українців станом на цей час працювали у сфері Нарзв'язку (73,7%), транспорту та зв'язку (73,0%), у спілці «Робос» (71,5%). Найменше українців працювали кравцями (17,3%), шкіряниками (29,5%), друкарями (33,8%) та у Робмистецтві (33,7%). У цих чотирьох сферах найбільшу частку становили євреї (66,9%, 48,6%, 42,3%, 37,2% відповідно). Росіяни переважали серед гірників (51,8%), значну частку вони становили також з-поміж будівельників (38,9%), металістів (35,9%), в індустріальних спілках (34,4%), серед текстильників (31,7%).

Статевовікова структура населення в 1926 р. в загальних рисах відповідає прогресивному (розширеному) типу, однак містить характерні риси наслідків негативних демографічних процесів (див. *додаток А, рис. 2. 2.*). Помітним є значне

³³⁵ *Всесоюзний перепис людности 1926 року*. Том XI: Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся: Національність, Рідна Мова, Вік, Письменність. Москва: Типогр. М.К.Х., 1929. 210 с. с. 8, 20.

³³⁶ *Національний перепис робітників та службовців України (жовтень-листопад 1929 р.)*. Харків: Український робітник, 1930. 158 с.

зниження чисельності дітей віком до 5-12 років включно. Крім цього, частка чоловіків працездатного віку є меншою від частки жінок. Статевовікова піраміда населення 1926 р. відображає, окрім падіння народжуваності, значну диспропорцію між статями у вікових категоріях старше 20 років порівняно з пірамідою 1897 р.

Зменшення кількості дітей зазначеного віку зумовлене падінням народжуваності в 1914–1923 рр. внаслідок низки політико-військових та соціально-економічних причин: Перша світова війна, національно-визвольні змагання, російсько-українські війни, масовий штучний голод 1921–1923 рр. Ці ж причини зумовили смертність значної частки чоловічого населення та виникнення суттєвих диспропорцій у статевовіковій піраміді населення.

Як було показано вище, показники плідності в Україні з другої половини 1920-х рр. до 1932 р. суттєво зменшувалися. Це було наслідком демографічної політики регулювання народжуваності (масове поширення абортів), а з 1929 р. – активної фази примусової колективізації українських селянських господарств. За умови відсутності таких зовнішніх причин зміни чисельності населення та деформації його головних характеристик початок 1930-х рр. в УСРР мав би характеризуватися достатньо високим показником народжуваності (з повільною тенденцією до зменшення), скороченням числа померлих, повільним зниженням природного приросту населення та поступовим збільшенням тривалості життя. Однак активна насильницька колективізація, «розкуркулення» та депортації, масові українські селянські виступи, у т.ч. збройні, масові арешти в сукупності зумовили пряме зростання смертності та опосередковано знизили народжуваність в сільській місцевості.

За результатами перепису 1926 р. розраховані показники плідності жіночого населення, зокрема, встановлено, що найвища частка народжень (79%) припадала на жінок віком від 19 до 29 років включно. Упродовж 1920-х рр. загалом смертність

населення УСРР змінювалася незначною мірою зі слабкою спадною тенденцією. Більш виражене скорочення смертності було в містах, менш виражене – у селах.

За причинами смерті (з-поміж визначених в актах записів цивільного стану про смерть) велику частку займали різні інфекційні та інші хвороби. Зокрема, горбковиця (туберкульоз) усіх форм у 1929 р. була причиною 8,1% усіх смертей, причому чисельність померлих унаслідок цієї хвороби з 1927 по 1929 рр. лише зростала (від 41 755 до 43 587 випадків). У 1929 р. від шкарлятини (скарлатини) померло 4,1% від загальної кількості померлих, від кору – 2,4%, від кашлюку – 2,0%, від різних видів тифу – 1,7%. Загалом смертність від усіх облікованих хвороб (окрім згаданих, це інфлюенца (грип), різачка, пістряк, обклад (дифтерит) та круп) у 1929 р. зросла порівняно з попереднім роком. Зростала також кількість самогубств та нещасних випадків.

Аналіз статево-вікових коефіцієнтів смертності населення вказує на вражаючу смертність немовлят до 1 року та високу смертність дітей віком до 3 років (див. *додаток А. табл. 2. 2.*). Коефіцієнт дитячої смертності впродовж 1924–1929 рр. в УСРР залишався стабільно високим. У 1924–1929 рр. його значення коливалось у межах 128-150% У великих містах він був нижчим приблизно на 30-35%; у сільській місцевості – на 1-2% більше. Найнижчі коефіцієнти смертності фіксувалися в підлітковому віці.

Такі дані свідчать про низький розвиток медицини в УСРР в досліджуваний період, оскільки цей показник значною мірою залежить від доступу до медичних послуг та якості надання їх населенню.

Згідно з дослідженнями Ю. Корчака-Чепурківського в 1920-х рр. недооблік народжень складав 2-3%, недооблік померлих – 5-6% (в основному недооблік померлих немовлят)³³⁷.

³³⁷ Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. Москва: Статистика, 1970.

Детальніше характеристику природного руху населення подано в поєднанні з даними статистики природного руху населення України 1924-1929 рр., що характеризуються високим рівнем достовірності³³⁸. 92% народжень у цей період припадає на жінок віком 19-39 років. З огляду на збільшення частки жінок, що входять у репродуктивний вік, у подальші роки (1930–1933) народжуваність мала б зростати. Натомість відбулося її зниження, спричинене розкуркуленням, депортаціями, Голодомором-геноцидом.

Загалом народжуваність у 1920-х рр. в УСРР зменшувалася від 42,5% до 35,3%, найбільший спад народжуваності спостерігається з 1927 по 1933 рр. У міських поселеннях народжуваність була значно нижча, ніж у сільських. При цьому спостерігалася така особливість: чим більшою була чисельність населення міста, тим нижчим у ньому був рівень народжуваності. У найбільших чотирьох містах (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса) показники народжуваності були найнижчими в УСРР. У найменших міських поселеннях народжуваність була найвищою серед міст, проте менша, ніж у сільських населених пунктах. Зокрема, народжуваність у найбільших чотирьох містах із 1924 по 1929 рр. зменшилася на 10,7% (з 28,6% у 1924 р. до 17,8% у 1929 р.), у містах із чисельністю населення більше ніж 50 тис. осіб – на 10,6% (із 34,4% у 1924 р. до 23,9% у 1929 р.), у найменших містах – на 9,5% (39,5% у 1924 р., 30,0% у 1929 р.). Народжуваність сільського населення протягом аналізованого періоду мала схожу тенденцію, хоча зменшувались не так стрімко, як у містах – на 6,2% (із 44,1% у 1924 р. до 37,9% у 1929 р.) (див. *додаток А.табл. 2.3.*).

У 1930 й 1931 рр. відбулося подальше зменшення народжуваності, головню в селах. Незначною мірою зменшувалася й смертність населення, показник якої був майже однаковий для міст і сіл.

³³⁸ Природний рух людности України в 1924–1929 рр. *Статистика України*. Серія 1. Демографія. Т. 4. Вип.10. № 213. Харків, 1932.

Загалом у період 1924–1928 рр. щорічний абсолютний природний приріст населення УСРР фіксувався в межах 644–689 тис. осіб (див. *додаток А.табл. 2.4.*). Його повільне зниження відбувається 1929 р. внаслідок згаданих тенденцій зменшення народжуваності та зростання смертності.

У 1924–1929 рр. темпи приросту населення УСРР уповільнювалися. Сільська місцевість мала значно більший демографічний потенціал, ніж міська, однак зростання чисельності населення міст відбувалося вищими темпами, ніж зростання чисельності селян, інколи навіть у кілька разів, тобто міграційний приріст із сіл удвічі перевищував природний приріст власне міського населення.

Під час промислового розвитку міст їхнє населення значною мірою формувалося за рахунок населення, що прибуло в міста (в аналізованому періоді – це здебільшого населення молодшого та середнього працездатного віку), а також і того наявного населення, що проживало в навколишніх населених пунктах, які були підпорядковані відповідним міським радам в результаті зміни адміністративних меж міст). Отже, механічний приріст міського населення частково відображає «розростання» міст за рахунок навколишніх сіл (див. *додаток А. табл.2. 5.*)

Як показано в таблиці 5, природний приріст населення був головним складником формування чисельності населення УСРР впродовж 1924–1929 рр. До 1929 р. міграційний приріст був незначний, а в 1926 р. взагалі від'ємний.

Для сільського населення природний приріст традиційно вищий порівняно з міським, особливо в абсолютному відношенні – відповідно 566-596 тис. порівняно з 78-95 тис. у 1924-1928 рр. У 1929 р. приріст суттєво знизився: на 17% у селах, та на 12% – у міських поселеннях.

У 1920-х рр. відбувалося постійне зниження природного приросту та зростання чисельності жителів міських поселень. У містах народжуваність була суттєво нижчою, ніж у сільській місцевості. У цей період зростання чисельності міського населення на 68–78% відбувалося за рахунок міграційного приросту, в

абсолютних числах це 200–250 тис. осіб щороку. Водночас постійний відтік сільського населення до міст слабо впливав на природний приріст у сільській місцевості, що залишався на рівні 23,4–25,4%, і лише початок активної фази колективізації та «розкуркулення» в 1929 р. істотно зменшив значення цього показника до 19,3%. Суттєва відмінність показників природного та механічного руху спостерігалася в містах. При цьому показники народжуваності та смертності в міських поселеннях постійно були нижчими, ніж у сільських.

Простежуються певні відмінності в процесах природного руху населення за економічними районами (смугами) УСРР, що виділялися тодішніми статистиками та економістами³³⁹. Станом на кінець 1929 р. більше половини населення УСРР проживало у двох головно лісостепових районах – на Правобережжі³⁴⁰ та Лівобережжі (див. *додаток А. рис. 2. 3.*).

Сумарна частка промислових Дніпрянського та Гірничого районів була невелика, однак їх населення зростало найбільшими темпами. При щорічному середньому темпі приросту населення УСРР у 1924–1929 рр. 2,3% населення Дніпрянського району зростало на 3,6%, а Гірничого – на 7,8% щорічно. Населення Полісся та Правобережжя щорічно збільшувалося лише на 1,5%, Лівобережжя – на 1,7%, Степу – на 2,5%. Загалом чисельність міського населення УСРР збільшувалася у вказаний період на 6,4% щорічно, сільського – на 1,5%.

Відмінності в народжуваності та смертності населення економічних районів УСРР показано в табл. 6. (див. *додаток А. табл. 2. б.*) Найвища народжуваність була у Степу, Гірничому та Дніпрянському районах – 42,3-47,0% у 1924–1927 рр. У 1928–1929 рр. цей показник зменшився в усіх районах, причому в Степу він став найнижчим з-поміж них – 34,2%.

³³⁹ Воблий К.Г. Економічна географія України. 3-є вид., переробл. Київ: Горно, 1927. 238 с. С. 28-29

³⁴⁰ Північна частина Київської округи – поліська, однак всю округу було віднесено до Правобережжя.

Показник смертності до 1928 р. коливався в незначних межах, поступово зменшуючи своє значення, однак у 1929 р. він різко зріс, особливо на Лівобережжі (до 18,2%) та Поліссі (до 19,0%). Найнижчою була смертність у Дніпрянському та Гірничому районах, що зумовлено головно молодшою віковою структурою населення промислових міст.

Скорочення народжуваності при незначних змінах смертності населення відобразилося на природному прирості населення економічних районів УСРР (див. *додаток А. рис. 2. 4.*). Найбільше скорочення відбулося у Степу – до 17,5% (на 40% порівняно з найсприятливішим у демографічному відношенні 1926 р.), Дніпрянському (на 30%) та Гірничому (на 29%) районах. Загалом найменшими коливаннями цих показників характеризувалося лісостепове Правобережжя та Лівобережжя, маючи при цьому найнижчий показник природного приросту в 1929 р. – 16,4% і 16,7% відповідно.

Поглиблювалася різниця в показниках природного руху між міським та сільським населенням. Зокрема, чіткою стала залежність між величиною природного приросту та чисельністю населення міст: чим більшим місто, тим нижчим у ньому був природний приріст населення (див. *додаток А. табл. 2. 7.*).

Таке зниження природного приросту є наслідком стрімкого падіння народжуваності. Коефіцієнт смертності в усіх міських поселеннях у цей період коливався в незначних межах, зменшившись від 14,7% до 13,6%. У чотирьох найбільших містах зміна репродуктивної поведінки (зокрема, надзвичайно широке застосування абортів) проявилася найчіткіше: лише за 6 років природний приріст у них зменшився у 2,5 разу – з 16,0% до 6,5%. У містах із населенням понад 50 тис. осіб скорочення темпів приросту теж було значне – 2,1 разу. Разом ці категорії міст зумовили зниження природного приросту за ці роки в усіх містах УСРР удвічі. Невеликі міські поселення мали менші темпи зниження народжуваності, і навіть у 1929 р. приріст населення в них становив 15,1%.

Зростання чисельності населення УСРР у 1920–1932 рр. показано на рис. 5 (див. додаток А. рис. 2. 5.) Наведені дані чисельності населення за 1925–1930 рр. базувалися на розрахунках сектору народно-господарського обліку Центрального статистичного управління (ЦСУ) УСРР, зроблених на підставі опрацювань відповідних актів запису громадянського стану.

У 1924–1928 рр. коефіцієнт смертності в УСРР змінювався в межах 16,5–19,2%. Оскільки цей період можна охарактеризувати як відносно стабільний в соціально-політичному плані (активна фаза колективізації, депортації та масові виступи українців почалися після 1928 р.), доцільно припустити, що таким був природний рівень смертності в УСРР у цей період.

Упродовж 1924–1929 рр. народжуваність перевищувала смертність більше, ніж удвічі. Показники смертності населення змінювалися незначною мірою, отже, зниження природного приросту населення відбувалося за рахунок зменшення народжуваності. Однак за рахунок механічного приросту чисельність міського населення зростала швидше, ніж сільського. Упродовж 1924–1929 рр. населення України на 98% формувалося за рахунок природного приросту, що традиційно був вищим у сільській місцевості.

Колективізація, насильно запроваджувана з 1929 р., пов'язані з нею депортації, опір українського селянства 1930–1931 рр. суттєво змінили перебіг демографічних процесів. Насильницькі дії влади зумовили як прямі демографічні втрати («розкуркулення» та депортації, масові арешти), так і непрямі (зниження народжуваності внаслідок скорочення населення репродуктивного віку), тому логічно припустити, що процеси демографічного відтворення в 1929–1931 рр. погіршилися у зв'язку з посиленням репресивної політики комуністичного тоталітарного режиму.

Дані про смертність у 1930-і рр., доступні на рівні УСРР, сучасні дослідники оцінюють як неповні та недостовірні. Заборона реєстрації смертності на початку

1933 р. суттєво ускладнює вивчення природного руху населення в період вчинення злочину геноциду³⁴¹.

Отож короткоплинний процес позитивних демографічних змін у результаті відносного і короткотермінового покращення соціально-економічної ситуації в Україні розпочався в середині 1920-х рр. Його розвиток стримала державна політика регламентації народжуваності (дозволу абортів), що мала економічний складник – залучення жінок до відбудови народного господарства. Відновився перерваний війною і масовим штучним голодом процес урбанізації, що спричинив зростання чисельності міського населення головним чином за рахунок механічного переселення селян у міста, завдяки якому збільшувалася частка українців серед городян. У 1926 р. статеві-вікова структура населення в загальних рисах відповідала прогресивному (розширеному типу), однак містила характерні наслідки негативних соціально-демографічних процесів.

Передвісником нової демографічної катастрофи наприкінці 1920-х рр. було повернення до розкладкової політики хлібозаготівель, а надалі – політика насильницької колективізації та «розкуркулення», депортації, масових арештів та страт опозиційно налаштованих українців.

2.2. Політико-інституційні засади появи в УСРР інституту уповноважених

У перші місяці після жовтневого перевороту 1917 р. і захоплення влади в Росії, за вказівкою В. Леніна українські більшовики під охороною російських військ, що прибули до Харкова 22 (9) грудня 1917 р., провели в Харкові неправомочний Всеукраїнський з'їзд рад, на якому оголосили Україну радянською республікою, федеративною частиною радянської Росії. Також був створений більшовицький уряд

³⁴¹ Боряк Г.В. «Архівоцид» в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали Міжнар. наук. конф.* (Київ, 20–21 лист. 2013 р.). Київ, 2013. С. 13–18.

– Народний секретаріат – як альтернатива уряду Української Центральної ради – Генеральному секретаріату.

М. Грушевський у грудні 1917 р. звернувся до рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України з проханням підтримати земельні реформи Центральної Ради та допомогти в боротьбі з радянським урядом Росії, який погрожував оголосити війну УНР³⁴². У відозві та резолюції Всеукраїнського з'їзду рад у Києві (17 (4) – 19 (6) грудня 1917 р.) селянських, робітничих і солдатських депутатів було задекларовано підтримку політики ЦР та зазначено «про небезпеки, які становила влада РНК для України, зокрема через недотримання обіцянок щодо самовизначення, а також загрози кровопролиття, ... щоб ні одна рука селянина, робітника чи солдата не замахнулася на свого брата»³⁴³. Проте, скориставшись формальним зверненням маріонеткового більшовицького уряду до Раднаркому щодо воєнної допомоги, більшовицька Росія розпочала війну проти Української Народної Республіки.

Член ленінського Раднаркому – комісар по боротьбі з контрреволюцією на півдні Росії В. Антонов-Овсієнко став фактично першим уповноваженим російського уряду в Україні. 7 січня 1918 р. (25 грудня 1917) він віддав наказ про наступ російських військ проти УНР буцімто для підтримки «братньої республіки». 9 лютого (26 січня) 1918 р. російські війська ввірвалися в Київ.

Варто зауважити, що за умовами Брестського мирного договору, який більшовицька Росія була змушена підписати 3 березня 1918 р. з країнами Четверного союзу, вона визнала законність уряду УНР і наприкінці квітня 1918 р. залишила територію України. Також після тривалих перемовин, які провела делегація Раднаркому РСФРР з урядом гетьмана Скоропадського, 12 червня 1918 р. в Києві

³⁴² Грушевський М. Промова на З'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, 6 (19) грудня 1917 р. Грушевський М. *Твори: у 50 т.* / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 81.

³⁴³ ЦДАЛ. Ф. 760. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1.

було укладено тимчасову угоду про перемир'я між Українською Державою та РСФРР, за якою більшовицький режим визнавав українську незалежність і раніше визначені кордони.

Проте голова Раднаркому В. Ленін не збирався виконувати підписані угоди. Ці плани були поставлені під загрозу українським більшовицьким урядом, який на свій розсуд намагався організувати збройний опір німецьким військам, які за умовами Брестського договору отримали право зайняти територію України. Проголошення на нашвидкуруч зібраному 17–19 березня 1918 р. в Катеринославі II Всеукраїнському з'їзді рад самостійності радянської України викликало невдоволення центру, а створення у квітні 1918 р. на Таганрозькій нараді більшовицьких організацій України самостійної Комуністичної партії (більшовиків) України взагалі не відповідало установкам ЦК РКП(б) щодо принципів партійного будівництва в національних районах.

Діячі партії більшовиків не приховували емоцій: Григорович-Барський закликав вести боротьбу проти українців, Каменєв відверто лютував проти українців, Пахалович називав українців нездалими ні до якої праці, Чебаков погрожував переслідуваннями за «зраду Росії»³⁴⁴.

Аби запобігти в майбутньому будь-яким неузгодженим діям з боку новоутвореної партії, В. Ленін одразу розпочав підготовку до перетворення КП(б)У на абсолютно контрольовану партію. У липні 1918 р. в Москві було проведено I установчий з'їзд КП(б)У, який постановив увійти до РКП(б) на правах обласної парторганізації з підпорядкуванням загальним партійним з'їздам і ЦК. До кінця 1918 р. КП(б)У нараховувала 4 364 членів (українців серед них було 130)³⁴⁵. Водночас її керівний орган отримав назву ЦК КП(б)У, а не губком. Секретарем партії було призначено Г. П'ятакова, прибічника безпосереднього входження України до складу

³⁴⁴ ЦДАЛ. Ф. 760. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 7.

³⁴⁵ Варгатюк П. Л. На шляху до I з'їзду КП(б)У. *Про минуле – заради майбутнього* / упоряд. Ю. І. Шаповал; редкол.: І. Ф. Курас та ін. Київ: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. С. 29.

більшовицької Росії. Він же очолив створений 28 листопада в Курську за рішенням ЦК РКП(б) Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. У січні 1919 р. його наступник Х. Раковський, ставленик лідера російських більшовиків і голови Раднаркому РСФРР В. Леніна, підкреслював, що уряд створений «за постановою ЦК РКП, є його органом і здійснює всі його розпорядження та накази безумовно»³⁴⁶.

Російську агресію проти України документально підтверджено текстом телеграми очільника більшовиків В. Леніна: «З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові Радянські уряди <...> Ця обставина має ту хорошу сторону, що забирає можливість <...> розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих (!) областях (!) у неможливе становище, і населення не зустрічало б їх як визволителів»³⁴⁷. На окупованій території УНР за наказом з Москви були ліквідовані всі українські установи, що виконували державницькі функції, і сформовані установи окупаційного режиму.

Ленінська тактика із втягування України в систему координат диктатури, що вибудовувалася в Росії, спиралася на військові сили РСФРР і полягала в поступовому позбавленні її самостійності на тлі формальної розбудови структурної вертикалі державних органів республіки. Одним з перших декретів Тимчасового робітничо-селянського уряду України був ухвалений 3 грудня 1918 р. декрет про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі із контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та посадовими злочинами (ВУЧК/ВУНК)³⁴⁸, що від початку була фактичною філією ВЧК. Її першим керівником був призначений професійний революціонер, перевірений роботою в підпіллі та еміграції І. Шварц (парт. псевдо

³⁴⁶ Кульчицький. С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. С. 76.

³⁴⁷ Телеграма Главкому І. І. Вацетису. *Ленин В. І. Полное собрание сочинений*. Москва: Госполитиздат, 1969. Т. 37. С. 234.

³⁴⁸ *Собрание узаконений СНК Украины*. 1919. № 1. Ст. 7.

Семен)³⁴⁹. На службі в ВУЧК (з квітня 1919 р. – на посаді заступника голови) залишався до травня 1919 р. Уже в травні він був призначений уповноваженим Ради праці і оборони Росії в Одесі та Миколаєві. З вересня 1919 р. – після розгрому більшовицьких військ Денікіним – втік до Москви, серед небагатьох партійних біженців з України був залишений у Москві, неодноразово брав участь у нарадах з «українського питання» за участю В. Леніна. Після третього вторгнення Червоної армії і окупації Росією України був знову залучений як уповноважений Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донбасу по Юзівському кам'яновугільному району (березень–листопад 1920 р.).

Офіційна заява російського наркомату закордонних справ про анулювання РСФРР Брест-Литовського мирного договору і припинення визнання УНР, опублікована в газеті «Известия» 24 грудня 1918 р., проклала шлях до відкритого військового наступу на українські території. Услід за військами, партійними органами і урядовими установами на Україну масово поїхали партійні добровольці з великих і малих міст центральної Росії. Аби не допустити неконтрольованого процесу, ЦК РКП(б) 2 січня 1919 р. видав спеціальну директиву для місцевих організацій партії, у якій застерігав: «Ніхто із членів партії не може їхати на Україну для партійної або радянської роботи без дозволу ЦК»³⁵⁰.

Виконуючи настанови Кремля, 6 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ухвалив декрет про перейменування України на Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР), а 25 січня 1919 р. задекларував необхідність об'єднання УСРР і РСФРР у федерацію і насамкінець, 29 січня 1919 р., реорганізувався в Раді Народних Комісарів (Раднарком, РНК) УСРР. На той час (із 24 січня) уряд очолював новий голова – Х. Раковський. Ухвалюючи

³⁴⁹ *Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 – 1922)* / Л.Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. Харьков: Основа, 1990. 345 с. С. 37.

³⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 129. Арк. 1.

рішення відрядити Х. Раковського на посаду голови уряду України, ЦК РКП(б) доручив йому узгодити із ЦК КП(б)У заходи внутрішньої консолідації³⁵¹.

На початку березня 1919 р. в Харкові, тимчасовій столиці УСРР, відбулося дві знакових для становлення комуністичного режиму в Україні події. 1–6 березня 1919 р. пройшов III з'їзд КП(б)У, який обрав ЦК у складі 15 осіб, а також політичне й організаційне бюро, що більше відповідало статусу самостійної партії. Присутній на з'їзді член ЦК РКП(б), голова ВЦВК Я. Свердлов, на той час друга особа на більшовицькому олімпі, не став протирічити позиціонуванню КП(б)У політичною силою з правом формування уряду України.

10 березня 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді рад було затверджено Конституцію УСРР. У ній стверджувалася система влади рад, аналогічна російській; законодавча й виконавча влада закріплювалася такими окупаційними органами влади як ВУЦВК і РНК УСРР. Головою ВУЦВК став Г. Петровський, Раднарком очолив Х. Раковський. На з'їзді рад Х. Раковський виступив із доповіддю про діяльність уряду, узяв участь у дебатах щодо української мови, виступивши проти введення державної мови. «Ми покінчили з національними відмінностями, – стверджував новий очільник уряду. Ми висунули на авансцену світової історії великі класові відмінності, розділ Європи на держави вже зникає в темряві минулого, тепер поділ проходить не по кордонах, а він проходить по класах»³⁵².

Його погляди цілковито віддзеркалювали позицію кремлівського керівництва. На його думку, обласні партійні організації мали керуватися не національними інтересами, а установками ЦК РКП(б). Це знайшло відображення і в резолюції VIII з'їзду РКП(б), що відбувся в Москві 18–23 березня 1919 р.: «... необхідне існування єдиної централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК, що керує всією роботою в усіх частинах РСФРР. Усі рішення РКП та її керівних установ безумовно обов'язкові

³⁵¹ *Известия ЦК КПСС*. 1989. № 6.

³⁵² *III Всеукраїнський з'їзд рад*. Стенографічний звіт. З передмовою В. Затонського. Харків: Б.в., 1932. С. 78.

для всіх частин партії, незалежно від національного їх складу. Центральні Комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковані ЦК РКП»³⁵³.

Уведення продрозкладки різко загостило ситуацію в республіці. Пограбування українського селянства призвело до активізації виступів і невдоволення в армії, значно погіршило ситуацію впровадження «червоного терору» буцімто у відповідь на білий. У липні 1919 р. Х. Раковський писав: «Проти куркулів є лише один спосіб – на білий терор відповісти червоним терором»³⁵⁴. Особливий опір існуванню комуністичного режиму становив виступ командира дивізії Н. Григор'єва, який відмовився виконати наказ командування і закликав український народ до загального повстання. Уряд Х. Раковського оголосив Н. Григор'єва поза законом і почав уживати енергійних заходів з ліквідації його виступу³⁵⁵.

У Москві не довіряли здатності українських більшовиків утримати ситуацію. На тлі загострення невдоволення українців визиском з боку продзагонів стала набирати авторитет Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів), яка могла стати потенційним конкурентом більшовикам. Контролювати ситуацію в Україні мала допомогти система уповноважених. Зокрема, таким можна вважати Д. Гопнера, уповноваженого РСФРР при маріонетковому уряді України³⁵⁶.

Потреба в українському продовольстві, паливі, безперебійному функціонуванні залізниць для вивезення їх до Росії та перевезення військ диктували згорання навіть формальних ознак автономії радянської України. 1 червня 1919 р.

³⁵³ *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: 1898–1970*. Пер. з 8-го рос. видання. Київ: Політвидав України, 1978. Т. 2. 1917–1924. С. 72.

³⁵⁴ *Вісті*. 1919, 15 липня.

³⁵⁵ *Гражданская война на Украине (1918-1920)*. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 2. Кн. 2. 918 с. С. 32–34.

³⁵⁶ *Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками. 1917-1922: Док. и материалы* / Гос. архив. служба РФ, Рос. гос. архив экономики; Отв. ред. д.и.н. В.В. Кабанов. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. 384 с. С. 65.

ВЦВК ухвалив декрет «Про об'єднання Радянських Республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби із світовим імперіалізмом», який комуністична пропаганда, а за нею й радянська історіографія назвали створенням воєнно-політичного союзу радянських республік. Згідно з декретом, в Україні «керівництво п'ятьма галузями зосереджувалося в єдиних московських колегіях (військовий комісаріат, раднаргоспи, залізниці, фінанси, праця)»³⁵⁷. Це пояснювалося потребою об'єднання зусиль усіх радянських республік перед небезпекою з боку Добровольчої армії Денікіна, яка просувалася Україною на Москву для повалення диктатури більшовиків і відновлення «єдиної та неподільної Росії». Українське селянство, негативно налаштоване проти більшовицького режиму через постійні пограбування продзагонами, червоний терор, систему заручництва, що широко практикувалися окупаційною владою, всіма способами уникало мобілізації в російську Червону армію (Український фронт і псевдоукраїнська Червона армія були ліквідовані за декретом від 1 червня з підпорядкуванням Реввійськраді РСФРР). 6 серпня 1919 р. сесія ВУЦВК ухвалила ліквідацію і наркомату військових справ зі звільненням з посади наркомвоєна М. Подвойського³⁵⁸.

ВУЧК, яку очолював надісланий із центру М. Лацис (Я. Судрабс), із серпня 1919 р. припинила свою діяльність як структура, підпорядкована НКВС УСРР і Раднаркому УСРР, попри те, що наркомат внутрішніх справ був відсутнім у списку ліквідованих за декретом від 1 червня 1919 р. Після невдалої спроби відстояти ВУЧК, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення: «Провести через Раднарком об'єднання Всеукраїнської та Всеросійської ЧК; доручити Лацису розробити відповідні інструкції»³⁵⁹. Політбюро ЦК РКП(б) призначило 16 серпня 1919 р.

³⁵⁷ Кульчицький. С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. С. 88.

³⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 34.

³⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 64.

Я. Петерса уповноваженим ВЧК при уряді УСРР. Він мав «провести через ЦВК України об'єднання ВУЧК з ВЧК»³⁶⁰.

Виконання вимоги політбюро ЦК РКП(б) від 13 серпня 1919 р. про оголошення в УСРР загальної партійної мобілізації, згортання наркоматів та злиття в один орган Раднаркому, Ради оборони, ВУЦВК і ЦК КП(б)У не зупинило денікінського наступу. Київська група об'єднаних військ УГА і УНР під командуванням генерала Антіна Кравса розбила опір РСЧА і 30 серпня заволоділа Києвом. Харків більшовики здали денікінцям ще 25 червня.

Згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 25 серпня про необхідність евакуації всіх урядових установ УСРР з Києва до Гомеля³⁶¹ почалася неконтрольована втеча партійних і радянських чиновників. Формально радянською Україною керувала Рада Робітничо-Селянської оборони – надзвичайний, не передбачений конституцією орган. На початку вересня місцем її перебування було обрано Чернігів³⁶², невдовзі вона переїхала до Москви.

В умовах безпосередньої загрози для більшовицької влади від денікінських військ, що, захопивши всю Лівобережну й частину Правобережної України включно з Києвом, рухалися до Москви, політбюро ЦК РКП(б) 11 вересня 1919 р. підтримало рекомендації оргбюро щодо уряду УСРР, ухваливши «ліквідувати увесь урядовий апарат, зберігаючи існування уряду номінально. Усіх членів уряду й усіх членів ЦК КПУ, які не отримали військового призначення або не проводять зафронтової підпільної роботи, викликати до Москви і тут використовувати для загальноросійської роботи»³⁶³. Крапку в питанні урядових інституцій радянської України поставило рішення ЦК РКП(б) від 21 вересня 1919 р., яким передбачалося зберегти формальне існування уряду і ЦК КП(б)У з ліквідацією всього апарату.

³⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1.

³⁶¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 1. Арк. 93–94.

³⁶² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 1. Арк. 99.

³⁶³ *Известия ЦК КПСС*. 1990. № 2. С. 159.

Представляти ЦК мали Х. Раковський, Г. Петровський і А. Йоффе (перед цим – кандидат у члени ЦК РКП(б), працівник наркомату закордонних справ РСФРР – авт.), а уряд – одноосібно Х. Раковський, якому дозволялося зберегти невеликий секретаріат з українських справ³⁶⁴. Одночасно Х. Раковський входив до складу оргбюро ЦК РКП(б).

Водночас продовжувало функціонувати Зафронтбюро – орган, створений політбюро ЦК КП(б)У 10 липня 1919 р. у зв'язку з відступом Червоної армії під ударами денікінських військ. Після розпуску ЦК РКП(б) керівних органів КП(б)У воно координувало підпільну роботу на залишених теренах України. Проте саме Зафронтбюро весь час перебувало на підконтрольній більшовикам території: спочатку в Києві, а з його здачею – у Брянську, Москві, Серпухові. Очолював Зафронтбюро секретар ЦК КП(б)У С. Косіор. За п'ять місяців існування апарат Зафронтбюро постійно змінювався. Серед його працівників були В. Затонський, А. Бубнов, Ю. Коцюбинський, Ф. Кон, Т. Харечко та ін. У серпні 1919 р. був затверджений інститут особливо уповноважених при ЦК КП(б)У в Червоній армії (так звана агентура), які безпосередньо підпорядковувалися Зафронтбюро³⁶⁵. Утім Зафронтбюро не змогло організувати потужного підпілля в Україні, тож і не користувалося авторитетом у більшовицьких очільників.

Шляхи розв'язання питання ставлення до України з огляду на її важливість для виживання влади більшовиків у самій Росії були предметом розгляду вищого керівництва РКП(б) впродовж листопада 1919 р. Восени 1919 р. очільники більшовицької партії схилилися до ліквідації навіть позірної державності в Україні і її повного «злиття» з Росією після вигнання з її території військ Денікіна (ослаблену УНР Кремль не вважав небезпечним супротивником). Проте лист П. Попова до

³⁶⁴ *Известия ЦК КПСС*. 1990. № 2. С. 163.

³⁶⁵ Прилуцький В.І. Зафронтбюро ЦК КП(б) України. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, Наукова думка, 2005. 672 с. URL: [http://www.history.org.ua/?termin=Zafrontove_bjuro_CK_KP\(b\)U](http://www.history.org.ua/?termin=Zafrontove_bjuro_CK_KP(b)U)

Зафронтбюро ЦК КП(б)У від 29 жовтня 1919 р., доповідна записка до ЦК РКП(б), ініційована й підписана ним разом з іншими членами неформальної Української комуністичної організації при Московській організації РКП(б) від 12 листопада 1919 р., лист уповноваженого з продовольчого постачання 12-ї армії РСЧА Д. Мануїльського до ЦК РКП(б) від 1 листопада 1919 р. тощо змусили кремлівських очільників переглянути тактичні плани щодо майбутнього України.

20 листопада 1919 р. на об'єднаному засіданні політбюро та оргбюро ЦК РКП(б), присвяченому розгляду «українського питання», крім члена оргбюро Х. Раковського, були присутні інші відповідальні працівники з України: Г. Петровський, Рафаїл (Р. Фарбман), А. Жарко, Я. Дробніс, І. Шварц, опозиціонер П. Попов. Були заслухані доповіді Х. Раковського й П. Попова, а також обговорені висновки з листа Д. Мануїльського з аналізом причин поразок комуністичного режиму в Україні в 1919 р., що, на його думку, полягали в хибній соціально-економічній і кадровій політиці на селі, відсутності зв'язку із прошарками українського села³⁶⁶.

Х. Раковський на засіданні озвучив свої письмові «Тези з українського питання», надіслані 19 листопада В. Леніну. Будучи прихильником централізації, він не вважав доцільним повне злиття України й Росії. Вихід він вбачав у створенні українських субцентрів влади – уряду й ЦК компартії, завданням яких мало стати проведення в життя директив ЦК РКП, а також дотримання декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р.³⁶⁷.

Суть пропозицій лідера опозиційної групи П. Попова, який вважав, що комуністична ідеологія і радянська влада мають бути панівними в Україні, полягала в тому, щоб на підставі партійної програми, що передбачала самовизначення націй,

³⁶⁶ Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Монографія. Київ: Інститут історії України, 2012. С. 102.

³⁶⁷ Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Монографія. Київ: Інститут історії України, 2012. С. 105.

створити в Україні самостійну республіку і далі працювати на її об'єднання з іншими радянськими республіками. Також група П. Попова пропонувала об'єднати КП(б)У з Українською комуністичною партією (боротьбистів), що оформилася в серпні 1919 р. шляхом злиття УПСР (комуністів-боротьбистів) з УСДРП (незалежними). Опозиція підкреслювала, що в такий спосіб КП(б)У набуде авторитету в селянських масах і в українському повстанському русі, що стане запорукою від можливого створення боротьбистами паралельного комуністичного центру. Але неприйнятною для Кремля і такою, що протирічила рішенням VIII з'їзду РКП(б), була ідея П. Попова щодо підпорядкування оновленої Комуністичної партії більшовиків України напряму Комінтерну, тоді як резолюція VIII з'їзду РКП(б) визначала статус комуністичних партій радянських республік як обласних організацій із цілковитим підпорядкуванням їхніх центральних комітетів ЦК РКП(б).

Обговорення на об'єднаному засіданні політбюро та оргбюро ЦК РКП(б) 20 листопада й аналіз інформації про Україну, що надходила в Москву з інших джерел, зокрема й від боротьбистів, були використані В. Леніним у викладенні свого бачення вирішення «українського питання». Не збираючись надавати українському народу можливості реалізувати деклароване ним самим право на самовизначення, навпаки, плануючи поглинути республіку шляхом її «злиття» з РСФРР, він у своїй промові на VIII Всеросійській конференції РКП(б) на початку грудня 1919 р. запропонував «зіграти в піддавки, зробити максимальні поступки націоналістичним тенденціям»³⁶⁸. Конференція схвалила резолюцію «Про радянську владу на Україні», яка без змін повторила однойменну постанову пленуму ЦК РКП(б) від 29 листопада, в основу якої був покладений проєкт В. Леніна. Він, зокрема, передбачав, що «до скликання українського з'їзду рад Україна і Росія федеруються на ґрунті резолюції

³⁶⁸ *Восьмая конференция РКП(б)*. Декабрь 1919 г. / Под ред. Н. Н. Попова. Москва: Партиздат, 1934. С. 99.

ВЦВК і постанови Політбюро від 1.VI.–19 р. і що одночасно партійним шляхом ведеться обережна підготовка планів злиття України і Росії»³⁶⁹.

Посилання на декрет ВЦВК від 1 червня 1919 р. означало, що ніякої самостійності УСРР московські очільники не передбачали, згідно з ним армія і ключові наркомати залишалися російськими, адже навіть за формальної наявності наркомату в українському уряді його очільник був позбавлений права ухвалення самостійних рішень. «Назва посади «нарком УСРР» залишалася за головами всіх об'єднаних відомств, крім військового, але відповідні наркоми вважалися лише уповноваженими наркомів Росії. Скасування ключових наркоматів зруйнувало б фасад державності, будованої в УСРР», – зазначає С. Кульчицький³⁷⁰.

Отже, VIII всеросійська конференція РКП(б) (2–4 грудня 1919 р.) визнала формальну незалежність УСРР, але централізоване управління економікою і обороною видавало декларативність і демагогічність її резолюції. Проте й така резолюція викликала гострі дебати прибічників централізації. Хоча лунали й критичні зауваження щодо можливого повторення засилля некомпетентних і корисливих шукачів теплих посад, як зазначав Я. Яковлев (Епштейн): «Величезна маса працівників із Росії, не контрольована, не проціджена на місцях та в центрі, наринала, немов сарана, заповнюючи всі щілини радянського організму, і проводила великодержавницьку політику»³⁷¹.

Конференція затвердила зміни до статуту РКП(б), які закріпили підлеглий статус КП(б)У: «партійні організації, які обслуговують території федеративних частин РСФРР, прирівнюються до обласних організацій партії, тобто цілковито

³⁶⁹ В.И. Ленин. *Неизвестные документы. 1891—1922* / Федер. архив. агентство, Рос. гос. архив соц.-полит. истории. Москва : Политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2017. 671 с. С.307.

³⁷⁰ Кульчицький С. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу.

URL: <chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Fhistory.org.ua%2FJournALL%2Fpro%2F13%2F1.pdf&cLen=553179&chunk=true>

³⁷¹ *Восьмая конференция РКП(б)*. Декабрь 1919 г. / Под ред. Н. Н. Попова. Москва: Партиздат, 1934. С. 84.

підпорядковані ЦК РКП(б)»³⁷². Тож КП(б)У як обласна організація РКП(б) втратила право скликати з'їзди. Замість наступного IV з'їзду в Харкові відбулась IV конференція. Представником ЦК РК(б) на ній був Й. Сталін, який у 1920 р., як і Г. Зінов'єв, був відповідальним за Україну.

У циркулярному листі ЦК КП(б)У губкомам КП(б)У від 17 січня 1920 р. зазначалося, що «Для успішнішого виконання цієї роботи ми пропонуємо мобілізувати якомога більше товаришів, які володіють українською мовою, та кинути їх у села. Отриману прогалину в радянській роботі легко можна буде заповнити товаришами з Росії, більшість яких українською мовою не володіють і недостатньо орієнтовані в місцевих політичних умовах у різних партіях. < > Усе необхідно виконати якнайшвидше, використовуючи час до початку польових робіт, коли легше відірвати людей із села»³⁷³. Отож у 1920 р. в Україні затверджувалася більшовицька диктатура у формі радянського режиму, у зв'язку з чим активізувалося питання зміцнення радянських органів прибічниками російських більшовиків, за можливості тими, які володіли українською мовою і могли налагодити зв'язок із місцевим населенням, причому «як можна швидше», використовуючи час до початку польових робіт, коли легше «відірвати» людей із села. У такий спосіб влада намагалася ліквідувати прогалину в радянській роботі, укомплектовуючись «товаришами з Росії, більшість яких українською мовою не володіла і недостатньо орієнтувалася в місцевих політичних умовах».

Наприкінці лютого 1920 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було вирішено розпочати мобілізацію партійних працівників з Полтави для роботи на Правобережній Україні. Підбором партійних кадрів повинен був займатися безпосередньо народний комісар робітничо-селянської інспекції Української СРР М. Скрипник. Згідно з постановою він за десять днів мав підібрати в повітах

³⁷² *Восьмая конференция РКП(б)*. Декабрь 1919 г. / Под ред. Н. Н. Попова. Москва: Партиздат, 1934. С. 190.

³⁷³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 131. Арк. 9, 9 зв.

Полтавської губернії двадцять партійних робітників. Окремо було зауважено, що вони мають володіти українською мовою³⁷⁴. У квітні 1920 р. М. Скрипника відрядили представником ЦК на один місяць у Полтаву для партійної роботи.

З метою подальшого забезпечення наявності необхідних партійних кадрів для зміцнення комуністичного режиму і виконання завдань із вилучення хліба, 26 квітня 1920 р. окремою постановою політбюро ЦК КП(б)У наказувалося Харківському губернському ревкому мобілізувати 30% членів ради губкому і ревкому, частину комуністів та членів профспілок, звітувати про виконання відповідних постанов щодо забезпечення роботи транспорту. Постанова передбачала, що для роботи зі збору хліба в Харківській губернії мають бути залучені 250 комуністів та 300 робітників. З Полтавської губернії та м. Кременчука мали бути направлені для виконання поставок продовольства 500 осіб³⁷⁵.

Отже, поряд із радянськими органами належало укомплектовувати на місцях нові силові структури політично надійними кадрами, бажано з українців. У зв'язку з цим у циркулярному листі ЦК КП(б)У від 6 травня 1920 р. до губ- і повітпарткомів з питання сприяння частинам воєнізованої охорони (ВОХР) при губчека зазначалося: «Війська ВОХР мають складатися з надійного, міцного, випробуваного елементу». Тому в частинах ВОХР, що набиралися з місцевого елементу, часто «махновсько-партизанського ухилу», рекомендувалось організувати «комуністичне ядро, яке переварило б усі нестійкі елементи, а злісно стійкі – викинуло б». А «у зв'язку з майбутнім поповненням військ ВОХР мобілізованими, у тому числі й українцями, які задовільняють політичні вимоги органів ВОХР», пропонувалося проводити політичну роботу. Для цього слід було виокремлювати пропагандистів, які володіють українською мовою. Крім того, губ- та повітпарткомам приписувалося призначати командирів і комісарів бригад ВОХР, керувати роботою продзагонів, що

³⁷⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 134. Арк. 5.

³⁷⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 134. Арк. 9.

викачували в хліб в українських селян, та організувати особливі стрілецькі бригади для придушення їх збройного опору³⁷⁶.

На засіданні ЦК КП(б)У 21 травня 1920 р. головним було питання щодо продовольства. За результатами розгляду було ухвалене рішення дати тов. Владимирову 4000 партійних та безпартійних працівників. Частка комуністів серед них мала складати 20%, усіх інших набирали з безпартійних, яких залучали через профспілки³⁷⁷.

У Циркулярній телеграмі ЦК КП(б)У губкомам КП(б)У від 29 травня 1920 р. вимагалось організувати продовольчий тиждень у всеукраїнському масштабі й давалися відповідні настанови: *«Основне завдання полягає у зосередженні всіх партійних та радянських сил на посилення заготівлі з метою утворення достатнього продовольчого фонду для армії, гарнізонів, шпиталів та робітників. <...> Для загального керівництва всіма роботами на якийсь час продтижня Раднаркомом створено комісію під головуванням тов. Раковського за участю представників Цеку партії, ЦВК, Реввійськради Югзапфронту, Української ради Трудової армії, Наркомпроду, Промбюро, Комісаріату внутрішніх справ, Української надзвичайної комісії та Комісаріату шляхів сполучення. Усі розпорядження цієї комісії підлягають негайному та безумовному виконанню як бойові накази. Підготовчу роботу продтижня починайте негайно. <...>. Використовуйте прохідник для найактивнішої організації комітетів незаможних селян...»*³⁷⁸. Отож, згідно з телеграмою ЦК партії від 29 травня 1920 р., з метою посилення хлібозаготівель для керівництва проведенням продовольчого тижня створювалася комісія під головуванням Т. Раковського, до складу якої, крім представників ЦК партії й ЦВК, увійшли також представники Реввійськради, Південзапфронту, Української ради Трудової армії, Наркомпроду, Промбюро,

³⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 131. Арк. 34–35.

³⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 134. Арк. 35 зв.

Комісаріату внутрішніх справ, Української Надзвичайної комісії та Комісаріату – шляхів сполучення. Такий її склад давав можливість створити замкнений цикл – від пограбування населення до вивезення награвованого. Усі розпорядження цієї комісії підлягали терміновому й безумовному виконанню як бойові накази. Тиждень належало використати і для організації комітетів незаможних селян.

Варто проаналізувати звіт про діяльність ЦК КП(б)У за період із 15 квітня по 1 червня 1920 р. (не раніше 1 червня 1920 р.) з метою отримання нової інформації та її керівництвом ЦК. Зокрема, у звіті йшлося про посилення українського повстанського руху на Правобережній Україні, у Полтавській та Харківській губерніях. Акцентувалося, що головну загрозу несуть повстанці Н. Махна, які контролюють цілі регіони, де фактично відсутня радянська влада. У такі регіони партпрацівники відправлялися тільки у супроводі частин Червоної армії. Мала бути активізована політична та агітаційна робота. Окремо розглядалося продовольче питання, для розв'язання якого створювали комітети незаможних селян (комнезами); відправляли групи робітників у хлібні губернії (Полтавську, Херсонську, Мелітопільську), для керівництва ними в Харкові було мобілізовано 30% міськради. Активізація партмобілізаційних заходів відбулася під час приїзду до Харкова Владимірова й Зінов'єва, які оприлюднили план «продроботи». Відповідно до плану почалася мобілізація 4000 робітників (з яких мало бути не менше 800 комуністів), для них запроваджувалися навчальні курси. Планувалося у найкоротші терміни підготувати «кадри урядових агентів». Також мали «перекинути» з Росії понад 300 партійних та радянських працівників (насамперед у Полтавську, Харківську, Катеринославську губернії)³⁷⁹.

Детальнішого аналізу потребує також витяг з виступу члена політбюро ЦК РКП(б) Г. Зінов'єва на V конференції КП(б)У, що проходила в Харкові 17–22

³⁷⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 135. Арк. 1–8.

листопада 1920 р. (витяг із стенограми. 18 листопада 1920 р.). Зінов'єв: «<...>Я переходжу до питання продовольчого. Третє найболючіше питання, яке не може не цікавити вас, чи мав з ЦК політичну лінію з цього питання, чи ні. Мав. Вам сьогодні називали цифри розкладки, вам називали число, скільки тисяч мобілізованих комуністів і безпартійних, якими ми рушили в села для заготівель. <...> Тепер ми досягли того, що заготівлю проводять декілька тисяч робітників. Ініціативу дав ЦК. Він провів, він організував, він дав план»³⁸⁰.

Злочинна, недолуга політика більшовиків не забарилася з результатами. В обіжнику ЦК КП(б)У до всіх парткомів (дата не вказана, до листопада 1920 р.) зазначалося: «<...> Голод стає все сильнішим і дається взнаки. Голодують робітники та червоноармійці, не вистачає харчування для хворих, ми не можемо похвалитися тим, що наша доблесна армія на фронті нагодована досхочу. <...> Усе це вимагає максимальної напруги сил нашої партії, а найкращих наших товаришів необхідно зняти на шкоду міській роботі та кинути на село.

1) У кожен повіт має бути відправлений відповідальний товариш із групою середніх товаришів, які повинні допомогти повітпродкомісарам, повітревкомам зробити розверстку і підвезти до висипних пунктів та залізниць хліб.

2) Через військпродбюро провести мобілізацію робітників, направивши їх у село під керівництво наших товаришів.

Тільки при спрямуванні всіх партійних сил та при широкому залученні робітничих мас до справи проведення розгортки і боротьби з продовольчою кризою, зробивши розв'язання цього завдання основним, ми зможемо полегшити ту кризу, яку зараз переживає Україна». ³⁸¹ Цей обіжник ЦК КП(б)У до всіх парткомів засвідчує підтримку кремлівської політики українським компартійним центром, який, по перше: задля забезпечення хлібом Червоної армії і міських робітників

³⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 96–100.

³⁸¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 131. Арк. 169.

провів мобілізацію компартійних працівників у містах і направив їх на село; по-друге, через військово-продовольче бюро при Південному бюро ВЦРПС мобілізував під їхнє керівництво міських робітників³⁸². І ці настанови успішно реалізовувалися, що підтверджує позитивна оцінка відповідної діяльності ЦК КП(б)У представником ЦК РКП(б) Г. Зінов'євим, яка міститься в його виступі на V всеукраїнській конференції КП(б)У³⁸³.

З приводу політики партії на селі й допомоги в її проведенні в заключному слові на V конференції КП(б)У голови РНК УСРР Х. Раковського зазначалося, що колосальну допомогу радянсько-партійним органам «у розшаруванні українського села надала армія, ... армійські політпрацівники, які у всіх місцях просування Червоної армії проводили свою роботу [*хіба не окупаційний режим? – Авт.*]»³⁸⁴. А у виступі члена політбюро ЦК РКП(б) Г. Зінов'єва українським комуністам пропонувалося продовжувати засвоювати досвід продовольчої політики російських більшовиків, що спиралася на соціальне розшарування села. «Якщо вчитися на досвіді Великої Росії, то Вам потрібно продовжувати розшарування села тому, що українське село багатше за російське, щоб там продовжувати насаджувати комнезами... Політика ЦК була правильною, її залишається тільки посилити, помножити на сто, маючи на увазі, що це не місяць и не рік, нам доведеться розшарувати село, щоб досягти певних результатів», – підсумовував він³⁸⁵.

У заключному слові голови РНК УСРР Х. Раковського за політичною доповіддю на V конференції КП(б)У (витяг із стенограми. 18 листопада 1920 р.) зазначалося: «<...> Соціалізація засобу виробництва, як і соціалізація чи муніципалізація будинків, у нас є фактом... Питання, з приводу якого надійшло до мене кілька записок, стосується відносин національностей в Україні. <...> Наразі

³⁸² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 131. Арк. 169.

³⁸³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 96–100.

³⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 110–119.

³⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 96–100.

національне питання в Україні та українська мова є одночасно засобом класової боротьби куркульства проти нас. Це є однією з тих ознак, за якими куркульство та українська інтелігенція відокремлюється, об'єднується, відділяється від робітників та селян та від радянської влади. <...> Кажуть, не існувало Раднаркому. Та ми його фактично розігнали, він не існував. Ми маємо нормальну постанову, що на чолі народного комісаріату залишається лише одна особа. Ви подивіться звіт, ви там побачите, що наші комісари роз'їжджали, що їм давалися ударні завдання, ми знали, що циркуляри не допомагають. <...> І всюди протягом усього часу перебували члени ЦК та народні комісари. Коли Польща займала Київ, нам ніколи було думати про народні комісаріати. Ми їх тоді фактично розпустили. Ми заявили, що такий комісаріат повинен дати 75% своїх працівників, наші комісаріати і без того були абсолютно обезлюднені, вони тільки створювалися, а ми забирали останніх людей і кидали їх на фронт. Ми забрали майже всіх комуністів. Ми знали, що циркуляри не читаються. <...> Т. Мануїльському та іншим доводилося за найголовнішими завданнями вирушати на місця, щоб проводити чергові кампанії, щоб проводити посівну кампанію, яка у нас в Україні протягом осіннього періоду [була] найважливішим завданням. Довелося проводити кампанію з мобілізації для посівної кампанії. Ми зняли 33 інструкторів з трудової армії та різних харківських організацій і 300 інструкторів та 12 уповноважених відповідальних тт. по одному на кожну губернію та відправили їх, щоб вони проводили на місцях посівну кампанію. І маю заявити, коли т. Косіор [сказав], що армія нам під час нашого існування в Україні надала колосальну допомогу, що роботою з розшарування села 50% ми зобов'язані армійським політпрацівникам, які по всіх місцях просування Червоної армії проводили свою роботу»³⁸⁶ [хіба не окупаційний режим? – Авт.]. Варто зауважити, що в березні 1921 р. командувач більшовицьких військ в Україні М. Фрунзе наголошував, що 85% особового складу Червоної армії в УСРР становили

³⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 110–119.

великороси; 9% – українці; 6% – поляки, білоруси, татари, євреї, німці та ін.³⁸⁷ 8 травня 1921 р. секретар ЦК РКП(б) В. Молотов вимагав від Х. Раковського і наркома продовольства М. Владимірова відправлення з України не менше 40 залізничних ешелонів з продовольством на місяць у розпорядження Наркомпроду РСФРР³⁸⁸. Варто зауважити, що Наркомпрод в УСРР було створено в лютому 1920 р. Його очільником було призначено М. Владимірова, заступником комісара М. Калмановича.

Уже 26 лютого РНК УСРР ухвалило постанову «Про хлібну розкладку», згідно з якою Україна мала дати понад 160 млн пудів зернохлібу. У квітні 1920 р. було створено Колегію Наркомпроду до складу якої, окрім зазначених, увійшли А. Дудник, І. Василевич, Генкін та І. Кудря³⁸⁹. Усі вони мали досвід продподаткової роботи у внутрішніх регіонах РСФРР, зокрема Поволжя, де найбільшою етнічною групою були українці, і яке продрозкладками довели до голоду в 1919–1920 рр.

З цим досвідом зазначені представники Москви прибули до України, де продовжили свою практику, а також передавали досвід продподатковому апарату, до чого мали безпосередній стосунок.

Попри перехід на продподаток, продпрацівники використовували репресивний інструментарій для «викачування хліба». У спогадах вони перекладали відповідальність на недоліки податкової системи: «Якщо в кампанії 21–22 р., після розкладки, з боку продпрацівників помічалася наполеглива тенденція до розкладкових прийомів, то в цьому значною мірою була винною сама податкова система та незасвоєне ставлення до неї селянства... Через неузгодженість окремих податків між собою, зовсім не можна було врахувати, як орієнтуватися в

³⁸⁷ Круцик Р. Військова окупація України Росією. URL: <https://memorial.cf/novyny/1351-viiskova-okupatsiia-ukrainy-rosiiei-roman-krutsyk.html>

³⁸⁸ Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу. 2-е вид; допов. Київ – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. С. 22.

³⁸⁹ Аппарат за три года. *Продовольственная газета*. 1923, 17 февраля. № 8. С. 5.

платоспроможності окремих груп господарств. Продпрацівники, крім податкових функцій, самі вживали адміністративні заходи примусу платників»³⁹⁰.

На початок 1921 р. весь апарат продорганів України складався з 50 тис. осіб.

У травні 1921 р. до Росії було відправлено понад 500 тис. пудів хліба. 8 липня 1921 р. В. Ленін у телеграмі до ЦК КП(б)У вимагав щоденно відправляти в Росію не менше 74 вагонів хліба. Завдання було поширене і на українські південні губернії. Вилучення продовольства відбувалося за участю наркомпродівських загонів та регулярної армії.

Х з'їзд РКП(б), який проходив у Москві в березні 1921 р., затвердив резолюцію «Про заміну розверстки натуральним податком» та перехід від продовольчої розкладки до продовольчого податку, при якому українці повинні були віддавати окупаційній державі заздалегідь визначену частину врожаю. Натуральний податок для врожаю 1921 р. в УСРР було визначено в 117 млн пудів³⁹¹.

Перехід із продрозкладки на продродаток змінив ситуацію. На зміну простим виконавцям, які за допомогою репресій вилучали хліб, прийшли підготовлені продпрацівники. Останні займалися обліком землі, кількості та міцності господарств, проводили весняні та осінні опитування з метою встановлення врожайності та посівних площ на місцях. У 1922 р. кількість податкових продінспекторів зменшилася з 5,4 тис. до 3,05 тис. Обліковців нараховувалося близько 1,7 тис. Загалом на 1 січня 1923 р. апарат складав 21 тис. осіб³⁹².

Московські очільники, даючи обіцянки, насправді їх не виконували. Незважаючи на декрет, продрозкладка врожаю 1920 р. не була списана. Загальна сума боргу складала 54,3 млн пудів хліба. На момент ухвалення декрету Харківська,

³⁹⁰ Девяносто пять миллионов пудов. *Продовольственная газета*. 1923, 17 февраля. № 8. С. 3.

³⁹¹ *Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів*. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. С. 25.

³⁹² Октябрь 1917 г. – февраль 1920 и 1923 гг. *Продовольственная газета*. 1923, 17 февраля. № 8. С. 2.

Чернігівська, Волинська та Катеринославська губернії майже виконали зменшену продрозкладку, і їм був дозволений товарообмін після виконання скороченої розкладки³⁹³. Основне зернове навантаження припало на південну Полтавщину і південноукраїнські губернії: Кременчуцьку – 6,5 млн пуд.; Полтавську – 13 млн пуд.; Запорізьку – 15 млн пуд.; Одеську – 3 млн пуд.; Миколаївську – 3 млн пуд.; Донецьку – 2,5 млн пуд.³⁹⁴. «Ударними» губерніями реалізації продрозкладки по хлібу визначалися Запорізька, Полтавська та Кременчуцька, частина населення яких уже голодувала. Для вилучення зерна було запропоновано мобілізувати робітників, членів партії та профспілок, а також провести активну агіткампанію³⁹⁵. Відомі факти, що під час посівної продрозкладки незаможників продовжували вилучати посівний матеріал у районах, що не виконали продрозкладки³⁹⁶. Продовжувалось активне постачання зернохлібом Донбасу. Зокрема, протягом лише трьох травневих днів сюди було направлено 100 тис. пудів зерна³⁹⁷.

Варто зауважити, що Політбюро ЦК КП(б)У 4 липня 1921 р. активізувало відправку хліба на Північ. Україна мала відправити до Росії майже 30 млн пуд. збіжжя «навіть у збиток власному постачанню». Так, Київ щоденно мав відвантажувати 10 вагонів збіжжя, Полтава – 20, Кременчук – 5, Запоріжжя – 7, Миколаїв – 5, Одеса – 5, Чернігів – 3. У Запоріжжі та Нікополі хліб, що був доставлений баржами з околиць, мав бути завантажений до вагонів³⁹⁸ для відправлення в північному напрямку.

У постанові Ради праці й оборони РСФРР від 12 серпня 1921 р., що не підлягала опублікуванню, йшлося: «Визнати необхідним при перших ознаках

³⁹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 430. Арк. 89.

³⁹⁴ *Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів*. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. С. 24–25.

³⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 427. Арк. 15.

³⁹⁶ Незаможные в продотряды. *УКРОСТА. Старобельское РО*. 1921, 26 февраля. №23.

³⁹⁷ Хлеб Донбассу. *УКРОСТА. Старобельское РО*. 1921, 13 мая. №52.

³⁹⁸ *Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів*. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. С. 28–29.

протидії збиранню продподатку або уповільнення його внесення, негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру, вводячи в уперті волості й населені пункти військові частини, негайно відправляючи туди виїзні сесії ревтрибуналів і суворо караючи впертих і т. ін.». Продовольче забезпечення військових покладалося на українських селян, які, за текстом постанови, мали бути зацікавленні в якнайшвидшому від'їзді цих «збирачів».

У серпні 1921 р. на Північ з УСРР було відправлено 728 вагонів хліба. Загалом з УСРР до Росії лише в серпні – грудні 1921 р. відправлено не менше 16,5 млн пуд. хліба, а за кампанію 1921-1922 р. вивезено близько 22 млн пудів.³⁹⁹

3 вересня 1921 р. В. Ленін надіслав голові Раднаркому УСРР Х. Раковському телеграму з вимогою провести терміновий набір 20 тис. добровольців у загони продміліції⁴⁰⁰.

Для проведення першої совецької податкової кампанії були необхідні її виконавці. З 1 серпня по 5 вересня 1921 р. тільки ЦК КП(б)У мобілізував 421 особу⁴⁰¹. Однак, не дуже розраховуючи на сумлінність українських працівників у вилученні хліба в українських селян, з Росії через мобілізацію наркомпроду РСФРР та ВЦРПС для збирання продподатку було надіслано 30 тис. осіб⁴⁰².

Наприкінці року совети наполягали на форсуванні завершення кампанії здачі продподатку для «звільнення сил продроботи і їх залучення до майбутньої посівкампанії»⁴⁰³. За весь час, поки зерно систематично вивозилося до Москви, голодуючі українські губернії майже нічого не отримали.

³⁹⁹ Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. С. 34–35, 76, 85, 188.

⁴⁰⁰ Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. Ч. 2. Київ–Харків: Оригінал, 2008. 672 с. С. 7.

⁴⁰¹ *Известия ЦК КП(б)У*. 1921. № 5. С.5.

⁴⁰² Мовчан О.Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к непу. Київ: Наукова думка, 1988. С.25.

⁴⁰³ ЦДАВО України. Ф. 3040. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 17.

«Компродівська мітла» вичистила навіть недоторканні в українських селянських господарствах насінневі запаси. За кілька місяців грабунків по селах майже не залишилося продовольства. Голодували й мешканці українських міст. Діяльність надзвичайних продовольчих загонів, застосування режиму заручників, заслонів довкола сіл, армійських підрозділів, карально-репресивних заходів ревтрибуналів, придушення опору селян – безперечний доказ свідомої колонізаторської політики. Голод виявився ефективнішим за каральні експедиції. Масовий голод в Україні в 1921–1923 рр., хоча й виник внаслідок неврожаю через довготривалу посуху на півдні та сході України, має штучну природу. За умов незалежної держави загибелі 3,5 мільйонів українців від голоду можна було б уникнути. Намагаючись захиститися від брутального пограбування з боку Москви, українці продовжували збройну боротьбу, що переросла в національно-визвольну війну. Коли застосування армії і каральних частин для розгрому повстанців не принесло результату, окупаційний режим використав масовий штучний голод, що охопив частину України.

На думку авторки, інтерес становить наведена нижче доповідна записка, що не лише характеризує соціоекономічне становище, а й надає типові психологічні характеристики тогочасних уповноважених, як-от: доповідна записка уповноваженого П. Бляхіна, відрядженого в Україну на керівну роботу, про результати його діяльності в Ананьївському повіті Одеської губернії 20 червня 1920 р. (*Фрагмент документа подано мовою оригіналу. – Прим. авт.*):

«В Центральный комитет Коммунистической партии Украины

Докладная записка П. Бляхина

Уважаемые товарищи!

Не добившись связи с Вами из Одессы и в то же время не желая ни одного дня проводить без дела, я, как Вам уже известно, направился в объезд Одесской

губернии для постановки советского и партийного аппарата по уездам, а кстати и с целью ознакомиться с пресловутой украинской обстановкой. По просьбе губкома я начал работу с Ананьевского уезда проведением продовольственной недели, так как вопросы снаряжения и продовольствия приобретают теперь первенствующее значение. Ананьевский уезд является богатейшим хлебным районом Одесской губернии, с которого по разверстке причитается получить 3½ миллиона пудов, а получено до начала проднедели всего около 15–20 тысяч. Этот уезд, на мой взгляд, является типичным не только для Одесской губернии, но и для всей Украины – вот почему я нахожу нужным ознакомить ЦК с положением его, как со стороны состояния советского аппарата, так и о настроениях крестьянства, их отношении к продразверстке, о восстаниях, которые в данный момент имеют здесь место, и т.п. «...» В уезде имеется 27 волостей, а волисполкомов, хоть отчасти напоминающих советскую власть, не насчитать и пяти экземпляров «...».

Что касается перспектив, то здесь дело обстоит несколько лучше. За шесть дней, пока я нахожусь здесь, из разных мест понаехала вполне пригодная для работы публика, которую мы и пускаем в ход, учиня соответствующую пересадку. Из командированных вами в Ананьев назначено 5 чел., из них один занял пост заведующего отделом управления, другой земотделом, третий – членом коллегии упродкома, четвертый пошел тоже по продовольствию и один в особый отдел. Кроме того, приехал вполне надежный новый военком, питерский рабочий с опытом и, по-видимому, уездный военный комиссариат наладит. Затем 14 армия дала прекрасного (по местному масштабу) заведующего отделом наробраза тов. Гоца и т.п. Словом, совершенно истощенный Ананьев сразу попал в полон к «варягам» из Великороссии. <...> Теперь разрешите несколько слов о нашей продовольственной политике и возможности ее проведения в жизнь в украинских условиях. Поскольку я успел изучить местную обстановку, крестьянские настроения и отношение их к государственной разверстке – можно определенно сказать следующее. При

УМЕЛОЙ разверстке и наличности сравнительно небольших вооруженных сил разверстку можно выполнить полностью на скот и другие продукты и взять процентов 30–40 хлебной разверстки. Хлебную разверстку нельзя провести полностью потому, что Украина ЗАПОЗДАЛА С НЕЙ РОВНО НА МЕСЯЦ. Урожай прошлого года частью съеден, а частью продан спекулянтам на базарах, которые процветают здесь совершенно открыто. Мы в этом убедились на актах при выполнении разверстки, делая поголовные обыски некоторых сел от двора до двора.

Политическая обстановка в общем и целом продовольственной разверстке благоприятствует. <..>. Перед началом проднедели нами была созвана в Ананьеве уездная крестьянская конференция, на которую явились представители 19 волостей – всего около 200 человек, не взирая на убийственно скверную связь и информацию. Говорили только, что разверстку на хлеб многие волости не в силах будут провести по указанным уже причинам, жаловались на полную неорганизованность этой разверстки на местах и на произвол отдельных продотрядов и уполномоченных, особенно в ближайшем районе от расположения воинских частей, которые берут без всякой системы по мере надобности. Последнее обстоятельство, несомненно, следствие никудышной работы органов снабжения, которые действуют по линии наименьшего сопротивления и совершенно опустошают ближайшие районы, вызывая ропот и тем создавая почву для петлюровской агитации и питая повстанческие настроения. <...> И в рабочем вопросе, и в продовольственном и в области военного дела, в борьбе со спекуляцией – решительно во всем абсолютно и необходимо начать «завинчивать» Украину все крепче и крепче, чтобы из нее потек, наконец, живительный сок не только до Харькова, но и до Москвы. И я еще раз повторяю, что для такой кампании вовсе не нужно очень много сил, но во всяком случае, эта сила на первый раз должна быть дана Великороссией, так как только наш красноармеец, наголодавшийся на севере и знающий, как дома голодает его семья, с

величайшей охотой выполнит эту миссию. В дальнейшем работа пойдет, как по маслу <...>»⁴⁰⁴.

Наприкінці 1921 р. продовольчі ресурси УСРР були вичерпані, країна-окупант відчула «смак» грабунку та вилучень. Збір продовольства відбувався за участю озброєних загонів. За вказівкою Леніна в Україну були перекинуті додаткові військові частини.

Узимку 1922 р. в кризових ситуаціях, коли не вистачало продзаготівельників, до вилучення хліба в адміністративному порядку залучалися партійні й радянські співробітники місцевих організацій⁴⁰⁵.

Навесні 1922 р., після домовленостей з міжнародними організаціями про надання дозволу на допомогу голодуючому Поволжю (про допомогу Поволжю домовилися раніше), в Україні фіксувалося приховування діяльності заготівельних органів. 28 березня 1922 р. ЦК КП(б)У розіслав циркуляр, відповідно до якого пресі забороняли публікувати інформацію про застосування репресивних заходів під час вилучення натуроподатків. З цією ж метою режимом суворо унормовувалося переміщення активу, залученого до продроботи в межах південних українських губерній і повітів⁴⁰⁶.

Висновки до розділу

Перша хвиля «партійних добровольців» з міст Росії припала на грудень 1918 р. Для тотального контролю політико-економічної ситуації в Україні почала створюватися більшовицька система уповноважених, серед перших був уповноважений РСФРР при маріонетковому уряді України Д. Гопнер.

11 вересня 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило тактичне рішення «ліквідувати урядовий апарат». Членів уряду і всіх членів ЦК КП(б)У, які «не отримали військового призначення або не проводять зафронтаної підпільної

⁴⁰⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 136. Арк. 25–28 зв.

⁴⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 421. Арк. 3–4.

⁴⁰⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 990. Арк. 113.

роботи», викликати до Москви й використати для загальноросійської роботи. Станом на вересень 1919 р. серед «основних уповноважених» в Україні були Х. Раковський, Г. Петровський, А. Йоффе, а також члени Зафронтбюро (С. Косіор, В. Затонський, А. Бубнов, Ю. Коцюбинський та ін.), які виконували безпосередні вказівки московських очільників.

З кінця 1919 р. до 1920 р. маємо нову масову хвилю неконтрольованих працівників із РСФРР.

17 січня 1920 р. в циркулярному листі ЦК КП(б)У губкомам КП(б)У було задекларовано намагання взяти під партійний контроль мобілізацію в Україні не лише «товаришів, котрі володіли українською мовою», а й «товаришів із Росії».

У квітні 1920 р. М. Скрипник був відряджений до Полтави як представник ЦК з новими для нього функціями. Мобілізацію партійних працівників на Правобережну Україну було розпочато з Полтави.

У квітні 1920 р. лише в Харківській губернії мали залучити для «виконання поставок», «вилучення хліба» 250 комуністів та 300 робітників; із Полтавської та м. Кременчука – 500 осіб.

У травні 1920 р. в циркулярному листі ЦК КП(б)У щодо сприяння каральним військам ВОХР, надісланому всім губкомам і повіткамам, були виокремлені деякі механізми контролю, вилучення, покарання, зокрема: формування окремих стрілецьких бригад; призначення командирів і комісарів бригад; виділення парткомами окремих працівників для політичної роботи.

З травня 1920 р. масового поширення набули нові більшовицькі практики – «продтижні». Новостворена комісія під керівництвом Х. Раковського здійснювала «викачування хліба» через антидемократичну практику перетворення цивільних розпоряджень на «бойові накази».

До «нової» партійної структури після листопада 1920 р., додалися «відповідальні та середні товариші». Х. Раковський на V конференції КП(б)У виокремив прошарок «виконавців ударних завдань», «інструкторів».

Для посівної кампанії, що проводилася восени, було знято «33 інструктори з трудової армії та інших харківських організацій», відправлено 300 інструкторів та 12 уповноважених (по одному на кожну губернію). Наступна хвиля мобілізації була з 1 серпня до 5 вересня 1921 р. ЦК КП(б)У мобілізував 421 особу; з РСФРР по мобілізації наркомпроду РСФРР та ВЦРПС для збору продподатку було направлено 30 тис. осіб.

Активізація партмобілізаційних заходів відбулася під час приїзду до Харкова разом із Владимировим (нарком продовольства УСРР, їздив до Москви по інструкції) і Г. Зінов'єва, які оприлюднили план «продроботи». Відповідно до плану почалася мобілізація 4000 тис. осіб (із них 800 комуністів), для них були організовані відповідні курси з підготовки «кадрів урядових агентів».

На початок 1920-х рр. функціонували такі більшовицькі маркери, терміни, поняття: «продполітика», «продовольча диктатура», «продзагони», «продробітники», «продовольчий тиждень», «поголовні обшуки» та ін.

Специфікою 1922 р. стало приховування діяльності заготівельних органів, зокрема після домовленостей з міжнародними організаціями про допомогу голодуючим; приховування переміщень активу, залученого до продроботи; заборона будь якої інформації в пресі тощо.

РОЗДІЛ 3

ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ УПОВНОВАЖЕНИХ ТА ВИКОНАВЦІВ В УСРР У 1932 Р.

3. 1. Визначення напрямку, загальні рішення та виконання через призму партійних документів у першій половині 1932 р.

Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 28 березня 1932 р., окрім підсумків роботи колгоспів за 1931 р. та завдань на наступний рік, регламентувала: «<...> Для серйозного ознайомлення з життям і господарством колгоспів на місці і для надання їм допомоги щодо застосування досвіду найкращих колгоспів ЦК зобов'язує обласні і районні партійні та радянські організації постійно відсилати керівних працівників на довші строки (не менше 10–15 днів) у певні колгоспи»⁴⁰⁷. 1932 р. розпочався з посилення контролю та збільшення терміну перебування обласних і районних керівників у селах, у попередні роки організаційні партійні групи відряджалися переважно лише на 5 днів. У січні 1932 р. активізувалися мобілізації в села як рядових працівників-комуністів, так і членів політбюро. У постанові політбюро ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі від 3 січня 1932 р. наголошувалося на необхідності «надіслати на допомогу районам значну кількість робітників на чолі з членами політбюро, становище з хлібозаготівлями на Україні залишається надзвичайно тривожним»⁴⁰⁸.

Аналіз архівних матеріалів (1930–1931 рр.), зокрема списків мобілізованих, посвідчень про відрядження з Києва, Харкова, Одеси до Кам'янець-Подільського ОПК «в рахунок 800», підтвердив, що їх використовували насамперед на партроботі для «зміцнення» прикордонних округ, а також як інструкторів ЦРК (*Церабкооп* – *торговельна кооперативна система з обслуговування робітників*). Це було особливо

⁴⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 235. Арк.155-160 зв.

⁴⁰⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 235. Арк. 4–5.

актуальним, оскільки через цю структуру здійснювався розподіл продовольчих пайків для місцевого партійно-радянського апарату.

Кампанія з мобілізації «в рахунок 400» проводилася на посади інструкторів РПК, політінструкторів; на господарську роботу (завбази, керівник місцевої контори «Укрм'яса», референт з експорту наркомторгу в м. Кам'янець-Подільський); на роботу в колгоспах (завідувачі ферм, голови артілей), на культроботу тощо.

При аналізі документів про відрядження уповноважених було виявлено такий алгоритм:

- уповноважених не відряджали в округи лише з дозволу організаційно-розподільчого відділу ЦК ВКП(б) – КП(б)У;

- у 1930–1931 рр. окремо складали списки мобілізованих уповноважених на «посівкампанію» та «масову колективізацію»⁴⁰⁹ (серед уповноважених переважали чоловіки)⁴¹⁰;

- прибулі на місце роботи уповноважені мали надати характеристику, що містила типовий портрет політично благонадійного партійно-радянського працівника. Так, у характеристиці члена КП(б)У із 1919 р. Г. Котлермана зазначалося: «[...] в Одеському ЦРК працював з 1927 р. інспектором фабрикатного відділу. [...] Активний і дисциплінований товариш. З дорученою роботою справлявся [...]. Був висунутий на посаду зав[ідувача] ферми. Підпис». Також партійні кадрові працівники часто використовували фразу «на роботі зростав і із нею справлявся». Імовірно, у їхній системі координат це означало, що людина цілком була ознайомлена зі своїми посадовими обов'язками і сумлінно їх виконувала;

Усім відрядженим уповноваженим обов'язково видавали грошові кошти, зокрема 50 руб. «підйомних». Це надавало можливість прожити дуже короткий

⁴⁰⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 321. Арк. 29.

⁴¹⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 319. Арк. 2–15; 35–36.

період, поки вони не починали отримувати продовольчий пайок та необхідні товари широкого вжитку через розподільник.

Деяка частина мобілізованих у ролі уповноважених у 1930-х рр. намагалася уникати відрядження на село. Так, у рахунок «800» на партроботу з Києва мало прибути на Кам'янецьчину 10 осіб, прибуло 3, із Одеси й Харкова не приїхали взагалі. У рахунок «400» мало приїхати 30 осіб, прибуло 26, із них 4 повернулися назад.

Варто зауважити, що ставлення місцевого населення до уповноважених – «шефів з міста» було негативним, вони вважали, що не варто «робітникам втручатися у справи селянина». З особливим острахом вони ставилися до «прийшлих» уповноважених і керівників з-за меж УСРР. Селяни розуміли, що ці особи не пов'язані з місцевим населенням, вони не знають місцевої специфіки сільського господарювання і будуть діяти лише згідно з партійними вказівками московського або харківського комуністичного керівництва.

Зокрема, проаналізувавши списки червоних партизанів і червоноармійців, які працювали в колгоспах у селах прикордонної смуги, варто звернути увагу на те, що третина прибула з інших регіонів, зокрема із Сибіру, із Запоріжжя, Рикова тощо⁴¹¹. Більшість червоних партизанів і червоноармійців працювали на керівних посадах (головами колгоспів, бригадирами, завідувачами птахоферм, ферм тощо)⁴¹².

Ось зразок типової ситуації. На вересень 1931 р. райком партії мобілізував 68 членів партії на хлібозаготівлі в села Проскурівського району. Також район поділили на 8 куців і призначили уповноваженими членів бюро райкому КП(б)У). Партійці-уповноваженні, які брали безпосередню участь у виконанні плану хлібозаготівлі, інформували районних партійних керівників, що селяни очікують «війни», «кінця світу», «божого кару за вступ до колгоспів», «у колгосп іти не поспішають», а владу

⁴¹¹ Рикове – смт Генічеського р-ну Херсонської обл. Утворене 1874 р. як зал. станція. У 1920-х рр. – райцентр. Жодного стосунку до О. Рикова назва не мала, у 1930 р. – перейменували в Партизани. 2016 р. повернули назву Рикове

⁴¹² Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 323. Оп. 1. Спр. 48. Арк.190-191.

ототожнюють із «нечистою силою». Окремі селяни-власники на сільських зборах пропонували вступати до колгоспів біднякам, щоб навчилися господарювати. Часто активістів запитували: «Доки це буде?» – і просили написати їм розписки, що більше в них не будуть вилучати хліб.

Іноді навіть представники сільської адміністрації негативно ставилися до уповноважених. Так, зокрема, райком КП(б)У проінформували про висловлювання голови сільради с. Мацьківці, котрий заявив односельцям: «Якщо прийдуть забирати хліб до мене – вижену їх палкою».

«Прибулі» боялися фізичних розправ з боку українців. У с. Аркадіївці під час заготівлі м'яса активного виконавця було поранено ножом, у с. Шпиченці селяни побили приїжджих мобілізованих партійців.

Оскільки одно-дводенні наїзди різноманітних уповноважених лише драгували українських господарів, райкоми партії ухвалювали рішення про створення організаційно-партійних груп, що перебували по 5 днів у кожному сільському партосередку⁴¹³.

2 січня 1932 р. на засіданні бюро Проскурівського райкому КП(б)У район розбили на 13 дільниць (приблизно по 4–5 сіл у кожній дільниці). З метою тиску на селян-власників («куркульсько-заможну верхівку») представники органів суду і прокуратури – членів Компартії – розподілялися відповідно до дільниць, де мали перебувати не менше п'яти днів⁴¹⁴.

Із протоколу від 9 січня 1932 р. №1 засідання бюро Богодухівського райкому КП(б)У про хід виконання в районі планів хлібозаготівлі та мірчука за 1931 р. дізнаємося, що у виконанні плану брали участь, окрім членів бюро райкому КП(б)У, також уповноважений ЦК КП(б)У із хлібозаготівлі Козлов та представники ЦК КП(б)У Голишев і Нюренберг. У постанові бюро райкому зазначалося: «[...]»

⁴¹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 323. Оп. 1. Спр. 48. Арк.139-143.

⁴¹⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 323. Оп. 1. Спр. 48. Арк.10-11.

рішучого зламу не досягнуто і [...] взяті темпи не забезпечують виконання плану хлібозаготівлі по 20 січня цього року. Бюро РПК констатує про незадовільний стан хлібозаготівлі по району, що ряд партосередків та сільрад [...] та уповноважені РПК тов. Островерхов, Бутенко, Ігнатенко, Отрощенко припустили цілу низку клясових викривлень, недооцінюючи роль індивідуального сектору, недостатньо натискуючи на куркуля, та не вели рішучої боротьби із шкідницькими діями в окремих колгоспах цих сіл, по суті провадили правий опортунізм на практиці, не вівши більшовицької рішучості і настирливості в хлібозаготівлі». Зважаючи на небажання райкомівських уповноважених конфіскувати в українських господарів збіжжя, бюро рекомендувало використовувати запроваджені російськими очільниками і підтвержені ЦК КП(б)У такі «соціалістичні методи» хлібозаготівлі: функціонування буксирни бригад, соцзмагання та ударництво⁴¹⁵.

На позачерговому засіданні бюро Зміївського райкому КП(б)У від 13 січня 1932 р. обговорювалися заходи завершення хлібозаготівлі до 16 січня 1932 р. У доповіді секретаря райкому партії Козирева зазначалося, що «[...] план вчасно виконано не було». Провина покладалася, зокрема, і на уповноважених райкому партії. Згідно з планом колгоспи мали продати державі всі «лишки». Колгоспи, які виконали «своє перше завдання» (тобто план хлібозаготівлі – авт.), повинні були затвердити зустрічний план здачі збіжжя і й успішно його виконати. Загалом згідно з аналізом протоколу №4 засідання основним методом були визначенні «проведення штурмових днів» та «збільшення тиску на одноосібний сектор». Варто зауважити, що за відрядженими уповноваженими пильно стежили, зокрема, вони не мали права самовільно відлучатися з колгоспу, де він мав організувати виконання плану хлібозаготівлі. Так, на уповноваженого по Задінчанській сільраді Еріна за самовільний виїзд із сільради було «накладено партстягнення і знято рекомендацію

⁴¹⁵ Держархів Харківської обл. Ф. П-80. Оп. 1. Спр. 43 арк.1–3.

про направлення його на навчання»⁴¹⁶. Якщо партійне стягнення було типовим видом покарання партійця, то позбавлення рекомендації на навчання було жорстоким і нечастим. Оскільки виїзд на навчання був своєрідним «соціальним ліфтом» і реальним шансом різко піднятися по кар'єрних сходах, рекомендація на навчання була одним із методів заохочення для уповноважених і символом політичної благонадійності цієї особи.

Очевидно, що «тиск на одноосібника», «штурмові дні» та показові покарання не призвели до збільшення надходження хліба. На черговому засіданні бюро Зміївського райкому КП(б)У 20 лютого 1932 р. розглядалися декілька важливих питань: про виконання лютого місячного плану заготівель, квартального фінплану, розгляду телеграми С. Косіора і В. Чубаря стосовно мобілізації та утворення насінневих фондів для весняної посівної кампанії. Із протоколу №12 цього засідання стало зрозумілим, що плани, попри зусилля уповноважених, не виконувалися, тому члени бюро запропонували вчергове поєднати пропагандистські заходи з виконанням плану хлібозаготівлі, зокрема, відзначити день Червоної армії «червоними валками» пшениці. Для забезпечення цих «червоних валок» секретарям партосередків та уповноваженим райкому партії наказали завдати «рішучого удару по куркулях та опортуністах і домогтися повного виконання плану». Вони повинні, окрім збору збіжжя, спільно із заготівельними організаціями впродовж декади «завершити оформлення контрактації м'яса, молока та птиці, домогтися впродовж п'ятиденки перелому в м'ясозаготівлі». Паралельно ці ж уповноваженні спільно з активістами та сільською адміністрацією мали завершити «мобілізацію коштів» українських селян на індустріалізацію. Також бюро зобов'язало уповноважених відстежувати політичні настрої населення району й негайно інформувати про факти антирадянських проявів⁴¹⁷.

⁴¹⁶ Держархів Харківської обл. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 3–4.

⁴¹⁷ Держархів Харківської обл. Ф. П-72. Оп.1. Спр.52. Арк.16–23.

Оцінюючи рішення, зафіксовані у протоколі засідання райкому КП(б)У, уповноважені мали виконувати декілька функцій одночасно: забезпечувати планові показники за всіма видами заготівель, відстежувати політичні настрої населення і паралельно «мобілізувати кошти». Їхні обов'язки були надто розширені, але їм підпорядковувалися і сільська адміністрація, сільські активісти через партійні й комсомольські осередки. У такому випадку центральним завданням уповноваженого було організувати всіх цих людей і переконати або зацікавити їх для виконання цих завдань. Це могли бути обіцянки «соціального ліфта», частка майна із селянського господарства, можлива бажана помста і навіть задоволення садистських потреб тощо. Якщо це вдавалося, уповноважений не лише отримував статус відданого партійця, а й головний титул у партійній ієрархії – працівника, спроможного виконати «завдання партії».

Також на засіданні обговорювалося питання відкриття згідно з телеграмою ЦК КП(б)У крамниці-розподільника закритого типу. До нього повинні були прикріпитися всі партійно-радянські працівники, уповноважені, деяка частина активу району та окремі спеціалісти: агрономи, лікарі, вчителі тощо. Уповноважені та частина активістів із числа безпосередніх виконавців хлібозаготівлі забезпечувалися не лише продовольством за рахунок тих, кого грабували, а й можливістю придбати в закритому розподільнику дефіцитні промислові товари⁴¹⁸.

Водночас невиконання будь-яких планів маркувалося як «прояв опортунізму» уповноваженого, слабкість його політичної свідомості, організаційна неспроможність і, як наслідок, – передбачало пониження в партійно-радянських посадах, зниження статусу, позбавлення певного рівня матеріальних благ, небезпеку опинитися на маргінесі радянського суспільства. Усвідомлюючи такий можливий розвиток подій, уповноваженні намагалися максимально виконати затребувані плани.

⁴¹⁸ Держархів Харківської обл. Ф. П-72. Оп.1. Спр.52. Арк.16–23.

Результати цього засідання продемонстрували ще один випробуваний метод реалізації політично-господарських кампаній – це створення тимчасових координаційних органів. У російсько-комуністичній інтерпретації вони виконувати ще й каральні функції, оскільки туди входили особи, наділені правом накладення партійного і юридичного покарання. Так, на згаданому засіданні була створена «оперативна трійка» для проведення підготовчої роботи та ефективного керування весняною посівною кампанією⁴¹⁹.

Окрім організаційних заходів, продовжувала вестися агітаційно-пропагандистська робота. Агітаційно-пропагандистські відділи партійних комітетів усіх рівнів «інструктували товаришів, що працюють у районах у справі хлібозаготівлі, що поруч із хлібозаготівлею належить розгорнути більшовицьку роботу із забезпечення весняної засівкампанії насінневими фондами»⁴²⁰. Така кампанія радше була «димовою завісою» для прикриття чергового вилучення зерна, ніж спробою переконати українців добровільно-примусово «допомогти державі».

Починаючи з березня 1932 р. тиск з боку уповноважених мав системний характер. Так, 1 березня 1932 р. в постанові Херсонського міськкому КП(б)У про хлібозаготівлі було запропоновано уповноваженим міськкому партії і секретарям сільських партосередків вжити «найрішучіших заходів адміністративно-фінансового натиску до злісних нездавців хліба»⁴²¹. Отже, на початку березня 1932 р. уповноважені мали порівнювати формування насінневих фондів із хлібозаготівлями з урожаєм 1931 р., адже встановлені для республіки завищені контрольні показники хлібозаготівель досягнутими не були. Уповноважені всіх рівнів, що прагнули «за будь-яку ціну» досягти поставленої цілі, вимагали від районів та сільрад, які вже

⁴¹⁹ Держархів Харківської обл. Ф. П-72. Оп.1. Спр.52. Арк.16–23.

⁴²⁰ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С.66-67.

⁴²¹ Держархів Херсонської обл. Ф. 185. Оп. 1. Спр. 2 Арк. 2.

виконали плани хлібозаготівель, брати зустрічні й, застосовуючи методи примусу й репресії, відбирали в рахунок хлібозаготівель також насіннєве зерно.

У лютому 1932 р. на державному рівні починають оперувати маркером «*тверді люди*». Зокрема, на цьому наголошувалося в директивному листі ЦК КП(б)У та РНК УСРР до обкомів, міськкомів і райкомів партії про мобілізацію насіннєвих фондів і організацію взаємодопомоги недорідним районам від 17 лютого 1932 р. Окрім того, що йшлося про необхідність надання насіннєвої і продовольчої допомоги недорідним районам Західного Сибіру, Уралу, Волги, заборону допомоги для УСРР, зазначалася необхідність відрядити «*твердих людей*»⁴²². У цій характеристиці «*твердість*» полягала в безумовній відданості Комуністичній партії, що визначалася безсумнівним виконанням усіх без винятку вказівок вищого партійного керівництва. У цієї категорії осіб не було почуття жалю. Імовірно, вони усвідомлювали, що їхня діяльність спричинить смерть, але вони були впевнені, що діють правильно і на благо «*передового пролетаріату*». Звичайно, такими діями керували й корисливі мотиви, оскільки «*твердим людям*» сприяли в кар'єрному зростанні і, як наслідок, їхні родини отримували ширший доступ до матеріальних благ і можливостей.

Отже, взимку 1932 р. активізувалися мобілізації в українські села як рядових працівників-комуністів, так і членів політбюро, уповноважених усіх рівнів, щоб «за будь-яку ціну» досягти поставленої цілі – вилучити останнє зерно задля виконання встановленого Москвою обсягу хлібозаготівельного плану. Офіційно хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. було припинено в республіці лише в березні.

Водночас постала чергова проблема. Перед загрозою зриву в республіці посівної кампанії ярих зернових основним напрямом діяльності уповноважених було забезпечення формування насіннєвих фондів колгоспів та одноосібного сектору. Про це йшлося в кількох документах партійно-радянського керівництва УСРР, коли до

⁴²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 235. Арк.82.

встановленого в Москві терміну створення насінневих фондів залишилася одна п'ятиденка. Зокрема, до обкомів партії, Молдавського обкому, міськкомів та райкомів Донбасу був направлений директивний лист ЦК КП(б)У за підписом секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про хід збирання насінневих фондів від 6 березня 1932 р., де вимагалось: «Зважаючи на необхідність зосередження всієї уваги на посівкампанії і збиранні насіння, припинити хлібозаготівлі та відкликати всіх уповноважених з хлібозаготівель. Наше рішення, щоб цих уповноважених перекинути в інші села для мобілізації насіння, лишається [в] силі»⁴²³.

Про передислокацію уповноважених згадувалося також у дорученні (обіжнику) відділу агітації та масових кампаній ЦК КП(б)У агітмасвідділам обкомів КП(б)У від 5 березня 1932 р. Воно надійшло до агітмасвідділу Одеського обкому КП(б)У і було виявлене у фондах Державного архіву Одеської області: «Відділ... ЦК просить терміново повідомити, чи прибули у Ваше розпорядження всі товариші, що переведені постановою ЦК від 29/ІІ з хлібозаготівлі на посівкампанію, прізвища товаришів, що до цього часу не з'явилися. Також повідомте, до яких районів Вами ці товариші командировані для проведення засівкампанії»⁴²⁴.

Уже закінчувався термін створення насінневих фондів, встановлений постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про утворення колгоспних насінневих фондів від 16 лютого 1932 р. – «крайні терміни закінчення засипки насіння для України, Нижньої Волги, Північного Кавказу, Криму й Середньої Азії – 10 березня, а для інших республік, районів і областей СРСР – 1 квітня»⁴²⁵. Попри вилучення в українському селі насінневих фондів у рахунок хлібозаготівель, їх повертати хліборобам України не мали наміру. У постанові йшлося про допомогу регіонам Росії, які постраждали від минулорічної посухи.

⁴²³ *Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. С.123.

⁴²⁴ Держархів Одеської обл. Ф. П-11. Оп. 1. Спр. 40. Арк.5.

⁴²⁵ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007.С. 63-64.

Відсутність насінневих фондів на цей час стала критичною саме для Півдня України. Для посилення темпів збирання насінневих фондів до степових районів і Донбасу рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 6 березня 1932 р. були відряджені члени і кандидати в члени політбюро *В. Затонський* (голова ЦКК КП(б)У – нарком РСІ УСРР), *П. Любченко* (секретар ЦК КП(б)У), *Г. Петровський* (голова ВУЦВК), *М. Скрипник* (нарком освіти УСРР), *В. Строганов* (другий секретар ЦК КП(б)У) з групами працівників із числа республіканського партійно-радянського апарату⁴²⁶. Їхня присутність мала активізувати роботу як уповноважених ЦК, які з переведенням на нові місця отримували завдання займатися збором насіння, так і уповноважених обласного та районного рівнів.

Сформованих колгоспами й одноосібними селянами насінневих фондів не було, оскільки в рахунок хлібозаготівлі були забрані не лише товарні лишки, а навіть продовольчий хліб, фуражне зерно й навіть мізерні лишки насінневого фонду. Усвідомлюючи, що існує загроза опору на місцях, ЦК КП(б)У зобов'язав уповноважених надсилати 10-денні зведення й докладні інформації про ситуацію на закріплених за ними ділянках. Про це, зокрема, йшлося в обіжнику відділу агітації та масових кампаній до обкомів КП(б)У щодо надання зведень і докладних інформацій про перебіг підготовки й проведення весняної посівної кампанії від 3 березня 1932 р. ЦК КП(б)У також цікавило, які заходи вживаються « з організації [...] обласних і районних букс[ирів] для допомоги відсталим районам і селам»⁴²⁷.

На початку березня 1932 р. активізувалося відправлення в села комсомольських бригад. Був виявлений список мобілізованих Миколаївським міським комітетом ЛКСМУ в розпорядження бюро Одеського обкому ЛКСМУ в рахунок «80» уповноважених по посівній кампанії. У ньому 49 прізвищ комсомольців із зазначенням їхньої національної приналежності та соціального

⁴²⁶ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2007. С. 75.

⁴²⁷ Держархів Одеської обл. Ф. П-11. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 4,4 зв.

походження, посад і місця роботи. Виявлено, що комсомольці, переважно були 1906–1912 року народження, тобто цілком дорослими людьми, членами або кандидатами в члени КП(б)У, робітниками миколаївських заводів, студентами радпартшколи, інститутів – машинобудівного й соцвиховання, залізничного технікуму тощо. Мобілізовані були розподілені на 10 бригад із визначеним бригадиром та із зазначенням району області, куди направляли бригаду⁴²⁸.

Варто зауважити, що тенденції попередніх років щодо покарання за невіізди у відрядження на заготівлі зберігалися. Наприклад, у постанові бюро Ніжинського райкому КП(б)У про невіїзд у села уповноважених райпарткому та бригад з організації посівної кампанії від 9 березня 1932 р. зазначалося, що до сіл не прибуло 15 осіб. У зв'язку з цим було ухвалене рішення «прохати КК РСІ негайно перевірити причину невіїзду уповноважених та бригад на села й винних притягти до суворой парт[ійної] відповідальності»⁴²⁹.

Протокол засідання трійки бюро Одеського обкому КП(б)У з мобілізації комсомольців у рахунок «106» засвідчив, що осіб відправляли тимчасово – усього на два тижні. Про важливість направлення мобілізованих уповноважених із числа комсомольців свідчить те, що на нараді в Одеському обкомі КП(б)У 14 березня 1932 р., крім члена бюро обкому партії Вечкутова і представника обкому ЛКСМУ Кучерукова, були присутні уповноважений ЦК ВКП(б) Меліксетов, уповноважений ЦК КП(б)У і ЦК ЛКСМУ Луняков, секретар ЦК ЛКСМУ Воробін. На цій нараді було ухвалено: «1) розверстку міському ЛКСМУ затвердити. Вважати за потрібне встановити резерв у розмірі 10% мобілізованих і створити його за рахунок Херсонської і Миколаївської організацій; тов. Кучерукову негайно дати розверстку цим КСМ організаціям; 2) партпрошарок серед мобілізованих повинен бути не нижчим 10%; 3) зазначаючи, що на низці підприємств проведені остаточні

⁴²⁸ Держархів Одеської обл. Ф. П-11. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 6–7.

⁴²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5876. Арк. 201–202.

розрахунки з мобілізованими (до 45%), доручити тов. Кучерукову і Лунякову виправити це, для чого скликати представників трикутників всіх підприємств, з яких мобілізовують товаришів, та попередити їх, що розрахунки треба провадити лише після відповідних вказівок; 4) наявність здачі 5-х комсомольських квитків показує, що роз'яснювальна робота навколо мобілізації проведена недостатньо. Доручити т. Кучерукову вжити заходів до підсилення масової роботи навколо мобілізації і домовитися з МПК про надання вказівок щодо підсилення уваги до мобілізації з боку РПК і ЗПК; 5) т-шам Кучерукову і Лунякову негайно заходитися навколо організації фонду харчів з розрахунку на 150 осіб терміном на 17 днів і проробити детально питання про організацію культмасової роботи у вагонах»⁴³⁰.

Уповноважений ЦК ВКП(б) Меліксетов також брав участь у засіданні трійки з питання мобілізації у рахунок «106» Одеського обкому КП(б)У 18 березня 1932 р. щодо підсумків мобілізації⁴³¹. До протоколу засідання був доданий список мобілізованих у рахунок «106» по Одеській організації ЛКСМУ із 108 осіб. Більшість (80%) із кандидатів в уповноважені були неодружені, їхній вік – 19–22 роки. Це переважно робітники різних підприємств області, їхній фах – токар, слюсар, коваль, бетонник і т. ін.⁴³² Більшість зі списку мобілізованих уповноважених не були обізнані зі специфікою сільського життя.

Саме на уповноважених покладали надію партійно-радянські очільники УСРР. Уже 17 березня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У зазначало, що «провідна роль членів партії, бригадирів, активістів у справі засипки посівматеріалу нікчемна» й вимагало від обкомів встановити райони, за рахунок яких покриватиметься нестача насіння в інших районах області, та відрядити туди нових уповноважених з обласних центрів – «увесь основний керівний партійний і радянський актив». Постановою також наказувалося створити в районах, які потребували допомоги насінням, спеціальні

⁴³⁰ Держархів Одеської обл. Ф. П-11. Оп.1. Спр. 108. Арк.9.

⁴³¹ Держархів Одеської обл. Ф. П-11. Оп.1. Спр. 108. Арк.8.

⁴³² Держархів Одеської обл. Ф. П-11. Оп.1. Спр. 108. Арк.13,13 зв.

групи, очолювані відповідальними працівниками, залучивши до них «перевічених активістів» для проведення в колгоспах, звідки вони розраховують отримати допомогу, «необхідної роботи»⁴³³. Тиск уповноважених ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У не припинявся.

Окрім хлібозаготівлі, мобілізації коштів та інформування про політико-економічну ситуацію в районі, уповноважених зобов'язували стежити за перемелюванням збіжжя. Так, Валківський райком КП(б)У та райвиконком телефонограмою від 22 березня 1932 р. повідомив усіх секретарів партосередків і голів сільрад про особливий порядок перемелювання відходів на артільних млинах і вітряках. Водночас уповноважені несли особисту відповідальність за контролювання цього процесу – перемелення відходів на млинах артілей та на вітряках. Вони мали пильнувати, щоб перемелювали лише відходи, адже за вимогою «[...] будь-яке інше зерно категорично забороняється перемелювати. Відповідальність за це покладається на секретарів партосередків та голів сільрад і уповноважених РПК. Довідки повинні видавати сільради за підписами секретаря партосередку, голови сільради та уповноваженого РПК. Строк помелу встановлюється 3 дні, після цього млини закрити і опечатати. Для контролю за перемелюванням зерна на млинах виділити комсомольців або членів партії»⁴³⁴.

Попри спроби політбюро ЦК КП(б)У виконати плани зі створення насінневих фондів, відправивши на збір насіння всю партійну номенклатуру, у Кремлі усвідомлювали можливість зриву посівної. 16 березня 1932 р. була ухвалена постанова політбюро ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлі в Україні, яка передбачала направити ЦК КП(б)У телеграму такого змісту: «Політбюро вважає, що стан із насінням на Україні в багато разів гірший за те, що впливає з телеграми т. Косіора,

⁴³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 235. Арк. 35-37, 112, 128.

⁴³⁴ Держархів Харківської обл. Ф. Р-154. Оп. 1. Спр. 21. Арк.29.

тому Політбюро пропонує ЦК КП(б)У вжити всіх залежних від нього заходів з тим, щоб загроза зриву посівної на Україні була попереджена»⁴³⁵.

На виконання ухвали політичного керівництва СРСР політбюро ЦК КП(б)У 17 березня 1932 р. в постанові про збирання колгоспних насінневих фондів та організацію взаємодопомоги оголосило мобілізацію парторганізацій та окреслило такий план дій: «<...> зобов'язати обкоми негайно встановити райони, що надаватимуть взаємодопомогу, дати цим районам тверді завдання і відрядити у всі ці райони уповноважених обкомів. <...> Секретарі та очільники [виконкомів] районів, що надають допомогу, а також уповноважені обкомів безпосередньо керують роботою представників колгоспів, що потребують допомоги, і несуть за виконання плану зі збору фонду взаємодопомоги таку саму відповідальність, як і за мобілізацію насінневих фондів для свого району. <...> Придатний для посіву та обмінних операцій матеріал за відсутності посівних фондів обліковується як продовольчий і фуражний. Перевірку необхідно закінчити в найближчі дні не тільки за бухгалтерськими книгами, а й в натурі за участю уповноважених районів. <...> ЦК зобов'язує обкоми негайно відрядити в вирішальні райони області весь основний керівний партійний і радянський склад»⁴³⁶.

Однак відрядження чергових уповноважених уже не мало ефекту. У листі від 24 березня 1932 р. голови ЦК КП(б)У – наркома РСІ УСРР В. Затонського генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору про становище на Маріупольщині зазначалося, що: «маріупольці кажуть, що в інших селах (Сартана, Чердалки) ще гірше, але те, що я бачив, можна порівняти тільки з Новою Прагою. <...> У всьому Сартанському районі в колгоспах офіційно зерна не видавали. Тільки борошно, а з січня – печений хліб, тобто фактично перевели на пайок. Корови всі

⁴³⁵ *Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. С.129.

⁴³⁶ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 90-92.

успільнені.<...> Формально розписані бригади, але насіння немає, ніхто і не намагається збирати. «Якщо держава дасть, то ми засіємо». Скаржаться на врожай минулого року. План заготівель у них виконаний. (Здали близько 5 ц з га, в тому числі і по пшениці). <...> запропонував зайнятися викачуванням зерна із більш благополучного Мангуського району, натиснути на тих, хто відстає, але зрозуміло, що виконання плану з культур – справа безнадійна <...>»⁴³⁷.

Коли в Москві остаточно впевнилися, що в Україні насіннєвого зерна таки не вистачить для засівання всієї ріллі, то виділили незначну кількість насіння, яке Україна мала повернути з нового врожаю. Із постанови політбюро ЦК ВКП(б) про насіннєві вантажі від 27 березня 1932 р. дізнаємося, що відрядили «т. Гроссмана на Україну уповноваженим Ради Праці і Оборони з відвантаження насіннєвого соняшнику і кукурудзи»⁴³⁸.

Аналіз інформації уповноваженого М. Попова для бюро Одеського обкому КП(б)У про стан підготовки до весняної сівби у Знам'янському районі від 28 березня 1932 р. підтвердив неможливість виконання нереальних планів, навіть за тотального тиску уповноважених всіх рівнів: «На 25 березня по Знам'янському району заготовлено посівного матеріалу по зернових культурах 54,8% від плану. [...] Попри приїзд бригади т. Строганова – її роботу тут, низку вжитих заходів із перекидання на село майже всього районного партійного активу (зараз у селах на 41 сільраду перебуває 104 особи райпартактиву і присланих товаришів з Одеси і Миколаєва [...], мій, секретаря РПК і очільник РІКу інструктаж на місці в селах – перелому в зборі насіннєвих фондів, якого вимагає директива облбюро від 12/ІІІ, немає (темп приросту з 10/ІІІ до 25/ІІІ по зернових – 2,6 %)». Він сформулював причину такої ситуації – підготовка «до весни в районі почалася пізно, тільки в середині березня

⁴³⁷ *Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. С. 135-137.

⁴³⁸ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 99.

після приїзду бригад «Правди» і Строганова. [...] Комсомольська організація в 3 з половиною тисячі осіб слабо бере участь у підготовці до посівної. Рішення облбюро про зняття секретаря РК КСМ своєчасне. Потрібно тільки швидше відрядити нового товариша»⁴³⁹.

Інформація іншого уповноваженого Одеського обкому КП(б)У Афоніна від 29 березня 1932 р. щодо стану підготовки до посівної кампанії в Анатоліївському районі констатувала безправ'я, занепад сільського господарства, відсутність зацікавленості людей у хліборобській праці. Причину такого стану сільського господарства Афонін вбачав у діяльності уповноважених райкому партії, котрі не забезпечили «належного керівництва та боротьби з опортунізмом». Афонін докладно описав роль і методи уповноважених райкомів КП(б)У у пошуку й вилученні зерна в Анатоліївському районі Одеської області: «Враховуючи дуже низьке виконання плану зсипання насінфондів, бюро РПК мобілізувало всі особові сили району і кинуло їх на села. Члени бюро і члени президії РВКу прикріплені до визначених ділянок. Дана жорстка установка домогтися такого стану, щоб члени партії, правління колгоспів і актив у першу чергу здали насіння, на основі чого була б розгорнута масова робота з мобілізації насінфондів серед колгоспників, одночасно з цим забезпечити очищення колгоспів від куркульських елементів, що зараз і відбувається. За бездіяльність і вияви опортуністичних настроїв знято 2-х уповноважених, 2-м уповноваженим оголошені догани з попередженням, знято 3-х секретарів осередків з переданням справи в КК, [...] знято 3-х гол[ів] с[іль]/р[ад] [...], арештовано і передано до суду 5-ть гол[ів] колгоспів»⁴⁴⁰. Уповноважений, очевидно, розумів, що лише шляхом репресій, обшуків, масового насилля українців змушували здати останні залишки збіжжя. Рівень насилля був настільки великий, що Афонін злякався відповідальності за зруйнування українських селянських

⁴³⁹ Держархів Одеської обл. Ф. П-11. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 9-10.

⁴⁴⁰ Держархів Одеської обл. Ф. П-11. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 72-74зв.

господарств і за комуністичною традицією переклав відповідальність на нижчу ланку партійно-радянського апарату.

Тиск уповноважених ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У не припинявся впродовж березня 1932 р. Республіканські очільники постійно вимагали інформації про поточні дані збирання насіння, виконання інших господарсько-політичних кампаній, аналізу економічної та соціально-політичної ситуації в районах. Подібні зведення мали, окрім інформаційного, ще й контролюючий і каральний складники, оскільки подана інформація давала підстави для покарання низової ланки партійної номенклатури.

Типовою для тих часів була інформація уповноваженого ЦК КП(б)У Завадського до Одеського обкому КП(б)У щодо стану підготовки до посівної кампанії в Бобринецькому районі від 31 березня 1932 р. Зокрема, показники вилученого насіння загалом та за останню п'ятиденку березня порівняно з наявною площею ріллі свідчили, що її частина може залишитися незасіяною: «За п'ятиденку посівфонд збільшився по колгоспному сектору на 0,43%, по індивідуальному на 0,50%, що становить (без пшениці) 78,58%, а по індивідуальному – 24,54% (в центнерах колг. – 6836 цент, і індив. – 309 ц). [...] Не вистачає посівматеріалу: вівса 2987 цен. на 2978 га, насіння трав 288 ц на 576 га, буряка кормового 254 ц на 1016 га, бобових 79 ц на 53 га і кукурудзи 548 ц на 3420 га, а всього 4156 ц на 8052 га. [...] Про коней. За обстеженням половини колгоспів у районі виявилось, що в задовільному стані (зможуть виробити норму) всього 36% кінського складу, 21% в середньому стані і близько 42% в незадовільному стані. З кормами так. У багатьох колгоспах не вистачає навіть грубих кормів. У більшості є солома і полова. Частина має силос. [...] Громадське харчування не всюди налагоджене, особливо скромно з хлібом. Постановою посівтрійки 30 березня покладена відповідальність на голову колгоспспілки та райспоживспілки з'ясувати всі ресурси району і домогтися організації харчування у всіх колгоспах на весь час посівної кампанії. [...] Актив

дотепер у більшості випадків не є справжньою опорою партрадвлади на селі та існує тільки на папері»⁴⁴¹.

Кількість різних уповноважених у сільській ланці управління невдовзі стала критичною. 14 квітня 1932 р. був ухвалений директивний лист політбюро ЦК КП(б)У, адресований обкомам, міськкомам і райкомам партії, обкому АМСРР, щодо відкликання з районів зайвих уповноважених. У додатку до протоколу політбюро ЦК КП(б)У №72 від 28 квітня 1932 р. зазначалося, що «[згідно з] відомостями, що надійшли у великій кількості [з] районів, по МТС, колгоспах перебуває багато різних уповноважених, чиї розпорядження лише дезорганізують хід засівної кампанії. У МТС і колгоспах, які вони обслуговують, уповноважені втручаються в роботу, заважають займатися справами, самовільно перекидають трактори, відволікають транспорт, у той час, коли кожен день, кожна машина, кожний кінь мусять бути цілком використані для засіву. ЦК пропонує:

1. Негайно відкликати зайвих людей із сіл, залишивши невелику кількість і найбільш відповідальних товаришів.

2. Припинити всіляке втручання в роботу МТС, зосередивши всю увагу на наданні МТС допомоги в їхній роботі, лише з цією метою допускається надсилання уповноважених.

3. У жодному разі не займати для поїздок колгоспного транспорту, тим більше кінного або автомобільного транспорту МТС. Тяглова сила має бути цілковито використана для оранки і сівби.

4. Підтвердити категоричну заборону притягувати до відповідальності працівників МТС, особливо директорів, без попередньої санкції обласних органів. Було запропоновано областям суворо стежити за виконанням цієї директиви»⁴⁴².

⁴⁴¹ Держархів Одеської обл. Ф. П-11. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 79-79 зв.

⁴⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 236 Арк. 40.

Дійсно частину уповноважених «прибрали» із сільського та районного рівня. Але перебіг посівної кампанії змусив знову направити відповідальних працівників ЦК КП(б)У в області. Причиною стали низькі темпи посіву, відсутність тягової сили, а головне – стійке небажання колгоспників працювати. Уже знесилені українці вимагали надання їм продовольства для забезпечення мінімальних життєвих потреб. Оскільки харчування не було, уповноважені мали змусити сільську і колгоспну адміністрації вигнати колгоспників на польові роботи, тому впродовж весни 1932 р. була ухвалена низка таких рішень, як-от витяг із протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 73 (п. 1) від 5 травня 1932 р.:

«1. Доручити т. Косіору на підставі обміну думок, що відбувся, скласти проєкта директиви областям.

2. Zobov'язати області командирувати в основні райони керівних обласних робітників для організації засіву, максимального використання наявної тягової сили й тракторів. Зокрема доручити областям організувати приїзд на декілька днів з міст в найбільш неблагополучні райони бригад для ремонту тракторів і сільськогосподарського реманенту». Київський та Вінницький обкоми партії мали відрядити в найтяжчі райони (по Вінниці – 10–12 чоловік, по Києву – до 20 чоловік) постійних уповноважених, на яких покладали обов'язок – «вжиття на місці заходів до того, аби насіннєва і проддопомога, що її надано цим районам, була використана для допомоги селам, які найбільш нуждаються, з максимальною ефективністю <...> Командирувати з ЦК для цієї мети додатково трьох товаришів для Вінницької області. <...> Zobov'язати наркомат постачання повністю забезпечити постачанням підприємства прикордонних районів (Полонне, Славута, Дунаївці, Брониці) і студентів Кам. Подільського та інших прикордонних пунктів <...> Доручити секретаріату ЦК підібрати для Вінниці 10 чоловік відповідальних парт. робітників для районів як секретарів РПК і 12 чоловік для РВК (голів)»⁴⁴³.

⁴⁴³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 236. Арк. 49; 52.

У додатку до протоколу політбюро ЦК КП(б)У №73 (п. 1) від 5 травня 1932 р. зазначалося, що «хід сівби на Україні йде абсолютно незадовільно. На 1.V. засіяно на 1 млн га менше минулого року. <...> З місць, як з районів, так і областей, продовжують надходити прохання про додаткову допомогу фуражем, тракторами, продовольством часто в розмірах, що говорять про недопустимі безвідповідальні настрої керівних товаришів, котрі завідомо знають, що таких розмірів допомоги центр ні за яких умов надати не в змозі. Все це робиться замість того, щоб на основі широкої допомоги, вже наданої урядом, мобілізувати колгоспні маси, місцеві ресурси і сили. <...> Таке становище і настрої серед більшовиків ЦК вважає абсолютно нетерпимими і пропонує: 1. Усі кращі сили кинути у відсталі райони й добитися в усіх без винятку районах продуктивності трактора не менше 10 – 12 га на добу. <...> 2. Кормів, що могли б поставити на ноги хворих коней, у нас немає, для цього потрібні були б величезні ресурси. Замість безплідного очікування, заклику до центру про допомогу необхідно взятися за енергійне правильне використання коней у тому вигляді, як вони є, найдоцільніше використовуючи кормові ресурси, що є в наявності, стараючись їх мобілізувати додатково на місці».

Постановою політбюро ЦК КП(б)У про хід посівної кампанії від 9 травня 1932 р. (витяг з протоколу політбюро ЦК КП(б)У № 74 від 25 травня 1932 р.) передбачалося «командирувати в райони, що перебувають у найтяжчому стані по засіву, зокрема бурякові, членів ПБ і групу відповідальних робітників в 40 – 45 осіб. Доручити секретаріату ЦК до завтрашнього дня підготувати список. <...>». Членами політбюро ЦК КП(б)У від 11 травня 1932 р. було ухвалене рішення щодо відрядження членів політбюро і представників секретаріату ЦК КП(б)У в області для проведення посівної кампанії (витяг з протоколу політбюро ЦК КП(б)У № 74 від 25 травня 1932 р.) Так, було відряджено «в засівних справах: т. Скрипника – в

Одеську область; т. Чубаря – у Київську область; т. Зайцева – у Донбас; т. Чувиріна – у Дніпропетровську область; т. Косіора на 3–4 дні (Кривий Ріг, Долинську)»⁴⁴⁴.

Отже, аналіз партійних документів і матеріалів, створених ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У (постанови, протоколи, директивні листи, доповідні записки, телеграми тощо), які визначали загальні рішення, заходи, завдання функціонування інституту уповноважених на початку 1932 р., спрямовували на насильницьке вилучення продовольства, розорення селянських господарств.

У першій половині 1932 р. проходила апробація алгоритму відбору, встановлення меж компетенцій уповноважених різного рівня, їхньої взаємодії з місцевими партійно-радянськими апаратами, сільською та колгоспною адміністрацією. Виявлялися максимальні спроможності уповноважених у їхньому впливі на селян-власників, правління колгоспів, районні організації.

На обласному й районному рівнях партійні комітети відправляли уповноважених для забезпечення виконання плану хлібозаготівлі та інших господарсько-політичних кампаній. При підборі уповноважених головним критерієм була «політична зрілість» і «твердість», що виражалися у прагненні виконати будь-якою ціною накази кремлівських вождів.

Успішність при виконанні партійного завдання надавала преференції для подальшого кар'єрного зростання і, як наслідок, – отримання певного рівня матеріальних благ.

При невиконанні плану хлібозаготівлі чи посівної кампанії уповноважений наражався на критику і звинувачення в «опортуністичних настроях». У життєвих реаліях партійно-радянського апарату це означало позбавлення партійної посади або членства в Компартії і потрапляння на маргінес радянського суспільства.

⁴⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 236. Арк. 55; 74; 82.

3.2. Специфіка функціонування та роль інституту уповноважених і виконавців в УСРР у другій половині 1932 р.

Й. Сталін не довіряв ні політбюро ЦК КП(б)У, ні загалом республіканській парторганізації. Він зневажливо ставився до керівників радянської України. У відомому листі до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 р. Й. Сталін писав, що В. Чубаря вважав «не керівником», голові ДПУ УСРР С. Реденсу, на його думку, було «не до снаги керувати боротьбою із контрреволюцією», С. Косіор «увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) та вимогами райкомів і ось – долавірувався до краю». Оцінюючи спротив деяких райкомів КП(б)У Київської і Дніпропетровської областей щодо ухвалення плану хлібозаготівлі, Й. Сталін назвав це «не партією, а парламентом, карикатурою на парламент». Він стверджував, що у 500-тисячній республіканській КП(б)У «немало гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пілсудського»⁴⁴⁵. Тому, незважаючи начебто на формальне існування політбюро ЦК КП(б)У, Й. Сталін у критичні моменти керував республікою через довірених осіб. Зокрема, це відбулося в період 1932–1933 рр., коли стався Голодомор і загинули мільйони українців.

Протягом першої половини 1932 р. в УСРР почала складатися вкрай важка ситуація із продовольством. Секретарі новосформованих обкомів КП(б)У інформували ЦК КП(б)У про нестачу продовольства. Зокрема, Вінницький обком КП(б)У 21 квітня 1932 р. направив до інформаційного сектору ЦК КП(б)У доповідну записку про масове голодування працівників освіти. Так, у Бершадському районі Вінницької області із 360 учителів пайок отримували 48 осіб. У деяких районах освітяни не отримували продовольства впродовж 2–3 місяців⁴⁴⁶. Вінницький обласний відділ ГПУ УСРР 28 березня 1932 р. вчергове інформував секретаря Вінницького обкому партії про масове голодування населення. Зокрема, в

⁴⁴⁵ *Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг.* / Сост. О. Хлевнюк, Р. Дэвис, Л. Кошелева, Э. Рис, Л. Роговая. Москва: РОССПЭН, 2001. 304 с. С.210, 273–274.

⁴⁴⁶ Держархів Вінницької обл. Ф.П-136. Оп.3. Спр. 4. Арк. 6–7.

Уманському районі в с. Черповоди від голоду померло декілька селян. Померла Ганна Рахнянська упродовж трьох днів лежала у власній хаті, поки її труп не виявили односельці.

Чекісти зафіксували масову втечу колгоспників. Вони полишали господарства і виїжджали за межі району в пошуках роботи, що забезпечувала хоча б мінімальні потреби в харчуванні. Як типовий приклад були зазначені с. Черповоди, де із 763 родин господарників виїхало майже 150, у с. Пиковець вибуло понад 100 господарств. Також із сіл і містечок почали виїжджати службовці й медичний персонал, який був позбавлений продовольчого пайка⁴⁴⁷. Подібною інформацією переповнені фонди обкомів партії обласних державних архівів Вінницької, Одеської, Хмельницької та ін. областей.

Київський, Дніпропетровський, Молдавський, Одеський, Харківський обкоми КП(б)У навесні 1932 р. постійно просили продовольства для голодуючого населення. ЦК КП(б)У 21 травня 1932 р. санкціонував надання продовольчої допомоги лише окремим районам цих областей⁴⁴⁸.

Оскільки продовольчу допомогу надавалася лише із санкції кремлівського керівництва, виявилось, що подібні запити дратували Й. Сталіна. В. Васильєв докладно описав відверте небажання Й. Сталіна допомагати вже голодуючим українцям. Ситуація, на його думку, погіршувалася відвертим небажанням С. Косіора «розіслати» Й. Сталіна своїми запитами про додаткові об'єми насінневої чи продовольчої «позики». Інформацію секретарів обкомів партії С. Косіор у листі Й. Сталіну від 26 квітня 1932 р. інтерпретував так: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це лише результат місцевого головоотяпства, перегинів, особливо щодо колгоспів. Будь-які розмови про «голод» на Україні потрібно

⁴⁴⁷ Держархів Вінницької обл. Ф.П-136. Оп.3. Спр. 8. Арк.55, 106.

⁴⁴⁸ ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.5459. Арк.8–10,13; *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С.175–178.

категорично відкинути. Та серйозна допомога, яка Україні була надана, забезпечує нам можливість всі такі вогнища ліквідувати»⁴⁴⁹. Він добре знав, що ця допомога надходить із експортних запасів збіжжя і їхнє зменшення порушувало плани Й. Сталіна щодо отримання запланованих валютних надходжень. Це означало зменшення можливостей закупівлі промислового обладнання за кордоном і зниження темпів такої бажаної для Й. Сталіна індустріалізації.

Закономірно, що виділеного травневим рішенням ЦК КП(б)У продовольства не вистачило. Чергове звернення 17 червня 1932 р. голови РНК УСРР В. Чубаря до Кремля по додаткову допомогу в 600 тис. пудів хліба лише посилило роздратування Й. Сталіна⁴⁵⁰. У листі до В. Молотова від 19 червня 1932 р. він знову нагадав про своє негативне ставлення до В. Чубаря та «українців» (ідеться про республіканських керівників. – Авт.) і необхідність покласти на секретарів республіканських організацій, крайкомів й обкомів партії особисту відповідальність за стан сільського господарства і проведення хлібозаготівлі. Він звинувачував обласних партійних керівників у «механічній розверстці хлібозаготівельного плану», що, на його думку, спричинило «зубожіння та голод» у низці районів⁴⁵¹. Й. Сталін категорично не визнавав, що руйнування сільського господарства відбулося через розкуркулення й суцільну колективізацію, що призвело до масштабної нестачі продовольства.

Однак для УСРР і Кубані – одних з основних зерносієних районів СРСР – такі кроки, на думку Й. Сталіна, виявилися недостатніми. Він вдався до перевірених в умовах громадянської війни в радянській Росії і російсько-українських воєн 1918–1920 рр. партійних «уповноважених», які отримали надзвичайні повноваження. В УСРР такими стали В. Молотов, Л. Каганович.

⁴⁴⁹ Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С.233.

⁴⁵⁰ *Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. С. 183

⁴⁵¹ Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С.238.

Рішенням політбюро ЦК КП(б)У (протокол № 75 (п. 1) від 19 червня 1932 р.) про відрядження уповноважених до південних районів України було визнано «[...] за потрібне одержати для постачання України до 12.VII з нового врожаю мінімум 3200 тис. пудів хліба, у тому числі з Кримських зернорадгоспів 1200 тис пудів, згідно з нарядом, що його дала Москва, і 2 млн пудів з українських південних районів, що починають збирання в першу чергу, з тим, щоб цей хліб почав надходити на початку першої п'ятиденки липня. [...] З цією метою для організації максимально швидкого збирання та заготівлі в цих районах і радгоспах хліба, командирувати в групи районів тт. Чубаря, Любченка і Скрипника. Доручити т. Любченкові намітити для допомоги групу товаришів [...]. Незалежно від цього зобов'язати області виділити в ці райони постійних відповідальних уповноважених з числа членів бюро обкому, які повинні перебувати там до кінця липня»⁴⁵². Отже, із початком збиральної кампанії ЦК КП(б)У на вимогу Кремля почав активізувати інститут уповноважених. Вимоги Й. Сталіна щодо виконання ставали все жорсткішими. Про це свідчить листування кремлівських очільників із керівниками республіки. Зокрема, у телеграмі за підписом Й. Сталіна й В. Молотова до ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР від 21 червня 1932 р. наголошувалося на виконанні плану «хлібозаготівель» за будь-яких умов⁴⁵³. У листі до Й. Сталіна від 2 липня 1932 р. Л. Каганович повідомляв про свою участь і участь В. Молотова у III Всеукраїнській партконференції та про перебіг затвердження проєкту постанови щодо посилення «хлібозаготівлі» і тиск на керівництво ЦК КП(б)У. У листуванні йшлося про затвердження постанови політбюро ЦК КП(б)У від 6 липня 1932 р. «Про план хлібозаготівель у селянському секторі» щодо вилучення 356 млн пудів зерна, що значно перевищувало можливості українського села. В іншій телеграмі В. Молотова і Л. Кагановича до Й. Сталіна від 6 липня 1932 р. зазначалося про

⁴⁵² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 236. Арк. 102.

⁴⁵³ *Письма И. В. Сталина В. М. Молотову, 1925–1936 гг.: сборник документов / Сост.: Л.Кошелева, В.Лельчук, В.Наумов, О.Наумов, Л.Роговая, О.Хлевнюк. Москва: Россия молодая, 1995. С. 242.*

необхідність замовчування масового голодування в республіці. Про ці факти було оголошено деякими секретарями райкомів на III Всеукраїнській партконференції. Сталінські поплічники пропонували не висвітлювати цих фактів у республіканській пресі, «аби не давати підстав іноземній пресі» звинувачувати СРСР у вбивстві власних громадян⁴⁵⁴.

На думку авторки, варто виокремити ще один ключовий момент, коли В. Молотов разом із Л. Кагановичем приїхали на III Всеукраїнську конференцію КП(б)У (вона відбулася 6–9 липня 1932 р.), причиною їхньої появи було не лише традиційне «освячення» членами союзного політбюро республіканських партійних форумів, а прагнення домогтися ухвалення республіканською парторганізацією хлібозаготівельного плану у 356 млн пудів, що його нарахував Кремль. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 6 липня 1932 р. у присутності В. Молотова й Л. Кагановича таке рішення було ухвалене, незважаючи на твердження керівників республіки, що план хлібозаготівлі нереальний⁴⁵⁵. Оскільки вище політичне керівництво республіки цілком усвідомлювало згубність і наслідки цього плану, то його ухвалення однозначно відбулося під тиском посланців Й. Сталіна. Через декілька годин розпочалася партійна конференція. С. Косіор, пояснюючи присутність одразу двох сталінських посланців, заявив, що вони прибули для спільного обговорення й окреслення заходів, «щоб якомога швидше просунути вперед сільське господарство України, піднести продуктивність наших колгоспів, виправити цілу низку хиб, що є в нашій роботі на селі»⁴⁵⁶. На конференції були присутні 252 делегати із числа керівників районних і обласних партійних комітетів, які вже мали уяву про новий план хлібозаготівлі. Вони сподівалися, що московські очільники переймуться важкою ситуацією в сільському господарстві УСРР і скорегують план. (Докладно

⁴⁵⁴ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 231–232.

⁴⁵⁵ Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С.242.

⁴⁵⁶ *Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р.*: Стенографічний звіт. Харків, 1932. С. 5.

претензії районних партійців описав Ю. Шаповал⁴⁵⁷). Однак їхні виступи про важкий стан сільського господарства, голодування селян викликали негативну реакцію як в очільників республіки, так і у В. Молотова й Л. Кагановича. Керівники УСРР, які декілька годин потому намагалися самі «вмовити» сталінських посланців згодитися на зменшення хлібозаготівельного плану, різко засудили «опортуністичні виступи» місцевих партійців. Їх звинувачували в недостатній партійно-організаторській роботі в сільському господарстві тощо. Але в нашому контексті важлива поведінка В. Молотова й Л. Кагановича. Саме їхня жорстка, наказова позиція змусила керівництво республіки погодитися на нереальний план хлібозаготівлі. Цілком очевидно, що С. Косіор, В. Чубар та інші сподівалися, що Кремль зрозуміє свою хибність у розрахунках плану хлібозаготівлі і згодом зменшить його об'єми. Вони очікували поблажливості московських очільників, тим паче, що В. Молотов і Л. Каганович перед виїздом до Харкова отримали докладну інформацію від профільних наркоматів і відомств СРСР про ситуацію в сільському господарстві УСРР, зокрема, про недосів 2,2 млн га, зменшення кінського поголів'я на 1,3 млн, масову загибель худоби тощо. На 25 червня 1932 р. УСРР виконала план хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. на 86,3% – менше, ніж інші зерносієні райони СРСР, а також менше від показників на цю дату в 1931 р.⁴⁵⁸. Однак висловлювання, а головне – цілком усвідомлені дії В. Молотова й Л. Кагановича у вигляді тиску на керівництво республіки щодо виконання плану свідчать, що Кремль був готовий до застосування репресивних заходів стосовно українських селян.

Л. Каганович, звертаючись до делегатів, зазначив: «Ви повинні підготувати й розгорнути роботу, щоб цілком виконати план хлібозаготівлі, рішуче переборюючи

⁴⁵⁷ Шаповал Ю. III конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду. *Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр.* / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С. 152–164.

⁴⁵⁸ *Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр.* / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С.215–228; Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С.242–243.

всі і всілякі демобілізаційні, а часто капітулянтські, правоопортуністичні настрої щодо хлібозаготівлі. Ви повинні на селі, у районі зламати настрої деяких активістів, що сьогодні у вас демобілізовані»⁴⁵⁹. Тональність виступу, психологічний тиск, поведінка і зверхнє ставлення до керівництва республіки, делегатів, втручання в ухвалення рішень свідчили про наявність повноважного мандата на використання каральних заходів від кремлівського вождя. Особливо це відчувалося у звинувачувальній риторичі В. Молотова й Л. Кагановича. Місцевих партійців називали «плакальниками», «опортуністами», «капітулянтами», їхні дії «демобілізаційними», «антибільшовицькими», за що з ними (партійцями) треба поквитатися. Це була відверта погроза безпосередньо партійцям усіх рівнів. Її повністю зрозуміли й делегати конференції і 9 липня 1932 р. ухвалили резолюцію про затвердження директиви ЦК ВКП(б) про «безумовне виконання» плану хлібозаготівлі у 356 млн пудів. Зважаючи на особисту відповідальність за надходження збіжжя, керівні партійці постали перед внутрішнім вибором: або будь-якою ціною виконати план, або, якнайменше, позбутися партійної посади і партквитка, опинитися на маргінесі радянського суспільства. Тим паче, негативний досвід вони вже отримали – упродовж 1931 р. і в першій половині 1932 р. були замінені 80% секретарів райкомів партії⁴⁶⁰. Переважна частина партійців обрала перший шлях.

Окремої уваги заслуговують вказівки Й. Сталіна в листах до В. Молотова й Л. Кагановича (від 20 липня 1932 р. зокрема) про необхідність підготовки окремого закону щодо охорони державного майна й покарання за його розкрадання. Його ухвалення, серед іншого, мало завершити процес тотального одержавлення та встановлення контролю ОГПУ СРСР над колгоспним і кооперативним майном. В

⁴⁵⁹ Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р.: Стенографічний звіт. Харків, 1932. С.156.

⁴⁶⁰ Шаповал Ю. III конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду. *Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр.* / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С. 160.

іншому листі Й. Сталіна до Л. Кагановича від 26 липня 1932 р. компартійний очільник трансливав думку, наголошуючи, що «охороняти» необхідно як державне майно, так і колгоспне, тобто контроль має бути тотальним. Роль ОГПУ СРСР у загальнодержавній системі управління в уявленні Й. Сталіна повністю збігалася з інтерпретацією В. Леніним меж компетенцій ЧК. Для очільників російських більшовиків це каральний орган пролетарської диктатури. Згідно з його пропозиціями, органам ОГПУ СРСР приписувалося діяти жорстко, зокрема передбачалося, що *«роль ОГПУ здесь не только не будет умалена, а – наоборот – будет усилена и «облагорожена» (на законном основании), а не «по произволу» будут орудовать органы ОГПУ»*⁴⁶¹. Селян московський очільник, як і інші компартійні функціонери, маркував терміном *«мужик»*, демонструючи зневагу до найчисельнішого прошарку населення, котрий забезпечував зерном і продовольством совєцьку державу.

У постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 7 липня 1932 р. про організацію хлібозаготівлі в 1932 р. зазначалося, що *«партійні організації мають терміново розгорнути всю організаційну роботу із проведення хлібозаготівельної кампанії та зміцнити заготівельний апарат <...> досвідченими у справі хлібозаготівель робітниками; створити комісії сприяння хлібозаготівлям при сільрадах. <...> ЦК ВКП(б) звертав увагу парторганізації України на боротьбу з опортуністичними настроями та вимагав мобілізувати всі сили для повного виконання плану хлібозаготівлі»*⁴⁶². На виконання цієї вказівки політбюро ЦК КП(б)У зазначало в рішенні про хлібозаготівельний план на 1932 р. (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 78 (п. 2) від 10 липня 1932 р.): *«...визнати за потрібне поїздку членів П[оліт]Б[юро] на наради секретарів РПК, що їх скликають*

⁴⁶¹ *Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936.* Москва: РОСПЕН, 2001. С. 245, 246.

⁴⁶² *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 235-240.*

облпарткоми в питанні хлібозаготівлі⁴⁶³. Через п'ять днів, розглянувши хід збиральної кампанії (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 79 (п. 2) від 15 липня 1932 р.), ухвалило: «<...> Для перевірки перебігу збиральної кампанії в південних районах командувати тт. Косіора і Затонського до Одеської області, Строганова і Петровського – до Дніпропетровської області, Сербіченка – до районів Старобільської округи»⁴⁶⁴.

З огляду на вкрай повільне розгортання в Україні вилучення зернових Л. Каганович і В. Молотов направили до ЦК КП(б)У та РНК УСРР телеграму (не раніше 25 липня 1932 р.), де вимагали посилення хлібозаготівлі, а також заборонили колгоспну торгівлю хлібом до «виконання загальносоюзного плану хлібозаготівлі»⁴⁶⁵. Виконуючи отримані вимоги, політбюро ЦК КП(б)У 26 липня 1932 р. затвердило постанову про хід збиральної кампанії і хлібозаготівель (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 80 (п. 1) від 26 липня 1932 р.), відповідно до якої наказувалося «командувати на допомогу обласним партійним комітетам для проведення збиральної кампанії і хлібозаготівель групу відповідальних робітників в 75–100 чол. <...>». Секретаріат упродовж двох днів мав скласти «список товаришів»⁴⁶⁶.

Водночас політбюро ЦК КП(б)У посилювало вимоги до низової партійної ланки директивою всім обкомам, міськпарткомам та райпарткомам КП(б)У (додаток до протоколу № 80-а від 29 липня 1932 р.) про недопустимість з боку райпарткомів ухилення від визначених для їхніх районів планів хлібозаготівлі, затвердженою рішенням політбюро 28 липня 1932 р. У директиві зазначалося, що «<...> постанови III Всеукраїнської партійної конференції на місцях не засвоєні, з них не зроблені обов'язкові для більшовиків політичні та практичні висновки. В районах, як

⁴⁶³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 236. Арк. 167–168.

⁴⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 236. Арк. 183.

⁴⁶⁵ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 270.

⁴⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 236. Арк. 206.

показала практика розподілу пляну в областях, всі зусилля спрямовані на те, щоб одержати для свого району мінімальний плян. <...> найретельніше підбираються факти, які змогли б доказати незадовільний стан з врожаєм, довести зменшення засівної площі, бодай такими опортуністичними доказами, що кукурудза залишилась не обробленою, хліб заріс бур'янами і т. інш.».

Окремо наголошувалося на порушенні постанови ЦК ВКП(б) про аванси колгоспникам із нового врожаю: «В деяких місцях, як і торік, припускаються дуже великі видачі авансів і при тому за їдоцьким принципом, йде приховання й розбазарювання хліба, а по деяких місцях ті ж викривлення припускаються, але вже як невидача або зажим авансів та переведення колгоспників на «громадське харчування» з великим безгосподарським витраченням хліба, що врешті-решт веде до підриву колгоспу та до витрати тієї частини натуральних фондів, що повинна бути видана на руки колгоспникові». Занепокоєння членів політбюро ЦК КП(б)У викликав факт, що, попри заборону, «колгоспи почали торгувати новим хлібом, і боротьба з цим провадиться дуже кволо». Констатувальна частина постанови завершувалася висновком: «Все це вкупі призвело до того, що хлібозаготівельний липневий плян зірвано й Україна тепер не має можливостей забезпечити безперебійне постачання Донбасу та великих промислових центрів, не змогла виконати наприкінці липня нарядів для Москви, Ленінграда»⁴⁶⁷. І хоча політбюро ЦК КП(б)У володіло інформацією щодо реального стану з врожаєм, воно вимагало від обкомів і райпарткомів негайного розв'язання всіх названих проблем і безумовного виконання серпневого плану.

Ці вимоги були закріплені окремим рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 31 липня 1932 р. надіслати до обласних комітетів партії додаткову телеграму: «ЦК вимагає від вас негайних заходів посилення хлібозаготівель. Створюється непотрібний і неприпустимий стан. Збиральна кампанія в Україні в основному

⁴⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 236. Арк. 235–237.

закінчена, а заготовлено до цього часу близько 3 млн пудів хліба проти заготовлених на перше серпня минулого року 21 млн пудів. В Україні в кінці липня постачати робітничі центри нема чим, в той час коли на повну розгорнулося розбазарювання спекуляція хлібом. ЦК пропонує негайно кинути весь керівний актив хлібозаготівлі і в найближчі дні виправити становище. Дальше зволікання розгортання хлібозаготівель розглядатимемо як бездіяльність, що сприяє зриву хлібозаготівель та постачання робочих центрів. Вжиті заходи обкомам негайно повідомити ЦК»⁴⁶⁸.

Якщо райкоми КП(б)У під час жнив ще мали надію на зменшення розверстаних на район планів хлібоздачі, то в обласних очільників згадані вказівки не викликали заперечень. Зокрема, у липні 1932 р. Дніпропетровський обком КП(б)У, очолюваний В. І. Чернявським, активізував роботу та контроль за уповноваженими обкому, які мали б організувати липневі хлібозаготівлі, та «вживати заходи на місцях». Також у липні обком попередив райкоми партії, що витрати хліба в порядку громадського харчування колгоспників мають бути включені в рахунок авансів за трудодні⁴⁶⁹.

У постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 1 серпня 1932 р. про збирання врожаю і хлібозаготівлі, поруч із встановленням для України надвисокого хлібозаготівельного плану на серпень (100 млн пудів із 285 млн для всього СРСР, тобто 35%), одночасно давалася вказівка «розподвідділу ЦК виділити не менше 200–300 потужних працівників, які знають заготівельну роботу, у розпорядження Заготхліба для постійної роботи»⁴⁷⁰. Левова частка із цих уповноважених мала організувати вилучення збіжжя в Україні й на Північному Кавказі, який також отримав завдання здати 60 млн пудів хліба. У листі Л. Кагановича до Й. Сталіна від 2 серпня 1932 р. щодо відправлення на село уповноважених із хлібозаготівлі уточнювалося, кого саме

⁴⁶⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 236. Арк. 228.

⁴⁶⁹ Держархів Запорізької обл. Ф. 217. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 19; 22.

⁴⁷⁰ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 277–279.

відряджати: «Ми окреслили низку практичних заходів, зокрема запропонували відібрати на допомогу радгоспам із міст тимчасово, днів на 10–15, людей, знайомих із сільським господарством, не з фабрик та заводів. <...> Постановили зміцнити хлібозаготівельний апарат підбором 300 працівників на постійну роботу»⁴⁷¹.

Наприкінці липня активізувалося формування хлібозаготівельних бригад у Харківському обкомі. Крім номенклатури обкому, до них залучали студентів, працівників різних установ. Зокрема, на хлібозаготівлі було відправлено й працівників Харківської судово-медичної трупарні – судового медика Філіпова та санітара Сугаренка, на «весь період збирання та хлібоздачі».

У розпал жнив уповноважені з хлібозаготівлі заповнили українські села. Згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У про збиральну кампанію (протокол засідання політбюро ЦК КП(б)У № 81 (п. 1) від 5 серпня 1932 р.) «на допомогу областям для найшвидшого закінчення збиральної кампанії й посилення хлібозаготівель командирувати до областей членів П[оліт]Б[юро]. Доручити секретаріату намітити список членів П[оліт]Б[юро] для відрядження та проголосувати опитом П[оліт]Б[юро]». Як засвідчує п. 15 цього ж протоколу, партійні очільники декларували злочинну непоступливість у питаннях об'єктивного розуміння ситуації на селі з боку низки секретарів райпарткомів Київської і Вінницької областей: «<...> ЦК також вважає за неприпустиме спроби низки районів уже після затвердження та прийняття ними плянів, постановки питання про зменшення цих плянів. Ці дії демобілізують партійні організації та колгоспні маси і можуть призвести до зриву хлібозаготівельного пляну <...> ЦК категорично вимагає від обкомів Київської та Вінницької областей дійсно по-більшовицькому організувати боротьбу за хліб та будь-що забезпечити виконання прийнятих плянів»⁴⁷².

⁴⁷¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 280.

⁴⁷² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 236. Арк. 240, 246–247.

Зінов'євський міськком КП(б)У в інформаційному листі Одеському обкому КП(б)У від 6 серпня 1932 р. повідомив про відрядження у великі та «найтяжчі за настроями» села членів бюро міськпарткому і фракції міськради. Також була проведена нарада районних уповноважених, відряджених міськпарткомом. На згаданій нараді особлива увага приділялася настроям серед населення, зокрема несприйняттю ним нереальних хлібозаготівельних планів. Міських «приблуд» в інформаційному листі було марковано як «масовики-організатори, прислані з міста». Одним із завдань уповноважених було «проведення всередині колгоспників розшарування». Українські господарі зверталися до уповноважених із проханням після вивезення хліба залишити їм те, що залишиться в полі (колоски та ін.). Також варто зауважити, що в селі Калинівка уповноважений, котрий активно захищав хлібозаготівельний план, був розкритикований місцевими комуністами, які висловлювалися, що «людям знову доведеться падаль їсти»⁴⁷³.

На території Запорізького й Хортицького районів, які перебували в підпорядкуванні міської ради Запоріжжя із січня по серпень 1932 р., із 26 голів колгоспів, яких було знято з посади чи засуджено, 8 голів і 6 членів правлінь колгоспів були засуджені за «приховування та розбазарювання» хліба, 1 голова колгоспу був знятий з посади «за вперте ставлення до прийняття плану»⁴⁷⁴. Серед частини сільських комуністів панували настрої розгубленості, пригніченості, страху, вони бачили реальну ситуацію, частина просто самоусувалася від керівництва. Наприклад, молодий активіст В. Бузько, якого направили в с. Кадиївку Ярмолинецького району для контролю м'ясозаготівлі, через деякий час зателефонував керівництву та доповів, що зможе виконати державний план заготівлі м'яса тільки ціною людських трупів. Після такої заяви він утік із села⁴⁷⁵.

⁴⁷³ Держархів Кіровоградської обл. Ф.П-4. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 15, 16.

⁴⁷⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-1921. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 10.

⁴⁷⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Ф.П-12. Оп.1. Спр.46. Арк. 196–201.

Серед партійних документів, які прямо доводять організацію Голодомору-геноциду як злочину проти українського народу, варто виокремити постанову ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р., опубліковану в газеті «Комуніст» через два дні. Цей документ більш відомий як «закон про п'ять колосків». У ньому були ухвалені такі пункти: I. Прирівняти за своїм значенням вантажі на залізничному та водному транспорті до майна державного значення та посилити охорону цих вантажів. За розкрадання останніх – розстріл із конфіскацією всього майна або, при пом'якшувальних обставинах, 10 років позбавлення волі також із конфіскацією. II. Прирівняти за своїм значенням майно колгоспів і кооперативів (урожай на ланах, громадські запаси, худоба, кооперативні склади, крамниці тощо) до майна державного та посилити його охорону від розкрадання. Покарання за порушення аналогічне зазначеному в попередньому пункті. III. Рішуча боротьба з «протигромадськими, куркульсько-капіталістичними елементами», що вдаються до насильства над колгоспниками й погроз їм та можуть спричинити руйнування колгоспу. Цей злочин прирівнювався до державного й передбачав покарання від 5 до 10 років ув'язнення в концентраційному таборі. До злочинців, засуджених у цих справах, амністія не застосовувалася⁴⁷⁶.

Варто окремо проаналізувати інструкцію про застосування вищезазначеної постанови⁴⁷⁷. У ній докладно зазначалися злочини, що підпадали під дію закону від 7 серпня; категорії розкрадачів і міра соціального захисту, яку необхідно до них застосовувати; порядок спрямування справ із розкрадань; спеціальне застосування

⁴⁷⁶Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». 7 серпня 1932 року. *Комуніст*. 1932, 9 серпня.

⁴⁷⁷ Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». 7 серпня 1932 року. *Комуніст*. 1932, 9 серпня.

декрету ЦВК і РНК від 7/VIII-32 р.; терміни ведення слідства у справах про розкрадання. За своєю суттю це була інструкція покрокового вчинення геноциду.

У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 9 серпня 1932 р. про збиральну кампанію та хлібозаготівлі (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 82 (п. 15) від 22 серпня 1932 р.), пропонувалося «областкомам весь актив в області та міських центрів негайно кинути на закінчення скиртування та посилення хлібозаготівель. Командирувати до областей таких членів та кандидатів ПБ і членів ЦК: тт. Косіора (Одеська область); Чубаря (Харківська та Вінницька); Петровського (Харківська область); Сапова (Харківська область); Строганова (Дніпропетровська область); Кисельова (Дніпропетровська область); Любченка (Донецька); Дудника (Вінницька); Коцюбинського (райони Старобільщини); Кулика (райони Волині)»⁴⁷⁸.

Рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 9 серпня 1932 р. про терміни виконання плану хлібозаготівлі по одноосібному сектору (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 82 (п. 21) від 22 серпня 1932 р.) передбачалося «скоротити терміни виконання пляну хлібозаготівлі по одноосібному сектору, встановивши для степових районів термін до 1 жовтня, для решти районів – до 15 жовтня»⁴⁷⁹.

У телеграмі ЦК ВКП(б) і РНК СРСР до ЦК КП(б)У та РНК УСРР щодо заходів із посилення темпів хлібозаготівлі від 20 серпня 1932 р. містяться дані про співвідношення заготівельних завдань і обсягів фактично намолоченого хліба, а також вказівка на способи вивезення збіжжя (предмет відповідальності уповноважених партійних органів усіх рівнів на хлібозаготівлі)⁴⁸⁰.

Типовою була постанова бюро Вінницького обкому КП(б)У про стан хлібозаготівлі в Летичівському районі від 22 серпня 1932 р., де зазначалося, що «до цього часу Летичівська райпарторганізація не мобілізувала свої сили на скоріше закінчення збиральної кампанії та виконання плану хлібозаготівель, особливо по

⁴⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 237. Арк. 4.

⁴⁷⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5381. Арк. 7.

⁴⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5381. Арк. 9–10.

одноосібному сектору та твердоздатчикам, не забезпечила в багатьох селах безпосереднього догляду та керівництва (не скрізь є уповноважені)». Райпарткому пропонувалося негайно мобілізувати партактив та всю парторганізацію, правильно розташувати партійні сили по селах і колгоспах, щоб, виправляючи допущені помилки, зокрема щодо видачі авансів, забезпечити чітким керівництвом виконання завдань із хлібозаготівлі. У тексті постанови є цікава згадка про те, що ЦК надав план обкомам у строк 1 серпня, район отримав його 23 серпня, а вже 24 серпня райком партії розверстав його і довів до сіл-колгоспів⁴⁸¹.

22 серпня 1932 р. ЦК КП(б)У затвердив постанову Укрколгоспцентру, у якій були вказівки про необхідність: по-перше, припинити видачу хліба при громадському харчуванні, за винятком трактористів; по-друге, забезпечити видачу натурального авансу відповідно до рішень ЦК й РНК СРСР винятково на трудодні; по-третє, колгоспники, які працюють, мають отримувати громадське харчування, приносячи власний хліб⁴⁸². У додатку до протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 82 (п. 5) від 22 серпня 1932 р. зазначалося, що, «незважаючи на вказівки ЦК, в багатьох районах продовжують видавати хліб у громадському харчуванні. Видаючи натуральні аванси в розмірі 200 – 400 грамів на трудодень, у той же час відпускають при громадському харчуванні в день кіло і більше на їдця, протягуючи цим шляхом гірший вид зрівнялівки. У такий спосіб через громадські їдальні розбазарюється значна частина фондів, що підлягає розподілу на трудодні, вноситься така поправка їдоцького порядку до встановленого партією порядку розподілу виключно на трудодні, що краща частина колгоспників, актив колгоспників, котрі мають велику кількість трудоднів, <...> потрапляють у завідомо невігідне становище. Під впливом тих груп колгоспників, котрі мають мало трудоднів, правління колгоспів дуже повільно, неохоче йдуть на відміну видачі хліба в громадському харчуванні. З огляду

⁴⁸¹ Держархів Вінницької обл. Ф. 136. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 128, 129.

⁴⁸² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 237. Арк. 2; 13.

на це пропонувалося: а) видачу хліба в громадському харчуванні, за винятком трактористів, припинити; б) забезпечити цілком видачу колгоспникам натурального авансу відповідно до рішення ЦК і РНК Союзу виключно на трудовні; в) колгоспники, котрі перебувають на роботі, отримують громадське харчування (гаряча їжа), приносячи свій хліб»⁴⁸³.

Масштаби наслідків організованого злочину геноциду українців можна виявити, аналізуючи доповідні записки та інформаційні довідки з усіх областей, зокрема Харківської та Дніпропетровської, де смертність від голоду мала *системний характер*⁴⁸⁴. Важливо зауважити, що рішення про виділення допомоги областям ухвалювалися ЦК КП(б)У вибірково, адже в тоталітарних режимах пріоритетними були вказівки й забаганки очільників, а не життя людей. Про виконання хлібозаготівельного плану без сповільнення темпів ішлося в резолюції III Всеукраїнської конференції після доповіді генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «Про підсумки весняної засівної кампанії, про хлібозаготівню та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». Делегати конференції ухвалили рішення про безумовне виконання встановленого для України плану хлібозаготівлі у 356 млн пудів по селянському сектору. С. Косіор наголосив, що республіка має всі шанси впоратися із хлібозаготівлями за умов, якщо районні та сільські партійні організації будуть «нешадно викривати опортуністів, капітулянтів і скигліїв, що бачать причину труднощів і ускладнень цього року на Україні у великих темпах, у великих завданнях, які вони заздалегідь вважають за шкідливі і нездійсненні <...>»⁴⁸⁵.

«На місцях» економічно-соціальна ситуація, психологічна атмосфера ставали нестерпними. Тотальні беззаконні вилучення, приниження, погрози, знущання були щоденною буденністю для українських хліборобів. Голова Вінницького

⁴⁸³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 237. Арк. 13.

⁴⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5255. Арк. 53–57.

⁴⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 383. Арк. 10.

облвиконкому С. Маслюк радив головам сільрад викликати «<...> 2–3 найбільш заможних селян та в порядку поради рекомендувати їм продати терміново увесь свій хліб, вказуючи, що затримка продажу означає, що вони є ворогами радянської влади, чого селянин по своїй психології боїться <...> *«вмілим особам»* доручити перевірку <...>, – зазначалося у листі, щоб не було селянських виступів»⁴⁸⁶. На засіданні бюро Летичівського райкому партії було вирішено «по-більшовицьки виконати бойове завдання, ліквідувавши насінневі фонди та запаси селян»⁴⁸⁷.

Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 28 серпня 1932 про зміцнення сільських районів робітниками (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 83 (п. 12) від 29 серпня 1932 р.) передбачався «проект мобілізації членів партії для зміцнення сільських районів, що його подав секретаріат ЦК – затвердити з внесеними правками. <...> Усі мобілізовані члени партії в рахунок «2340» надсилаються для роботи в селах та районах терміном на 2 роки. По закінченню цього терміну роботи на селі, члени партії за бажанням можуть повертатися на попередню роботу або навчання. 1. За родинами мобілізованих у рахунок «2340» (у разі залишення їх у місцях, де перебували до мобілізації), що були дійсно на утриманні мобілізованих, залишаються на рік квартири (ідеться про випадки, якщо родина не поїде разом з мобілізованим, але сімейних серед них скоріш за все були одиниці), крім студентських гуртожитків, а також прикріплення до відповідних розподільників постачання, якими вони користувалися до часу мобілізації для роботи на селі. 2. Установи, з яких мобілізовано в рахунок «2340», протягом одного року виплачують різницю в утриманні, що одержував мобілізований до мобілізації в цій установі, та тим, що він одержуватиме за місцем роботи в районі або селі. Для виплати різниці між стипендією, яку одержував мобілізований, і ставкою, що одержуватиме за місцем роботи та на проїзд, – утворити при РНК відповідний фонд.

⁴⁸⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. П-364. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 234.

⁴⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. 433. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 21.

Керівництво мобілізацією покласти на комісію в складі тт. Голода (голова), Шкадінова, Вайсберга і Талалая. Командирувати в кожную область по 3 товаришів для проведення разом з обкомом мобілізації по областях та контролю за розподілом і використанням мобілізованих. Мобілізацію закінчити до 1-го жовтня 1932 р., доповівши політбюро про наслідки»⁴⁸⁸.

Отже, аналіз партійних документів дає підстави стверджувати, що у квітні 1932 р. відбулося зменшення чисельності «відряджених на село». Проте вже наприкінці липня ЦК КП(б)У зорганізувало весь керівний актив на хлібозаготівлі, до хлібозаготівельних бригад. Крім номенклатури обкомів, уповноваженими призначали студентів, працівників різних установ. На хлібозаготівлі направлялися також відповідальні керівники республіканського рівня: Я. Дудник, А. Кисельов, С. Косіор, Ю. Коцюбинський, П. Любченко, Г. Петровський, В. Строганов, В. Чубар.

Восени обкоми, райкоми КП(б)У активізували боротьбу з головами колгоспів, уповноваженими, котрі не впоралися з хлібозаготівлями. У постанові бюро Ямпільського райкому КП(б)У про адміністрування й перегини в с. Ратуш на Вінниччині від 10 жовтня 1932 р. йшлося, що «за викривлення лінії партії, «лівацькі закрути», адміністрування» було знято голову Ратушанського колгоспу Бондаря. Райкому партії пропонувалося підібрати іншу кандидатуру на голову колгоспу. Розслідувалася також робота уповноважених райкому партії по с. Ратуш т. Василевського та Боровського. Документовані факти їхньої діяльності були направлені до районної контрольної комісії⁴⁸⁹.

Судових репресій не минули окремі голови сільських рад, колгоспів, райвиконкомів, секретарі райкомів партії. За невиконання хлібозаготівельних планів місцеве керівництво звинувачували «в сільській контрреволюції». Зокрема, на бюро

⁴⁸⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 237. Арк. 27.

⁴⁸⁹ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 341–342.

Кам'янець-Подільського райкому партії від 3 грудня 1932 р. розглядали «неприпустимі прояви куркульського опору в справі виконання хлібозаготівельного плану з боку окремих голів колгоспів, членів партії: Кубачевського, Слободяна, Сокола, Остяка, які лояльно поставилися до куркульської агентури та колгоспників-твердоздатчиків». Їхні справи було передано органам ГПУ.

Подібні звинувачення пролунали і на бюро Михайлівського райкому партії 14 жовтня 1932 р. на адресу уповноважених. Саме їхня бездіяльність, констатувало бюро, призвело до зриву плану хлібозаготівлі. Але в межах своїх повноважень бюро лише запропонувало відкликати уповноважених, що не впоралися з покладеними на них завданнями, і передати їхні справи на розгляд контрольної комісії⁴⁹⁰.

У директивному листі ЦК КП(б)У за підписом М. Хатаєвича до обкомів, міськкомів і райкомів партії про посилення хлібозаготівель від 23 жовтня 1932 р. було надано конкретні вказівки щодо прямого тиску на виробників хліба, місцевих партійних очільників: «<...> 1. Дати рішучу відсіч куркульському опору хлібозаготівлям, покінчити зі спокійним ставленням партійних, радянських органів до зростаючого натиску дрібнобуржуазної стихії на селі, що проявляється у вигляді саботажу всіх хлібозаготівель, відмови від виконання державних зобов'язань. Слід ужити особливо наполегливих заходів до рішучого посилення надходження хліба від одноосібників, застосовуючи до них безперечне стягнення, усі інші заходи, які слідує із договорів по контрактації. 2. Міцно вдарити по розхлябаності, бездіяльності, яку проявляють працівники радянських, партійних органів у боротьбі за хліб. Не допускаючи масового загального зняття працівників, необхідно в кожному перевіреному встановленому випадку невиконання директив партії щодо хлібозаготівель суворо карати винних, широко публікуючи інформацію [в] обласних

⁴⁹⁰ Держархів Запорізької обл. Ф. 217. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 17.

[і] районних друкованих виданнях. 3. Організувати повсюдно суцільні червоні хлібні обози імені п'ятнадцятої річниці Жовтневої революції⁴⁹¹».

Наприкінці жовтня на хлібозаготівлі було масово мобілізовано комуністів і комсомольців та «шефів» (робітників і службовців), «святкувати» жовтневу річницю українці мали під тотальним контролем, віддаючи увесь вирощений урожай. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1932 р. про необхідність подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель вимагала «...від усіх обласних, районних та низових організацій негайно провести такі заходи: 1. Розгорнути найширшу політичну роботу серед колгоспників та одноосібників за якнайшвидше виконання планів хлібозаготівель, кинувши всі партійні та комсомольські сили для безпосередньої роботи в колгоспах та селах для організації масових червоних хлібних [обозів] колгоспів імені 15-ї річниці Жовтневої революції. <...> 4. Широко розгорнути між колгоспами, селами та одноосібниками соціалістичне змагання за посилення хлібоздачі та найшвидше виконання плану. На цій основі організувати повсюдно безперервні червоні обози хлібоздачі імені Жовтневої революції. 5. Необхідно залучити до боротьби за виконання плану колгоспи, які вже виконали свої зобов'язання щодо хліба. Ці колгоспи мають виділити найкращих, найвідданіших справі колгоспників для допомоги колгоспам, що відстають... Широке висвітлення та передача досвіду передових відстаючим має стати основним завданням цих соціалістичних колгоспних буксирів <...> 7. Профспілки, підприємства та установи, які шефствують над тим чи іншим районом, селом, колгоспом, мають надати всебічну допомогу сільським організаціям у справі підвищення темпів хлібозаготівель, виділивши у зв'язку з підготовкою до відзначення Жовтневої річниці бригади з найкращих робітників та службовців для

⁴⁹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 237 Арк. 125, 126.

розгортання широкої масової організаторської роботи в підшефних селах та колгоспах»⁴⁹².

Районне керівництво жорстко реагувало на будь-які спроби в колгоспах упередити голод. Так, у жовтні 1932 р. на бюро Михайлівського райкому партії ставилося питання про розслідування та судове покарання причетних до видачі селянам авансу зерном⁴⁹³. Пізніше, у грудні 1932 р., бюро Михайлівського райкому КП(б)У знову розглядало питання випікання та роздачі колгоспникам хліба і суворо заборонило проводити подібні акції⁴⁹⁴.

Постанова політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель від 30 жовтня 1932 р. (додаток до протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У за участю В. Молотова № 88 від 29–30 жовтня 1932 р.) передбачала, що «<...> політбюро ЦК КП(б)У, обговоривши разом з представником ЦК ВКП(б) т. Молотовим становище з хлібозаготівлями, визнає хід хлібозаготівель по Україні за жовтень виключно незадовільним: за 25 днів жовтня виконано лише 22% місячного плану, а всього на 25 жовтня виконано лише 39,0% річного плану хлібозаготівель. <...> ЦК КП(б)У <...> окремо вказує на те, що центр ваги партійної роботи в проведенні хлібозаготівель має бути перенесений на організацію колгоспного активу і згуртування навколо нього колгоспних мас, на проведення упертої і систематичної організаторської роботи, спрямованої на забезпечення виконання плану окремими районами, МТС, колгоспами і одноосібниками <...> 5. Для ухвалення на місці разом з обкомами всіх заходів для більшовицької мобілізації сил і забезпечення виконання встановленого кінцевого плану хлібозаготівель, відрядити: т. Косіора – до Одеської області; тт. Чубаря і Скрипника – до Дніпропетровської області; тт. Затонського і Саркіса – до Київської області; тт. Любченка і Сухомлина – до Вінницької області; тт. Голода і Карлсона – до Чернігівської області; тт. Петровського Г.І., Михайлика і

⁴⁹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 137. Арк. 130–33.

⁴⁹³ Держархів Запорізької обл. Ф. 217. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 26.

⁴⁹⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. 217. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 48.

Дудника – до Донецької області; т. Зайцева – до АМСРР; т. Хатаєвичу доручити ведення роботи в Харківській області. Крім того додатково мобілізувати з числа керівних працівників центральних установ не менше 100 осіб найкваліфікованіших підготовлених працівників, відрядивши їх в області на допомогу обласним парторганізаціям для роботи з посилення хлібозаготівель в районах. Список відряджуваних і розподіл їх по областях затвердити Секретаріату ЦК. Усіх членів ЦК та інших керівних центральних і обласних працівників, котрі були відряджені раніше на роботу з осінньої сівби, копання й возіння буряку, перемкнути цілком на роботу із хлібозаготівель. Переглянути в усіх областях склад раніше мобілізованих на хлібозаготівлі працівників та тих із них, які не впоралися зі своїм завданням, повернути назад. <...> 6. <...> Частина відряджуваних на хлібозаготівлі керівних працівників має бути використана спеціально для проведення цієї роботи в радгоспах. <...>. У відношенні до одноосібників, котрі ухиляються від виконання плану, поряд із заходами громадського впливу допускати застосування беззаперечного стягнення, штрафи в розмірах ринкової вартості незданого хліба, відмову у відпуску деяких промтоварів і судові репресії до приховувачів хліба.

8. Зобов'язати всі партійні організації розгорнути боротьбу з куркульським опором хлібозаготівлям, забезпечивши виконання твердих завдань заможного-куркульськими господарствами і на ділі дати рішучу відсіч опортуністичним елементам в парторганізаціях, що не проводять боротьби з куркульськими впливами у колгоспах і серед одноосібників. <...> 14. Затвердити листопадовий план хлібозаготівель у розмірі 90 млн пудів. <...> ЦК попереджає всі парторганізації України, що за фактичним виконанням листопадового плану хлібозаготівель він судитиме про здатність певної парторганізації не на словах, а насправді покінчити з демобілізаційними настроями в парторганізації і повести більшовицьку боротьбу за хліб і організаційно-господарське зміцнення колгоспів»⁴⁹⁵.

⁴⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 237. Арк. 140–144.

Відповідно до рішення політбюро ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі та зяблеву оранку, ухваленого опитом 27 жовтня 1932 р. (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У за участю В. Молотова №88 від 29–30 жовтня 1932 р., п. 4/1), ЦК КП(б)У запропонував зробити листопад ударним місяцем із виконання плану хлібозаготівель та зябу, насамперед глибокої оранки під буряк⁴⁹⁶.

Уже відомі науковцям документи, листи, телеграми авторка монографії аналізувала в контексті виявлення нових аспектів, пов'язаних із процесом організації роботи уповноважених як на місцях, так і на республіканському рівні. Інтерес становить телефонограма В. Молотова до Й. Сталіна про заходи з виконання плану хлібозаготівлі в Україні від 30 жовтня 1932 р. У ній наголошувалося, що «основні працівники виїжджають негайно на місця. Відбувається мобілізація на хлібозаготівлі інших партійних сил». У вищезгаданій телефонограмі зазначалося: «<...> вважаю за необхідне надсилку з Москви 50–70 товаришів з партійним досвідом, на кшталт секретарів губкомів-окружкомів, на місяць для роботи по хлібозаготівлях. Потрібно якомога швидше зламати наявні демобілізаційні настрої, що прикриваються найчастіше *безпринципною опортуністичною алілуїщиною в парторганізаціях*, перед якими у листопаді стоїть велике завдання щодо хлібозаготівлі. <...> Всіляко напіраю на оргроботу, що тут до неможливого слабка. Домагаюсь, щоб обкоми і ЦК КП(б)У серйозно розглянули і перевірили план хлібозаготівлі по окремих районах, МТС та радгоспах і забезпечили оперативне керівництво ними у хлібозаготівлях, що зараз абсолютно відсутнє»⁴⁹⁷.

А вже в директиві політбюро ЦК КП(б)У від 5 листопада 1932 р. (додаток до протоколу №89 (питання, що їх вирішено наявними членами політбюро за час із 1 по 5 листопада 1932 р.) йшлося про посилення участі органів юстиції у проведенні вилучень хліба: «1. Зобов'язати судові органи поза чергою розглядати справи із

⁴⁹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 237. Арк. 135–136.

⁴⁹⁷ *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр.* / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С. 229, 230.

хлібозаготівель зазвичай виїзними сесіями на місці із застосуванням суворих репресій, забезпечуючи диференційований при цьому підхід до окремих соціальних груп, застосовуючи особливо суворих заходів до спекулянтів, перекупщиків хліба.

2. Організувати в кожній області не менше 5–10 додаткових виїзних судових сесій Нарсуду для роз'їздів районами. Судовий розгляд справ і застосування найсупоріших репресій повинні супроводжуватися широким розгортанням масової роботи та мобілізації громадськості навколо цих процесів на посилення боротьби за хліб». Також цим директивним листом наказувалося «НКЮ і Прокуратурі Республіки негайно надати органам юстиції відповідну докладну директиву щодо активізації їхньої участі у хлібозаготівлях»⁴⁹⁸. 9 листопада 1932 р. наркомюст УСРР розіслав підлеглим установам на місцях-інструкцію «Про активізацію роботи органів юстиції в боротьбі за хліб», у якій визначався максимальний термін розслідування кримінальних справ – 3 дні, а судовим органам належало «розв'язувати такі справи найбільш за 5 днів»⁴⁹⁹.

Маючи на меті активізацію цих заходів, 2 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У вирішило направити секретарям обкомів спеціальну директиву (додаток до протоколу засідання політбюро № 93 від 5 грудня 1932 р.), за якою в областях були створені комісії у складі першого секретаря обкому, облКК, начальника облвідділу ГПУ УСРР і обласного прокурора – для покращення управління застосуванням судових репресій. Комісіям належало раз на 2–3 дні встановлювати кримінальні справи, що заслуговували найбільшої уваги і мусили розглядатися у прискореному порядку⁵⁰⁰.

Паралельно 20 листопада 1932 р. В. Молотов погодив із Й. Сталіним питання про додаткову мобілізацію для хлібозаготівлі ще 600 робітників-комуністів із

⁴⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 237. Арк. 177.

⁴⁹⁹ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 376 – 378.

⁵⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 238. Арк. 93–94.

найбільших промислових центрів республіки. В. Молотов був упевнений, що зрусифіковані, політично благонадійні робітники не будуть зважати на «скиглення» селян-власників чи окремих партійно-радянських працівників і «братимуть» хліб у необхідних кількостях (див. *додаток Б. табл. 3.1.*) Це був цілком безпрограшний організаційний хід, оскільки під впливом пропаганди робітники набули цілковитої впевненості в «куркульській дрібнобуржуазній натурі» українського селянства. Вони чітко усвідомлювали, що від кількості вилученого хліба залежить добробут їхніх, робітничих, родин. Доля українських родин їх мало хвилювала, вони були впевнені у значних прихованих запасах продовольства, які дадуть їм змогу пережити скруту.

В. Молотов вирішив сам відвідати декілька областей УСРР для організаційного посилення хлібозаготівлі. 1 листопада 1932 р. від виїхав до Одеси, де провів наради з районними керівниками та головами деяких колгоспів, і вимагав негайного виконання плану. Очевидно, під час відвідин колгоспу «Червоне козацтво» Фурмановської сільради він дізнався, що після молотарки обліковувався лише перший сорт збіжжя, другий сорт, що складав 25–30% обмолоту, не обліковувався. Це був один із вимушених способів залишити хоча би мінімальну децицю для харчування колгоспників. Уже 5 листопада він направив телеграму секретарю Новоукраїнського райкому КП(б)У, секретарю Одеського обкому партії М. Майорову, начальнику Зінов'євського дорожньо-транспортного відділу ОГПУ СРСР (у його зону відповідальності входив зазначений район) і генеральному секретарю ЦК КП(б)У С.Косіору. Описавши факт «зловживання», В. Молотов вимагав від цих посадових осіб негайно розслідувати цю справу і винуватців віддати під суд. Результати розслідування і покарання він вимагав широко розповсюдити в місцевих ЗМІ. Також він наказав доповісти йому особисто про виконаний наказ.

В іншому випадку під час наради В. Молотов вимагав покарати голову колгоспу за видачу, окрім 15% авансу, ще 9% озадків «гарної пшениці». Колгосп на момент видачі не виконав хлібозаготівельного плану. В. Молотов назвав голову і

членів правління «брехунами й розкрадачами» і вчергове вимагав розслідувати й віддати під суд керівництво колгоспу.

У листі від 5 листопада 1932 р. С. Косіору, секретарю ЦК КП(б)У М. Хатаєвичу, секретарю Одеського обкому партії М. Майорову М. Молотов окреслив низку заходів і наказав негайно їх реалізувати. Зокрема, для контролю за кількістю зерна він наказав призначити спеціальних контролерів із числа місцевих чи відряджених у райони партійних працівників, які мали контролювати кількість зерна одразу після молотарки. Оплата їхньої праці здійснювалася не за рахунок колгоспів, як це було завжди, а за рахунок фондів споживчої кооперації чи сільради. Також активно вимагав відновити інститут уповноважених із хлібозаготівлі при МТС по лінії «Заготзерна»⁵⁰¹.

Оцінюючи наказовий стиль написання згаданих телеграм, накази «негайно розслідувати і віддати під суд» (тобто виправдальний вирок навіть не передбачався) стосовно перших осіб партійної ієрархії республіки, можна зробити висновок, що сталінський уповноважений В. Молотов узяв керівництво УСРР на себе. Єдиний пункт, якого він спочатку дотримувався при вказівках вищому партійно-радянському керівництву УСРР, – це начебто колективні погоджені заходи серед членів надзвичайної комісії, тому в телеграмах використовувалися мовні одиниці з наказовою семантикою, ужиті у формі множини: «вважаємо за потрібне негайно», «надати негайно вказівки» тощо. З огляду на статус членів комісії (М. Калманович – голова Держбанку СРСР, С. Саркіс (Саркісов) – голова «Заготзерна» СРСР, А. Маркевич – заступник наркома землеробства СРСР, М. Кренцель – начальник «Головборошна» Комітету заготівлі СРСР) слід констатувати, що ці особи мало могли впливати на голову РНК СРСР чи навіть заперечувати його накази, оскільки він був одним із найближчих соратників Й. Сталіна. Надалі риторика в листуванні

⁵⁰¹ *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр.* / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С.232–235.

змінилася. Зокрема, у телеграмі В. Молотова В. Строганову від 21 листопада 1932 р. щодо можливого заспокоєння партійних керівників через збільшення надходження хліба він уже використовував займенник «я»⁵⁰². До речі, у цій телеграмі він наполягав на оголошенні її тексту на партактиві, який проходив того ж дня у Дніпропетровську, і публікації у пресі. В. Строганов відповів, що він не зміг її оголосити на нараді, оскільки апарат обкому невчасно її приніс. Через затримку телеграма не потрапила на шпальти завтрашніх газет. В. Строганов пообіцяв жорстоко покарати винуватців. У такій відповіді посадовця, котрий у 1930 – на початку 1932 рр. був другим секретарем ЦК КП(б)У, простежувалася принизлива покірність і демонстрація готовності виконати будь-який наказ. Такі принципи керування республікою він засвоїв під час проведення суцільної колективізації УСРР, де брав активну участь.

В. Молотову надходили доповідні записки районних уповноважених по хлібозаготівлі. Про це свідчить його телеграма секретарю Синельниківського райкому КП(б)У: «Ознайомившись із повідомленнями товаришів, які виїжджали 5 листопада до колгоспів Синельниківщини, вважаю на підставі всіх наявних у мене даних, що план хлібозаготівлі, встановлений для району, безумовно спроможний до виконання, а Ваші заяви про неможливість його виконання вважаю небезпечним для партійної організації проявом слабкості політичного керівництва у Синельниківському районі, що прикривається заколисуючими розмовами про «передовий район»». Далі він вимагав безкомпромісної боротьби з «куркульською агентурою», що розкрадала збіжжя⁵⁰³. Хоча в адресі було вказано, що копії цієї телеграми направлялися С. Косіору, М. Хатаєвичу і секретарю Дніпропетровського обкому КП(б)У В. Строганову, факт особистого листування із секретарем райкому

⁵⁰² *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр.* / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С. 243–244.

⁵⁰³ *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр.* / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С.237.

партії означав повне заглиблення голови РНК СРСР у проблеми хлібозаготівлі на низовому рівні.

20 листопада 1932 р. В. Молотов написав свої настанови в телеграмі секретарю Чубарівського райкому партії Костянтинову, де виклав власне бачення проблем під час хлібозаготівлі. Це враження склалося в нього після особистого об'їзду району та спілкування з місцевим партійно-радянським апаратом. Він бачив скрізь «куркульських агентів», які проникли в усі ланки місцевого партійного, радянського й господарського апарату, і вимагав спрямувати «політичну роботу на розкриття всіх хитрощів куркульської агентури й їхніх підспівувачів». Ця вимога насправді створила підґрунтя для масових репресій місцевого апарату, який намагався різними способами врятувати українців від голодної смерті. У цьому контексті важливий наступний наказ В. Молотова – в агітаційно-пропагандистських заходах активно використовувати партійні стягнення стосовно «поганих працівників». Він наполягав на застосуванні «деяких заходів економічного впливу» щодо колгоспів, які «зривали хлібозаготівлі». Паралельно він обстоював негайне застосування репресивних заходів стосовно «контрреволюційних саботажників хлібозаготівлі»⁵⁰⁴.

Тому одним із результатів діяльності В. Молотова в УСРР стало проведення масової репресивної операції з вилучення «куркульських агентів та елементів» із правлінь колгоспів, сільрад, місцевого партійно-радянського і господарського апарату, комсомольських осередків. Згідно з оперативним бюлетенем ДПУ УСРР щодо боротьби із «сільською контрреволюцією» від 5 грудня 1932 р., протягом листопада 1932 р. було арештовано 8881 особу. Понад 2 тис. осіб були марковані як «колишні петлюрівці і махновці», тобто мали «національне маркування»⁵⁰⁵. За грудень 1932 р. до «судової трійки» та Особливої наради при Колегії ГПУ УСРР

⁵⁰⁴ *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр.* / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С. 239–240.

⁵⁰⁵ *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упоряд. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 604 с. С.357.*

було передано 1187 справ на 1 502 особи, до судів НКЮ – 3866 справ на 6 746 осіб⁵⁰⁶.

Однак слід зауважити, що більшість була арештована впродовж останньої декади листопада. Аналіз «типових» справ, наведених у бюлетені, свідчить, що 702 члени правління, 311 голів колгоспів і 610 рахівників, бригадирів та інших керівних працівників були обвинувачені або в саботажі хлібозаготівлі, або в приховуванні чи «розбазарюванні» зерна. Але при детальному ознайомленні з обставинами «типових» справ простежується намагання керівних працівників колгоспів та колгоспників забезпечити мінімальні запаси продовольства для виживання⁵⁰⁷.

Доказами організації злочину геноциду українців також є зазначені документи (підготовлені Й. Сталіним і В. Молотовим): постанова ЦК КП(б)У «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. (відповідно до якої надавався дозвіл на конфіскацію в рахунок хлібозаготівель усього наявного зерна і накладення натуральних штрафів іншими продуктами)⁵⁰⁸; постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп» від 18 листопада 1932 р. зобов'язувала органи ДПУ посилити каральні акції проти українців під час «хлібозаготівель»⁵⁰⁹; постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. «Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах» (підписали В. Чубар, В. Легкий), якою затверджувалася однойменна Інструкція з переліком репресивних заходів до колгоспів, занесених на «чорну дошку», а також зобов'язанням перевірки й очищення колгоспів від контрреволюційних елементів. Інструкція надавала право

⁵⁰⁶ *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упоряд. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 604 с. С.493.*

⁵⁰⁷ *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упоряд. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 604 с. С.357–420.*

⁵⁰⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 237. Арк. 207–216.

⁵⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.16. Спр. 9. Арк. 59–61.

занесення колгоспів на «чорну дошку» облвиконкомам⁵¹⁰. Згаданими документами було розпочато процес запровадження режиму «чорних дощок»⁵¹¹.

«Робота» із занесеними на «чорну дошку» колгоспами, селами та сільрадами перебувала під особливим контролем партійної і радянської влади. Спеціальні уповноважені всіх рівнів (від району до центру) звітували конкретними показниками: чи розпочато репресії, який їхній перебіг, як змінилися кількісні показники надходження хліба державі після застосування «чорної дошки»⁵¹².

Узаконений режим «чорних дощок» швидко набув масового застосування в усіх областях УСРР. Попри те, що право заносити на «чорну дошку» на місцях було надано облвиконкомам, такі рішення, як і раніше, ухвалювали райпарткоми та райвиконкоми. Зокрема, 29 листопада на бюро Михайлівського райкому партії було ухвалене рішення про занесення на «чорну дошку» п'яти колгоспів⁵¹³.

Різноманітні довідки, інформації, матеріали уповноважених з «хлібозаготівельного фронту», що надходили до ЦК КП(б)У, а також надруковані в районній пресі ухвали про занесення на «чорну дошку» свідчать про масовість таких покарань на території УСРР.

6 грудня 1932 р. В. Чубар і С. Косіор підписали спільну постанову РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». На виконання цієї постанови були показово покарані 6 сіл⁵¹⁴.

⁵¹⁰ Держархів Кіровоградської обл. Ф.П-68. Оп.1. Спр.328. Арк.73.

⁵¹¹ Серед багатьох засобів, використаних для знищення хліборобів-українців, була й така репресія, як занесення на «чорну дошку». У 1932 р. «чорні дошки» було перетворено на жорстокий репресивний елемент механізму Голодомору. Разом з іншими чинниками «чорні дошки» забезпечили втілення задуму комуністичного тоталітарного режиму знищити будь-які прояви національного руху й упокорити тих українців, хто вижив; режим «чорних дощок» поєднав у собі психологічний терор, примусове позбавлення українців продуктів харчування, адміністративну і соціально-економічну ізоляцію територіально-адміністративних одиниць (районів, областей), населених пунктів, окремих колгоспів і селянських дворів.

⁵¹² ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5285. Арк. 89.

⁵¹³ Держархів Запорізької обл. Ф. 217. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 43.

⁵¹⁴ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 6. Спр. 238. Арк. 38, 53–54.

Щодо тих, хто потрапляв на «чорну дошку», передбачалося застосування низки адміністративних покарань: термінове припинення завезення товарів і вивезення з магазинів усіх наявних товарів, повне припинення кооперативної, державної та колгоспної торгівлі до стовідсоткового виконання хлібозаготівлі, дотермінове стягнення фінансових зобов'язань (тобто позбавлення українців останніх наявних грошей) та очищення колгоспів від так званих контрреволюційних елементів⁵¹⁵. До цих заходів у 1932–1933 рр. додатково запроваджували блокування населених пунктів загонами міліції та частинами РСЧА⁵¹⁶. У селах, де не залишалося живих людей, вивішували чорний прапор, зокрема і як пересторогу для людей, котрі випадково тут опинялися. Це був один із жахливих способів приховати правду. Репресія занесення на «чорну дошку» була ще одним злочинним елементом механізму Голодомору-геноциду.

Антилюдський характер режиму підтвердила доповідна записка Ворошиловського міськкому партії першому секретарю Донецького обкому КП(б)У С. Саркісову «Про колгосп в с. Городище, занесений на «чорну дошку» (4 січня 1933), де зазначено, що за 2 місяці перебування колгоспу на чорній дошці держава отримала 373 ц зерна (5,6% річного плану), у тому числі, стягненого із садіб і незаконно отриманого – 63 ц; закрито торгіві мережі й встановлено закриту, за списком, видачу товарів у вугільному та радгоспному робкомах; знято з постачання 1 020 членів родин колгоспників й одноосібників; вигнано з колгоспу групи у складі 58 людей за підтримки більшості; виселено 43 «куркульські» родини з району; віддано під суд правління колгоспу; знято та здано у хлібозатівлю посівного фонду в розмірі 356 ц; накладено штрафів м'ясом у розмірі 15-місячної норми; відібрано в

⁵¹⁵ Телеграма облоргбюро КП(б)У до секретарів РПК та голів райвиконкомів про застосування до окремих колгоспів репресивних заходів за невиконання планів хлібозаготівлі. *Голодомор на Чернігівщині : влада і народ. Збірник документів / Відп. ред. Р. Воробей. Чернігів : Вид-во КП Чернігівські обереги, 2008. С.114.*

⁵¹⁶ Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про застосування репресій до колгоспників та одноосібників за невиконання плану хлібозаготівлі. *Голодомор на Чернігівщині : влада і народ. Збірник документів / Відп. ред. Р. Воробей. Чернігів : Вид-во КП Чернігівські обереги, 2008. С.115.*

порядку репресії та передано для продовольчої бази вугільникам 1 300 га колгоспної землі; звільнено 150 осіб⁵¹⁷.

Фактично створювалися умови для повного свавілля з боку хлібозаготівельних бригад під час подвірних обшуків і вилучення зернових та інших харчових продуктів.

Наведений у постанові від 18 листопада 1932 р. список репресій не був сталим і стрімко доповнювався. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 5 грудня 1932 р. було дозволено продаж майна колгоспів та колгоспників як спосіб дотермінового стягнення заборгованостей у колгоспах, занесених на «чорну дошку»⁵¹⁸. Рекомендуючи застосовувати таке покарання, комуністичний режим нехтував правом особистої власності на майно, нехай і об'єднане в колективному господарюванні, узурпував собі право ним розпоряджатися. Стягнення передбачали цілий комплекс не лише вилучень збіжжя, а й застосування інших податків і зборів: повного виконання сільськогосподарського податку, планів реалізації державної грошової позики, погашення попередніх кредитних боргів та насінневих позик, накладених штрафів за невиконання планів хлібо- чи м'ясозаготівлі тощо. Грошова заборгованість колгоспу також розподілялася на кожен колгоспний двір⁵¹⁹. Після стягнення всіх боргів та зобов'язань люди залишалися без засобів до існування. Контролювали виконання репресивних заходів уповноважені, які долучалися до розпродажу та розкрадання майна селянських господарств.

Архівні джерела та спогади очевидців свідчать про різноманітні види тиску, спрямовані на створення умов, несумісних із життям, у населених пунктах, занесених на «чорну дошку»: виставлення варти навколо села, що не дозволяла як виїзд, так і в'їзд; вилучення та конфіскація всього майна і особливо цілковите вилучення в заблокованого населення всіх продуктів харчування; переслідування «контрреволюційних елементів»; безперервну діяльність судово-слідчих бригад;

⁵¹⁷ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 6339. Арк. 176–178.

⁵¹⁸ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 6. Спр. 238. Арк. 38.

⁵¹⁹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5256. Арк. 72.

постійні подвірні обшуки «прихованого» хліба; стягнення натуральних штрафів. Села, що потрапили на «чорну дошку», фактично перебували у стані блокади, що прирікало мешканців на тортури голодної смерті.

З часом також розширився і перелік формальних підстав для застосування «чорної дошки», залежно від сільськогосподарської спеціалізації регіону. Наприклад, це міг бути зрив плану картоплезаготівлі чи цукрового буряку в районах, де вирощування зернових не було основою господарювання. Невиконання планів м'ясозаготівлі, заготівлі льону, конопель, тютюну, сінозаготівлі, незадовільне формування насінневих фондів чи невиконання збору мірчука, «саботування» сезонних робіт (осінньої / весняної сівби, зяблевої оранки), мобілізації коштів – усе це ставало причинами застосування репресії занесення на «чорну дошку». Зрештою причина занесення на «чорну дошку» була неважливою, адже політика комуністичного режиму спрямовувалася на знищення критичної кількості українців та упокорення тих, хто вижив.

21 листопада 1932 р. В. Молотов разом із В. Чубарем, В. Строгановим і М. Калмановичем підписали телеграму Й. Сталіну з пропозицією надати спецкомісії ЦК КП(б)У право ухвалення вироків із вищою мірою покарання – розстрілом. Постановою політбюро ЦК ВКП(б) «Про створення в УСРР спеціальної комісії для ухвали смертних вироків» від 22 листопада 1932 р. спеціальна комісія у складі С. Косіора, С. Реденса, А. Кисельова була створена на період «хлібозаготівель» із правом остаточно ухвалювати рішення про вищу міру покарання.

Із рішення бюро Харківського обкому КП(б)У від 7 листопада 1932 р. (витяг з протоколу № 12 від 20 листопада 1932 р.) щодо заходів з виконання плану хлібозаготівель у Сахновщинському і Балаклійському районах дізнаємося про відрядження до районів комісій з повноваженнями віддавати під суд: «[...] цими

сесіями розглянути усі справи про хлібозаготівлі і у п'ятиденний термін розглянути не менше, ніж по 10 справ з опублікуванням вироків у пресі»⁵²⁰.

Підтвердження відверто злочинних дій комуністів заходимо в доповідній записці голови ГПУ УРСР від 22 листопада 1932 р., адресованій генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору. Він інформує партійного очільника про заплановану «масову операцію з нанесення оперативного удару по класовому ворогу». Ця операція охопила 243 райони України. Були мобілізовані всі ресурси чекістського апарату, щоб виявити контрреволюційні центри організації саботажу та зриву хлібозаготівель, їхнє керівництво й «куркульсько-петлюрівське повстанське підпілля». За результатами підготовчих заходів в Україні чекісти повинні ліквідувати 436 групових агентурних розробок, до складу яких входило 2 117 фігурантів, а також 1 308 одинаків, тобто сумарно 3 425 осіб⁵²¹.

Після постанови політбюро ЦК КП(б)У про заходи з ліквідації саботажу хлібозаготівель від 5 грудня 1932 р. щодо утворення в кожній області України комісій у складі першого секретаря обкому партії, представника облКК, начальника обласного відділу ГПУ УСРР, обласного прокурора для ухвалення в позасудовому розгляді вироків, зокрема й розстрільних, українці, окрім постійного психологічного тиску, відчували катастрофічну безвихідь.

Складником механізму здійснення злочину геноциду на низовому рівні були буксирні бригади, які створювалися за рішеннями партійно-радянських органів. Бригадирами буксирних бригад призначали члена президії сільради, голову або заступника голови колгоспу. Для контролю за буксирним бригадами створювалася «трійка» у складі голови сільради, секретаря парторганізації та уповноваженого райкому КП(б)У. У листопаді 1932 р. комісія В. Молотова запровадила систему спеціальних бригад зі складу сільського активу (комнезамівців, комсомольців, членів

⁵²⁰ Держархів Харківської обл. Ф. П-2. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 131.

⁵²¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 25. Спр. 3. Арк. 73–100.

сілярд і правлінь колгоспів), які очолювали працівники ГПУ УСРР. Під час проведення районних «штурмових декад» за бригадою закріплювалося 50–70 українських господарств для вилучення продовольства. У 1932–1933 рр. з метою незаконної конфіскації зерна та інших продуктів харчування, буксирні бригади масово проводили подвірні обшуки, що супроводжувалися насильством, приниженням людської гідності, знищенням приготовленої їжі, відбиранням одягу, взуття, реманенту.

Назву буксирних бригади отримали, оскільки, за трактуванням партійної номенклатури, «брали відстаючих на “громадський буксир”». У роки Голодомору-геноциду вони чинили психологічне та фізичне насильство, застосовували тортури й катування. Їх координацією займався Всеукраїнський штаб буксирних бригад, що був створений на початку колективізації. Упродовж 1932 р. буксирні бригади проводили «штурмові декади» хлібозаготівлі. Люди прозвали їх «трясунами», «червоною мітлою», «довгоносиками» – за щупи, якими вони шукали приховане збіжжя та інші продукти харчування. Для пошуку зерна буксирні бригади використовували спеціально виготовлені для них знаряддя – сталеві прутитовщиною в 1,5–2 см і довжиною в 1,5–3 м, з ручкою на одному кінці та гострим наконечником або чимось на зразок свердла – на іншому. Кожна бригада мала «спеціаліста» з пошуку зерна. Обов’язково шукали в хаті, на горищі, у коморі, stodolі, свинарнику, клуні та інших житлових і нежитлових приміщеннях. Вимірювали піч, щоб з’ясувати, чи можна там приховати зерно; «вистукували» підлогу, «витоптували» двір. Відчуваючи повну безкарність, викидали збіжжя на землю, розтоптували його ногами та дивилися, як голодні українські селяни навколішки виколупували його з землі.

Уповноважені в цих пошуках відігравали чи не основну організаторську роль. Вони не лише контролювали дії бригади, а й ініціювали і спрямовували жорстокість членів буксирних бригад на українських трударів. Члени бригад слухняно

виконували ці вказівки, оскільки для них уповноважений був не лише начальником, представником партійного органу, а й особою, яку наділили надзвичайними правами. Вони відчували, що їхні долі теж залежать від примх цієї особи: «Згодом прибув до нас уповноважений Лободін. Із чужих країв чоловік. Ото ходили ми з ним як комсомольці по дворах, шукати хліб для додаткового вивезення він нас заставляв»⁵²².

Авторкою було проаналізували 250 спогадів очевидців Голодомору. Ключовими словами свідчень були «страх», «жах»; люди пам'ятали прізвища, імена кривдників; активістів асоціювали із «сатаною», «звіром». Зокрема, Марфа Бондаренко (село Лисенки) згадувала, що «<...> влада організувала бригади, які ходили по дворах і забирали все. Михайло Черевко (1918 р. н., село Перегонівка), розповідав, як «активісти ходили по хатах і забирали все. Коли прийшли до нас, дідусь сказав: «Моліться Богу, хай відведе сатану», – і стали читати молитву. Хліба тоді не знайшли, а якби знайшли – подумати страшно»⁵²³.

Любов Калашник (1926 р. н., село Гайове) з жахом пригадувала, що «активісти шукали: під дітьми, під іконами, фотографії знімали, все догори дном ставили – звірі»⁵²⁴. Єлизавета Байрак (1916 р. н., село Мотрине) з острахом згадувала, що «наша мама видовбала ямку в печі й замазала там трохи жита. Та активісти й там знайшли й вигребли. Ходили ж із гаками, кляті. Правда. Вони теж померли»⁵²⁵. Неоніла Голубицька (1911 р. н., село Солошине) розповідала, що «урожай був, але ж

⁵²² *Голодомор 1932–1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців* / Упоряд. Ф. Г. Турченко, І. М. Шугальова, О. О. Стадніченко, В. Г. Ткаченко, О. М. Ігнатуша. Запоріжжя: Дике поле, 2010. С. 24.

⁵²³ *Трагічні сторінки моєї Вітчизни: голод 1932–1933 років у Кобеляцькому районі на Полтавщині: спогади, списки померлих / записи провів В. Голяник. Вид. 3-тє, допов. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. С. 44.*

⁵²⁴ *Трагічні сторінки моєї Вітчизни: голод 1932–1933 років у Кобеляцькому районі на Полтавщині: спогади, списки померлих / записи провів В. Голяник. Вид. 3-тє, допов. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. С. 52.*

⁵²⁵ *Трагічні сторінки моєї Вітчизни: голод 1932–1933 років у Кобеляцькому районі на Полтавщині: спогади, списки померлих / записи провів В. Голяник. Вид. 3-тє, допов. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. С. 53.*

усе забрали. Уповноважений виступив і сказав: «По трупах підемо, а колгоспи створимо!». Так і зробили. Хто пішов зразу, в того нічого не забрали, а хто не хотів, того обібрали і засудили»⁵²⁶. Олександр Мороз (1924 р. н., село Шенгури) згадував: «Голодувати почали у 1932 році. Хліба хоч і заховали, але взяти не мали змоги. Активісти налітали зненацька і штрикали піками куди попало»⁵²⁷. Федір Герасименко (1921 р. н., село Просяниківка) пригадував, як «зі старшим братом назбирали мишію, а «буксирам» потрібен був хліб. Кукурудзу знайшли і забрали. І ото ми товкли той мишій і їли»⁵²⁸. Шабельников (1919 р. н., село Шабельник) згадував, що «дуже хотів їсти, бо в 1932 році забрали все: буряки, картоплю, квасолу, зерно. Одне слово, все, що мали. Навіть бригада називалась «Січнева хлібозаготівля». Була у нас корова, яку активісти хотіли забрати, але я заховав ключі від сараю і не віддав, хоч як мене не били. У сусідів лежала паралізована бабуся, так вони її товкли, щоб віддала золото»⁵²⁹. Марія Коваленко (1924 р. н., села Сергіївка Прилуцького району Чернігівської області): «А в цей час по селу шастали буксирні бригади, які витрушували останнє, прирікаючи сім'ю на голодну смерть»⁵³⁰. Тетяна Дудко, учениця Котюжанської школи Мурованокуриловецького району Вінницької області: «“Вповноважені”, як бабця їх називала, прийшли й наказали батькові вивезти хліб на станцію Котюжани. Батько вивіз хліб, а за нього отримав тільки довідки. Коли ті «вповноважені» знов прийшли, батько їм показав довідку, що хліб

⁵²⁶ *Трагічні сторінки моєї Вітчизни: голод 1932–1933 років у Кобеляцькому районі на Полтавщині: спогади, списки померлих / записи провів В. Голяник. Вид. 3-тє, допов. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. С. 56.*

⁵²⁷ *Трагічні сторінки моєї Вітчизни: голод 1932–1933 років у Кобеляцькому районі на Полтавщині: спогади, списки померлих / записи провів В. Голяник. Вид. 3-тє, допов. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. С. 77.*

⁵²⁸ *Трагічні сторінки моєї Вітчизни: голод 1932–1933 років у Кобеляцькому районі на Полтавщині: спогади, списки померлих / записи провів В. Голяник. Вид. 3-тє, допов. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. С. 78.*

⁵²⁹ *Трагічні сторінки моєї Вітчизни: голод 1932–1933 років у Кобеляцькому районі на Полтавщині: спогади, списки померлих / записи провів В. Голяник. Вид. 3-тє, допов. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. С. 91–92.*

⁵³⁰ *Український голодомор: факти, наслідки, дослідження: свідчення очевидців зібрані студентами. 4-е вид. доп. і перероб. / укл.: В. К. Швець. Ніжин: ПП Лисенко, 2008. С. 83.*

здано. Але вони почали шукати хліба. Знайшли на печі трошки жита, яке засохло, щоб потім змолоти його на муку. А на тому житі на печі сиділи моя майбутня бабця, її сестричка молодша і ще маленький трирічний братик. «Вповноважений» їх розсунув по кутках, а жито закріб у мішок. І ще було в куточку трошки квасолі зв'язано в хустинці. Все це забрали і пішли, в хаті залишився голод. А незабаром прийшла смерть...»⁵³¹. Павло Балац із села Колибабинці: «Одного разу приходять «бригада» і чогось кричить до тата. Через деякий час не стало коня. Я дізнався, що завели коня в колектив, потім знову прийшла «бригада» – вигнали овець, п'ять чи шість, і два дядьки відв'язали корову і телицю та повели в колектив. Мама плакали, ми, менші, плакали, що ж будемо робити, поздыхаємо – то ж десять ротів! Ніхто на це уваги не звертав, навпаки, обзивали куркульнею і погрожували виселкою»⁵³². «Та найстрашніше для нас сталося в грудні, чи може, на початку січня. З'явилася «бригада», кілька підвід під'їжджають до хати. Ми з братом сиділи на лежанці. Злі виконавці взяли скриню і понесли на підводу. Лавку, мисника, на якому полумиски стояли, також понесли надвір. Ліжка в нас не було, чотири чи п'ять широких дошок – це називався піл, споруджений замість ліжка, на ньому лежали подушки, свити, кожухи. Все це підхопили виконавці і понесли на підводу. Та ось один із них побрав брата і мене за руки і в самих одних полотняних сорочках, штанях, босоніж вивів з хати на дорогу, не сказав, куди йти. Чулися вигуки: “Хто посміє прийняти цих шмаркачів, той буде покараний”»⁵³³. Микита Чернявський (1920 р. н., народився в селі Смолянинове Луганської області) згадував, що «бригада активістів, очолювана Мишком Ворошиловим, глибокої осені їхала по індивідуальських дворах, заглядала на горища і підмітала все, що вважала за потрібне, на свій розсуд»⁵³⁴. Іван

⁵³¹ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. С. 95.

⁵³² Дорош М. Зламани колоски. Публіцистика. Документи. Вінниця: Велес, 2003. С. 67.

⁵³³ Дорош М. Зламани колоски. Публіцистика. Документи. Вінниця: Велес, 2003. С. 67.

⁵³⁴ Бледнов С. Ф. Голодомор в Донбасі (1932–1933 рр.): авторський роздум, свідчення, документи. Донецьк: Донбас, 2008. С. 130.

Антонович Виприцький (1928 р. н., село Гнідинці Варвинського району Чернігівської області) розповідав: «Я пам'ятаю, коли сидів на печі, то бачив, як до нас заходили активісти, забирали все, що було в хазяйстві, навіть останню квасолю, що стояла у горщику під лавою. І так ходили по всіх хатах. Забирали навіть те, що не зварилось чи не спеклось ще в печі, ходили з великими шампурами, якими прохромлювали, підривали землю, щоб перевірити, чи не закопали щось»⁵³⁵. «Люди помирали прямо на дорозі. Їх ховали у викопаній раніше ямі. Одного разу я їхав з батьком і бачив, як чоловік ще був живий, його тягли до ями, а він говорив: «Дайте мені хоч шматочок хліба, я сам дійду». Це було дуже жахливо»⁵³⁶. Павло Яременко (1926 р. н., село Лосинівка) згадував: «В роки голодомору в Лосинівці був хороший урожай зернових, але за наказом вищих керівних органів були прислані люди, які відбирали у людей все зерно. Пам'ятаю чоловіка по йменню Хома, який проводив обшуки по дворах і забирал не тільки той хліб, що був у коморах, а навіть вузлики насіння, які зберігались на печі для майбутнього посіву»⁵³⁷. Ганна Скалацька (1925 р. н., село Гарманщина) розповідала: «Пам'ятаю, що їсти нічого не було, особливо зимою. Місцевий уряд організував «ударну» бригаду. Вони ходили та забирали все, що в кого залишилось»⁵³⁸. Пелагея Носко розповідала, що: «мали землю, пасіку, корову, воли, коні. В 1927 році родина перейшла до нової хати, але прожили вони там не довго. Одного жовтневого дня 1932 року до хати прийшли партійні та комсомольські активісти. Забрали все, що було, навіть взуття, в якому ходили члени

⁵³⁵ *Український голодомор: факти, наслідки, дослідження*: свідчення очевидців зібрані студентами. 4-е вид. доп. і перероб. / укл.: В. К. Швець. Ніжин: ПП Лисенко, 2008. С. 21.

⁵³⁶ *Український голодомор: факти, наслідки, дослідження*: свідчення очевидців зібрані студентами. 4-е вид. доп. і перероб. / укл.: В. К. Швець. Ніжин: ПП Лисенко, 2008. С. 22.

⁵³⁷ *Український голодомор: факти, наслідки, дослідження*: свідчення очевидців зібрані студентами. 4-е вид. доп. і перероб. / укл.: В. К. Швець. Ніжин: ПП Лисенко, 2008. С. 114.

⁵³⁸ *Український голодомор: факти, наслідки, дослідження*: свідчення очевидців зібрані студентами. 4-е вид. доп. і перероб. / укл.: В. К. Швець. Ніжин: ПП Лисенко, 2008. С. 115.

родини. Потім всю сім'ю вигнали з хати, а батька заарештували і вислали на Соловки. Більше його ніхто не бачив і не знає, де його могила»⁵³⁹.

У ході дослідження проаналізовано 76 випадків психологічного та 102 – фізичного насильства з боку буксирних бригад стосовно українців, виокремлено найжорстокіші випадки застосування тортур і катувань. Багато прикладів безчинств та звірств членів буксирних бригад наводять С. Горобець і С. Бутко. Так, у селі Івашківка (нині Городнянський район Чернігівської області) 25 грудня 1932 р. місцева бригада, стягуючи «натуральні штрафи» та проводячи обшуки, застосувала психологічне й фізичне насильство, як-от: погрози, залякування, «викручування рук». Наприклад, один із її активістів С. Куліда дістав револьвер і «направив у рот Седневець» (60-річна сільська мешканка), інші члени бригади викручували їй руки. Кінцевою метою свавілля було привласнення 181 карбованця. Частими були випадки, коли селян виводили на вулицю у спідній сорочці, босоніж та погрожували розстрілом у разі нездачі хліба⁵⁴⁰.

В інформації про незаконні дії сільських рад під час хлібозаготівлі в Арбузинському районі зазначалося, що буксирні бригади, викликаючи до себе одноосібників через невиконання контрактаційних договорів, били останніх, ставили до стінки та інсценували розстріли, замикали в сараї. Був випадок, коли члени бригади облили гасом kota, підпалили його та кинули в камеру до заарештованих, де було 30 осіб, серед яких жінки і діти. Один із них, Харитонов, примушував арештованих жінок до співжиття, обіцяючи звільнити від здачі хліба, погрожував згвалтувати викликаних жінок, привласнюючи продукти інших⁵⁴¹.

В обвинувальному акті у справі порушення законності в Арбузинському районі Одеської області наводяться приклади репресивного інструментарію: масові

⁵³⁹ *Український голодомор: факти, наслідки, дослідження*: свідчення очевидців зібрані студентами. 4-е вид. доп. і перероб. / укл.: В. К. Швець. Ніжин: ПП Лисенко, 2008. С. 128.

⁵⁴⁰ Горобець С., Бутко С. *Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину*. Чернігів : Десна Поліграф, 2016. С. 138.

⁵⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 69251-фп. Т. 4. Арк. 16–17.

арешти, під час яких для заарештованих створювали важкі умови утримання. Наприклад, знаходили невелике неопалюване приміщення, наповнювали його людьми, змушуючи арештованих стояти, щоб у них «почали пухнути ноги». Також рекомендувалося використовувати метод «конвеєрного» допиту кількома уповноваженими, у процесі якого допитуваний весь час перебував на ногах⁵⁴².

У вдови М. Слободянок із с. Вишківці Немирівського району «активісти» відібрали останні продукти, а на питання жінки: «Що ж їй з дітьми взимку їсти?», очманілі від свавілля, відповіли: «Будете різати своїх дітей і їсти»⁵⁴³.

28 грудня 1931 р. в іншому складі вже згадана буксирна бригада на чолі з головою сільради Барабашем та вже знайомим С. Кулідюю, перебуваючи у селянина Потапенка, «при допиті дітей палаючими сірниками палили дітям ніс, підкладали пальці дітей під дошку, тиснули останню, влаштовуючи дітям торттури». Описані катування завдавали дітям нестерпного болю. Ці нелюди застосовували торттури й до дорослих, вони підвішували їх, припікали пальці й тіло палаючими свічками, сірниками; топили піч у хаті, закривали трубу, напускаючи диму, та горлали через двері: «Хліб давайте, інакше удушимо вас»⁵⁴⁴.

Українець Гилько Красноперий, 67 років, середняк, пояснював, що його викликали в штаб і, коли він з'явився, з нього почали знущатися – «дьоргали його за бороду, а потім сірниками підсмалювали йому бороду». Українка Олександра Губаль, біднячка, свідчила: попри те, що вона виконала все, що їй належало по хлібозаготівлі, до неї з'явилася бригада в особах Верхмилера і Кирила Ткачука, які забрали в неї весь хліб. А коли вона стала домагатися, аби їй повернули, її почали «ругати матом, угрожали розборкою хати, крім того, над нею знущались, піднімали

⁵⁴² ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 69251-фп. Т. 7. Арк. 136–153.

⁵⁴³ Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство: репресії «буксирних» бригад на Поділлі у 1929–1933 рр. *Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського*. Серія: Історія. 2019. Вип. 27. С. 67–74. С. 71.

⁵⁴⁴ Горобець С., Бутко С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 184 с. С. 138.

на ній плаття при тут же сидівших її дітях. А одного разу визвали її в штаб і там погрожували облили керосином, запалити та вивезти за село»⁵⁴⁵.

Часто тортури й катування закінчувалися вбивством українців. У с. Рижики, неподалік Чернігова (нині – Хмільницька сільська рада), наприкінці травня 1933 р. сільські активісти затримали сім одноосібників-бідняків, підозрюваних у викопуванні картоплі та буряку, п'ятьох із них по-звірячому вбили, лише двом вдалося втекти, проте і їх затримали та стратили⁵⁴⁶.

Найнезахищенішими від «бригадирів» були жінки, навіть заміжні. Варто зауважити, що домагання заміжніх жінок не було притаманним українському традиційному суспільству. Так, у селі Козероги заступник голови сільради силою змушував заміжню дочку бригадира С. Кирієнка «мешкати з ним», коли її чоловік, що був із «розкуркулених», працював на цегельному заводі в Чернігові. Приходив уночі, вимагаючи горілку та смажену рибу, а заміжній жінці казав: «Якщо не будеш жити зі мною – зітру з лиця землі батька, матір і відберу все майно»⁵⁴⁷.

Із заяви Г. Позивая до голови Зінов'євської міськради від 28 грудня дізнаємося: «16 грудня до моєї матері прийшов якийсь представник і каже: «Віддай решета». На відмову відповів залякуваннями, після чого забрав решета. У грудні босу і роздягнену жінку повезли у сільраду, де кинули її у холодний погріб, у якому вона сиділа дві доби». Подальша доля жінки невідома⁵⁴⁸.

Психологічне насильство з боку «буксирників» полягало в системному цькуванні людей, котрі не виконали хлібозаготівельний план. Українцям обмащували хати дьогтем, писали на стінах «ворог народу», перевозили селом у діжках «порушників», вивозили родини з малими дітьми за межі району⁵⁴⁹. Людей

⁵⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 117. Арк. 445–460.

⁵⁴⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-616. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 213–214.

⁵⁴⁷ Горобець С., Бутко С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. С. 141–142.

⁵⁴⁸ Держархів Кіровоградської обл. Ф. Р-242. Оп. 2. Спр. 144. Арк. 3.

⁵⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 69251-фп. Т. 7. Арк. 136–153. Арк. 141.

похилого віку «активісти» пропонували «переварити на мило», дітей – «потопити». «Хлібозаготівельники» селян-власників часто ідентифікували як «бандитів» та наголошували на «батрацькій» ненависті до них⁵⁵⁰.

Діяльність буксирних бригад відрізнялася ненавистю до людей, цинізмом, презирливим ставленням, жорстокістю тощо. Місцеві бригади, стягуючи «натуральні штрафи» та проводячи обшуки, застосували психологічне й фізичне насильство, як-от: погрози, залякування, «викручування рук». Часто стосовно українців застосовували «тортури вогнем»: припікали пальці й тіло палаючими свічками, сірниками тощо⁵⁵¹. Проте могли й відразу вбивати⁵⁵².

Публічне руйнування осель, клунь за невиконання хлібозаготівлі, м'ясозаготівлі, сільгосподатку стало звичним явищем в українських селах. Виснажених важкою працею українських селян зачиняли в підвалах, льохах. Плач жінок часто переходив у стогін та «нелюдське завивання»⁵⁵³.

Отже, «війна за хліб» насправді була війною проти українців, у якій буксирні бригади виявилися каральними злочинними угрупованнями та інструментами вчинення злочину геноциду 1932–1933 рр. Доведено, що буксирні бригади свавільно використовували психологічне та фізичне насильство, катування й тортури. Це дає підстави кваліфікувати їх як каральні угруповання й головне знаряддя вчинення Голодомору-геноциду українців. Під час формування складу буксирних бригад партійні очільники робили ставку на «неосвічених», асоціальних, схильних до насильства, агресії громадян, котрі влаштовували справжній «терор голодом», проводячи планові та «децентралізовані» заготівлі в селах.

Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області передбачала, що поряд із

⁵⁵⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. П. 2. Оп. 2. Спр. 842. Арк. 18–20. Арк. 18.

⁵⁵¹ Горобець С., Бутко С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину. Чернігів : Десна Поліграф, 2016. С. 138.

⁵⁵² Держархів Чернігівської обл. Ф. П-616. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 213–214.

⁵⁵³ Подкур Р. За повідомленнями радянських спецслужб. Київ : Рідний край, 2000. 238 с. С. 71.

завершенням заготівлі зерна, соняшнику та льону до січня-лютого 1933 р., особлива увага буде звернена на «контрреволюційні елементи» (куркулів, колишніх офіцерів, петлюрівців та ін.). Більшовики збиралися їх викорінювати шляхом арештів, ув'язнень у концтаборах, застосування найвищої міри покарання. Найсуворішого покарання заслуговували «саботажники хлібозаготівель із партквитком у кишені» – 5–10 років у концтаборах або розстріл⁵⁵⁴. Згаданою постановою регламентувалося: по-перше, у стислі терміни виселити найбільших контрреволюціонерів і саботажників до північних областей СРСР, замінивши їх на «старанних колгоспників-червоноармійців», яким слід передати землі, інвентар і худобу; по-друге, арештованих комуністів-зрадників засудити до 10–15 років концтаборів; по-третє, запропонувати ЦК КП(б)У та РНК України зосередитися на правильному проведенні українізації, здійснюючи системний партійний контроль за цим; по-четверте, звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, маючи на меті ретельний відбір і правильне виховання «українських більшовицьких кадрів»⁵⁵⁵ шляхом їх русифікації.

21 грудня 1932 р. було затверджено постанову політбюро ЦК КП(б)У обкомам і райпарткомам, де зазначалося, що «повне виконання плану хлібозаготівель колгоспами і МТС є їхнім основним завданням, якому має бути підпорядковане виконання всіх інших завдань у колгоспах і, зокрема, завдань зі створення різного роду колгоспних натуральних фондів: насінневого, фуражного, продовольчого та ін.» і заборонялося будь-яке витрачання усіх цих фондів, наказувалося організувати перевірку їхніх розмірів, а також дозволялося перераховувати їх у фонд хлібозаготівлі, зокрема й вивезення колгоспних насінневих фондів, останніх – за санкціями облвиконкомів⁵⁵⁶. З урожаю 1932 р. в Україні було вилучено 52,3%

⁵⁵⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5243. Арк. 234–238.

⁵⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5243. Арк. 238.

⁵⁵⁶ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 6. Спр. 238. Арк. 177.

валового збору зерна. У 1932 р. на зовнішній ринок СРСР надійшло 107,9 млн пудів (1 767 455 тонн) хліба.

27 грудня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили спільну постанову «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів». 31 грудня 1932 р. аналогічну постанову ухвалили ВУЦВК і РНК УСРР⁵⁵⁷. Запровадження паспортного режиму в 1932 р. обмежило вільне пересування українців з сільської місцевості. Така заборона свідомо позбавляла голодуючих людей можливості придбати продукти за межами території, де лютував голод, і прирікала їх на смерть. До жодного іншого адміністративного регіону СРСР чи республіки подібного рішення не було застосовано.

Судові органи, використовуючи статтю 58 Кримінального кодексу УСРР, поза чергою розглядали справи з невиконання «хлібозаготівельних» планів, часто безпосередньо в селах з метою залякування колгоспників, середняків, бідняків. Арешти керівного апарату колгоспів здійснювалися ГПУ УСРР за погодженням вищого партійного керівництва УСРР.

29 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення надіслати обкомам і райпарткомам постанову (додаток до протоколу № 96 від 29 грудня 1932 р.) про термінове вивезення всіх наявних натуральних фондів із колгоспів, що не виконали плану хлібозаготівлі, негайно мобілізуючи для цього перевізні засоби, живу тягову силу, автотранспорт і трактори. Будь-яку затримку з вивезенням цих фондів ЦК розглядало як саботаж хлібозаготівлі з боку районного керівництва з погрозою застосування відповідних заходів⁵⁵⁸. Того ж дня на засіданні вище партійне керівництво УСРР ухвалило такі рішення: 1) про поширення на Дніпропетровську область заходів, ужитих стосовно Одеської області (вислання 700 родин із 20-25 сіл відсталих у хлібозаготівлі районів, укладання списку до 50 осіб, виключених з партії,

⁵⁵⁷ Вронська Т. В., Кульчицький С. В. Радянська паспортна система. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 33–43.

⁵⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 238. Арк. 182.

для негайного виселення в концтабори тощо); 2) про посилення репресій щодо злісних нездавачів хліба серед одноосібників; про судові справи, яким, зокрема, встановлювалося створення підготовчої прокурорської трійки у складі Полякова, Ахматова і Берновського для попереднього розгляду пов'язаних із хлібозаготівлями кримінальних справ, що направлялися до Комісії ЦК; 4) про факти перекручень та хуліганства з боку осіб, направлених на хлібозаготівлі (створювалася комісія у складі Хатаєвича, Карлсона й Кисельова, яка мала вибрати 4-5 кримінальних справ, провести їх через суд і опублікувати інформацію в усіх районних газетах); 5) про рапорт Вінниччини щодо закінчення плану хлібозаготівлі, опублікований у газеті «Комуніст» від 29 грудня 1932 р.: «надіслати Вінницькому обкому таку телеграму: «Ваш рапорт вважаємо неправильним та завчасним, а вміщення його в «Комуністі» без відома ЦК – помилковим [...]»⁵⁵⁹. Остання ситуація була зумовлена бажанням секретаря Вінницького обкому КП(б)У В.Чернявського прозвітувати про виконання хлібозаготівельного плану. Плани із заготівлі інших видів продовольства (м'яса, молока та ін.) залишилися не виконаними. Це викликало осуд республіканського партійного керівництво, оскільки Кремль вимагав від УСРР поставки всього спектру продовольства.

Отже, діяльність голови РНК СРСР В. Молотова як уповноваженого Й. Сталіна стала одним із чинників Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Вона спрямовувалася на безумовне виконання плану хлібозаготівлі, окресленого й затвердженого політбюро ЦК ВКП(б). Отримавши надзвичайні повноваження особисто від Й. Сталіна та підпорядкованого йому політбюро ЦК ВКП(б), він наприкінці жовтня 1932 р. фактично зосередив партійно-радянське управління радянською Україною у власних руках. Вище політичне керівництво УСРР не змогло чи не бажало дискувати із сталінським уповноваженим і завзято виконувало його вказівки. На практиці розпорядження В. Молотова зумовили масову

⁵⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 238. Арк. 179–181.

конфіскацію збіжжя та загалом продовольства в українських господарствах, що в подальшому спричинило масове вимирання населення України. Намагання приховати чи чинити спротив конфіскаційній політиці комуністичного режиму були ліквідовані під час розпочатої 20 листопада 1932 р. масової каральної операції органів ГПУ УСРР. Її масштаби за кількістю арештів упродовж конкретного часового проміжку були співмірні з масовими операціями періоду Великого терору.

Висновки до розділу

У січні 1932 р. активізувалася мобілізація уповноважених для проведення хлібозаготівельної кампанії. У першій половині 1932 р. відпрацьовувався алгоритм підбору уповноважених, їхньої взаємодії з районними партійно-радянськими органами й господарчими організаціями, МТС тощо. Основними критеріями підбору були політична благонадійність, «твердість» у виконанні партійних рішень. До складу уповноважених набирали представників різних соціальних і професійних груп: робітників, студентів, службовців, відповідальних працівників партійних комітетів різних рівнів, радянського апарату чи господарських організацій, комсомольців, комуністів, кандидатів у члени партії тощо. Переважна частина уповноважених не розуміла специфіки сільського господарства, оскільки вони вже були представниками того покоління, що втратило зв'язок із селом. Це стало визначальним для вищого партійно-радянського керівництва СРСР, яке підозрювало низову ланку партійно-радянського й колгоспного керівництва у «зрощенні з куркулем».

Зросла кількість відряджень відповідальних працівників республіканського рівня, у першу чергу – членів політбюро ЦК КП(б)У. Переважну їх більшість неодноразово направляли до проблемних областей для координації й активізації роботи уповноважених ЦК, уповноважених обласного та районного рівнів. Серед них – члени і кандидати в члени політбюро В. Затонський, П. Любченко, Г. Петровський, М. Скрипник, В. Строганов та ін. Кожного високопосадовця

супроводжувала група працівників профільних відділів ЦК КП(б)У або республіканських наркоматів. Вони виконували чорнову роботу з організації хлібозаготівлі – кожен у власній зоні відповідальності.

Відмінністю від минулих відряджень уповноважених була їхня кількість і суворі вимоги повністю виконати плани хлібозаготівлі. Остання вимога визначала межі компетенції і надзвичайні права уповноважених. Координувати їхню діяльність мав райком партії, однак його секретарі практично не могли впливати на уповноваженого, який, окрім агітаційно-пропагандистських та організаційних методів, застосовував масове насилля проти українців в селах. Це могло обернутися скаргами про перешкоджання боротьбі з куркулем, і, як наслідок, – кадровими покараннями для працівників райкомів партії.

Також насилля уповноважених стосовно українців було зумовлене виведенням їх поза межі радянського правового поля. Політичного маркера «куркуль», «підкуркульник», «поплічник куркулів» було достатньо, аби український селянин став беззахисним в умовах проведення хлібозаготівлі чи інших політико-господарських кампаній.

Ефективність уповноважених визначалася рівнем виконання плану хлібозаготівлі. Успішна діяльність гарантувала їм кар'єрне зростання й отримання більшого доступу до матеріальних благ. Виправдання уповноваженого щодо відсутності хліба в українців інтерпретувалося як «опортунізм» і призводило до його покарання у вигляді позбавлення партійної посади чи членства в партії, що автоматично маргіналізувало цю особу в радянському суспільстві.

На початку березня 1932 р. уповноважені мали порівнювати формування насінневих фондів із хлібозаготівлями з урожаєм 1931 р. Для досягнення поставленої цілі уповноважені всіх рівнів до березня 1932 р. вимагали від районів та сільрад, які вже виконали розверстані на них плани хлібозаготівлі, брати зустрічні і,

застосовуючи методи примусу й репресії, відбирали в рахунок хлібозаготівлі насіннєве зерно.

У березні 1932 р. було проведено переорієнтування уповноважених із хлібозаготівлі на проведення посівної кампанії, передислокацію в інші райони, а то й області. Із промислових центрів здійснювалося відправлення комсомольських бригад, які переважно склалися з молодих, неодружених чоловіків робітничих професій, членів або кандидатів в члени КП(б)У.

Вище політичне керівництво СРСР постійно розширювало функції уповноважених. Окрім виконання планових показників хлібозаготівлі, уповноважених зобов'язали жорстко контролювати перемелювання зерна на артільних млинах і вітряках. Вони повинні були пильнувати, аби мололи лише зернові відходи. Отже, виробника збіжжя змушували харчуватися різноманітними сурогатами.

Також уповноважені повинні були подавати періодичні звіти про соціально-економічну й політичну ситуацію в селах, настрої українців, активістів, сільської і колгоспної адміністрації. Поряд із ними партійно-повідні записки уповноважених становили фактично новий, незалежний канал інформування про стан в українському селі. Уповноважений часто не був пов'язаний із місцевим партійно-радянським апаратом і тому інтерпретував події згідно із власним сформованим світоглядом, агітаційно-пропагандистськими настановами тощо. За результатами таких повідомлень у сукупності з іншою інформацією в селах почали впроваджувати режим «чорних дощок», що означав позбавлення українців постачання, а також конфіскації збіжжя й майна, фізичне блокування населеного пункту. Такі дії призводили до масового вимирання населення українських сіл.

Специфіку діяльності уповноважених другої половини 1932 р. визначав нереальний хлібозаготівельний план у 356 млн пудів збіжжя. Відчувши спротив на низовому рівні, вище політичне керівництво СРСР наказало спрямувати

максимальну кількість уповноважених із хлібозаготівлі в українське село. Згідно з відпрацьованим у першій половині 1932 р. алгоритмом направлялися робітники, партійні працівники не лише із зросійщених міст УСРР, а й із радянської Росії. Восени 1932 р., у пік проведення хлібозаготівлі, діяльність уповноважених координувала так звана Комісія політбюро ЦК ВКП(б) на чолі з В. Молотовим. Кремль спонукав уповноважених до надзвичайної жорстокості у виконанні плану хлібозаготівлі.

Заклики до «знищення куркуля», «припинення опортуністичного скиглення» призвели до колосального рівня насилля в українському селі. Сформовані для проведення конфіскацій збіжжя так звані буксирні бригади були під повним контролем уповноважених. Набрані з маргіналізованого сільського прошарку, сільського активу, комсомольців і молодих комуністів, вони свідомо розорювали українські господарства.

Паралельно вони здійснювали насилля, катування українців-власників та членів їхніх родин, наругу над традиційними цінностями (іконами, зготовленою їжею тощо).

Частими стали різні форми наруги та знущання над особистістю. Це, зокрема, малювання на стінах будинків українців різноманітних карикатур, погроз, гасел, сороміцьких висловлювань тощо.

Аналіз документів ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У: постанов, протоколів, директивних листів, доповідних записок, телеграм тощо – свідчить, що жорстокість уповноважених та їхніх набраних поплічників санкціонована вищим партійно-радянським керівництвом СРСР як спосіб придушення потенційного спротиву російському комуністичному режиму і прагнення до української державності. Наявні документи, що визначали заходи та завдання впровадження механізму хлібозаготівлі в УСРР, стали доказом організації та вчинення Голодомору-геноциду українців 1932–1933 рр.

РОЗДІЛ 4

КУМУЛЯТИВНА РАДИКАЛІЗАЦІЯ: ДІЯЛЬНІСТЬ УПОВНОВАЖЕНИХ ТА ВИКОНАВЦІВ У ХОДІ ОРГАНІЗАЦІЇ ГОЛОДОМОРУ В 1933 Р.

4.1. Уповноважені в кампанії «виявлення й вилучення» хліба з українського села на початку 1933 р.

Непомірні хлібозаготівельні плани стали в руках очільників комуністичного тоталітарного режиму головним знаряддям убивства українців. Хлібозаготівлі вщент виснажили продовольчі ресурси України. Уже навесні 1932 р. голод охопив усю Україну. Попри це московські очільники вимагали виконання нереального плану хлібозаготівель для України в розмірі 356 млн пудів. Члени політбюро ЦК КП(б)У 6 липня 1932 р. (за участю В. Молотова та Л. Кагановича) ухвалили постанову про безумовне виконання цього плану, який мав бути розподілений по областях. Наприклад, 29 липня 1932 р. бюро Вінницького обкому КП(б)У затвердило остаточний порайонний план хлібозаготівель на 1932 р. у розмірі 40 млн пудів⁵⁶⁰. Документом, що демонструє ситуацію, пов'язану з проведенням кампанії хлібозаготівлі у Вінницькій області станом на 1 листопада 1932 р., є спецповідомлення заступника начальника Вінницького обласного відділу ДПУ П. Рахліса у Вінницький обком КП(б)У. У своєму повідомленні П. Рахліс вказує на «недоліки і прорахунки», які були допущені виконавцями злочину геноциду в роботі з «викачування» хліба. У документі наголошувалося: «з основних недоліків у проведенні хлібозаготівельної кампанії слід зазначити недостатнє керівництво з боку партприкріплених в ряді районів і, головним чином, сільських організацій в значній частині районів. Відсутність належного і своєчасного натиску на одноосібників і твердоздатчиків також призвела до того, що в деяких районах фіксуються тенденції до невиконання хлібоздачі, прагнення

⁵⁶⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 42-43.

сховати хліб і продати його на ринку. В окремих районах до певної міри на слабких темпах хлібозаготівель позначається відсутність масової роботи, мобілізації сільського активу навколо хлібозаготівельної кампанії...». За словами П. Рахліса, у деяких районах області серед сільських керівників і активу були зафіксовані факти недбалого ставлення до питання хлібозаготівель, а в окремих випадках – факти прямої протидії хлібозаготівлям (Городоцький, Волочиський, Вінницький і Бершадський райони). У районах області були неодноразово зафіксовані факти антирадянської агітації проти хлібоздачі (насамперед Іллінецький, Гайсинський, Копайгородський райони). Так, в Антонівському і Затонському районах були відзначені факти втечі твердоздатчиків із сіл у ліси через небажання виконувати злочинні хлібозаготівлі. У Грицівському районі співробітники ДПУ фіксували численні заклики до повстанської боротьби проти режиму⁵⁶¹. Аналогічна ситуація станом на жовтень – листопад 1932 р. спостерігалася в усій совєтській Україні.

Соціально-економічну ситуацію у Вінницькій області наприкінці 1932 р. та на початку 1933 р. яскраво демонструє спецповідомлення Вінницького обласного відділу ДПУ на адресу секретаря Вінницького обласного партійного комітету від 2 січня 1933 р. Зокрема, у Шаргородському районі Вінницької області голова районного виконавчого комітету після погодження з обласним партійним комітетом КП(б)У віддав розпорядження більшості колгоспів вивезти до 60% страхових і посівних фондів у рахунок виконання плану хлібозаготівлі. Відповідне розпорядження також було розіслане колгоспам, які на той момент уже виконали визначений для них план. Аналогічні факти були зафіксовані в Літинському районі. Показовою в цьому контексті була ситуація, що виникла в одному з колгоспів Винниковоцької сільради. Керівництву колгоспу районною владою було направлено розпорядження вивезти в рахунок виконання плану

⁵⁶¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп. 3. Спр. 14. Арк. 300-302.

хлібозаготівлі 45 ц хліба попри те, що колгоспом план було виконано на 102%. У цьому ж районі були численні факти злочинного виселення українців з їхніх помешкань за начебто невиконані плани здачі хліба. Так, у селі Турбів уповноважений районного виконавчого комітету тов. Мінько, отримавши від облвиконкому відповідні розпорядження і список сімей, які підлягали виселенню, відразу взявся до роботи. Їхнє майно негайно було конфісковане, житлові й господарські будівлі зруйновані, а самих людей вивезли за межі району. Аналогічні факти насильницького виселення українців з їхніх домівок були в селах Россоша, Зозів, Вахнівка, Нова Гребля.

У Тростянецькому районі, у селі Козинці, уповноважений районного партійного комітету тов. Іванов застосовував злочинні дії щодо контрактантів, які фізично не мали змоги виконати встановлені для них комуністичним тоталітарним режимом непомірні плани хлібоздачі. Наприклад, під час обшуку в хаті одного з контрактантів уповноважений тов. Іванов, намагаючись знайти нібито прихований хліб, наказав сільським активістам розвалити пічку. Однак це не дало жаданого ефекту й уповноважений звелів розібрати хату контрактанта. Подібних випадків по району та області було багато.

У Брацлавському районі, у селі Марксове, уповноважений районного партійного комітету тов. Слабкий з метою виконання злочинних хлібозаготівельних планів застосовував різноманітні методи знущання над людьми. Одного разу він викликав групу жінок, які не змогли виконати встановленого плану хлібоздачі, і дав вказівку своїм підлеглим їх роздягти й зачинити в холодній неопалюваній кімнаті, а на вулиці лютували грудневі морози. Такі дії мали на меті змусити родичів цих жінок віддати в рахунок хлібозаготівлі усі продукти харчування, що в них залишалися. Затриманих він тримав під вартою більше доби без їжі. Зрештою це призвело до того, що багато жінок захворіло й померло.

У Копайгородському районі буксирна бригада Ольчедаївської сільської ради у складі голови сільради, сільських бригадирів, голови заводського партійного комітету місцевого цукрозаводу 29 грудня 1932 р. здійснила низку обшуків у будинках робітників залізниці. Обшуки бригада робила за відсутності голів цих сімей – робітників. Усе зерно або борошно, яке було знайдене в ході обшуків, конфіскували. До членів сімей залізничних робітників застосовували фізичну силу, залякування. Показовим фактом злочинної діяльності цієї бригади був випадок із сім'єю залізничного робітника Ткачука. Члени бригади, намагаючись конфіскувати в цієї сім'ї все наявне продовольство, увірвалися до будинку, вибивши двері й вікна. По Ткачуку, який намагався втекти й повідомити своє керівництво про вчинений напад, було відкрито вогонь. Урешті-решт його затримали, побили прикладами гвинтівки, зв'язали і відправили під арешт⁵⁶².

У селах Дзялів і Тарасівка при сільрадах були організовані спеціальні *«привідні кампанії»*, які застосовувалися до тих, хто не мав змоги здати хліб. Їх по декілька разів за ніч приводили до сільрад і шляхом тиску й залякування вимагали віддати хліб. У Барському районі бригади із заготівлі хліба саджали селян у льохи, били палицями і знущалися⁵⁶³.

Важливим документом, який демонструє роль репресивної політики комуністичного тоталітарного режиму щодо українців під час кампанії хлібозаготівель наприкінці 1932 р. – на початку 1933 р., є записка про обстеження роботи Брацлавського району Вінницької області комісією обкому в період із 15 по 23 січня 1933 р. Зокрема, у документі наголошувалося, що «репресії до злісних контрактантів та керівного складу колгоспів, що чинили кулацький опір, саботаж у виконанні плану хлібозаготівель... зі всією рішучістю застосовано в жовтні, листопаді та грудні місяцях...». У грудні 1932 р. до селян Брацлавського району,

⁵⁶² Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр. 74. Арк. 1-2.

⁵⁶³ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр. 277. Арк. 10.

які не мали фізичної змоги виконати встановлені нереальні плани хлібоздачі, почали застосовувати натуральні штрафи відповідно до інструкції Раднаркому. До січня 1933 р. по району було засуджено до різних термінів ув'язнення 261 особу за начебто невиконані плани здачі хліба. До 796 господарств було застосовано адміністративні репресії⁵⁶⁴. І ці цифри були занижені. Як зазначалося в документі, «дані про застосування адмінрепресій не вичерпні, тому що в РВК обліку застосованих репресій немає...». У грудні 1932–січні 1933 р. за «куркульський» саботаж хлібозаготівель та підрив господарської діяльності колгоспів було засуджено до розстрілів голів колгоспів сіл Зяньківці, Стрільники та ін. Окрім того, Брацлавський районний партійний комітет санкціонував вивезення насінневих фондів у рахунок виконання плану хлібозаготівлі в колгоспах, яких звинувачували в начебто вчиненні саботажу, що прирікало на голодну смерть узимку й навесні 1933 р.⁵⁶⁵.

На засіданні бюро Зміївського райпарткому КП(б)У щодо стану виконання постанови Харківського обкому КП(б)У від 29 грудня 1932 р. про хлібозаготівлі в районі (протокол № 1 2 січня 1933 р.), якою вимагалось вивезти протягом двох діб 912 тонн хліба, було зазначено, що район додатково вивіз лише 334 тонни. Причиною невиконання цієї вимоги бюро вбачало не відсутність у колгоспах і в українських селян зерна, а те, що в селах «секретарі осередків і уповноважені, надіслані райпарткомом, виявили нездатність забезпечити й на половину установлене завдання, зірвавши по всьому району виконання загального завдання». Констатує, що подальше сповільнення виконання завдання обкому є злочином перед партією, чого райпартком допустити не може, бюро райпарткому поставило завдання до 5 січня виконати план додаткового вивозу збіжжя в повному обсязі. Стимулом до виконання мала слугувати загроза

⁵⁶⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр. 256. Арк. 24.

⁵⁶⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр. 256. Арк. 25.

широких репресивних заходів не лише до незадачів, а й до керівників сільрад, колгоспів та уповноважених із хлібозаготівель. Зокрема, п. 4 рішення приписував «уповноваженим по с. Вилівці Сільбербергу, по Дудківці т. Фоміну, по Задінецькому с. Шапко і Курдупову, по Козачці т. Диптану та по с. Гомільші Гринченко і Когон закінчити плян протягом доби» і пропонував спосіб: «всім уповноваженим і секретарям парторганізацій в селах, які не виконали своїх плянів, беззастережно вивезти на зсиппункти ще не вивезений наявний у коморах хліб в тому числі і в коморах утаяних, за які несуть повну відповідальність уповноважені РПК. Поруч цього розгорнути роботу по збору розкраденого і незаконно розданого хліба в такій мірі, аби повнотою забезпечити наданий плян»⁵⁶⁶. Уживанням евфемізму «розкрадений і незаконно розданий хліб» наразі прикрита вимога вилучити весь наявний зерновий запас у колгоспників, щоб досягнути зазначеної цифри, адже, якби це зерно було дійсно отримане у злочинний спосіб, воно мало би вилучатися цілком.

Голодною зимою 1933 р. українці блукали засніженими полями, лісами, лісосмугами в пошуках їжі. Традиційні наїдки зникли зі столів хліборобів. Так, подільський селянин В. Сабошинський «брав з годівниць для свиней відварений буряк та ніс додому, щоб нагодувати родину» (січень 1933 р.)⁵⁶⁷. Ф. Чернега в розпачі казав, що «влада довела до того, що немає чого їсти і чим сіяти» та пророчо передбачав: «Усі помремо з голоду». Є. Михальчук вважав, що таким чином «радянська влада хоче знищити народ»⁵⁶⁸.

Варто зауважити, що 1 січня 1933 р. очільники УСРР від Й. Сталіна отримали телеграму, що започатковувала кампанію тотального пошуку зерна. Телеграма ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У з оголошенням постанови ЦК ВКП(б) «Про добровільне здавання державі колгоспами, колгоспниками та одноосібниками

⁵⁶⁶ Держархів Харківської обл. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 6–7.

⁵⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П-115. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 108.

⁵⁶⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П-101. Оп.1. Спр.69. Арк. 17.

раніше прихованого хліба» від 1 січня 1933 р. щодо репресій у разі нездачі хліба остаточно поставила українців на межу виживання. При цьому їм заборонили утворювати будь-які фонди допомоги, допоки вони не здадуть хліб державі. Уже 2 січня директива ЦК КП(б)У та РНК СРСР партійним і радянським органам «Про добровільне здавання колгоспниками й одноосібниками прихованого хліба» від 2 січня 1933 р. щодо репресій під час «хлібозаготівлі» залишила українців на зиму без харчових запасів. Далі була директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про попередження масових виїздів голодуючих селян по продукти» від 22 січня 1933 р. щодо заборони виїзду селян з України і блокування кордонів військовими підрозділами та постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про виконання директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 22 січня» від 23 січня 1933 р. стосовно арештів та недопущення масового виїзду одноосібників і колгоспників, заборони продажу залізничних квитків селянам. Фактично голодні люди опинилися заблокованими на теренах рідної землі.

До прикладу, у постанові Бюро Горкому ЦК КП(б)У м. Луганськ від 03.01.1933 р. про практичні заходи з посилення хлібозаготівель і завершення річного плану зазначалося: «секретарям партосередків рекомендувати провести інформаційну кампанію із залученням сільрад, колгоспів та повідомити одноосібників про те, що добровільна здача прихованого хліба звільнить їх від репресій. У разі невиконання одноосібників та колгоспників чекає переслідування за постановою ЦИК і Раднаркому СРСР від 07.08.1932 р.». Також пропонувалося посилити роботу судів, міліції та прокуратури із переслідування «кулаків», що саботують виконання планів хлібозаготівлі та проводять розкладальну роботу серед одноосібників та колгоспників⁵⁶⁹.

Окремо варто зупинитися на засипці насінневих фондів. Зокрема, у директиві політбюро ЦК КП(б)У Вінницькому і Київському обкомам щодо

⁵⁶⁹ Держархів Луганської обл. Ф. П-5. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 1-14.

засипки насінфондів (24 січня 1933 р.), у додатку до протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 101 від 25 січня 1933 р. зазначалося, що «за четверту січневу п'ятиденку приріст насінфондів по вашій області нікчемний. Це засвідчує, що *парторганізації області після виконання своїх хлібозаготівельних планів прийшли у стан демобілізованості, заспокоєння*, що вони бойової роботи з підготовки до весняної сівби не розгорнули. ЦК вважає цілком можливим для вашої області, продовжуючи хлібозаготівлю в тих районах, колгоспах і сільрадах, що не закінчили свого хлібозаготівельного плану, одночасно повністю закінчити засипку насінфондів у найближчі три п'ятиденки, категорично вимагає від вас приведення всіх комуністів, комсомольців у стан розгортання не на словах, а насправді бойової підготовчої роботи по весняній сівбі, особливо зі збору насінневих і фуражних фондів, з ремонту тракторів та інших сільськогосподарських машин, з підготовки коня до весняних робіт, зі зміцнення колгоспної бригади. Надайте негайно чіткі більшовицькі вказівки усім районним, сільським організаціям, що не лише недопустима жодна передишка, послаблення роботи у зв'язку з виконанням хлібозаготівель, а й вимагається ще більше напруження усіх сил, всієї енергії для забезпечення цілковитої перемоги весняної сівби... ЦК чекає від вас негайного швидкого зрушення у проведенні усіх найважливіших підготовчих заходів по весняній сівбі. Про вжиті вами заходи і стан підготовки весни по вашій області повідомте. Секретар ЦК КП(б)У Хатаєвич»⁵⁷⁰.

Зима 1933 р. була для українців голодною, виснажливою і зловісною. Намагаючись «вичавити» з українського селянина все збіжжя, комуністичний режим не припинив «хлібозаготівлю» взимку 1932–1933 рр. Про те, що виконання поставлених вищим керівництвом планів постійно зривалося, свідчить випадок, який відбувся в Запорізькому цивільному аеропорту напередодні святкування

⁵⁷⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 78.

нового, 1933-го року. До директора аеропорту т. Янковського 31 грудня 1932 р. прийшла хлібозаготівельна бригада із с. Степне (це найближчий до аеропорту населений пункт) під керівництвом т. Долженка і почала вимагати віддати зерно, вирощене у пристанційному господарстві. З огляду на можливі проблеми із забезпеченням пайками навіть працівників стратегічних підприємств, їм дозволили самим вирощувати збіжжя й городину, тому за підсумками врожаю 1932 р. аеропорт зберігав у своїй коморі: 50 пудів проса, 80 пудів посівного могару, 100 пудів кормового могару і 30 пудів соняшнику⁵⁷¹. Судячи з асортименту, аеропорт вирощував просо і могар для годування коней, задіяних на будівництві та в господарстві. Саме ці 800 кг проса і майже 3 тонни фуражного могару стали об'єктом зазіхань хлібозаготівельного очільника, який, певно, перебував у відчаї. У подальшій ультимативній розмові бригадир повідомив, що питання вилучення зерна в аеропорту (у профільному відділі міськради в 1932–1933 рр. уся навколишня сільськогосподарська територія, так звана приміська зона, була підпорядкована Запорізькій міськраді) є дискусійним, але більшість схиляється до вилучення. Судячи з листа, який уже наступного дня, 1 січня 1933 р., директор аеропорту написав до Запорізької міськради, заготівельні бригади не мали права вилучати зерно в аеропорту, бо він їм не підпорядковувався. Із погроз, наведених у листі директором, складається враження, що т. Долженко теж не був упевнений у законності своїх зазіхань на це збіжжя і задовольнився б навіть його частиною. Скоріш за все, саме невиконання планів змусило Запорізьку міськраду шукати можливість реквізиції «на стороні». У підсумку цієї нестандартної ситуації директор аеропорту не віддав збіжжя, а натомість написав листа до міськради, у якому не лише обґрунтував свою позицію, а й звинуватив міськраду у зриві запланованої розбудови аеропорту в новому, 1933 р. Попри пошук «альтернативних джерел» у питанні хлібозаготівлі, виконання бажаних

⁵⁷¹ Держархів Запорізької обл. Ф. 1921. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 9.

норм зтягувалося, темпи постійно сповільнювалися. Головну причину зриву запланованих обсягів і темпів хлібозаготівлі режим вбачав у недостатній роботі уповноважених, яких надсилали до села. Численні чистки партійних активів, особливо колгоспів і районів, свідчать, що і в цьому напрямі режиму не вдалося створити надійну опору окупаційній владі.

Навіть уже задіяні уповноважені й керівники нижчих ланок воліли в цей період піти із займаних посад. Саме з листопада 1932 р. по березень 1933 р. фіксуються численні звернення голів колгоспів, артільей, бригадирів про зняття їх з посад за власним бажанням. Можна припустити, що цей виконавчий загаль побачив наслідки своєї «відданої роботи», але, на нашу думку, такий масовий «вихід» був обумовлений розумінням того, що розкопувати на городах і витягувати з хат уже цілком нічого. І, попри все завзяття, вони більше не зможуть виконувати злочинні норми хлібозаготівлі. Бувши гвинтиками системи, вони усвідомлювали, що як тільки зерно перестане потрапляти до державних комор, їхня доля буде одразу вирішена. А цього, звісно, ніхто для себе не бажав.

Так, уже в листопаді 1932 р. до Запорізької райколгоспспілки надійшла заява від голови артілі «Інтернаціонал» Нижньо-Хортицької сільради Ремпеля Корнія Корнійовича, у якій він просив зняти його із займаної посади. У заяві колишній завгосп артілі К. Ремпель наголошував, що його було призначено на посаду голови тимчасово, що він не має відповідної освіти й досвіду. На додачу новопризначений голова додав до заяви довідку, у якій лікар Лучко повідомляв, що Ремпель зовсім хворий, бо в нього нервові захворювання на ґрунті неврастенії і навіть тремтить голова. Лікар запевняв, що Ремпелю потрібно лікуватися, для чого слід перевести його на легшу роботу, краще фізичну. Фіксувався потік подібних заяв і в перші місяці 1933 р. У лютому 1933 р. на ім'я голови міського заготівельного відділу т. Атанасова надійшла заява від бригадира артілі «Новий Господар» Коломійця Герасима Івановича, який просив зняти його із цієї посади.

У заяві він наголошував, що готовий працювати, як і раніше, сумлінно, але як рядовий член артілі, бо не може правильно нараховувати трудовні. У березні 1933 р. до земельного відділу міськради звертався із заявою член правління артілі «Комінтерн» Михайлівської сільради Брижан Іван. Він указував, що хворе серце й «неврастенія від перевтоми хворих нервів, що впливає на голову» не дають йому змоги виконувати обов'язки бригадира⁵⁷². Звісно, усім заявникам було відмовлено. Слід констатувати, що заяви з проханням про звільнення збереглися не в повному обсязі. Натомість у справі зафоновані численні відмови профільного відділу міськради на подібні прохання керівників нижчої ланки. Зокрема, було відмовлено голові правління артілі «Дніпрельстан», завгоспу артілі «Червоні Борці», члену правління артілі «Червона зірка», голові артілі «Колгоспник» та ін.⁵⁷³.

У цьому контексті досить показовою є діяльність уповноваженого Олександра Лаврухіна, якого було направлено до колгоспу «Вільна праця» Михайлівського району. У своїй доповідній записці від 9 січня 1933 р. до Михайлівського райпарткому уповноважений розлого звітував про виконану роботу і її результати, зокрема Лаврухін вказував, що станом на 8 січня 1933 р. план хлібозаготівлі виконано лише на 51% із 830 тонн. Заборгованість із контрактації присадибних ділянок складає 1101 кг. І якщо частина колгоспників уже частково віддала зерно, то 12 осіб зовсім відмовляються виконувати норму. Також він зазначав, що 5 колгоспників отримали на 83 кг більше хліба за трудовні і мають повернути цей хліб у дводенний термін. Ставши до роботи 28 грудня 1932 р., Лаврухін проголосив увесь хліб державним і почав діяти. Для виявлення й повернення «розкраденого» хліба він провів декілька зборів: «бідняцько-батрацької групи», жінок, молоді, а також загальних зборів колгоспників,

⁵⁷² Держархів Запорізької обл. Ф. 1921. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 28; 38-41

⁵⁷³ Держархів Запорізької обл. Ф. 1921. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 43-49.

одноосібників, ковалів, теслярів, шорників, сторожів, «возчиків» хліба, «об'їждчиків», на яких розлого роз'яснював телеграму ЦК КП(б)У щодо репресій до тих, хто злісно приховує «розкрадений» у держави хліб. На подив уповноваженого, лише двоє: одноосібник і колгоспник – виявили бажання добровільно здати кукурудзу і ячмінь. Також було вказано ще на двох. Підсумовуючи, Лаврухін констатував, що збори не дали бажаного результату, бо всі, хто брав слово, говорили загальними фразами, конкретно не називаючи прізвищ та не вказуючи, де переховують хліб. Не допомагають і буксирні бригади, які так і не змогли виявити жодної ями. За два тижні вдалося лише вилучити в розкуркуленого В. Сіленка 48 кг пшениці і 7 кг суріпи (*це бур'ян*). На думку уповноваженого, винні в цьому бездіяльні члени КСМ і редколегії «стінчасописів». Уже через три дні Лаврухін знову звітував про подальший грабунок українців. За цей час йому вдалося вилучити у вказаного вже у попередньому звіті В. Сіленка 55 кг пшениці (*суріпка в такий спосіб перейшла в ранг пшениці – Прим. авт.*), в одноосібника Найденова – 40 кг пшениці, у колгоспника Гладких – 48 кг ячменю, добровільно здав 23 кг ячменю одноосібник Пучков. Загалом Лаврухін відзвітував про вилучені 204 кг збіжжя. Враховуючи, що грабіжницький план був виконаний лише наполовину, уповноважений вдався до вилучення хліба, який колгоспники отримали як аванс. Такий аванс восени 1932 р. склав 15%. Так, Лаврухіним була розроблена схема, за якою колгоспники, які заробили по 100 трудоднів, мали повернути 5%, від 150 трудоднів – 3%. Зрозуміло, що й це не вирішувало проблеми виконання злочинного плану хлібозаготівель. Розуміючи, що встановлену норму хлібозаготівель виконати неможливо, бо в селян немає вже нічого, Лаврухін у той же день, 12 січня, надсилає ще один лист до бюро райпарткому із заявою, у якій благає дозволити виїхати на лікування до районної лікарні. Наголошуючи на тому, що за двадцять

днів напруженої нервової роботи він себе зовсім розбив, Лаврухін просив спокою, якого йому на роботі бракувало⁵⁷⁴.

Частина уповноважених, активістів та низових працівників, щоб звільнитися від участі у хлібозаготівлях, навіть вдавалася до самопострілів та симуляції замахів на себе. Так, наприклад, у робочих матеріалах ДПУ УСРР від лютого 1933 р. про хід репресивної операції на селі зафіксовано, що до таких дій у листопаді 1932 – січні 1933 рр. вдалися 10 осіб, серед яких були по одному уповноваженому облвиконкому та райпарткому, по двоє голів колгоспів і секретарів партосередків, троє сільських активістів⁵⁷⁵.

У тому ж документі співробітники карального органу наголошували, що в низці районів усіх областей сільські активісти, «а нерідко уповноважені районних організацій та відповідальні районні робітники свою бездіяльність у хлібозаготівлях підміняють викривленням класової лінії», допускають «грубі порушення революційної законності». Співробітники ДПУ зафіксували такі категорії злочинів (згадані за частотою вчинення): незаконні вилучення хліба та майна (53 випадки), знущання (51), побиття (34), поголовні обшуки (12), незаконне виселення (9), здирництво (9), сприяння куркульству в невиконанні хлібозаготівель (7), незаконні арешти (5), незаконні штрафи (3)⁵⁷⁶.

Отже, незважаючи на відсутність в українському селі хліба, комуністичний тоталітарний режим робив усе для того, щоб у будь-який спосіб отримати бажані тонни збіжжя. До злочину проти українців продовжували масово залучати спеціально надісланих уповноважених, а також використовували ресурс із місцевих селян, які займали керівні посади. Частина з них чітко усвідомлювала, що ні на кінець 1932 р., ні на початок 1933 р. не зможуть виконати покладені на них зобов'язання. Не дивно, що вони почали масово просити про звільнення із

⁵⁷⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. 217. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 7-11.

⁵⁷⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 25. Спр. 2.

⁵⁷⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 25. Спр. 2. Арк. 40-41.

займаних посад. Партійні очільники розуміли мотиви бажання залишити свої посади, але не дозволи цього зробити, розраховуючи на те, що саме страх за власне життя примусить їх діяти.

Советська влада масово знищувала не лише «ворогів», а й «своїх прихильників», зокрема КНС. (У 1929 р. комнезами позбавили прав заарештовувати, обшукувати та конфісковувати майно громадян, вони мали налагоджувати роботу хат-читалень, сільбудів, проводити самообілізації своїх членів для роботи на будівництві і в промисловості. З 1 січня 1930 р. було оголошено про перевибори КНС з метою позбутися «випадкових, ворожих і розкладницьких елементів та обрати класово витриманих, працездатних і авторитетних». Останнє піднесення активності комнезамів припало на осінь 1932 р. – Прим. авт.).

На початку 1920-х рр. більшовицька влада намагалася контролювати українське село через ради, комнезами, селянські товариства взаємодопомоги, наділивши їх повноваженнями контролю та диференціації населення, при цьому зберігаючи ілюзію народовладдя. Наприкінці 1920-х рр. вищезгадані практики були припинені комуністами. Із 1930-х рр. сільради почали перебудовувати за принципом виробничих бригад, контроль за якими здійснювали райвиконкоми та міськради, натомість комнезами та селянські товариства взаємодопомоги були реорганізовані. Парткоми залишалися основними структурами контролю залучення до партії та суспільно-громадських робіт. До 1925 р. КНС функціонували як специфічні політичні організації з адміністративно-державними функціями, після 1925 р. – без функцій державних органів. Найбільшу агресію члени КНС продемонстрували щодо українців на початку 1920-х рр. і в роки

Голодомору, зокрема через те, що було зруйновано традиційні стосунки, що регулювалися нормами звичаєвого права, морально-етичними та іншими⁵⁷⁷.

У рішенні політбюро ЦК КП(б)У про ліквідацію КНС (3 січня 1933 р.; витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 98 (п. 5) від 3 січня 1933 р.) зазначалося: а) вважати за потрібне всюди ліквідувати на Україні комітети незаможних селян; б) про ліквідацію КНС опублікувати спеціальну розгорнуту постанову від імені ЦК КП(б)У, а також постанову від імені Президії ВУЦВКу. Провести також відповідну постанову через пленум ЦК КНС; в) цю постанову внести на затвердження ЦК ВКП(б)⁵⁷⁸. Остаточо КНС були ліквідовані в 1933 р. У пленум ВЦКНС 16 лютого 1933 р. ухвалив рішення ліквідувати організації КНС. 8 березня 1933 р. ВУЦВК у своїй постанові визнав правильним рішення пленуму ВЦКНС про самоліквідацію комітетів незаможних селян.

В українців уже не залишилося ні хліба, ні інших продуктів харчування, проте кремлівські очільники не зупинялися. У рішенні політбюро ЦК КП(б)У про вивезення хліба з глибинок (ухвалене 4 січня 1933 р.; витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 98 (п. 17/9) від 3 січня 1933 р.) зазначалося: 1. Запропонувати обкомам – Вінницькому, Чернігівському і АМСРР обов'язково забезпечити вивезення всього хліба з глибинок до 15-го січня. 2. Дозволити, як виняток, з 15 січня по 1 лютого *функціонування глибинок* в Харківській області не більше 3, в Дніпропетровській – 10, Одеській – 25 і Донецькій – 7. Щоб посилити вивезення хліба з глибинок та для вжиття потрібних заходів із найповнішого використання живого тягла та автотранспорту для цього командувати до районів найбільшого зосередження глибинного хліба (Старобільщина, Бобринець, Зінов'ївське і т. ін.) *спеціальних уповноважених ЦК і РНК, а секретаріату ЦК*

⁵⁷⁷ Маркова С. В. *Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.)*: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с. С.186-187.

⁵⁷⁸ *Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. С. 110.; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 2.

виділити їх в одноденний термін⁵⁷⁹. У січні тиск не припинявся на всіх щаблях влади. Так, у директиві політбюро ЦК КП(б)У всім секретарям обкомів повідомлялося про порядок затвердження вироків у справах комуністів (3 січня 1933 р.), додаток до протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 98 (п. 7) від 3 січня 1933 р. (*Директива знадобилася у зв'язку з передачею обласними відділами ГПУ до судово-слідчих органів великої кількості справ про злочини членів партії, які зазвичай розглядаються народними судами. – Прим. авт.*), зокрема, для встановлення необхідного контролю за проходженням справ про злочини членів партії і забезпечення винесення достатньо суворих покарань стосовно ворогів із партквитками ЦК пропонував:

1. Комісії у складі секретаря облпарткому, голови облКК, облпрокурора і начальника ГПУ необхідно переглянути всі справи, вирішені народними судами, безвідносно до проходження їх через облсуд.

2. Завдання комісії – встановити відповідність вироку політичному значенню справи, і у випадку, якщо, на думку комісії, вирок підлягає зміні, направити конкретні справи до Харкова через прокуратуру республіки для доповіді ЦК.

Необхідно всю роботу закінчити до 15-го січня і про результати розгляду справ комісіям інформувати ЦК⁵⁸⁰.

Постановою політбюро ЦК КП(б)У про затвердження постанови партколегії ЦК КП(б)У від 1 січня 1933 р. *щодо уповноважених, відкликаних постановою ЦК КП(б)У від 21 грудня 1932 р. за бездіяльність у справі «куркульського» саботажу хлібозаготівель* (додаток до протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 98 (п. 8) від 3 січня 1933 р.), було остаточно ухвалено покарати таких осіб:

⁵⁷⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 5.

⁵⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 7.

1. Нагорного А. М. – члена партії з 1921 р., заступника голови Дніпропетровського облплану, колишнього уповноваженого із хлібозаготівель у Васильківському районі – з партії виключити, з роботи зняти і віддати під суд.

2. Кас'яна Я. Я. – члена партії з 1920 р., керівника Укрводгоспу, колишнього уповноваженого із хлібозаготівель у Царе-Костянтинівському районі – з партії виключити. Направити т. Кас'яна на низову сільську роботу, і якщо він на цій роботі доведе свою відданість партії – через 6 місяців розглянути питання про його відновлення в партії.

3. Шкляра В. Т. – члена партії з 1920 р., голову ВУК'у торгово-кооперативних працівників, колишнього уповноваженого із хлібозаготівель у В. Лепетиському районі – з партії виключити.

Направити т. Шкляра на низову сільську роботу, і якщо він на цій роботі доведе свою відданість партії – через 6 місяців розглянути питання про його відновлення в партії.

4. Безродного – члена партії з 1919 р., голову ВУКу працівників сільгоспмашинобудування, колишнього уповноваженого по Кобеляцькому району – йому оголосити сувору догану з попередженням.

5. Духна П. І. – члена партії з 1926 р., заступника голови комітету у справах друку при РНК УСРР, колишнього уповноваженого із хлібозаготівель у Фрунзевському районі – йому оголосити сувору догану з попередженням, зняти з посади й направити на низову роботу за спеціальністю.

6. Лаврецького О. Л. – члена партії з 1920 р., завідувача Одеського облздороввідділу, колишнього уповноваженого із хлібозаготівель у Первомайському районі – йому оголосити сувору догану. Попередити т. Лаврецького, що у випадку повторення невиконання покладених на нього партією завдань він поставить себе поза лавами партії.

7. Возного Ф. Ф. – члена партії з 1924 р., голову ВУКу дорожньо-будівельних працівників, колишнього уповноваженого із хлібозаготівель у Коларовському районі – йому оголосити сувору догану і зняти з керівної роботи.

8. Попова І. Т. – члена партії з 1928 р., керівника кон'юнктурної секції УНГО, колишнього уповноваженого із хлібозаготівель у Кишенківському районі – йому оголосити сувору догану, зняти з посади, надавши можливість довести свою відданість партії на низовій сільській роботі.

9. Зельдіна М. Л. – члена партії з 1917 р., голову міжрайтекстильпромспілки, колишнього уповноваженого із хлібозаготівель у В. Бурлуцькому районі – йому оголосити догану й попередити, що у випадку невиконання покладених на нього партією в будь-якій формі доручень він поставить себе поза лавами партії.

10. Бурлакова П. В. – члена партії з 1920 р., члена президії Одеської облпрофради, колишнього уповноваженого із хлібозаготівель у Троїцькому районі.

Партколегією встановлено, що хоча головними винуватцями зриву заготівель у районі є колишнє партійне й радянське керівництво району (зняте) і колишні, до т. Бурлакова, уповноважені в районі, проте й з боку т. Бурлакова були допущені помилки, оскільки він хоча й добився деяких результатів, однак не вжив достатніх заходів для того, щоб зламати куркульський саботаж хлібозаготівель. Поставити це т. Бурлакову на вид і направити його в одне з головних сіл Троїцького району для роботи із хлібозаготівель.

Доручити т. Савельєвій перевірити, які партійні й судові стягнення були накладені на попереднє партійне й радянське керівництво району й на колишніх (до т. Бурлакова) уповноважених із хлібозаготівель у цьому районі. Про

результати доповісти на наступному засіданні партколегії ЦКК. Постанову опублікувати в пресі. Секретар ПК ЦКК КП(б)У Кисельов⁵⁸¹.

Рішення політбюро ЦК КП(б)У про резерв працівників для районної роботи (5 січня 1933 р.; витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 99 (п. 10) від 5 січня 1933 р.), ухвалене за виступом М. Хатаєвича, демонструвало незворотність процесу, чіткий контроль, недовіру до місцевих керівників: «Щоб зміцнити склад основної групи районних працівників (секретар і завоорг РПК, голова райКК, голова РВК, зав. райЗУ, зав. райПляну та редактор газети), визнати за потрібне скласти резерв у кількості 600 товаришів. Запропонувати обкомам протягом 20-ти днів закінчити підбирання характеристик на зазначених вище робітників, встановити, скільки треба замінити робітників цієї номенклатури. Водночас обкомам у декадний термін підібрати резерв для надсилання на зазначені вище роботи за такою рознарядкою: Харківському обкому – 100 товаришів; Одеському – 90; Київському – 100; Дніпропетровському – 100; Вінницькому – 50; Чернігівському – 30; Молдавському обкому – 100 товаришів; Донецькому – 90; Оргінстру – 90; Відділу кадрів – 90; Культпропу – 90. До 25-го січня командирувати відповідальних робітників ЦК до обкомів з тим, щоб до 2.ІІ закінчити разом з обкомами складання цього резерву, виявити остаточно потребу в районних кадрах. (Не пізніше 5.ІІ поставити питання про резерв для остаточного затвердження на секретаріаті ЦК)»⁵⁸².

Постановою Ради Народних Комісарів УСРР і політбюро ЦК КП(б)У щодо хлібозаготівель у радгоспах (5 січня 1933 р.; додаток до протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 99 (п. 1) від 4 січня 1933 р.) за злочинний зрив завдань партії і уряду із хлібозаготівель було виключено з партії та віддано під суд директорів радгоспів: Гейка – директора Луганського зернорадгоспу Донецької

⁵⁸¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 8–9.

⁵⁸² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 27–28.

області, Дудника – директора Мартинівського зернорадгоспу Одеської області, Компанійця – директора Аникіївського радгоспу Харківського бурякотресту. Запропоновано Донецькому, Одеському, Харківському обкомам перевірити роботу партійних організацій цих радгоспів у боротьбі за хлібоздачу і попереджено всіх директорів радгоспів, *уповноважених із хлібоздачі*, секретарів партколективів радгоспів, що у випадку незабезпечення ними безумовного виконання річного плану хлібоздачі до них будуть застосовані найсуворіші заходи партійного і державного впливу⁵⁸³.

З витягу з постанови Київського обкому КП(б)У про вилучення в колгоспів насінневих фондів у рахунок плану хлібозаготівель (7 січня 1933 р.) було відомо, що в колгоспах, які не виконали плану хлібозаготівлі і повернення насіннєвої позики, мали вилучати все наявне зерно, у тому числі так звані насіннєві фонди в сумі їхньої заборгованості. Обкоми і всі РПК до 15 січня мали розглядати як саботажників хлібозаготівельного плану, які злісно зривають завершення плану хлібозаготівель і повернення насіннєвої позики, а кожний секретар РПК та голова РВК мали бути притягнуті до відповідальності. Усі РПК, у яких у так званих насінневих фондах колгоспів після 15 січня могло бути виявлене продовольче зерно, не здане в обмін, мали розглядатися як такі, що злісно приводять колгоспи до розкрадання колгоспного хліба, і притягатися до партійної відповідальності. Вимагаючи безумовного й негайного виконання цієї директиви, пропонували всіх, хто чинить опір виконанню, виключити з партії та віддавати до суду. Щоденну звітність із хлібозаготівель та насіннєвої позиції подавати загальною цифрою⁵⁸⁴.

Питання хлібозаготівель стало предметом розгляду політбюро ЦК КП(б)У 14 січня 1933 р. (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 100 (п. 13/1) від 15 січня 1933 р.). Було вирішено опублікувати в пресі про закінчення

⁵⁸³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 32.

⁵⁸⁴ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. С. 317.

хлібозаготівель Вінницькою і Київською областями і АМСРР, але лише після виконання (повернення) насінневої позики. Водночас директива зобов'язувала ці обкоми продовжувати хлібозаготівлі, домогтися «виконання пляну кожним районом, кожним селом, кожним колгоспом». Для перевірки вжитих Київським та Вінницьким обкомами заходів щодо виконання цієї директиви політбюро ЦК КП(б)У щодо хлібозаготівель політбюро 14 січня 1933 р. вирішило (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 100 (п. 13/1) від 15 січня 1933 р.) відрядити в Київ та Вінницю т. Скрипника. Також від Чернігівського обкому вимагалось вжити рішучих заходів до закінчення виконання плану хлібозаготівель до 1 лютого (залишилося заготовити за станом на 11 січня 1933 р. без мірчука – 1,4 млн пудів), повідомити всім обкомам до неухильного виконання постанову ПБ ЦК ВКП(б) про мірчук, попередивши обкоми, що за час, який залишився до 1 липня 1933 р., має бути зібрана вся недоотримана за річним пляном кількість мірчука, що складає на 1 січня 1933 р. в загальній сумі по Україні 16 640 тис. пудів⁵⁸⁵.

Водночас перші три пункти цього питання було вирішено не включати до загального протоколу, а винести їх в окрему папку: а) зменшити план хлібозаготівель: 1) по Дніпропетровській області – на 12 млн пудів; 2) по Одеській області – на 12 млн пудів; 3) по Харківській області – на 3,4 млн пудів; 4) по Донецькій області – на 2,0 млн пудів. (Примітка: У цю кількість входить 1,4 млн пудів за рахунок резерву ЦК КП(б)У по одноосібному сектору). Це зниження обласного плану хлібозаготівель до районів не доводити і про нього в райони не повідомляти, залишивши в силі чинні районні плани; б) зобов'язати обкоми те, що залишається після цього зниження по хлібозаготівлях (станом на 11.01.1933 р.) – без мірчука: 1) по Дніпропетровській області – 7,8 млн пудів; 2) по Одеській області – 6,0 млн пудів; 3) по Харківській області – 4,2 млн пудів; 4)

⁵⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 38.

по Донецькій області – 2,7 млн пудів – безумовно цілком виконати не пізніше 5-го лютого. Покласти персональну відповідальність за безумовне і повне виконання плану хлібозаготівель до визначеного терміну на тов. Строганова, Майорова, Терехова, Акулова. Відрядити для вжиття заходів щодо закінчення хлібозаготівель до вказаного вище терміну: т. Косіора до Дніпропетровської, Затонського до Одеської області⁵⁸⁶. Ці засекречені рішення засвідчують про геноцидну природу хлібозаготівель, показують, що керівництву було достеменно відомо про відсутність хліба в українському селі.

У цьому контексті варто розглядати й рішення політбюро ЦК КП(б)У про глибинки (14 січня 1933 р.; витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 100 (п. 14/2) від 15 січня 1933 р.), ухвалене за виступом В. Чубаря, яким вимагалось вказати Одеському, Дніпропетровському та Донецькому обкомам на те, що вони не тільки не виконали директиви ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У про вивезення всього хліба з глибинок до 15 січня, а навпаки, наявність хліба у глибинках збільшується, тому слід зобов'язати ці обкоми негайно вжити всіх заходів до максимально швидкого вивезення всього глибинного хліба, попередивши, що до обкомів, які не вжили належних заходів до вивезення, ЦК застосує суворіші заходи⁵⁸⁷.

Нової «мобілізації» вимагала поштотелеграма секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича і голови РНК УСРР В. Чубаря секретарю Харківського обкому КП(б)У Р. Терехову і голові облвиконкому Кузьменку (17 січня 1933 р.): «...ЦЕКА і Раднарком категорично вимагають від вас шляхом додаткового натиску, нової мобілізації всіх сил домогтися негайного збільшення щоденного надходження хліба мінімум удвічі проти теперішнього рівня для того, щоб

⁵⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 19. Арк. 5–7; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 288. Арк. 94.

⁵⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 38.

забезпечити виконання за будь-яких умов не пізніше п'ятого лютого ... 3,6 мільйона пудів хліба, що залишилися»⁵⁸⁸.

У постанові політбюро ЦК КП(б)У про створення Комітету з весняної сівби, ухваленій 14 січня 1933 р. (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 100 (п. 15/3) від 15 січня 1933 р.), наголошувалося на залученні до підготовки весняної насінневої кампанії в Україні уповноваженого наркомату радгоспів СРСР: «Подати на затвердження ЦК ВКП(б) такий склад Комітету з весняної сівби: тт. Косіор (голова), Хатаєвич, Чубар, Реденс, Одинцов та Уповнаркомрадгоспів» (Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило просити ЦК ВКП(б) відрядити Нурінова в Україну та затвердити його Уповнаркомрадгоспів по Україні (протокольне рішення від 14 січня 1933 р. Витяг з протоколу № 100 (п. 9/7) від 15 січня 1933 р. – Прим. авт.); б) доручити Комітету призначити засівні трійки в Дніпропетровській та Одеській областях; в) утворену постановою ПБ з 15.X-1932 року засівкомісію скасувати»⁵⁸⁹.

Рівно через два тижні політбюро ЦК ВКП(б) відгукнулося постановою від 28 січня 1933 р. про збір насіння та посівну кампанію в Україні, де ЦК ВКП(б) і РНК пропонують ЦК КП(б)У і РНК України: 1) не припиняючи хлібозаготівель, перемкнути основні сили партійно-радянських організацій з 1 лютого 1933 р. на збір насіння і організацію посівної кампанії; 2) не створювати офіційного загальноукраїнського комітету з організації сівби, як це має місце на Північному Кавказі, а утворити при ЦК КП(б)У вузьку партійно-радянську комісію з керівництва збором насіння і проведення посівної кампанії з відповідними комісіями при обкомах; 3) склад комісії при ЦК КП(б)У надати на затвердження ЦК ВКП(б) і РНК СРСР⁵⁹⁰. 30 січня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) утворило

⁵⁸⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6336. Арк. 81.

⁵⁸⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 38–39.

⁵⁹⁰ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 624.

комісію ЦК КП(б)У щодо керівництва збором насіння та проведення весняної сівби, наділивши її тими ж правами, «якими користується Північно-Кавказький комітет із сівби, дозволивши їй видавати свої розпорядження, оскільки вони підлягають опублікуванню, під виглядом рішень ЦК і Раднаркому України». Також було затверджено її склад: Косіор – голова, Постишев, Чубар, Реденс, Одинцов, Уповнаркомрадгоспів. Комісія була зобов'язана надсилати до ЦК ВКП(б) перевірені зведення зі збору насіння кожні п'ять днів⁵⁹¹.

Уже в січні до хлібозаготівель залучили *військових*, про що свідчить рішення політбюро ЦК КП(б)У щодо використання військових на хлібозаготівлях від 25 січня 1933 р. (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 101 (п. 20) від 25 січня 1933 р.), ухвалене за виступом Хаханьяна: «Задовольнити прохання ПУ УВО (ПУ УВО – політичне управління Українського військового округу. – Прим. авт.) про звільнення з хлібозаготівель до 5-го лютого всіх воєнних робітників, про що повідомити обкоми»⁵⁹².

Наприкінці січня режим намагався активізувати хлібозаготівлі через зльоти колгоспників і робітників радгоспів. Зокрема, це засвідчує рішення політбюро ЦК КП(б)У про зльоти колгоспників і робітників радгоспів від 25 січня 1933 р. (протокол засідання політбюро ЦК КП(б)У № 101 (п. 25) від 25 січня 1933 р.): «Проект директиви всім обкомам, міськпарткомам і райпарткомам, що його подав т. Хатаєвич, – затвердити»⁵⁹³. У цій директиві політбюро ЦК КП(б)У всім обкомам, міськпарткомам і райпарткомам КП(б)У щодо проведення в усіх районах зльотів колгоспників і робітників радгоспів 25 січня 1933 р. вимагається «провести в усіх районах широкі зльоти колгоспників і робітників радгоспів, на яких широко висвітлити і обговорити питання: а) про підсумки пленуму ЦК і

⁵⁹¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 629.

⁵⁹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 54.

⁵⁹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 56.

ЦКК і промову т. Сталіна «Про роботу на селі»; б) про постанову Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове постачання зерна державі колгоспами і одноосібними господарствами»; в) про підготовку колгоспів і радгоспів району до весняної засівної кампанії. У тих районах, де ще не завершені хлібозаготівлі, зльоти мають бути використані для мобілізації мас на якнайшвидше закінчення хлібозаготівель, з тим, щоб тим скоріше у кожному районі цілком переключитися на боротьбу за успішне проведення весняної сівби для згуртування широких мас колгоспників і робітників радгоспів навколо рішень січневого об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК, навколо проведення в життя вказівок т. Сталіна, які він дав у промові «Про роботу на селі», навколо нового закону про здавання хліба державі, за найкращу підготовку до весняної сівби, боротьбу за врожай і успішне виконання плану хлібоздачі 1933 року, за зміцнення колгоспів і радгоспів на основі правильного проведення в життя рішень січневого пленуму ЦК і ЦКК й рішучого та нещадного придушення і викорінення підривної антиколгоспної і антирадгоспної шкідницької роботи куркульських контрреволюційних елементів, що залізли в колгоспи і радгоспи. Першочергово ми повинні організувати навколо цих завдань і привести до стану відповідної бойової мобілізованості колгоспний актив для цілковитого створення за рахунок власних ресурсів насінневих і фуражних фондів <...> для боротьби за організаційно-господарське і політичне зміцнення колгоспів і радгоспів, для вигнання з них куркульських та інших шкідницьких і дезорганізаторських елементів. <...> Зльоти мають бути скликані в останніх числах січня або перших числах лютого, але не пізніше 10 лютого. Загальна чисельність учасників зльоту має бути 200 – 300 осіб. <...> Склад учасників зльоту визначається райпарткомом і райвиконкомом з таким розрахунком, щоб на зльоті були представлені усі колгоспи і радгоспи району. <...> ЦК зобов'язує обкоми відрядити на зльоти працівників із обласного активу, а також зобов'язує усіх уповноважених ЦК і обкомів, які перебувають в районах

на хлібозаготівлях, по підготовці до весняної сівби та ін. кампаніях – взяти активну участь у підготовці й проведенні вищезазначених зльотів. Секретарі РПК зобов'язані спеціальним листом інформувати ЦК про проведення та підсумки зльоту не пізніше 12 лютого»⁵⁹⁴.

Варто зауважити, що, крім уповноважених із хлібозаготівель, на село направлялися окремі уповноважені для мобілізації заготівель олійних культур. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У про хід заготівель олійних культур, ухваленим 18 січня 1933 р. (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №101 (п. 26/1) від 25 січня 1933 р.)⁵⁹⁵, було затверджено постанову про хід заготівель олійних культур, згідно з якою обкоми серед іншого мали «встановити відповідальних уповноважених по вирішальних районах по заготівлі олійних та прізвища уповноважених повідомити ЦК в триденний термін. <...> УповкомзагРПВ протягом декади організувати вибіркову перевірку в 2–3 районах всієї роботи по заготівлі олійних та притягти винних в бездіяльності до права»⁵⁹⁶.

Під кінець січня 1933 р., коли в українських селах було вилучено майже все збіжжя включно з насінням, режим «чорних дощок» виконав призначену йому роль знищення й залякування українців, отож постала потреба його скасування. 25 січня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про села, занесені на «чорну дошку» (п. 41/16 протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №101 від 25 січня 1933 р.). Нею було започатковано так званий процес «зняття з “чорної дошки”». Мова йшла про зняття з «чорної дошки» сіл, «що домоглися серйозних зрушень у виконанні пляну хлібозаготівель» (Гаврилівка Дніпропетровської області – понад 77% і Лютеньки Харківської області – 88%), зафіксованих у постанові Центральних органів, а також про перегляд обкомами всіх колгоспів, занесених на «чорну дошку» постановами обкомів і райвиконкомів і також зняття

⁵⁹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 68–70.

⁵⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 56.

⁵⁹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 71–72.

їх із «чорної дошки», «коли виконання плянів у них досягає 80–90%». Натомість політбюро продовжувало вимагати від обкомів і облвиконкомів «посилити роботу з хлібозаготівель в тих селах, що занесені на чорну дошку, у яких внаслідок відсутности певної боротьби проти куркульського саботажу не досягли потрібних зрушень в бік посилення хлібозаготівель, відрядити в ці колгоспи спеціальних робітників (вжито українською мовою в тексті у значенні «працівників», скоріш за все – працівників ГПУ. – Прим. автора) із завданням проведення суцільних обшуків, бо лише в такий спосіб можна було виявити «розкрадений і прихований хліб» і вжити щодо них низку заходів з оздоровлення, звернути особливу увагу в цих селах і колгоспах на проведення роботи з виявлення розкраденого й прихованого хліба, спираючись у цій роботі на міцно спаяний колгоспний актив»⁵⁹⁷.

12 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У дозволило поновити завезення товарів до всіх районів, зокрема, і в колгоспи, що були занесені на «чорну дошку»⁵⁹⁸.

Проте застосування репресій тривало. Наприклад, село Кам'яні Потоки Харківської області перебувало на «всеукраїнській чорній дошці» впродовж 10 місяців. Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1932 р. щодо цього населеного пункту була скасована лише 17 жовтня 1933 р. Унаслідок проведених заходів, згідно із звітами, село повністю виконало свої зобов'язання (сюди ввійшов навіть річний план хлібозаготівель за 1933 р.)⁵⁹⁹.

Дослідниками встановлено, що репресій «чорних дощок» зазнавали мешканці майже половини районів та сільрад УСРР, а у Дніпропетровській

⁵⁹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 60.

⁵⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1 Оп. 6. Спр. 281. Арк. 167.

⁵⁹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 285. Арк. 144–145.

області – практично всі адміністративні одиниці⁶⁰⁰. Антиукраїнську спрямованість цього вбивчого заходу підтверджує і той факт, що «чорні дошки» активно застосовували в Північнокавказькому краї, на територіях компактного проживання українців, насамперед на Кубані.

Хлібозаготівлі як важливий елемент механізму геноциду і роль уповноважених із хлібозаготівель засвідчує звіт завідувача відділу агітації та масових кампаній (АМВ, агітмас) ЦК КП(б)У К. Григор'єва для політбюро ЦК КП(б)У щодо додаткових планів хлібоздачі колгоспам, які виконали свої початкові плани з додатками (складений за підсумками обстеження районів до 26 січня 1933 р.) У звіті, який було розіслано членам і кандидатам у члени політбюро ЦК КП(б)У Акулову, Алексеєву, Балицькому, Демченку, Зайцеву, Косіору, Любченку, Майорову, Петровському, Реденсу, Скрипнику, Строганову, Сухомліну, Сербіченку, Терехову, Хатаєвичу, Чубарю, Чувиріну, Чернявському, Шліхтеру, Якіру, Голоду, Затонському, Маркітану, зазначалося, що у практиці хлібозаготівель за останній період, особливо в січні місяці, почастишали випадки доведення додаткових планів з хлібоздачі колгоспам, що виконали свої початкові плани... У районах, обстежених АМВ – Балакліївському, Голопристанському, Скадовському, Б. Церківському і Смілянському встановлено, що основними причинами, які спонукали районне керівництво на надання додаткових завдань з хлібоздачі, були: 1. Необхідність покриття заборгованості одноосібних господарств із хлібоздачі. Це покриття проведено шляхом вивезення насінневих фондів колгоспів, які виконали план хлібоздачі (Голопристанський район, Скадовський по 18 колгоспах) у рахунок виконання плану одноосібників з тим, що наступною заготівлею в індивідуальних господарствах повернуть цим колгоспам забрані насінневі фонди. 2. Коригування початково наданих планів

⁶⁰⁰ Папакін Г. *«Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 420 с. С. 337.

колгоспам (Балакліївський район по 17 колгоспах). 3. Позбавлення знижок по бавовні і буряку (Скадовський район – 13 колгоспів, Б. Церківський і Смілянський райони). Зазвичай доведення додаткових планів та їхнє виконання здійснювалося адміністративним шляхом без масової роботи. Колгоспу «Пролетар» Кам'янського району, що виконав план, запропоновано 201 центнер вивезти протягом 2-х годин, а комуні «КІМ» Лозівського району (першою виконала план у районі) райпрокурор т. Шмудевич запропонував вивезти всі зернові протягом 2-х днів. У Голопристанському районі вивезення насінневого зерна колгоспами, що виконали план хлібозаготівель, у рахунок покриття заборгованості одноосібників здійснено за рекомендацією уповноваженого обкому т. Сідерського, який порекомендував узяти весь насінневий фонд у колгоспів, що виконали план хлібозаготівель, частину радгоспного і вивезти позичково за одноосібників, які не виконали плану хлібозаготівель, а пізніше, разом з колгоспами, що позичили хліб, продовжувати заготівлі в одноосібників і колгоспів, що не виконали плану. Після такої рекомендації в районі була проведена розверстка серед колгоспів і радгоспів, які виконали свої плани, і встановлено, скільки вони повинні здати позичково хліба з наявних насіннфондів у рахунок покриття заборгованості одноосібників і частини колгоспів, що не виконали плану. Отож, колгоспи здали зі своїх насінневих фондів у рахунок одноосібників (позичково) – 4 200 центнерів.

Процедура оформлення вивезення насінневих фондів із колгоспів, що виконали плани хлібозаготівель, у рахунок одноосібників, здійснювалася так: уповноважений РПК на об'єднаному засіданні сільради і правління колгоспу під гаслом «битися за честь району» вимагав у правління колгоспу, яке вивозить насінматеріал (а сільрада ще й зобов'язується зібрати хліб в одноосібників за активної участі колгоспників), повернути отриманий хліб колгоспу. Колгоспи зобов'язували виконувати додаткові плани. Артіль «Незаможник» с. Михайлівка

мала план 600 тонн, виконала 609 тонн, додатково отримала завдання ще здати 500 центнерів. Ці 500 центнерів комісія при сільраді разом із правлінням колгоспу розверстує серед колгоспників. Наприклад, колгоспник Фількін Михайло з цієї ж артилі виробив на 01.10.1932 р. 300 трудоднів. Сім'я складається з 7 осіб, працездатних 2 особи і один підліток 15-ти років. Фількін Михайло сам виробив на 01.10.1932 р. 198 трудоднів, його дружина – 47 трудоднів, його підліток – 55 трудоднів. Отримав авансом хліб у рахунок трудоднів (без громадського харчування) 6,5 центнера, підлягає з нього поверненню 2,6 центнера. Додаткові плани доведені під виглядом невиконання планів по бавовні. Додаткові плани затверджувалися на загальних зборах, а саму розверстку серед колгоспників проводила спеціальна комісія. Ця комісія виписала на кожного колгоспника повістку, де вказано, скільки підлягає поверненню, і колгоспник зобов'язаний зазначену в повістці кількість внести. Згідно з постановою Скадовського РПК від 01.01.1933 р. доведені 13 колгоспам додаткові плани за знижену врожайність по бавовні, але це на папері, а фактично на місцях додаткові плани були доведені всім колгоспам. Унаслідок вищевикладеної практики хлібозаготівель у колгоспах, що виконали плани хлібозаготівель, також вивезені насінфонди⁶⁰¹. До звіту й записок про обстеження Голопристанського і Скадовського районів Григор'єв додав проєкти постанов ЦК КП(б)У, які, на його погляд, мали усунути подібні перекручення у хлібозаготівлях не лише в зазначених районах Одеської області, а й у межах цілої України. Однак рукописна резолюція М. Хатаєвича від 26 січня 1933 р. на оригіналі звіту цього не передбачала: «Розіслати матеріал членам ПБ і обкомам. Вважаю, від ухвалення спец. рішення ПБ в цей момент можна утриматися, обмежившись пропозицією Одеському обкому щодо виправлення допущених неправильностей»⁶⁰². Для секретаря ЦК КП(б)У, відповідального за

⁶⁰¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 289. Арк. 220–230.

⁶⁰² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 289. Арк. 231–233.

хлібозаготівлі, позбавлення населення всього хліба, включно з насінням для ярої сівби, було лише «допущеними неправильностями», що мали залишитися: партійна номенклатура, яка не була в змозі опанувати мови корінного населення України, добре розумілася на комуністичних евфемізмах.

28 січня 1933 р. з'явилася постанова політбюро ЦК ВКП(б) про збір насіння та посівну кампанію в Україні, у якій ЦК ВКП(б) і РНК пропонував ЦК КП(б)У і РНК України: 1) не припиняючи хлібозаготівель, перемкнути основні сили партійно-радянських організацій з 1 лютого 1933 р. на збір насіння й організацію посівної кампанії; 2) не створювати офіційного загальноукраїнського комітету з організації сівби, як це має місце на Північному Кавказі, а утворити при ЦК КП(б)У вузьку партійно-радянську комісію з керівництва збором насіння і проведення посівної кампанії з відповідними комісіями при обкомах; 3) склад комісії при ЦК КП(б)У надати на затвердження ЦК ВКП(б) і РНК СРСР (30 січня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило склад комісії, яку очолив С. Косіор, і зобов'язало її кожні 5 днів надавати зведення щодо збору насіння. – Прим. авт.)⁶⁰³.

По-іншому, ніж пограбуванням, важко назвати початок підготовки до весняної сівби в умовах хлібозаготівельної кампанії, що не була скасована. 29 січня 1933 р. з'являється телеграма ЦК КП(б)У (за підписом С. Косіора) Київському, Вінницькому і Молдавському обкомам з повідомленням постанови ЦК КП(б)У щодо незадовільної засипки насіння зернових у Київській, Вінницькій областях і АМСРР із таким текстом: «Перше. Вказати Київському, Вінницькому, Молдавському обкомам, що попри виконання плану хлібозаготівель ними досі не розгорнуто ще дійсної боротьби за засипку насіння <...>. Зобов'язати Київський, Вінницький, Молдавський обкоми негайно перемкнути всі сили партійних і радянських організацій – в області і районах на збір насіння й підготовку до

⁶⁰³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 624.

весняної засівної кампанії, вживши особливих заходів до посилення збору ранніх зернових. Друге. Встановити, що у Вінницькій, Київській областях і АМСРР і в районах інших областей, що виконали план хлібозаготівель по одноосібному сектору, – проводиться обов'язкова засипка одноосібниками у громадські комори у власній тарі (не допускаючи знеособлення насіння) необхідної кількості насіння відповідно до доведених до кожного одноосібника плану засіву. <...> Відносно ж районів, що не виконали ще плану хлібозаготівель по одноосібному сектору, залишити старий порядок самозобов'язань одноосібників щодо виділення ними насіння у власних сховищах. Третє. Визнати можливим тим, хто вкаже схований хліб у ямах, видавати частину цього хліба в розмірі десяти – п'ятнадцяти відсотків. Решту схованого зерна колгоспники обертають на поповнення колгоспного насінневого фонду, а виявлене в одноосібників – обертається на хлібозаготівлі. № 0291083/с⁶⁰⁴. Постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 29 січня 1933 р. про залишення в розпорядженні ЦК КП(б)У та областей УСРР зерна, зібраного понад річний план хлібозаготівель, не звільняла українців від подвірних обшуків з боку органів ДПУ і, головне, – не запобігала смерті від голоду. Особливо негативно це позначилося на Одеській, Дніпропетровській, Донецькій і Чернігівській областях, що не виконали плану хлібозаготівель. Там приписувалося залишати 30% у розпорядженні держави і 70% – у розпорядженні ЦК КП(б)У на насіння для ярової сівби із зерна, заготовленого в період із 1 лютого по 1 квітня, тобто вилучене в селян зерно або вивозилося із зазначених областей, або зберігалось на місці без права обласного керівництва ним розпоряджатися. Ця постанова не розповсюджувалася на мірчук, що цілком (90%) мав надходити в розпорядження держави⁶⁰⁵.

⁶⁰⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6336. Арк. 99–100.

⁶⁰⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 625.

Поступово вся увага Кремля і компартійного керівництва в УСРР зосереджується на підготовці весняної засівної кампанії, головним компонентом якої було «збирання насіння» для ярової сівби – ще один евфемізм, за яким приховуються геноцидні дії комуністичного тоталітарного режиму в Україні. 28 січня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У на виконання постанови ЦК ВКП(б) від 27 січня 1932 р. ухвалило своє рішення щодо підготовки до сівби (включено до протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №102 від 8 лютого 1933 р., п. 26/2). Серед іншого, воно зобов'язувало Дніпропетровський, Одеський, Донецький та Чернігівський обкоми, «не припиняючи хлібозаготівель, – переключити основні сили партійно-радянських організацій з 1 лютого на збирання насіння і організацію засівної кампанії. Харківському і Чернігівському обкомам вжити заходів до посилення протягом лютого натиску по хлібозаготівлях на одноосібників»⁶⁰⁶.

Поступово змінюється склад низових виконавців геноциду, адже, знаючи, що на їхню вимогу насінневі фонди колгоспів було вивезено в рахунок виконання плану хлібозаготівель, вони не могли ефективно займатися їх формуванням. Першими з села були відкликані військові, услід за ними – залізничники. У телеграмі ЦК КП(б)У, адресованій усім обкомам з повідомленням постанови ЦК КП(б)У (30 січня 1933 р.) за підписом С. Косіора, залізничники звільнялися від мобілізації на хлібозаготівлі та інші кампанії і протягом лютого № 0291084/с⁶⁰⁷.

31 січня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У (протокол засідання політбюро №102 від 8 лютого 1933 р., п. 34/1) доручило новому другому секретарю ЦК П. Постишеву розробити проєкт телеграфної директиви райпарткомам Одеської, Дніпропетровської і Донецької областей про підготовку до весняної засівної кампанії, а Вінницькому, Київському і Молдавському обкомам переключитися по всіх

⁶⁰⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 87.

⁶⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6336. Арк. 101.

районах на «збирання» насіння, не оголошуючи щодо окремих колгоспів, які не виконали хлібозаготівельних планів, про закінчення хлібозаготівель⁶⁰⁸.

Проте переведення уваги на збір насіння не ніс Україні жодного полегшення. Про методи формування насінневих фондів для весняної засівної кампанії 1933 р. свідчить текст постанови політбюро ЦК КП(б)У від 31 січня 1933 р. (додаток до протоколу засідання політбюро № 102 від 8 лютого 1933 р.), який через цинізм його змісту варто навести цілком. «Усім обкомам і райкомам КП(б)У. ЦК КП(б)У відмічає украй незадовільну роботу зі збору насіння для ярової сівби по всіх областях і районах. ЦК КП(б)У пропонує: 1. З 1-го лютого переключити усі основні сили організації на збирання насінневих фондів і підготовку весняної засівної кампанії. 2. Боротьбу за збирання насінневих фондів проводити методами хлібозаготівель, звернувши головну увагу на виявлення і вилучення розкраденого, прихованого, незаконно розданого зерна. 3. Обкомам переглянути склад своїх уповноважених по районах під кутом забезпечення міцного керівництва ходом збирання засівних матеріалів для весняної засівної кампанії. 4. Обкоми і райкоми повинні: забезпечити мобілізацію і організацію позапартійного колгоспного, відданого справі колективізації активу і головно передових активістів з колишніх комнезамівців; широко використовувати збори колгоспників, що скликаються для виборів делегатів на всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників; широко розгорнути роз'яснення нового закону про хлібний податок, звернувши особливу увагу колгоспників на те, що своєчасне й успішне проведення весняної сівби дає широку можливість колгоспним масам значно підвищити прибутковість їхнього усупільненого господарства, причому підкреслити, що опубліковані ставки податку ніяким змінам за жодних обставин піддаватися не будуть. Про порядок збирання насіння по Дніпропетровській, Одеській і Донецькій областях, які ще не виконали плану хлібозаготівель по

⁶⁰⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 89.

колгоспному і одноосібному сектору, надається окрема директива. Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор. 31.I – 1933 р.»⁶⁰⁹.

2 лютого 1933 р. В. Чубар і С. Косіор підписали розлогу спільну постанову РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про заходи з організації весняної сівби на Україні»⁶¹⁰, якою передбачалося значне розширення засівних площ зернових культур, особливо пшениці, порівняно з 1932 р. При цьому партійні і радянські організації мали попередити одноосібників, яким доводили тверде завдання по засіву, про покарання у вигляді вислання за межі України за саботування сівби. На тлі цілковитого пограбування українського села злочинними хлібозаготівлями Раднарком і ЦК попереджали «усі районні, сільські, партійні і радянські організації, що у зв'язку з задовільним врожаєм цього року і значним скороченням плану хлібозаготівель у поточному році державна насіннева позика в жодному разі видаватися не буде. Кожен колгосп і одноосібне господарство повинні засипати необхідну кількість насіння з власних ресурсів»⁶¹¹. Постановою встановлювався кінцевий термін засипки насінневих фондів колгоспами і одноосібними господарствами – 10 березня. Насінневі фонди проголошувалися недоторканною громадською власністю; за використання їх не за призначенням, розкрадання насіння, псування його винні мали притягуватися до суворої судової відповідальності на підставі закону від 7 серпня 1932 р. про охорону громадської (соціалістичної) власності.

5 лютого 1933 р., коли в Україні внаслідок злочинних хлібозаготівель, репресивних заходів, блокування території республіки тощо набули надзвичайного поширення голодна хвороба, інфекційні пошесті, різко зростала смертність від голоду, ЦК ВКП(б), стурбоване можливим зривом весняного засіву, видало постанову про припинення в Україні з 6 лютого 1933 р.

⁶⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 106.

⁶¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 126–133.

⁶¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 127.

хлібозаготівель та збір насіння. «З шостого лютого п. р. і до закінчення сівби хлібозаготівлі по всій Україні вважати припиненими», – зазначалося в постанові⁶¹². На її виконання політбюро ЦК КП(б)У 6 лютого (протокол засідання політбюро №102 від 8 лютого 1933 р., п. 88/37) постановило: «Надіслати обкомам та райпарткомам Дніпропетровської, Одеської та Донецької областей таку телеграму: “На відміну попередньої директиви ЦК і обкомів з 6 лютого до закінчення сівби хлібозаготівлі вважати за припинені. Всі сили повнотою переключити на збирання насінньових фондів з залишенням всього зібраного хліба в колгоспах. Збір мірчуку продовжувати на попередніх засадах”»⁶¹³.

7 лютого політбюро ЦК КП(б)У (протокол засідання політбюро № 102 від 8 лютого 1933 р., п. 51/6) ухвалило зобов'язати перших секретарів обкомів надсилати до ЦК п'ятиденні відомості про наявність засипаного насіння по кожному району із зазначенням прізвищ секретарів райпарткомів і голів райвиконкомів, що відстають. Перші відомості вимагалося надіслати до 15 лютого⁶¹⁴. А вже 8 лютого 1933 р. за доповіддю П. Постишева (протокол засідання політбюро №102 від 8 лютого 1933 р., п. 8) було вирішено: «1. Визнати за потрібне командирувати до Одеської і Чернігівської області і АМСРР по одному спеціальному уповноваженому ЦК і РНК для допомоги в справі організації збору насіння і підготування до сівби. Доручити Секретаріату ЦК намітити кандидатури. 2. Запропонувати Агітмасовому відділу ЦК відкликати тих уповноважених по хлібозаготівлях, які перебувають в районах понад два місяці. 3. Запропонувати секретарям обкомів подати Агітмасові ЦК заявку на потрібну їм допомогу людьми для відправлення в райони як уповноважених зі збору насіння і підготування до сівби. Агітмасові розглянути заявки і подати на затвердження

⁶¹² *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 640.

⁶¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 89.

⁶¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 93.

Секретаріату ЦК список мобілізованих загальною кількістю 250 – 300 чоловіка. 4. Доручити т. Чубарю вишукати потрібних коштів на оплату командированих на засівкампанію коштом республіканського і місцевих бюджетів»⁶¹⁵.

У рішенні політбюро ЦК КП(б)У про мірчук (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №102 (п.12) від 8 лютого 1933 р.) було запропоновано взяти до відома заяву т. Степанського (уповноваженого комітету заготівель при Раді праці та оборони СРСР (РПО) по УСРР) про дозвіл приймати мірчук натурою тими сурогатами, які перемелюється⁶¹⁶.

У лютому продовжилися ротації уповноважених. Так, у рішенні політбюро ЦК КП(б)У про уповноваженого по Жмеринському вузлу (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №102 (п. 20) від 8 лютого 1933 р.) було зазначено: «просити ЦК ВКП(б) затвердити на уповноваженого по Жмеринському вузлу замість тов. Бегайла тов. Жигаря (секретаря з транспорту Вінницького обкому)»⁶¹⁷. У рішенні політбюро ЦК КП(б)У про уповноваженого комітету заготівель при Раді праці та оборони СРСР по Київській області (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №102 (п. 21) від 8 лютого 1933 р.) зазначалося: «командирувати тов. Гвоздецького в розпорядження Київського обкому для роботи УповкомзаготРПО». Відповідно до рішення політбюро ЦК КП(б)У про уповноваженого комітету заготівель при Раді праці та оборони СРСР по Вінницькій області. Витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №102 (п. 24) від 8 лютого 1933 р.: «Командирувати в розпорядження Вінницького обкому: «<...>Тов. Колядінцева – для роботи УповкомзаготРПО, відкликавши його з АМСРР»⁶¹⁸.

⁶¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 83.

⁶¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 84.

⁶¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 85.

⁶¹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 86.

Також варто звернути увагу на рішення політбюро ЦК КП(б)У про заступника уповноваженого комітету товарних фондів при Раді праці та оборони СРСР по Україні (*Правильна назва: комітет товарних фондів і регулювання торгівлі при Раді праці та оборони СРСР. – Прим. авт.*), ухвалене 7 лютого; витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №102 (п. 97/46) від 8 лютого 1933 р., у якому зазначалося, що, не зважаючи на перехід тов. Сапова на іншу роботу, звільнити його від обов'язків заступника уповноваженого комітету товарних фондів. Затвердити на заступника уповноваженого комітету товарних фондів на Україні тов. Резіта⁶¹⁹. Варто звернути увагу, що Сапов був затверджений третім секретарем Харківського обкому КП(б)У після зміни складу обкому з приїздом П. Постишева.

Рішенням політбюро ЦК КП(б)У про склад комісії ЦК КП(б)У з керівництва збором насіння та проведення засівної кампанії, ухваленим 12 лютого, витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №103 (п. 27/18) від 14 лютого 1933 р. було введено до складу комісії ЦК КП(б)У по засівній кампанії тов. Якіра⁶²⁰ (Якір Йона Еммануїлович. Член політбюро ЦК КП(б)У (червень 1930 – травень 1937 р.), командувач Українського (листопад 1925 – травень 1935 р.), Київського (травень 1935 – травень 1937 р.) військових округів. – Прим. авт.).

У лютому активізувалися відрядження уповноважених, зокрема відповідно до рішення політбюро ЦК КП(б)У про відрядження уповноважених ЦК КП(б)У і РНК УСРР по весняній сівбі до Одеської та Чернігівської областей і АМСРР, ухваленого 10 лютого (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №103 (п. 35/3) від 14 лютого 1933 р.), було визначено кандидатури для відрядження в ролі уповноважених ЦК КП(б)У і РНК УСРР для допомоги в справі організації збору насіння та підготування до сівби: тов. Затонського – до Одеської області,

⁶¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 104.

⁶²⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 169.

тов. Порайка – до Чернігівської області, тов. Сухомліна – до АМСРР. Запропонувати т. т. Затонському, Порайку і Сухомліну виїхати до областей не пізніше 11 лютого⁶²¹.

Варто також звернути увагу на такі два рішення політбюро ЦК КП(б)У про голову ДПУ УСРР (ухвалене 18 лютого; витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №104 (п. 14/2) від 23 лютого 1933 р.), де погоджувалися з постановою ЦК ВКП(б) з 17.02 про призначення заступника голови ОДПУ тов. Балицького головою ДПУ УСРР – ПП ОДПУ України; на заступників голови ДПУ УСРР затверджували Карлсона та Леплевського⁶²²; рішення про склад комісії ЦК КП(б)У з весняної сівби, ухвалене 22 лютого (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №104 (п. 26/14) від 23 лютого 1933 р.), яким вводили до складу комісії ЦК КП(б)У з весняної сівби замість тов. Реденса тов. Балицького⁶²³.

Окремі рішення були прийняті по *насінневих фондах*. Так, у рішенні політбюро ЦК КП(б)У про засипку насінневих фондів по Одеській, Донецькій і Дніпропетровській областях (ухвалене 1 лютого; витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 102 (п. 72/21) від 8 лютого 1933 р.) дозволялося Одеському, Донецькому і Дніпропетровському обкомам з 1 лютого по 1 квітня 1933 р. з усього заготовленого зерна по районах, які не виконали план хлібозаготівель, засипати 70% до насінневих фондів для ярої сівби, решту 30% здавати в рахунок плану хлібозаготівель. Ця постанова не поширювалася на мірчук⁶²⁴. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У про збирання насінневих фондів по Одеській, Донецькій і Дніпропетровській областях (ухвалене 6 лютого опитом; витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 102 (п. 88/37) від 8 лютого 1933 р.) було вирішено надіслати обкомам та райпарткомам Дніпропетровської,

⁶²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 171.

⁶²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 194.

⁶²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 196.

⁶²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 97.

Одеської та Донецької областей таку телеграму: «На відміну попередньої директиви ЦК і обкомів з 6 лютого до закінчення сівби хлібозаготівлі вважати за припинені. Всі сили повнотою переключити на збирання насінньових фондів з залишенням всього зібраного хліба в колгоспах. Збір мірчуку продовжувати на попередніх засадах»⁶²⁵.

Антилюдський характер мало рішення політбюро ЦК КП(б)У про вилучення районними відділами споживкооперації всього наявного зерна в рахунок хлібозаготівель, ухвалене 3 лютого; (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У № 102 (п. 84/33) від 8 лютого 1933 р.). Зокрема, у ньому зазначалося, що у зв'язку з тим, що багато районів вилучають порядком хлібозаготівель від колгоспів і сельЕПО все наявне зерно, не залишаючи їм нічого на корми для наявного поголів'я худоби і на засів, запропонувати обкомам обов'язково забезпечити залишення їм мінімальних ресурсів на корми для наявного поголів'я худоби і засівні фонди відповідно до затверджених для них планів засіву⁶²⁶.

У постанові політбюро ЦК КП(б)У про вивезення хліба з глибинок від 11 лютого 1933 р. (додаток до протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №103 від 14 лютого 1933 р.) злочинний режим пішов ще далі: «...враховуючи велику кількість хліба на глибинних пунктах Одеської і Донецької області та необхідність вжиття виключних заходів до вивезення цього хліба до початку бездоріжжя, ЦК постановляє: «Встановити кінцевий термін вивезення хліба з глибинок і в цих двох областях – 1 березня 1933 року. Для оперативного керівництва вивезенням хліба з глибинок створити у цих областях надзвичайні трійки у складі: голови облвиконкому, начальника ДПУ і обласного уповноваженого заготРПО. Персональну відповідальність за вивезення хліба з

⁶²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 102.

⁶²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 100.

глибинок покласти: по Одеській області – на тов. Пахомова; по Донецькій області – на т. Ліфшица. Зобов'язати Донецький і Одеський облвиконками провести гужповинність у кількості: по Одеській області – 6000 підвод; по Донецькій області – 1500 підвод. Зобов'язати облвиконками перекинути авто-тонни: до Одеської області – Дніпропетровський облвиконком – 123 авто-тонни; Київський – 125 авто-тонн; Раднарком АМСРР – 30 авто-тонн; до Донецької області для Старобільських пунктів – Харківський облвиконком – 115 авто-тонн <...>. З метою стимулювання роботи підвод Одеському і Донецькому облвиконкам встановити норми вивезення на кожному підводі і преміювати натурою за вивезення хліба у розмірі 24 кілограми відходів і зернофуражу та 2½ кілограми борошна за кожно вивезену тонну хліба»⁶²⁷.

У березні маємо нову хвилю призначень і відряджень, зокрема рішення політбюро ЦК КП(б)У про відрядження уповноважених ЦК і РНК для форсування відвантаження хліба за нарядами для України (ухвалене 3 березня; витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №105 (п. 44/16) від 4 березня 1933 р.), відповідно до якого відряджали уповноважених ЦК і РНК: Бляхера – у Сталінград, Броневого – у Вороніж, Саратикова – у Самару, Кузьменка – в Уфу⁶²⁸.

Рішенням політбюро ЦК КП(б)У про відрядження уповноважених ЦК і РНК для форсування відвантаження хліба за нарядами РПО для України (ухвалене 8 березня; витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №106 (п. 27/8) від 13 березня 1933 р.) було звільнено Кузьменка: «зважаючи на хворість, звільнити його від поїздки уповноваженим ЦК і РНК для відвантаження хліба в Башкирську республіку, відряджено уповноваженим ЦК і РНК Воеводу, заступника начальника УЇТУ»⁶²⁹.

⁶²⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 183–184.

⁶²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 12.

⁶²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 59.

У телеграмі політбюро ЦК КП(б)У обкомам і райпарткомам Одеської, Дніпропетровської, Харківської і Донецької областей про пришвидшення вивезення насіння (додаток до протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №105 від 4 березня 1933 р.), про перевезення насіння, особливо вивезення колгоспами та радгоспами, зазначалося, що недопустимо затягується, створюється загроза, особливо в Степу, зриву вивезення насіння до початку бездоріжжя. ЦК пропонував усю наявну живу тяглову силу й автотранспорт кинути на вивезення насіння, встановити щоденну звітність вивезення. В областях мали «покласти на голову облвиконкому обов'язок щоденного оперативного керівництва цією справою, а в районах – на голів РВК»⁶³⁰.

Варто зауважити, що в березні маємо нову хвилю антипартійних настроїв, зокрема, у постанові політбюро ЦК КП(б)У про засипання насінневих фондів та перебіг підготовки до весняної сівби (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №106 (п. 2) від 13 березня 1933 р.) зазначалося, що «в ряді областей і районів серед керівних робітників спостерігаються неприпустимі антипартійні настрої та балачки про скорочення засівної площі, про неминучість недосіву, що не лише не мобілізує на безумовне, повне виконання пляну весняної сівби, що його затвердили ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, а розкладає партійні, комсомольські організації і колгоспні маси й орієнтує їх на неминучість зриву весняного засівного пляну й недобір насіння. В більшості, особливо степних районів фактично анульовано засипку страхових фондів. <...> ЦК КП(б)У категорично пропонує обкомам, зокрема першим секретарям обкомів, головам облвиконкомів та головам обласних КК – РСІ нещадно викривати ці шкідливі тенденції, а виявлених в подібних балачках притягати до суворої партійної відповідальності аж до виключення з партії як осіб, що підготовляють зрив засівного пляну. Попередити всі обласні й районні організації, що будь-яке скорочення посівних

⁶³⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 38.

площ та капітулянтське орієнтування на недосів розглядатиметься як найтяжчий злочин перед партією та радянською державою. <...> Для вжиття термінових і найрішучіших заходів на місцях до усунення подібних шкідливих антипартійних настроїв і для безумовного забезпечення збирання кількості насіння, що не вистачає за пляном та повного виконання пляну, командирувати: т. Чубаря – до Дніпропетровської області; [т.] Постишева – [до] Харківської [області]; [т.] Косіора – [до] Донецької [області]; [т.] Любченка – [до] Одеської [області]». Варто звернути увагу на те, кому було надіслано постанову, та зауважити на розширенні повноважень МТС. Постанову розіслали всім обкомам, райпарткомам, директорам МТС і начальникам політвідділів МТС, які були утворені в січні 1933 р.⁶³¹

Варто зауважити, що настрої селян були вкрай пригніченими, апатія, роздратування, невимовній біль та розпач панували в українських селах. Секретар партосередку КП(б)У артiлі ім. Будьонного звітував, що з 1 по 8 березня 1933 р. ним були проведені загальні збори в колгоспах ім. Будьонного, Молотова та 8 Березня. Збори були організовані з метою опрацювання звернення I Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників і промови Сталіна про те, що колгоспники мають жити заможнo. У документі констатується, що в колгоспі ім. Будьонного «зав'язати жваве обговорення не вийшло, виступів було мало. Ще гірша ситуація з обговоренням звернення з'їзду та промови Сталіна була у колгоспі Молотова. На всі запитання секретаря колгоспники відповіли «тривалим та абсолютним мовчанням»⁶³².

⁶³¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 50–51.

⁶³² Держархів Запорізької обл. Ф. 217. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 19.

Ситуація дедалі більше ставала патовою. За період із 1 лютого по 9 березня 1933 р. через голод лише по 12 районах Донецької області померло 267 людей, з-поміж них – 6 дітей, 20 із яких належали до родин одноосібників⁶³³.

Отримуючи з місць відомості про вимирання українського села, партійне керівництво вжило заходів для збереження насіння від голодних хліборобів. На виконання директиви ЦК ВКП(б) від 12 березня, розісланої безпосередньо обкомам, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило досить специфічне рішення про перебіг протруювання насіння (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №106 (п. 5) від 13 березня 1933 р.), згідно з яким обкоми мали командирувати на місця спеціальних уповноважених «для організації швидшого сухого протруювання насіння і підготування всіх заходів для вогкого протруювання, зокрема максимальної мобілізації на місці потрібного посуду»⁶³⁴.

Проте очільники КП(б)У мушили подбати про те, щоб протруєне зерно було посіяне. Згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У (п. 10 протоколу №106 від 13 березня 1933 р., окрема папка) секретарі Київського і Вінницького обкомів М. Демченко і В. Чернявський мали вжити «конкретних заходів з мобілізації внутрішніх ресурсів для ліквідації окремих фактів голодовок по деяких колгоспах області» і відзвітувати про це на засіданні політбюро 20 березня.

Крім того, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило окрему постанову про продовольчу допомогу «окремим районам та колгоспникам, які вкрай цього потребують», яку також було відправлено в окрему папку. Перелік таких районів до 20 березня мали встановити обкоми й облвиконками всіх областей України, відрядивши «відповідальних товаришів». Постанова вимагала: а) найважчі райони прикріпити для заготівлі хліба, картоплі, капусти, огірків, м'яса до благополучних

⁶³³ *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Частина перша* / Ред. кол.: О. Л. Третяк (гол. редк.), О. Ю. Коваленко (заст. гол. ред.), С. Ф. Бледнов (секр. редк.), В. П. Безродний, В. С. Білецький та ін.; Авт. кол.: О. Л. Третяк (кер. авт. кол.), С. Ф. Бледнов, В. М. Нікольський та ін.; Відп. ред. С. Ф. Бледнов. Донецьк, 2009. С.228.

⁶³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 53.

районів області (стосовно закупівлі хліба прикріплення дозволити тільки для Київської, Вінницької областей та АМСРР). Заготівлі покласти на споживкооперацію як районів, яким надається допомога, так і тих районів, де відбуваються заготівлі; б) зобов'язати облвиконками надавати декадну звітність Раднаркому про хід заготівель у кожному районі, якому надається допомога, по основних продуктах: хлібу, картоплі, м'ясу, овочах. Продовольча допомога повинна першочергово надаватися колгоспникам, які мають багато трудоднів і які опинилися внаслідок поганого господарювання або неправильного розподілу результатів господарювання без хліба, і сім'ям червоноармійців; у другу чергу – колгоспникам та одноосібникам, які перебувають у винятково важкому становищі. Продовольча допомога колгоспникам та одноосібникам повинна йти поруч із залученням їх до праці – у колгоспах, радгоспах, лісорозробках, дорожньому будівництві і т. ін.⁶³⁵. Аналіз цього документа дає змогу зробити висновок про те, що порятунку українців від голодної смерті така «допомога» не передбачала і допомогою насправді не була. По-перше, не передбачалося завезення продуктів харчування з-за меж України. З районами, що перебували на межі вимирання скоріш за все через їх занесення на «чорну дошку» й вилучення всього їстівного, мусили «поділитися» продовольством ті райони області, які спромоглися виконати план хлібозаготівлі й де ще залишалися зроблені селянами на зиму запаси картоплі, овочів та в деяких дворах уціліли корови. По-друге, розраховувати на отримання продуктів могли лише ті голодуючі, хто був здатний працювати, – за умовний «обід».

Також варто звернути увагу на постанову політбюро ЦК КП(б)У про село Старо-Шведське (додаток до протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №106 від 13 березня 1933 р.; п. 16. Окрема папка). Приховуючи від світу злочин геноциду, комуністичний режим вимагав від голови ДПУ УСРР В. Балицького

⁶³⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 19. Арк. 77, 78–83.

«вжити заходів до припинення проникнення відомостей про випадки голодовки в селі Старо-Шведському за кордон»⁶³⁶, що містилися в перехоплених листах колишніх скандинавських переселенців до своїх родичів із проханнями про допомогу.

Окремого аналізу потребує постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про становище в Київській області» від 17 березня 1933 р. (п. 16. Окрема папка), де фактично розкрито механізм вчинення геноциду. Укотре прикриваючись евфемізмом «важкий продовольчий стан», політбюро звинуватило в його виникненні «в низці районів Київської області – за умов великих пілг і допомоги, наданої Київській області, зокрема, великого зменшення плану хлібозаготівель і задовільного врожаю цього року – значною мірою < ... >: а) невжиття своєчасно попереджувальних заходів з боку обкому і несвоєчасного виявлення обкомом дійсної обстановки в районах; б) відсутність з боку парторганізації відсічі і викриття різних панічних і провокаційних чуток, поширюваних ворожими контрреволюційними елементами з метою внесення замішання в ряди трудящих; в) <...> украй незадовільну роботу обласних органів у справі організації продовольчої допомоги шляхом використання місцевих ресурсів і місцевої ініціативи». ЦК КП(б)У вимагав: «Вжити найрішучіших заходів боротьби з розповсюдженням контрреволюційними елементами провокаційних чуток. Добитися в найкоротший строк передусім у найважчих районах встановлення твердого порядку, суворо караючи усіх, хто сіє паніку, розповсюджувачів провокаційних чуток і усіх антирадянських елементів, що намагаються використати протруднощі у своїх контрреволюційних цілях.

Доручити тов. Балицькому з свого боку негайно вжити усіх необхідних заходів як по лінії ДПУ, так і міліції».

⁶³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 19. Арк. 85.

Замість завезення продуктів із-за меж України політбюро доручало обкому організувати «по радянській лінії обов'язкову постанову», яка б вимагала, щоб «колгоспники й одноосібники забезпечили щоденно для харчування дитячих закладів (ясла, дитмайданчики, школи) не менше $\frac{1}{2}$ склянки молока на кожну дитину». Також було доручено «трійці у складі тт. Канторовича (гол.), Хвилі і Кушніра (Черв. Хрест) проведення в життя заходів з надання допомоги важким районам по лінії НКЗдорова НКОсу і Червоного Хреста і координування дій їхніх органів на місцях. <...> голодуючих одноосібників поділити на три групи: Перша група: господарства, які за їхнім бажанням можуть бути прийняті в колгосп. <...> Друга група: трудящі одноосібники, які чомусь не бажають вступати в колгосп. Таких одноосібників прикріплювати на роботу в радгоспи, з підписанням контрактаційного договору і через радгоспи надавати їм тимчасову продовольчу допомогу до початку весняних робіт, а потім видавати продовольство за виконану роботу. Третя група: нетрудовий або паразитичний елемент (спекулянти, куркулі, люди без певних занять, які вперто не бажають працювати) – висилати на північ, складаючи попередньо списки і надаючи їх через ДПУ в область.

5. У порядку екстреної допомоги надавати проддопомогу лише хворим одноосібникам із першої і другої груп. Після надання першої допомоги подальшу допомогу надавати лише в порядку оплати за роботу або невеликого внеску в рахунок роботи».

Пункт 6 постанови вимагав від секретаря Київського обкому М. Демченка: «Негайно відібрати в найбільш важких районах групи одноосібників, здатних працювати, і відправити їх на роботу по лінії дорожнього будівництва, на лісозаготівлі або ж у промислові райони, де відчувається гостра нестача в робочій силі». На думку членів політбюро КП(б)У, голод мав змусити нещодавно незгодних з політикою комуністичного режиму вільних хліборобів виконувати будь-яку примусову роботу.

Політбюро орієнтувало Київський обком не покладатися на ресурси, які виділялися області в централізованому порядку, а «поруч з використанням державної допомоги негайно приступити до проведення низки широких заходів, що забезпечать пошук і мобілізацію внутрішніх продовольчих ресурсів шляхом самозаготівель, взаємодопомоги колгоспів, організації допоміжних господарських підприємств і т. ін.».

Зокрема, очільників Київської, Вінницької областей і АМСРР орієнтували на заготівлю хліба на районних і сільських базарах, наголошуючи, що цим регіонам було надано дозвіл на вільну торгівлю хлібом.

Тож Київському обкому приписувалося «виявити в кожному районі благополучні колгоспи, які мають ще деякі лишки хліба, як у колгоспів, так і у колгоспників і зв'язати з ними колгоспи, що його потребують, тих самих або інших районів на предмет укладення договорів на продаж на пільгових умовах певної кількості хліба у вигляді допомоги. < > Відвести для вільної закупівлі Київською областю хліба кілька районів у Вінницькій області з тим, щоб Київська область вела закупівлю силами області і районів, не допускаючи до закупівлі окремі колгоспи і колгоспників. У Вінницькій області виділити Антонінський, Грицівський, Черневецький. В АМСРР – Бирзульський, Григоріопільський, Окнянський».

Також Київській області надавалося «право, крім децентралізованих заготівель картоплі всередині своєї області, ведення цих заготівель в таких районах Чернігівської області: Середино-Будському, Корюківському, Бахмацькому районах. Для забезпечення доставки в межах Київської і Вінницької областей хліба і картоплі знімалися встановлені раніше обмеження залізничних перевезень цих продуктів.

Абсолютно нереальним постає виконання визначеного п. 12 постанови мінімального завдання із децентралізованої закупівлі м'яса Київською областю –

3000 центнерів (живою вагою) протягом квітня-травня, без зазначення місцевості для ведення заготівель.

Постановою передбачалися закупівлі й інших продуктів харчування, зокрема овочевих солінь, повидла й меду. Навіть давалися завдання забезпечити на це необхідні кошти й виділити Київській області фонди господарських товарів (лісу, скла, заліза й т. ін.) «для стимулювання децентралізованих заготівель хліба, картоплі і м'яса як із центральних, місцевих і з власних фондів області».

Постанова передбачала: «Для організації всього обсягу заходів із надання допомоги в районах, охоплених продовольчими труднощами, а також для проведення заходів, що забезпечать твердий порядок, організовуються в районі трійки у складі: секретаря райкому, голови райвиконкому, уповноваженого ДПУ; у сільрадах у складі голови сільради, голови колгоспу, секретаря осередку». Про хід виконання цієї постанови Київський обком був зобов'язаний доповісти через 10 днів⁶³⁷. Здавалося, що постановою було передбачено все, що могло б урятувати від голодної смерті мешканців Київщини. Однак вона обходила основну обставину: заготівлі продуктів харчування мали проводитися в селах, звідки вони були вивезені за кілька місяців до цього і де люди були змушені харчуватися сурогатами, здохлими тваринами, а подекуди траплялися випадки людоїдства і трупоїдства.

У рішенні політбюро ЦК КП(б)У про хід проведення в життя постанови політбюро від 17 березня «Про становище в Київській області» (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №107 (п. 7) від 25 березня 1933 р.) зазначалося: відрядити тт. Постишева й Балицького до Київської області для ознайомлення зі становищем на місці і вжиття потрібних заходів відповідно до постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У по Києву; б) відрядити т. Певзнера до Києва, щоб визначити разом з обкомом суму, потрібну для фінансування децзаготівель, що їх проводить

⁶³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 19. Арк. 117–124.

Київська область; в) доручити т. Порайкові вишукати можливості завезення до Київської області для стимулювання децзаготівель 7–10 вагонів скла; г) зобов'язати Київський обком забезпечити складання договорів колгоспів Київщини, що одержали навесні 1932 р. соціальну допомогу від колгоспів Вінницької і Чернігівської областей – на повернення цієї допомоги з урожаю 1933 року⁶³⁸.

Варто звернути увагу на рішення політбюро ЦК КП(б)У від 25 березня 1933 р. з питання весняної засівкампанії (витяг з протоколу засідання політбюро №107 (п. 1), ухвалене на підставі повідомлення членів політбюро, які виїжджали в регіони. У пункті 3 на бригадира колгоспної бригади покладалася персональна відповідальність за виконання плану сівби та заборонялося утворення в бригадах будь-яких керівних трійок. У пункті 9 агітмасовому відділу ЦК давалося завдання підготувати й оприлюднити секретаріату ЦК список відповідальних уповноважених ЦК і РНК для відряджень до районів, де є затримка масової сівби⁶³⁹. Наступне рішення політбюро ЦК КП(б)У про засівну картоплю (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №107 (п. 28/6) від 25 березня 1933 р.) ухвалювало: до закінчення сівби картоплі дозволити децзаготівлю картоплі за конвенційними цінами для потреб засіву без обмеження. Також воно приписувало «на час до закінчення сівби, крім засівної картоплі – заготовляти картоплю лише для потреб горілчаної та крохмало-паточної промисловости в зонах останньої» (Цим рішенням, ухваленим фактично через тиждень, цілковито анулювалася можливість децентралізованих закупівель картоплі для потреб голодуючих районів Київської області, надана постановою політбюро «Про становище в Київській області» (Окрема папка) від 17 березня 1933 р. і навіть рішенням від 17 березня (п. 7) цього засідання. – Прим. авт.).

⁶³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 72.

⁶³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 70.

Контролювати організацію заготівлі засівної картоплі обкомами, а також здійснювати прикріплення для заготівель картоплі до певних районів ОРСами, підприємствами і радгоспами мав обласний уповноважений комзаготРНК.

Колгоспам для заготівель насінневої картоплі райони відводилися обласними земуправліннями. Їм дозволялося проводити заготівлі як «через основного заготувача цих районів на договірних із ним засадах», так і шляхом встановлення «безпосереднього зв'язку колгоспу з колгоспом». Політбюро поклало «на обкоми відповідальність за відбір колгоспів, що їх надсилається на заготівлі, з тим, щоб не припустити на місцях заготівель утворення настроїв голодувань від колгоспів, що заготовляють»⁶⁴⁰.

Варто звернути увагу, що рішенням політбюро ЦК КП(б)У про укомплектування політвідділів МТС і радгоспів (ухвалене 25 березня; витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №107 (п. 38/16) від 25 березня 1933 р.) мали «закінчити відбір кандидатур на політвідділи МТС і радгоспів до 1-го квітня ... Командирувати до областей як уповноважених ЦК для відбору кандидатур, згідно з телеграмою т. Постишева з 14-го березня на 4 – 5 днів таких товаришів: до Дніпропетровської області – т. Літвіна, до Київської області – т. Ковалю, до Одеської області – т. Кисельова. Надати право уповноваженим ЦК разом з другими секретарями обкомів відібрати відповідні кандидатури на місці. В разі непогодженості по окремих кандидатурах, уповноважений ЦК, повідомляючи обком, командує товаришів до ЦК в комісію політбюро»⁶⁴¹.

Наступним кроком була постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У про хід підготовки до весняної сівби одноосібних господарств (додаток до протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №107 від 25 березня 1933 р.), у якій РНК УСРР і ЦК КП(б)У пропонують усім обкомам, облвиконкомам, райкомам і

⁶⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 80.

⁶⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 83.

райвиконкомам у 3-денний термін закінчити доведення до кожного одноосібного двору планів сівби. Для організації і керівництва сівбою в одноосібному секторі створити в селах засівні комісії у складі голови сільради, уповноваженого РВКа і представника одноосібників (який обирається на загальних зборах одноосібників села). Голова комісії призначається РВКом... Комісія з перших днів сівби повинна встановити контроль за кожним одноосібним господарством, вживати необхідних заходів впливу на одноосібників, які затягують сівбу або ухиляються від сівби, швидко виявляти осіб, які злісно саботують сівбу і ставити перед РВКом питання про вжиття стосовно цих осіб найсуворіших заходів, передбачених законом⁶⁴².

Постановою політбюро ЦК КП(б)У за інформацією тт. Постишева і Балицького про перебіг підготовки до весняної сівби і організації продовольчої допомоги в Київській області (додаток до протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №108 від 31 березня 1933 р.) було схвалено рішення Київського обкому, ухвалене за участю тт. Постишева і Балицького, про призначення з районного і обласного партійного і комсомольського активу контролерів при сіялках. Також зазначалося, що ЦК КП(б)У вважає абсолютно недопустимим, особливо під час розгортання масової сівби, відсутність революційного порядку у низці колгоспів, блукання колгоспників без дозволу правління по базарах і випадки масових невиходів на роботу. Факти свідчать про невиходи в низці колгоспів у перші дні масової сівби до 30 – 50 працездатних. Доручалося Раднаркому України в 5-денний термін розробити обов'язкові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах на основі постанови ЦК КП(б)У від 25.03.1933 р. про заходи з підвищення трудової дисципліни в колгоспах. Зверталася увага Київського обкому на необхідність максимального зміцнення партійними, радянськими, міліцейськими працівниками і працівниками ДПУ таких розсадників розкладу

⁶⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 98–99.

колгоспників, як Бабанський район, с. Медвин та Ісайки Богуславського району, с. Андрушки Плисківського району і т. ін., пропонувалося Київському обкому провести такі заходи у справі організації продовольчої допомоги колгоспникам і одноосібникам, які їй потребують: а) припинити абсолютно харчування за рахунок проддопомоги працездатних колгоспників і одноосібників, хоч би вони їй потребували; б) розділити усіх госпіталізованих на хворих і тих, хто одужує, значно покращити харчування останніх з тим, щоб якомога скоріше випустити їх на роботу; д) значно посилити місцеву ініціативу районів і особливо самих колгоспів до вишукування внутрішніх продовольчих ресурсів (молоко, яйця для дітей і т. ін.); е) посилити залучення вчительства до організації продовольчої допомоги колгоспникам, одноосібникам і особливо дітям, які їй потребують.

Пунктом 10 передбачалося відпустити Київській області 2 мільйони карбованців як поворотну позику для придбання колгоспами заготовленої посівної картоплі. Доручити комісії у складі тт. Любченка (скликання), Рекіса, Певзнера і Одинцова встановити джерела отримання цієї суми з наявних кредитів Соцзембанку⁶⁴³.

Рішенням політбюро ЦК КП(б)У про відрядження членів політбюро з питань весняної сівби (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №109 (п. 2) від 7 квітня 1933 р. було відряджено тт. Постишева до Дніпропетровської області, Попова до Одеської області, Любченка до Донецької області, Якіра до Київської області, Петровського до Вінницької області⁶⁴⁴.

Відповідно до рішення політбюро ЦК КП(б)У про перебіг вручення зобов'язань зі здавання хліба (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №109 (п. 22) від 7 квітня 1933 р.) було запропоновано Вінницькому обкому, що неприпустимо затягнув вручення зобов'язань, не пізніше 10 квітня забезпечити

⁶⁴³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 107–110.

⁶⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 123.

остаточне вручення зобов'язань по колгоспному й одноосібному сектору та вирішено вважати за потрібне з 20 квітня провести в усіх районах суцільну перевірку правильності проведеної роботи з нарахування і вручення зобов'язань через утворені в кожному районі *трійки в складі* райуповноваженого Комітету заготівель, зав. пункту Заготзерна й уповноваженого обкому. Аналогічні комісії утворити в областях із притягненням уповноваженого державної комісії з визначення урожайності. Доручити комісії в складі тт. Косіора, Чубаря, Сухомліна, Ілліна, Степанського, Меламеда, Сулковського, Рашіна розробити основні директиви з проведення цієї перевірки⁶⁴⁵.

Рішенням політбюро ЦК КП(б)У про проїзд на місця, ухваленим 3 квітня (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №109 (п. 36/10) від 7 квітня 1933 р.) передбачалося «командирувати на 5–7 день членів ПБ до основних і найбільш відсталих районів сівби для вжиття потрібних заходів щодо скорішого закінчення сівби ранніх культур». Постишеву доручали визначити райони й товаришів, що туди повинні виїхати⁶⁴⁶.

Рішенням політбюро ЦК КП(б)У про командировання уповноважених ЦК та РНК до районів, що починають ранню сівбу, ухваленим 5 квітня (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №109 (п. 54/8) від 7 квітня 1933 р.), мали бути відряджені такі уповноважені ЦК та РНК: до Дніпропетровської області: відрядили тт. Дудника, Гаврилова, Федотова; до Одеської: тт. Ковалю, Хвилю, Порайка, до Київської: тт. Полякова, Завицького (прим. авт. Пізніше Завицького було вилучено зі списку через хворобу, замість нього відправили Попова-Волкова. – Прим. авт.), Іванова; до Вінницької: Виросткова, Коцюбинського, Кулика⁶⁴⁷. Виїзд було призначено на 06.04. 1933 р.

⁶⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 128–129.

⁶⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 132.

⁶⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 137.

Наступним рішенням політбюро ЦК КП(б)У про командировання уповноважених ЦК та РНК до районів з питань сівби (ухвалене 5 квітня; витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №109 (п. 62/16) від 7 квітня 1933 р.) були направлені до Чернігівської області: т. Кузнецоват. Огія, до АМСРР: т. Лісовик⁶⁴⁸.

Детальнішого аналізу потребує рішення політбюро ЦК КП(б)У за інформацією уповноважених ЦК та РНК з питань весняної сівби, які виїжджали на місця (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №111 (п. 19/6) від 19 квітня 1933 р. (тт. Постишев, Петровський, Попов, Любченко), зокрема пункти 1, 2, 5.

1. Зважаючи на значне відставання в сівбі Старобільської групи районів – командировати до Старобільщини 6–7 відповідальних робітників на чолі з тов. Порайком для вжиття на місці всіх потрібних заходів до підсилення сівби.

2. Доручити тт. Петровському і Любченкові перевірити заходи, що їх вжито на виконання постанови ПБ з 27.03.1933 р., і підготувати перелік додаткових заходів щодо надання допомоги Вінницької області.

5. Не зважаючи на постанову ПБ від 12.02.1933 р. про поновлення завою товарів до всіх районів, у тому числі - і до сіл і до колгоспів, що були занесені на «чорну дошку» через хлібозаготівлі – до цього часу є низка випадків заборони торгівлі й закриття крамниць у таких селах і колгоспах. ЦК пропонує обкомам і РПК перевірити цю справу, забезпечивши всюди поновлення завезення товарів і нормальну торгівлю⁶⁴⁹.

Фактично маємо підтвердження застосування «чорних дощок» до квітня 1933 р., також продовжувалися звинувачення одноосібників у приховуванні

⁶⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 139.

⁶⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 168.

посівматеріалу; окрім трупоїдства, фіксувалися факти людоїдства. Зокрема, Троїцький РПК в голодуванні населення звинуватив «куркулів та їхню боротьбу».

Рішенням політбюро ЦК КП(б)У про зміцнення партійних і комсомольських сільських осередків (ухвалене 18 квітня; витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №112 (п. 19/6) від 22 квітня 1933 р. Перша згадка про перетворення цього рішення на практиці буде нижче в протоколі №113 (п. 5) від 29 квітня 1933 р. – Прим. авт.) було доручено тов. Постишеву розробити та внести в ПБ пропозиції про зміцнення партійних і комсомольських сільських осередків та покращення їх роботи через корінну зміну практики надсилання до сіл уповноважених та їх використання⁶⁵⁰.

У директиві політбюро ЦК КП(б)У про перебіг м'ясозаготівель (затверджена 22 квітня; додаток до протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №112 від 22 квітня 1933 р.) наголошувалося на необхідності: *«покласти відповідальність у виконанні плянів м'ясоподатку на уповноважених області засівкампанії по районах; попередити райпарткоми, РВК районів, що відстають від них, що в разі зламу буде вжито суворих заходів; звільнити всіх мобілізованих на інші кампанії робітників м'ясозаготовчих організацій та відрядити в село на заготівлю худоби, організувати колективне вирощування, у першу чергу, у безхудобних господарствах»*⁶⁵¹.

Відповідно до рішення політбюро ЦК КП(б)У про покарання за невиконання плану м'ясозаготівлі (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №113 (п. 1) від 29 квітня 1933 р.) було запропоновано Дніпропетровському обкому накласти стягнення на заступника голови облвиконкому т. Плиса, що відмовився виконати постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР та відповідні вказівки РНК УСРР про організацію державної закупівлі м'яса

⁶⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 184.

⁶⁵¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 187.

в колгоспів, колгоспників і одноосібників, котрі виконали свої зобов'язання перед державою⁶⁵².

У директиві політбюро ЦК КП(б)У про покарання за невиконання тимчасових правил про трудовий розпорядок у колгоспах (витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У №113 (п. 5) від 29 квітня 1933 р.) зазначалося, що «по всіх областях відмічаються масові явища, коли колгоспники виходять на роботу не на світанку, а лише о 7-й годині ранку починають збиратися, роботу ж починають о 8-й, а в деяких випадках о 9-й годині ранку. ЦК вважає подібне явище за неприпустиме, що зриває своєчасно закінчення сівби. Такі неприпустимі, обурливі факти є безумовно наслідком відсутности дійсної боротьби від комуністів й комсомольців за трудову дисципліну в колгоспах, за проведення в життя тимчасових правил про трудовий розпорядок в колгоспах. ЦК пропонує обкомам й райкомам КП(б)У і ЛКСМУ в найкоротший строк покінчити з подібними явищам, що розкладають трудову дисципліну колгоспників і зривають строки сівби. *Потрібно домогтися організації таборної роботи колгоспників у полі з обов'язковим ночуванням у полі колгоспних і тракторних бригад.* Цю директиву провести в життя в строк не пізніше 3 – 4 днів по всіх колгоспах. Комуністів і комсомольців, що своєю бездіяльністю зривають проведення цієї директиви – притягати до найсуворішої відповідальности... ЦК КП(б)У вважає посилення на те, що одноосібний сектор переважно має пізні насінньові культури, за неправильне, що лише прикриває неприпустимо повільні темпи сівби в одноосібному секторі. <...> В окремих випадках до найбільш злісних потрібно вживати репресивних заходів аж до відбирання коней й позбавлення присадибних земель. А для тих одноосібників, що, не відмовляючись сіяти, все ж на сівбу не виїжджають з мотивів «встигнемо, у нас не пшениця, а просо», встановити остаточні строки виїзду і попередити, що коли у встановлені

⁶⁵² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 192.

терміни вони не виїдуть сіяти – у них буде відібрано коні для роботи в колгоспах. <...> Відсутня організація супряги у одноосібників, а також використання на сівбі корів. <...> в) надіслати секретарям обкомів, РПК, директорам і нач. політвідділів МТС і радгоспів Харківської, Київської, Донецької, Вінницької і Чернігівської областей таку телеграму: Щоб вжити потрібних заходів на посилення темпів сівби, командирувати: до Донецької області т. Косіора, до Вінницької – т. Затонського. <...> 7. Зобов'язати ВУКС, за особистої відповідальності т. Михайліка *забезпечити повне виконання плянів завою солі та сірників на село*»⁶⁵³. Злочинний режим лише у квітні вирішує дозволити українським селянам-хліборобам, котрі забезпечували советську державу зерном, споживати сіль та користуватися сірниками.

30 квітня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розіслало телеграму (за підписом С. Косіора) до секретарів райпарткомів, директорів і начальників політвідділів МТС і радгоспів Харківської, Київської, Донецької, Вінницької і Чернігівської областей щодо заходів під час засівної кампанії. У телеграмі зазначалося, що 29 квітня 1933 р. на своєму засіданні політбюро ЦК КП(б)У констатувало, що «...в районах Харківської, Київської, Донецької, Вінницької і Чернігівської областей розгортання масової сівби відбувається у край незадовільно». Виходячи з цього, політбюро постановило організувати табірну роботу колгоспників у полі, щоб бригади з полів на ночівлю додому не виїжджали, роботу починали на світанку. З цією метою наказувалося побудувати курені для людей і коней на ділянках роботи бригади. Наказувалося притягувати до суворої відповідальності «... тих комуністів і комсомольців, які чинитимуть супротив організації табірної роботи у полі колгоспників або проявлятимуть бездіяльність у цьому напрямі»⁶⁵⁴.

⁶⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 193–195.

⁶⁵⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 204.

Політбюро також вимагало від місцевої влади провести боротьбу з невиходами колгоспників у поле, з намаганнями повертатися додому для обіду й ночівлі. Ставилося завдання виходити на роботу о шостій годині ранку. Водночас режим домагався припинення роботи колгоспників на своїх садибах до завершення сівби на колгоспних полях⁶⁵⁵. Обкомам наказувалося організувати найсуворіший контроль за допомогою комуністів і комсомольців за кожним колгоспом і бригадою для виконання поставлених завдань⁶⁵⁶.

4.2. Роль уповноважених у системі геноцидних заходів другої половини 1933 р.

Протягом грудня 1932 р. – березня 1933 р. ситуація із хлібозаготівлі досягла критичного рівня. Невиконані норми майже не зменшувалися, натомість інформація про численні смерті від голоду почала надходити на саму гору владної вертикалі. Причому, якщо до цього інформація проривалась із самого низу у вигляді листів, телеграм, сповнених відчаю й очікування неминучої голодної смерті, то тепер з'явилися випадки, коли інформація про подібні факти почала циркулювати на рівні обласного керівництва. Наприклад, майже одночасно на ім'я голови ГПУ УСРР В. Балицького надійшли доповідні записки від керівника обласного відділу ГПУ Київської області О. Розанова та керівника обласного відділу ГПУ Дніпропетровської області Я. Крауліса, у яких вони повідомляли про «продовольчі труднощі» в зазначених областях.

Сам факт визнання чиновниками такого рівня цих «труднощів» свідчив про те, що масштаби Голодомору було вже неможливо ігнорувати. Звісно, мова не йде про стурбованість О. Розанова та Я. Крауліса сотнями тисяч людей, які щоденно помирали на вулицях міст чи в сільських хатах. Однак масштаб смертності змусив їх

⁶⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 205.

⁶⁵⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282. Арк. 205-206.

замислитися про те, що за це, можливо, хтось буде відповідати. Досвідчені функціонери просто перестраховувалися на цей випадок, виводячи себе з-під можливого удару за бездіяльність. А так вони завжди могли сказати, що «сигналізували». Подібні випадки свідчили, що ситуація зайшла настільки далеко, що навіть керівники ГПУ не розуміли, як їм вчинити: ігнорувати й далі чи, навпаки, повідомити про катастрофу⁶⁵⁷.

Як показала практика посівної кампанії 1933 р., комуністичні очільники не збиралися зменшувати темпів і масштабів злочинних дій. Уповноважені та виконавці й надалі мали чітко виконувати накази, не зважаючи на наслідки своїх дій. У цьому контексті особливої уваги заслуговує питання методів, якими вони досягали виконання поставлених завдань. Комуністичний режим, інструктуючи уповноважених, наголошував на необхідності проведення роз'яснювальної та агітаційної роботи, але в той же час не звертав уваги на систематичні прояви звірячого насильства з боку як уповноважених, так і виконавців.

Репресивні ж заходи пропонувалося застосовувати лише до «злісних нездатчиків із числа куркулів та одноосібників». Водночас жорсткі накази, покладення «особистої відповідальності за виконання плану» на партійно-радянських керівників обласного й районного рівнів, погрози щодо організаційних висновків у випадку невиконання хлібозаготівлі, обвинувачення в «опортунізмі»⁶⁵⁸ підштовхували уповноважених різного рівня до насильницьких дій щодо українців у селах. У листі до Й. Сталіна член партії із Жмеринки А. Банівський (очевидно, був

⁶⁵⁷ *Голод в ССРСР. 1929–1934. – Т. 2: Июль 1932 – июль 1933* / Составители: В. В. Кондрашин (отв. сост.), Н. Е. Глущенко, Т. М. Голышкина, Е. М. Грибанова, Г. Т. Исахан, М. М. Кудюкина, О. В. Лавинская, Ю. Г. Орлова, В. В. Скалабан, Т. В. Сорокина, Н. С. Тархова, А. Д. Силаев, Т. В. Царевская-Дякина. Федеральное архивное агентство; Департамент по архивам и делопроизводству Министерства юстиции Республики Беларусь; Комитет информации и архивов Министерства культуры и информации республики Казахстан; Архив внешней политики РФ ИДД МИД России; Управление регистрации и архивных фондов ФСБ РФ; Архив Президента РФ. Москва: МФД, 2012. С. 684.

⁶⁵⁸ *Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг.* / Сост. О. Хлевнюк, Р. Дэвис, Л. Кошелева, Э. Рис, Л. Роговая. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 179–180.

одним з уповноважених) докладно описав механізм виконання хлібозаготівлі. Він зазначив, що голова райвиконкому, секретар райкому КП(б)У, голова партійної контрольної комісії та директор МТС при індивідуальному інструктуванні уповноважених казали: «[...] бери де хоч, як хочеш..., а план виконай – бери там, де є». У результаті були конфісковані останні кілограми зерна практично у всіх українських господарствах у селах⁶⁵⁹.

В іншому випадку голова сільради м. Торговиці Бабанського району Київської області заявив: «Я себе винним визнаю, але я міг піти на такі зловживання, бо не мав можливості від них відмовитись, бо мене на ці зловживання спрямовували робітники району»⁶⁶⁰. Така відвертість з боку голови сільради мала резонанс серед керівництва УСРР. Голова ГПУ УСРР В. Балицький у повідомленні на ім'я заступника голови ОГПУ СРСР Г. Ягоди кваліфікує цей випадок як спробу «контрреволюційних петлюрівських елементів» дезінформувати вище керівництво республіки⁶⁶¹.

Деякі уповноважені навесні 1932 р. за «перекручення у справі хлібозаготівлі» отримували партійне покарання. Так, уповноваженого по с. Остапківці Брацлавського району Вінницької області Зуєва члени районної партійної комісії звинуватили у штрафуванні в адміністративному порядку 25 селянських господарств за невиконання контрактаційних зобов'язань перед державою, грубе й неетичне поводження з контрактантами. Поведінка уповноваженого, на думку партійних слідчих, спричинила негативні настрої серед «колгоспних і бідняцько-середняцьких

⁶⁵⁹ *Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. С.153.

⁶⁶⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр.10. Арк.147.

⁶⁶¹ *Голод в ССРСР. 1929–1934. – Т. 2: Июль 1932 – июль 1933* / Составители: В. В. Кондрашин (отв. сост.), Н. Е. Глущенко, Т. М. Гольшкіна, Е. М. Грибанова, Г. Т. Исахан, М. М. Кудюкіна, О. В. Лавинская, Ю. Г. Орлова, В. В. Скалабан, Т. В. Сорокіна, Н. С. Тархова, А. Д. Силаев, Т. В. Царевская-Дякіна. Федеральное архивное агентство; Департамент по архивам и делопроизводству Министерства юстиции Республики Беларусь; Комитет информации и архивов Министерства культуры и информации республики Казахстан; Архив внешней политики РФ ИДД МИД России; Управление регистрации и архивных фондов ФСБ РФ; Архив Президента РФ. Москва: МФД, 2012. С. 684.

мас села», тому план хлібозаготівлі був виконаний на 85%. Покарання Зуєву було на диво легким – сувора догана і зобов'язання виправити «викривлення по парт[ійній] лінії». До відвертого зловживання владою були причетні і члени сільради, оскільки було запропоновано стосовно них також «ужити відповідних заходів»⁶⁶².

Подібні покарання свідчать, що знущання з українців у селах були дозволені до певної міри. Але навіть за умови невеликого розголосу покарання уповноваженим не було суворим і не призводило до відсторонення від виконання обов'язків.

Іноді факти масового побиття чи навіть убивства спричиняли великий розголос, і місцеві керівники були змушені карати уповноважених. Зокрема в с. Булаховка Павлоградського району Дніпропетровської області уповноваженим райвиконкому Оженком та секретарем партійного осередку Діденком був побитий колгоспник Жаворонко. Він брав участь у «волинці», що була спровокована діями уповноваженого та сільської адміністрації. Понад 600 українських селян протестували проти вилучення без їхньої згоди 862 ц зерна з колгоспної комори і вимагали роздати вирощений ними хліб. Жаворонка, який під час «волинки» «пригрозив» секретарю партійного осередку, доставили до приміщення партійного осередку. У присутності інспектора районної міліції Мокієнка він був побитий Діденком і Оженком.

Оскільки був зафіксований факт «волинки», відбулося розслідування причин її виникнення. Під час нього були виявлені факти катування й побиття колгоспника. Для заспокоєння української громади винуватці були засудженні⁶⁶³.

Ситуація кардинально змінилася у другій половині 1932 р., коли почали виконувати нав'язаний республіці хлібозаготівельний план у 356 млн пудів. Окремі

⁶⁶² *Колективізація і голод на Україні: 1929–1933*. Збірник матеріалів і документів. АН України. Ін-т історії України та ін. : Упоряд. : Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. : Кульчицький С. В. Київ : Наук. думка, 1992. С. 444.

⁶⁶³ *Колективізація і голод на Україні: 1929–1933*. Збірник матеріалів і документів. АН України. Ін-т історії України та ін. : Упоряд. : Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. : Кульчицький С. В. Київ : Наук. думка, 1992. С.458–460.

представники партійно-радянського апарату районного рівня, голови колгоспів та сільрад активно протестували проти нереального плану хлібозаготівлі. Протести набували різних форм – від відмови спущеного обласним і районним керівництвом розверстаного плану хлібозаготівлі до відкритого спротиву через «волинки», протести, повстання, терористичні акти стосовно партійно-радянського апарату та ін. Подібних документів чимало опубліковано в науково-документальних збірниках, ще більше виявлено в державних архівах областей⁶⁶⁴.

Зрозумівши, що частина місцевого партійно-радянського апарату почала чинити спротив, вище політичне керівництво СРСР та УСРР у серпні 1932 р. ініціювало відрядження 2347 партійних працівників у порядку партійного набору для роботи в сільській місцевості строком не менше 2-х років⁶⁶⁵. З огляду на кількість районів у середньому на кожен район припадало 4–6 партійних посланців. Але практика «відрядження на тимчасову роботу на село» існувала впродовж наступних місяців і навіть років, тобто проходила поступова зміна або перетасування низового партійно-радянського апарату.

На перший погляд вони не повинні були відіграти таку значну роль у хлібозаготівлі. Але такі призначення треба розглядати в контексті зайняття ними ключових посад. Водночас вони активно співпрацювали з уповноваженими, надісланими з російських та зросійщених міст теж у порядку партійного набору. Отже, сформувався принципово новий конгломерат керівників із частини політично лояльних місцевих чиновників, відряджених партійних працівників та уповноважених. Саме на відряджених працівників та уповноважених найбільше сподівалося вище партійно-радянське керівництво СРСР під час хлібозаготівлі.

⁶⁶⁴ *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД*. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 604 с.; *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С.243 –246, 258–259, 261–263, 274–276, 312 та ін.

⁶⁶⁵ ЦДАГО України. Ф.1. Оп.6. Спр. 237. Арк.8, 27.

У критичні моменти хлібозаготівлі уповноважені виконували також функцію контролера-наглядача за керівництвом району. Про це свідчить хоча б рішення бюро Одеського обкому партії від 1 грудня 1932 р. У ньому зазначалося: «Зобов'язати тов. Погребного (уповноваженого за М.- Одеським районом) та тов. Лаврецького (уповноваженого по Первомайському району) – повідомити негайно обкому [...], чи забезпечує нинішнє керівництво в цих районах виконання плану хлібозаготівлі»⁶⁶⁶. Згідно із цим рішенням чимало партійних посадовців районного рівня отримали суворі догани та попередження через невиконання хлібозаготівлі. Із Карл-Лібкнехтського району був відкликаний уповноважений ЦК КП(б)У Ігнатюк. На думку членів бюро Одеського обкому, він не впорався із «завданнями по хлібозаготівлі». Про причину його відкликання бюро ухвалило повідомити ЦК КП(б)У⁶⁶⁷. Для Ігнатюка це означало загалом завершення партійної кар'єри.

Переважна більшість уповноважених намагалися виправдати «довір'я партії» і починали застосовувати різноманітні методи насильства стосовно українців у селах. Психологічно вони були до цього готові. Цьому сприяла їхня попередня партійно-радянська робота (здатність безумовно виконувати всі рішення партії, прояви політичної лояльності, сподівання на майбутнє кар'єрне зростання тощо). Свій вплив здійснювала також агітаційно-пропагандистська система, що переконувала у ворожості українців стосовно пролетаріату, їхній дрібнобуржуазній сутності, небажанні допомагати розбудовувати соціалістичну, інтернаціональну державу тощо. Теза щодо ворожості українців у селах визначала поведінку уповноважених під час проведення хлібозаготівлі.

На момент готовності до насилля звернув увагу С. Дровозюк, який зазначив, що при дослідженні діяльності районного, сільського апарату, активістів і уповноважених важливо вивчати не лише «конкретні дії і вчинки, а й

⁶⁶⁶ Державний архів Одеської обл. Ф. П-11. Оп.1. Спр.141. Арк.31–36.

⁶⁶⁷ Державний архів Одеської обл. Ф. П-11. Оп.1. Спр.141. Арк.31–36.

висловлювання, які відображали психологічну готовність до антигуманних, жорстоких вчинків»⁶⁶⁸.

У державних архівах зберігається чимало документів, які свідчать про масове насильство над українськими селянами. Їх значна кількість дає змогу класифікувати типи насильства, що застосовувалися уповноваженими:

– побиття були найбільш поширеним методом насильства стосовно українських селян. Уповноважені райкому Токарів і Дозорцев у с. Кашлани Іллінецького району упродовж весни 1932 р. постійно били селян одноосібників, вимагаючи здати збіжжя. Побиття також супроводжувалися знущаннями і катуваннями: «Мурмулову Гапку били до півсмерти, після чого обливали її водою та запитували: «Чи серце б'ється?». Після того командували: «Смирно», «Йди», «Повернись» і так цілу добу. Вовку Роману насипали в рот тютюну і заливали водою»⁶⁶⁹;

– катування українців, під час яких уповноважені намагалися змусити їх віддати останнє збіжжя. Очманілі від безкарності й переповнені жагою «участі у великій справі побудови світлого майбутнього», вони намагалися підкорити українських селян, поселити в їхніх душах страх перед режимом. Надзвичайні повноваження активували в деяких уповноважених приховані психологічні схильності, зокрема до садизму. У с. Гатки згідно з інформацією завідувача секретної частини Вінницького обкому партії Щоткіна уповноважений райкому партії спільно з головою колгоспу й завідувачем поштового відділення та іншими членами бригади відвели спеціальну кімнату, де ув'язнювали українців. Вона була дуже натоплена й нагадувала лазню. Після декількох годин перебування ув'язненого

⁶⁶⁸ Дровозюк С.І. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Збір. ст. Вип.34. Київ, 2007. №34. С. 69.

⁶⁶⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр.69. Арк. 172.

переводили до холодного й мокрого погребу, де не було навіть соломи для підстилки. Серед в'язнів цієї кімнати й погребу були також жінки⁶⁷⁰;

– конфіскація майна позбавляла останньої можливості вижити під час Голодомору. Процедура вилучення майна майже завжди супроводжувалася побиттям та знущанням. У колгоспників Романа Мельничука і Захарія Кравчука було забрано майно за «несвоєчасне очищення насіння». Також представники сільської адміністрації їх побили. Люди пішли скаржитися районному керівництву. Їх догнали, знову побили, роздягли і по снігу притягнули до сільради⁶⁷¹;

– незаконні арешти стали методом залякування українців. Вони були двох типів: перший – арештований український селянин чи його родина ув'язнювалися до спеціально пристосованого холодного приміщення, другий – арештованих українців направляли до найближчого відділку міліції. У цьому випадку уповноважений мав домовитися з начальником районної міліції чи дільничним міліціонером. Зважаючи на надзвичайні повноваження, уповноваженому це було зробити не складно. До того ж керівники міліції отримали вказівки з наркомату внутрішніх справ республіки всіляко сприяти уповноваженим у проведенні хлібозаготівлі. Так, у доповідній записці заступника начальника Вінницького облвідділу ГПУ УСРР П. Рахліса від 4 липня 1932 р. зазначалося, що в с. Голубинці Деражнянського району уповноважений Бевз і голова сільради Мартинюк проводили щоденні арешти українських селян, вимагаючи від них збіжжя й насіння. В Уланівському районі уповноважені райкому партії масово арештовували українців за відмову від посіву (через відсутність насіння), складали акти і направляли до міліції із запискою: «Відправляю громадянина [такого-то], який відмовляється від посіву. Прошу такого-то потримати в себе»⁶⁷²;

⁶⁷⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр.5. Арк. 11–12.

⁶⁷¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр.5. Арк. 11–12.

⁶⁷² Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр.10. Арк. 151.

– несанкціоноване виселення із власного господарства. Як приклад варто описати родину 75-річного Якіма Макарчука, якого разом із дружиною ранньою весною 1932 р. було вигнано з хати. Вони поселилися в курнику, однак бригада прийшла і зруйнувала курник. Спроба продовжити проживання в погребі теж була невдалою – його теж зруйнували. Сусіди, боячись репресій, не пускали сімейну пару до хати. Подружжя Макарчуків ночувало на вулиці під час морозів. Невдовзі жінка померла;

– штрафування українців за відсутність насіння, невиконання плану хлібозаготівлі, запланованих сільськогосподарських робіт через голодування. Так, уповноважений Старокостянтинівського райкому партії Адаменко, який одночасно виконував обов'язки секретаря партійного осередку с. Іршики, запровадив цілу систему штрафів, що розорювала українські господарства. Він заявив: «Оскільки закон забороняє сільраді штрафувати понад 10 руб., ми будемо штрафувати вас по три рази на день. Ви їсте вранці, в обід, увечері і будете платити вранці, в обід й увечері по 10 руб.». Люди отримували штрафи не лише за якісь дії, а навіть за висловлювання. Українець Семен Денисюк, який виконав план хлібозаготівлі, був оштрафований чотири рази за день через відповідь бригадиру колгоспу: «У мене немає насіння для засіву». С. Денисюк тричі заплатив по 10 руб. Коли гроші закінчилися, то уповноважений забрав у нього понад 2 пуди борошна. В українців у рахунок сплати штрафів забирали речі (чоботи, свитки, кожухи та ін.), які потім або розподілялися серед сільського та районного партійно-радянського активу, або розпродавалися «з-під поли»⁶⁷³. Інший уповноважений із с. Вердер Дмитрівського району Чернігівської області писав 7 березня 1932 р., що був змушений застосувати штрафи для того, щоб змусити селян «очистити (знайти або відкопати) зерно». Він був упевнений, що насіння є, лише селяни не хочуть його діставати «назло радянській владі». Але він визнав, що «здвигів не видно» і вони змушенні будуть

⁶⁷³ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр. 5. Арк.11–12.

повторити штрафування селян⁶⁷⁴. Типовим було запровадження штрафів за невиконання хлібозаготівлі, як того вимагала постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. У грудні 1932 р. президія Шуринської сільради Миколаївського району ухвалила рішення оштрафувати п'ятьох селян, які не виконали хлібозаготівлі. Зокрема, Захарія Заворотнюка ухвалили оштрафувати «15-місячною нормою м'ясозаготівлі та окремо оштрафувати в 1000 карбованців за злісне невиконання планів хлібозаготівлі», Петра Дровозюка – «за невиконання плану хлібозаготівлі оштрафувати 15-місячною нормою м'ясозаготівлі та стягнути всю заборгованість». В інших українських господарів, окрім штрафування, відібрали садиби і запропонували відкрити кримінальні справи⁶⁷⁵ ;

– направлення на постій до українського господарства. У с. Кашалани Іллінецького району уповноважений поставив на постій до 240 «одноосібних бідняцько-середняцьких» хат від 5 до 15 постояльців на господарство. Останнім наказали: «Забирати та споживати все, що є в хаті, спати, де завгодно». Наказ виконали. Усе, що знаходили з їжі, поїдали. Позабирали всяке зерно, незважаючи на благання не брати. У Мусія Махоринського день і ніч варили, пекли та поїдали. У безпритульної батрачки, старої жінки 72 років, яка збрала по ланах по колосочку 48 кг пшениці, за санкцією кандидата партії Юхима Пиндика це зерно забрали і змололи. Так само забрано 16 кг останнього жита в колгоспниці Югени Токарчук. Активіст Н. Бик забив останні 2 курки в біднячки Наталки Вовк і дав їх постояльцям варити, кажучи: «І вам так будемо робити, як не будете йти до колгоспу». Після того, як усе поїли та позабирали з хат, у декого зруйнували печі та лежанки». Унаслідок таких дій 240 українських господарств (понад 1200 осіб) залишилися без продовольства і змушені були харчуватися сурогатами⁶⁷⁶;

⁶⁷⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-46. Оп.1. Спр. 118. Арк.60.

⁶⁷⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-8. Оп.1. Спр. 331. Арк.2.

⁶⁷⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр.69. Арк.172.

– знущання з особистості також були типовими методами діяльності уповноважених. Іноді вони супроводжувалися діями з ознаками карнавальності. Уповноважений по с. Мачуха Брацлавського району Вінницької області Шефир викликав осіб, які не виконали план хлібозаготівлі, прикріплював до їхньої голови лист паперу з написом: «Я злодій, вкрав у держави хліб, я ворог Радянської влади». Він змушував їх ходити в такому вигляді по селу. До процесії залучали школярів для більшого розголосу. Це все відбувалося із свистом, вигуками, жбурлянням каміння, бруду тощо⁶⁷⁷. В іншому випадку уповноважений райкому партії по с. Козинці Тростянецького району Іванов вручав «нездатчикам рогожні прапори», які змушував привселюдно караулити впродовж кількох днів. У с. Марксово Брацлавського району уповноважений Слабкий змусив 87-річну селянку Лісовик танцювати «в присядку», піднімати догори руки, хреститися⁶⁷⁸. Іноді деякі креативні уповноважені запроваджували «прапори ганьби» для буксирних бригад. Зокрема, партійна комісія, заслухавши звіт уповноваженого райкому партії по с. Припутні Прилуцького району Чернігівської області, зазначила: «Прапор «ганьби», що був встановлений тов. Буряком для бригади, яка найгірше працюватиме по хлібозаготівлі, комісія вважає за правильний захід у всій системі масово-політичної роботи навколо хлібозаготівлі. Але після вручення цього прапору на засіданні сільради бригаді третьої сотні завдяки невірному настановленню з боку тт. Буряка та Бичка цього прапора було невірно використано, а саме: а) носіння по хатах, б) вимазування дьогтем, в) ставлення рядом з іконами»⁶⁷⁹. У цьому випадку наруги зазнавали не лише беззахисні українські селяни, а й маргіналізовані члени буксирних бригад. Імовірно, уповноважений Буряк намагався ще більше посилити конфлікт між селянами й «буксирниками», які безжалісно будуть вилучати всі залишки продовольства, аби знову не потрапити під знущання й насмішки;

⁶⁷⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр.10. Арк. 153.

⁶⁷⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр.74. Арк. 1–2.

⁶⁷⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-293. Оп.1. Спр.304. Арк.14–16.

– наруга уповноважених над священнослужителями вагомо впливала на ставлення не лише до згаданих представників, а й загалом до партійно-радянського апарату. У с. Феліксівка Липовецького району уповноважений райкому КП(б)У і голова сільради арештували місцевого священника під час богослужіння. Обурені українці були готові до масового повстання⁶⁸⁰;

– сексуальне насильство, наруга над жіночим тілом не була притаманна українській традиції. Однак у доповідних записках зафіксовані численні факти наруги над жінками. Уже згаданий уповноважений Слабкий у січні 1933 р. викликав групу жінок із родин, які не виконали хлібозаготівлю, наказав їх роздягнути й зачинити в «холодній кімнаті»⁶⁸¹. Часто уповноважені і представники сільської адміністрації примушували жінок та дівчат до статевих зносин. При відсутності «взаємності» вони пригрожували розорити або розкуркулити селянське господарство. Так сталося з родиною Харитона Федорчука із с. Іршики Вінницької області⁶⁸².

Отож був вироблений алгоритм різкого збільшення кількості уповноважених для виконання хлібозаготівельного плану. Порівняно з минулими роками, окрім партійно-радянських працівників, на хлібозаготівлі направлялися політично лояльні комсомольці, студенти, робітники з великих підприємств російських та зросійщених міст. Це покоління вже було відірване від сільської традиції. Значна кількість уповноважених прибувала з території Росії.

Розпропаговані уповноважені вбачали в українцях-власниках ворогів, які намагалися зупинити індустріальної розвиток через свою прихильність до «дрібнобуржуазного приватновласницького життя». Готові до насильства, для вилучення збіжжя вони активно застосували побиття, катування, арешти, наругу над особистістю, сексуальне насильство, штрафи тощо. Покарання за насильство були

⁶⁸⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр.10. Арк.154.

⁶⁸¹ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр.74. Арк.2.

⁶⁸² Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.3. Спр.10. Арк.12–13.

рідкісним явищем, і його уповноважені боялися менше, ніж звинувачень в «опортунізмі». Останнє призводило до позбавлення партійного квитка і доступу до певного рівня матеріальних благ.

Варто зауважити, що навесні з'являється нова специфічна хвиля призначень, переважно з Москви. У квітні 1933 р. заступником начальника Одеського політсектору МТС призначили відрядженого з Москви т. Ютта з наданням йому особливих повноважень. Про це свідчать накази № 3 від 13 квітня 1933 р., № 8 від 27 квітня 1933 р. та № 20 від 21 травня 1933 р. Часто московськими призначенцями були начальники та заступники начальників політвідділів МТС (№№ 21, 29, 34, 37). Зокрема, наказ №8 по Одеському політсектору МТС (27 квітня 1933 р.), § 1. «На випадок моєї відсутності в апараті посектора (політсектор – Прим. авт.) вирішення всіх питань, пов'язаних з фінансами, перекладається П заст. нач. посектора тов. Ютту»⁶⁸³.

Наказ № 14 по Одеському політсектору МТС (4 травня 1933 р.), § 1. «Тов. Гетмана, присланого обкомом партії, призначаю відповідальним інструктором посектора з 1/V цього року»⁶⁸⁴.

Наказ № 20 по Одеському політсектору МТС (21 травня 1933 р.), § 2. «Вважати вибулими в службове відрядження т. Тьомкіна 16/V тов. Ютта 18/V до м. Москви»⁶⁸⁵ (*Тьомкін повернувся з відрядження 28/V (наказ № 24 від 29 травня 1933 р. – Прим. авт.)*).

Наказ № 21 по Одеському політсектору МТС облЗу (22 травня 1933 р.), § 1. «Нач. політвідділу Одеської МТС тов. Мамаєву надати відпустку з 24 по 1/VI для перевезення сім'ї з м. Москви»⁶⁸⁶.

⁶⁸³ Держархів Одеської обл. Ф. П-864. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 10.

⁶⁸⁴ Держархів Одеської обл. Ф. П-864. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 16.

⁶⁸⁵ Держархів Одеської обл. Ф. П-192. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 22.

⁶⁸⁶ Держархів Одеської обл. Ф. П-864. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 23.

Наказ № 29 по Одеському політсектору МТС облЗу (6 або 7 червня 1933 р.), § 3. «Нач. політвідділу Качкарівської МТС тов. Гикалу дозволяю відпустку з 12 по 17 червня для поїздки по сім'ю до м. Москви»⁶⁸⁷.

Наказ № 34 по Одеському політсектору МТС облЗу (17 червня 1933 р.) § 5. «Нач. політвідділу Криво-Озерської МТС тов. Медведєва вважати у відпустці з 20/VI по 27/VI для поїздки до м. Москви по сім'ю?»⁶⁸⁸.

Наказ № 37 по Одеському політсектору МТС облЗу (28 червня 1933 р.), § 3. «Заст. нач. політвідділу Панчівської МТС тов. Прокопенку дозволити 6-денну відпустку для поїздки до м. Москви по сім'ю?»⁶⁸⁹.

У травні 1933 р. з листа Молдавського обкому КП(б)У Кодимському райпарткому щодо матеріального забезпечення колишніх уповноважених із проведення весняної сівби, залишених у колгоспах (25 травня 1933 р.), також дізнаємося, що «В реалізацію ухвали ЦК КП(б)У від 29/IV – ц. р. «Про колгоспний осередок» низка комуністів міської та районних організацій, командированих уповноваженими обкома та райпарткомів, по проведенню весняної посівкампанії, закріплені секретарями колгоспних осередків, парторганізаторами колгоспів та бригад терміном не менше 4-х місяців. У зв'язку з цим з боку окремих господарчих організацій за останній час помічаються випадки звільнення від роботи товаришів, що закріплені в колгоспах. Обком попереджує, що за постановою ЦК КП(б)У за всіма залишеними на роботі в колгоспах комуністами, на весь час перебування на селі зберігається на місці попередньої роботи: заробітна платня, постачання та квартири, якими вони користувалися до закріплення в колгоспах, та покладає особисто на керівників радянських та господарчих організацій відповідальність за виконання цих міроприємств щодо матеріально-побутового забезпечення закріплених на роботі в колгоспах комуністів. Одночасно з цим обком категорично

⁶⁸⁷ Держархів Одеської обл. Ф. П-864. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 31.

⁶⁸⁸ Держархів Одеської обл. Ф. П-864. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 36.

⁶⁸⁹ Держархів Одеської обл. Ф. П-864. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 39.

забороняє провадити звільнення від роботи або скорочення зарплатні, норм постачання та виселення з квартир, що займають родини закріплених в колгоспах комуністів, й попереджує всіх керівників обласних та районних установ, що за порушення цих вказівок обком буде примушений притягати винних до партійної відповідальности»⁶⁹⁰.

З обіжника Молдавського обкому КП(б)У секретарям райпарткомів та начальникам політвідділів МТС за червень 1933 р. дізнаємося, що «з метою встановлення дійсних розмірів врожаю хліба управління нар[одно-] гос[подарського] обліку разом з Державною комісією зі встановлення врожайності проводить виміри врожаю на корню. Вони мають служити знаряддям державного контролю в боротьбі зі спробами обдурити пролетарську державу <...>. Облік врожайності на корню провадиться напередодні збирання, шляхом нажинів і обмолотів на дрібних ділянках, відібраних за принципом випадкової вибірки <...>. Успіх цієї роботи може бути забезпечений лише в тому разі, якщо вона буде проведена достатньо перевіреними кадрами. <...> У вашому районі провадиться обмір врожайності на корню у колгоспах. Пропонується по кожному з цих колгоспів виділити по 2 товариша (один уповноважений по колгоспу, другий його помічник) для безпосереднього проведення цієї роботи. Виділити товаришів треба зі складу районного активу (працівники райзву, заготорганізації, райкому комсомолу), узгодивши кандидатури з головою Держкомісії зі встановлення врожайності»⁶⁹¹.

Із таємної доповідної записки райуповноваженого ДПУ Громовського й уповноваженого секретно-політичного відділу Михайловського секретарю Калинівського райпарткому «Про викривлення класової лінії та ін. неподобства, що відбуваються в селах і колгоспах Калинівського району» (6 червня 1933 р.) дізнаємося, що, інформуючи про зловживання позапартійного голови колгоспу ім.

⁶⁹⁰ Держархів Одеської обл. Ф. П. 579. Оп. 1а. Спр. 104. Арк. 27.

⁶⁹¹ Держархів Одеської обл. Ф. П. 579. Оп. 1а. Спр. 104. Арк. 22.

Ворошилова в с. Глинськ З. Пузиря (розкрадання хліба та ін. продуктів, пиятика), автори записки докладно зупинялися на протиправній діяльності уповноваженого райпарткому Скачка. Зокрема, «Уповноважений РПК т. Скачко замість того, щоб налагодити роботу в колгоспах, а також і по одноосібному сектору з проведення весняної сівби став на шлях відкритого барахольства, чим і скомпрометував себе як Уповноваженого РПК серед усієї маси села. Скачко зв'язався з Богачуком Павлом, з головою сільради Голубом Максимом, кандидат партії, з головою правління споживчого товариства Яновським Левою <...> з останніми весь час пиячать і розбазарюють як хліб, а також ін. колгоспні продукти. Зазначені активісти разом з Уповноваже[ним] РПК Скачком весь час брали для своїх потреб, а також на продаж, сметану на молочному пункті. Внаслідок чого після перевірки на молочному пункті виявлено недостачу сметани та ін. молочних продуктів на карбованців – 500. Крім того, т. Скачко разом з іншими активістами забирають кожен день по 5–6 десятків яєць, які заготовлюються у порядку централізованих заготівель. Уповноваже[ний] РПК Скачко грубо поводить з селянством, лається «матерциною», погрожує наганом, арештом і т. ін. Скачко разом з гол[овою] сільради накладають на селян незаконні штрафи, збирають їх і не дають жодних розписок і взяті гроші за штрафи привласнюють собі. Скачко оштрафував буряководу колгоспу на 100 крб. і запропонував зас. голови сільради Мельнику Олександрю Григоровичу негайно стягнути штраф, чого Мельник не зробив, тоді Скачко кілька разів вдарив Мельника, порвав на ньому блузу і т. ін. Скачко як Уповноваже[ний] РПК остаточно себе скомпрометував і не користується ніяким авторитетом серед селян»⁶⁹².

Варто звернути увагу, що в Україні раніше вже діяли «прийшли» 25-тисячники в ролі «ударної» мобілізаційної групи, відрядженої ЦК ВКП(б) до України для прискорення темпів колективізації та розкуркулення. У процесі організаційної, контролюючої та пропагандистської роботи 25-тисячники продемонстрували

⁶⁹² Держархів Вінницької обл. Ф. П-53. Оп.1. Спр. 311. Арк. 80–87.

некомпетентність і конфліктогенність за умови відсутності практичного досвіду роботи на селі. Компенсуючи брак вищезначеного досвіду, «ударні» групи, використовуючи своє привілейоване становище, перетворилися на кадровий ресурс, потенціал якого не відповідав тим повноваженням, якими вони наділялася. Отож не лише українські селяни, а й місцева влада часто сприймали «чужинців» вороже.

Московські ставленики всіх рівнів, яких відправляли в Україну, переймалися лише виконанням та перевиконаннями норм, планів тощо, оскільки в тоталітарній державі люди, людські життя не були цінністю. Україна ж від самого початку окупації розглядалася як сировинна та ресурсна база, а українці – як «ворожі націоналістично налаштовані елементи». Мільйони українців гинули від голоду, а партійних очільників «хвилювали» питання вилучень, зборів, засівів тощо. Це, зокрема, засвідчує лист секретаря Харківського обкому КП(б)У П. Постишева до секретарів райпарткомів, голів райвиконкомів, директорів та начальників політвідділів МТС та районного активу із закликом завершити достроково засівну кампанію. 4 травня 1933 р.

«Товариші!

Наша область у справі сівби зернових, буряка й посадки картоплі знизила темпи двох основних областей України – Дніпропетровської і Одеської, а по буряку пішла позаду Вінниці, Києва.

Товариші, бийтеся за перше місце на Україні. Підтягніться, не витрачайте час.

Тримайте Ленінський прапор вище.

Проведіть у життя директиву обкому про виїзд таборами в поле. Чуть свет – трактори, коні, люди мають бути на роботі.

Візьміться за вирішення цього питання по-звірячому. Закінчіть сівбу буряка не пізніше 10-го, а зернових – не пізніше 15–20 травня.

18-го травня їду до Москви. Добийтеся, щоб я поїхав з перемогою в сівбі на Харківщині й від вашого імені доповів про перемогу тов. Сталіну»⁶⁹³.

Нову роль уповноважених із хлібоздачі 1933 р. також добре видно з обіжника Харківського обкому КП(б)У до всіх міськпарткомів та райпарткомів щодо підбору апарату райуповноважених (10 травня 1933 р.), де зазначалося: «Ураховуючи виключну політичну важливість підбору апарату райуповноважених по хлібоздачі зокрема обліковців запропонувати всім райпарткомам негайно конкретно допомогти райуповноваженим по хлібоздачі в підборі та комплектуванні апарату технічними робітниками закріпивши за райуповноваженими Комітета заготівель кращих перевірених робітників ліквідованих райконтор Заготзерно, а також шляхом підбору відповідних робітників з інших районних організацій»⁶⁹⁴.

Із витягу з доповіді першого секретаря обкому КП(б)У Е. Вегера «Про організацію збиральної і хлібозаготівельної кампанії на 3-му об'єднаному пленумі обкому КП(б)У і обласної контрольної комісії КП(б)У» (1 червня 1933 р.) дізнаємося: станом на початок літа 1933 р. вважалося, що «У справі успішного виконання завдань весняної сівби величезну роль зіграли створені за ідеєю тов. Сталіна політвідділи МТС і радгоспів. Треба прямо сказати, що без політвідділів ми безумовно успіху не мали б. Саме політвідділи і лише вони забезпечили проведення на практиці важливіших директив партії і, як наслідок, обумовили реалізацію рішення ЦК від 24 січня (виділення в документі). Політвідділи почали відтворювати партійну організацію одеського села, що була і залишається досі надзвичайно слабкою. Нам досі не вдавалося створити міцну сільську парторганізацію, бо дрібнобуржуазне середовище, що оточує сільпарторганізацію, невідворотне впливає на членів партії і цей вплив відбивається на всій роботі партії на селі. Саме звідси відбувається низка невдач у справі хлібозаготівель і помилки у керівництві

⁶⁹³ Держархів Полтавської обл. Ф. 35. Оп.1. Спр. 11. Арк. 51.

⁶⁹⁴ Держархів Полтавської обл. Ф. 35. Оп.1. Спр. 11. Арк. 52.

сільським господарством з боку парторганізацій і т. ін. Партія послала на село своїх представників, котрі гарантували б незалежність від дрібнобуржуазних впливів і правильність здійснення партійної політики. Цими представниками партії на селі стали політвідділи, головним завданням яких було провести справжню партійну лінію на селі і забезпечити її реалізацію на практиці. Для цього політвідділи мають першочергово організувати місцеві сили, створити сільську парторганізацію, згуртувати позапартійний колгоспний актив⁶⁹⁵.

У постанові бюро Молдавського обкому КП(б)У про виконання постанови ЦК ВКП(б) від 15 червня 1933 р. та рішення обкому від 17 червня 1933 р. «Про колгоспний осередок», додаток до протоколу № 37 від 14 липня 1933 р., йшлося про незадовільне виконання постанови ЦК ВКП(б) від 15.06. 1933 р. і рішення обкому від 17.06; незакінчену організацію колгоспних осередків, а також про невиконання райпарткомами прямої вказівки зі зміцнення колгоспних осередків працівниками з районного й сільського партактиву, неукомплектованість політвідділів редакторами й жіночками; про те, що в рядах МТС значна частина колгоспів зовсім не має партійців, особливо відстає організаційна перебудова комсомольської організації. Бюро обкому пропонувало райпарткомам під особисту відповідальність секретарів протягом п'ятиденного терміну додатково мобілізувати й направити в розпорядження політвідділів МТС 20 комуністів із райцентрів для зміцнення парткерівництва колгоспів (для призначення секретарями партосередків і парторгами колгоспів). Тираспольський міськпартком зобов'язували в цей же термін мобілізувати на постійну роботу секретарями партосередків і парторгами колгоспів 20 членів партії. Оргвідділи обкому разом із політсектором мали розверстати їх по політвідділах МТС.

⁶⁹⁵ Держархів Одеської обл. Ф. П-11. Оп.1. Спр. 164. Арк. 18; Держархів Одеської обл. Ф. П-55. Оп.1. Спр. 1150. На 138 арк.

Також варто звернути увагу на наказ № 120 від 10 липня 1933 р. по Одеському політсектору МТС облЗу. Цей наказ не пов'язаний з питаннями особового складу, але засвідчує, що політвідділи МТС вже перебрали на себе роль партійних уповноважених під час сільськогосподарських кампаній. Він виданий начальником Одеського політсектору МТС Тьомкіним у м. Херсоні з позначкою «Терміново»: «Низка південних МТС припустилась з перших днів косовиці великих помилок, а саме:

1. Не дали рішучого відпору куркульським маневрам затримати косовицю по мотивах не вистигання хлібів: Скадівська, Михайлівська, Хорлівська пропустили вже 3 дні косовиці, а ячмінь та жито в цих МТС знаходиться під загрозою осипання.

2. По низці колгоспів в південних МТС досі не організовані табори на косовицю, бригади та ланки виходять неорганізовано. ...

6. Неприпустимо недбайливе ставлення до одержання оперативних відомостей від колгоспів та виробничих участків.

Пропоную:

1) негайно включити в роботу всі ріжущі машини: лобогрійки, снопов'язалки, комбайни.

2) За 24 години з одержанням цього закінчити організацію таборів по всіх бригадах. Зобов'язати голів, членів правлінь, секретарів партосередків колгоспів та бригадирів неодмінно працювати в таборах на весь час збирання...

5) Організувати збір колосків руками....

8) Організувати чіткий облік, подачу кожного шостого телеграфних зведень Облтрактор. Своєчасну подачу, правильність зведень, відповідає директор, нач. політвідділу.

9) Для здійснення справжнього керівництва збиранням для організації колгоспної маси на боротьбу з куркульськими намаганнями, для організації праці в

бригадах директорам МТС, пом. директорів, агрономам, механікам, робітникам політвідділів бути неодмінно в таборах, в бригадах, на полі»⁶⁹⁶.

Важливо звернути увагу на ще один аспект. Навесні 1933 р. різко збільшилася смертність від голоду, а відтак зросло сирітство. Комуністичний режим докладав значних зусиль для приховування організованого ним злочину геноциду, звинувачуючи в ганебному явищі безпритульності найнижчі щаблі своєї адміністрації. Районна влада при цьому звинувачувала сільради, керівництво колгоспів, навіть власні підрозділи. Заслуговує на увагу протокол засідання *комісії сприяння по боротьбі з безпритульними* (так у документі – авт.) Балаклійського райвиконкому, яку очолював голова райвиконкому Урусов, про стан будинків безпритульних у Балаклійському районі Харківської області від 9 травня 1933 р.

Зазначаючи, що відділ освіти та інші організації, відповідальні за боротьбу з безпритульністю дітей, невинувато відправляють безпритульних дітей із сіл району до райцентру і навіть до м. Харкова, комісія доручила райвідділу ДПУ покарати винних. Зокрема, у протоколі зазначено, що лише в Балаклійському тимчасовому будинку безпритульних утримується 300 дітей, їх кількість постійно збільшується, очікується прибуття 200 дітей з м. Харкова. На засіданні було утворено спеціальну трійку із завданням упродовж п'яти днів провести облік усіх безпритульних дітей і передати їх у відповідні села для розміщення в дит'яслах, на дитмайданчиках колгоспів. *«При чому відправку дітей в села для оприділення їх в дитмайданчиках, в дитяслах та передачі батькам виділити відповідного уповноваженого, що буде їх відправляти, оприділювати на місцях»*, – зазначалося в протоколі⁶⁹⁷.

Наслідки цього рішення та його виконання висвітлює лист голови Бригадирівської сільради Балаклійського району до голови райвиконкому від 24

⁶⁹⁶ Держархів Одеської обл. Ф. П-864. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 49–50; Держархів Одеської обл. Ф. П-579. Оп. 1а. Спр. 104. На 52 арк.

⁶⁹⁷ Держархів Харківської обл. Ф. Р-2762. Оп.1. Спр. 421. Арк. 212–213.

травня 1933 р.: «Бригадирівська сільрада прохає відпустити проддопомоги для детських ясел при колгоспах, тому що зараз стан загрозливий по колгоспах та детських яслях харчування зовсім не мається і коли не одержимо проддопомоги, ми примушені будемо детяся розпустити. Саме загрозливий стан в арт. Ворошилова та дітей безпризорних і одноосібних»⁶⁹⁸. Те, що дітей відсилали на вірну смерть, засвідчує й лист до Балаклійського райвиконкому голови Вовче-Ярської сільради від 26 травня 1933 р.: «Цим Вовче-Ярська с/рада доводить до відому, що стаціонари пухлих по нашій сільраді на завтра розпускаються 180 душ, ввіду того, що немає харчування, а тому Вовче-Ярська с/р прохає для харчування приставити. Мрут по 12 душ у день»⁶⁹⁹. А лист про допомогу особисто голові Балаклійського райвиконкому Урусову з Олександрівки-І від 1 червня 1933 р. разом із головою сільради Довбієм та головою колгоспу «Соцлани» Литвиновим підписав і районний уповноважений Малахов, який відповідав за своєчасне виконання польових робіт. Повідомляючи, що в колгоспі кожен день виходять «из строя 8 – 10 колхозников, а в их числе есть и хорошие колхозники», вони просили надати хоч якусь продовольчу допомогу, «бо мы можем остаться в большом прорыве в прополочной кампании, а нам нужно полоть 500 га ярого и озимого посева, кроме буряков (у нас сейчас лежит 20 семейств пухлых) <...> (поганое состояние с детясями) бросают детей»⁷⁰⁰.

Для камуфляжу зростання смертності від голоду під епідемії інфекційних хвороб, а також ужиття заходів у боротьбі з бродяжництвом та безпритульністю були утворені Центральна надзвичайна санітарна комісія по м. Харкову та аналогічні комісії у великих містах України, де скупчувалися безпритульні дорослі і діти. Керівництво цими комісіями здійснювали особливо уповноважені, а районними санітарними комісіями (у межах міст) – уповноважені міських комісій. Як засвідчує доповідна записка особливо уповноваженого Центральної надзвичайної санітарної

⁶⁹⁸ Держархів Харківської обл. Ф. Р-2762. Оп.1. Спр. 421. Арк. 64.

⁶⁹⁹ Держархів Харківської обл. Ф. Р-2762. Оп.1. Спр. 421. Арк. 65.

⁷⁰⁰ Держархів Харківської обл. Ф. Р-2762. Оп.1. Спр. 421. Арк. 78.

комісії по м. Харкову професора В. М. Когана-Ясного від 10 травня 1933 р., така ешелонована ієрархія підпорядковувалася особливо уповноваженому Всеукраїнської надзвичайної санітарної комісії⁷⁰¹. Особливо уповноважені санітарних надзвичайних комісій наділялися правами вимагати від місцевих органів влади виконання своїх рішень, мобілізувати транспорт для санітарних потреб, уповноважувати своїх представників на виконання певних завдань тощо. Зокрема, у зв'язку із зростанням навесні 1933 р. кількості безпритульних, яких щоденно підбирали в м. Харкові, Центральна надзвичайна санітарна комісія 23 квітня направила такий розпорядчий лист начальнику облвідділу міліції Ряботенку: «За постановою Надзвичайної Санітарної Комісії за 20/IV треба терміново протягом 2-х днів розгорнути додаткові ліжки для хворих на Салтівських бараках. Для розгортання нових ліжок потрібно терміново забрати барак № 25, що належить заводу «Серп і Молот», а мешканців його переселити до вільних бараків Турбобуду № № 18, 19, 20 та 24. Прошу надати розпорядження про заняття цього бараку № 25 та переселення робітників силами загонів Міліції»⁷⁰².

Із меморандуму дільничного прокурора Долгова до Наркомату юстиції та прокурора АМСРР Чебана щодо протиправних дій з боку уповноваженого Кодимського райвиконкому фінагента Пекера в с. Крутих дізнаємося, що «...після 11 жовтня 1933 р. заїхавши в Кодимо до наслідка тов. Ющенка, котрий мені доповів справу № 45 про те, що 28 вересня ц. р. в с. Крутих Кодимського району фінагентом г-ном Пекером, який був посланий уповноваженим РВК, головою с/ради с. Крутих гр. Лужаном пішли до мешканця с. Крутих Уретья Григорій бідняк, виключений з колгоспу за ледарство, запропонували останньому заплатити с/г податок, здати хлібопоставку державі і м'ясоподаток. Уретья пояснив, що не має, звідки здати, тоді голова сільради Лужан сказав, що розвалить будинок Уреті і запропонував

⁷⁰¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р-1962. Оп.1. Спр. 281. Арк. 245–247.

⁷⁰² Держархів Харківської обл. Ф. Р-1962. Оп.1. Спр. 281. Арк. 125.

останньому дати драбину, що Уретею й було виконано. Тоді Лужан взяв сокиру, виліз на дах і своїми руками зрубав половину даху гр-на Уреті. <...>. Подальшим слідством встановлено, що приводом для розвалу будинку гр-на Уреті послужило розпорядження зав. райфінвідділом Короліцького, який запропонував розвалити 2-3 будинки для посилення мобілізації коштів. 11-го жовтня до мене звернувся голова райКК Прощенко з проханням не притягувати голову сільради Лужана до кримінальної відповідальності. <...> Прошу про вжиття негайних заходів і надання розпорядження про подальше ведення справи»⁷⁰³.

Одна з останніх згадок про масове використання уповноважених РПК під час Голодомору міститься в листі представника комуністичного режиму Жураховича від 14 жовтня 1933 р. У ньому йдеться про проблеми Вінницької області, зокрема, про виявлені під час партійної чистки факти «грубого адміністрування». Так, зокрема, в листі зазначається: «Адміністрування у колгоспах проявляється у дуже великій кількості виключень із колгоспів замість виховної роботи». Як характерний приклад наводить випадок у колгоспі с. Глинське Калинівського району, де на «явно неправомочному» зібранні у присутності начальника політвідділу та уповноваженого РПК із членів колгоспу одразу виключили 18 осіб. При згадці уповноваженого автор листа робить ремарку: «до слова, в області масове явище це віджило плем'я уповноважених РПК»⁷⁰⁴. Журахович також згадує, що порушення закону особливо виявлялося у надмірному використанні штрафів до селян: «Штрафують всі кому не ліньки. Аж до уповноважених сільрад по кутках...»⁷⁰⁵.

Комуністичний режим намагався закамуювати свою відповідальність за масове вчинення злочинів під час здійснення геноциду, а тому час від часу частину представників правлячого режиму, як правило, «стрілочників», карали не лише за

⁷⁰³ Держархів Одеської обл. Ф. 579. Оп. 1а. Спр. 110. Арк. 2; Держархів Одеської обл. Ф. П-11. Оп.1. Спр. 164. На 31 арк.

⁷⁰⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6350. Арк. 150.

⁷⁰⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6350. Арк. 150.

вигадані, а й за реальні порушення закону. Наприклад, у жовтні 1933 р. ЦК КП(б)У в матеріалі «про порушення революційної законності» низовими працівниками (під грифом «Цілком таємно») серед іншого інформувало секретарів обкомів про виключення з партії та притягнення до суду уповноваженого РПК по Агаф'євської сільраді Врадіївського району Одеської області Олейникова. Останній змушував виходити на роботу в поле колгоспників, «не розбираючись у причинах невиходів на роботу». У результаті вагітна Запорожчук «від непосильної роботи» народила мертву дитину і важко захворіла. «Навіть за рабства такого знущання не було, як тепер», – говорили між собою колгоспники з цього приводу, повідомляється в секретному листі⁷⁰⁶.

В інформаційному повідомленні дільничного прокурора Жмеринської дільниці Логвінова і Жмеринського народного судді Родзевіча Вінницькому обласному прокурору (копія в Наркоматі юстиції УСРР, секретарю Жмеринського райпарткому, начальнику політвідділу Жмеринської МТС) про роботу органів юстиції у збиральній кампанії за 13–18 липня 1933 р. (не раніше 18 липня 1933 р.) повідомлялося, що у зв'язку з випадками зрізання колосків у селах району Новоселиця, Сідава, Козачівка, Лисянка, Махнівка, Москалівка, Сербиновці та Головчинці було направлено судово-слідчу бригаду. У с. Новоселиця в день приїзду бригади було порушено дві кримінальні справи за зрізання колосків. Одна – проти селянина Пшонка (у документі – «кулака»), раніше позбавленого виборчих прав, судимого «за невиконання сільськогосподарської кампанії», систематичні крадіжки, який був спійманий на місці з вирізаними на колгоспному полі колосками (пів пуда). «В той же день на місці засуджено до вищої міри соціального захисту» – розстрілу. Разом із Пшонком судили середняка-одноосібника, сина дяка Плахотнюка, спійманого з півтора пуда колосків. Виїзним так званим судом його було засуджено до 10 років позбавлення волі. Також судслідбригадою було проведено нараду з

⁷⁰⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6350. Арк. 104.

групою сприяння прокуратурі. У селах Махнівка та Лисянка також було засуджено двох селян за колоски на 5 років позбавлення волі.

У селі Козачівка виїзною бригадою було засуджено двох жінок. Федора Конша, яка була спіймана лише з 3,5 кг колосків, але мала зв'язок із групами опору, отримала вирок у вигляді 8 років позбавлення волі, після відбуття терміну ув'язнення – 5 років вислання та урізання в правах на 3 роки. Степаниду Шевчук, яку спіймали за зрізанням колосків під час судового процесу над Ф. Коншею (нарізала кошик колосків, викопала кілька буряків і зірвала кілька качанів кукурудзи), засудили до 4 років. Судові репресії «за колоски» було застосовано й до українців сіл Шершні, Пилява, Девониха.

У повідомленні є окремий розділ про роботу з групами сприяння. «По всіх селах, що обслужені Судслідбригадою, переведено інструктаж та організовано сигнальні пости по ділянках, які сигналізують Уповн[оваженого] групи, а останній Прокуратуру»⁷⁰⁷ (виділено авт.).

Варто звернути увагу на те, що коли мова йде про «зрізання колосків», то найчастіше науковці звертаються до злочинних практик «трійок». В УСРР «трійки» як позасудові органи склалися з начальника обласного відділу ДПУ, секретаря обкому КП(б)У та прокурора області. На прикладі архівних кримінальних справ видно, як «трійки» виносили численні вирoki на кшталт заслання та ув'язнення в концтаборах на терміни 3–5 років (найбільше), 8–10 років або розстрілу. Як і виїзні сесії судів, ці позасудові каральні органи на території України взяли на озброєння «закон про п'ять колосків» та Інструкцію з його реалізації. Протоколи засідань «трійок» свідчать про відсутність необхідних процесуальних складників, обов'язкових для судового засідання: допиту по суті справи та розслідування, змагальності сторін, неможливості оскаржити смертні вирoki тощо. Діяльність позасудових каральних органів – «трійок» – підтверджує намагання комуністичного

⁷⁰⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П-51. Оп.1. Спр. 648. Арк. 11–13.

режиму примусити, залякати, знищити українця-одноосібника, а також голів колгоспів, комірників та обліковців, уповноважених із хлібозаготівель тощо, які не хотіли або не могли виконати поставлені згори завдання.

«Трійки», як і інші позасудові органи СРСР (особливі наради, особливі комісії), виконували функцію надзвичайного розгляду кримінальних справ і покарання громадян до розстрілу, позбавлення волі в концтаборах і трудових колоніях, депортацій у віддалені регіони РСФРР, обмеження прав і свобод (голосу, пересування і занять, проживання на визначених територіях тощо). Діяльність «трійок» в УСРР відновилася з початком «куркульської операції ОДПУ» на підставі постанови президії ВЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. Для безпосереднього керівництва операцією з виселення «куркулів» та їхніх родин ПП ОДПУ приписувалося організувати оперативні «трійки». Упродовж 1930–1934 рр. при колегії ДПУ УСРР функціонувала також так звана «судова трійка», яка мала право застосовувати всі види покарань, передбачених кримінальним кодексом УСРР 1927 р.

22 листопада 1932 р. ЦК ВКП(б) створив постановою спеціальну комісію для винесення смертних вироків під час хлібозаготівель в УСРР⁷⁰⁸. Отже, функціонував новий тип позасудового органу з повноваженнями прирікати людей на смерть, до складу якого не входив прокурор. Після призначення на посаду голови ДПУ УСРР В. Балицького політбюро ЦК ВКП(б) 10 березня 1933 р. видало постанову: «Надати право розгляду справ стосовно повстанства і контрреволюції на Україні із застосуванням вищої міри соціального захисту трійці у складі тт. Балицького, Карлсона і Леплевського»⁷⁰⁹. Однією з перших справ, розглянутих цією «трійкою», стала справа на 74-х українських селян Харківщини, які, рятуючись від голодної

⁷⁰⁸ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 407.

⁷⁰⁹ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 749.

смерті, втекли на новобудову в Куряжі (Харківська приміська зона). Спочатку 3–4 квітня 1933 р. трійка під керівництвом В. Балицького винесла вироки 27 особам з ув'язненням у концтабори на терміни від трьох до десяти років, а на другому засіданні 29 квітня 1933 р. розглянула матеріали ще на 46 осіб, з яких 19-ти винесла вирок про вищу міру покарання – розстріл. Вирок було виконано 22 травня 1933 р.⁷¹⁰. Значний обсяг вироків у справах хлібозаготівель припадає на обласні позасудові «трійки». Про це йдеться, зокрема, у записці до доповіді Чернігівського облорґбюро про політичний стан області для ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б). Серед іншого в документі міститься інформація про винесення судовими та позасудовими органами 5437 вироків у справах хлібозаготівель, із яких за 673 передбачалася вища міра покарання – розстріл⁷¹¹.

Повідомляючи 15 березня 1933 р. ОДПУ про проведені репресії «класово ворожих елементів», яких визнано винними у зриві підготовки до весняної сівби, заступник голови ДПУ УСРР І. Леплевський запевняв, що органами ДПУ УСРР «ведеться подальше репресування класово-ворожих елементів, що зривають підготовку до весняної сівби»⁷¹². Убивство вже не вважалося тяжким злочином, його можна було виправдати «буржуазним» походженням жертви, жертву можна було маркувати як «куркуль; злісний саботажник хлібозаготівель; агент та ін.» та стратити, при цьому вбивця не відчував провини. Зі службової записки начальника ОСВ ДПУ УСРР Букшпана начальнику ОСВ ОДПУ Я. Генкіну про кількість осіб, розстріляних у 1933 р. за постановою «трійки» при колегії ДПУ УСРР (31 березня 1934 р.), стає відомо, що протягом 1933 р. за постановою Судової «трійки» при Колегії ДПУ УСРР розстріляно 805 осіб, із них у справах територіальних органів ДПУ – 615 осіб, у справах транспортних органів ДПУ – 52 особи, у справах органів

⁷¹⁰ *Реабілітовані історією. Харківська область*: Книга перша. Ч. 2. Київ–Харків; Харків, 2008. С. 53-54.

⁷¹¹ ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 9. Арк. 74.

⁷¹² *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 769.

РС міліції – 138 осіб⁷¹³. Розгляд справ позасудовими органами, зокрема й «трійками», відбувався заочно, без залучення не лише адвокатів, а й прокурорів, тож не було змагальності сторін, а вироби не оскаржувалися. За груповими справами часто проходило по кілька десятків осіб, про що свідчать і протоколи засідань «трійок».

Ситуація з протистояння та несприйняття в українському селі ставала патовою. Голодні, виснажені люди вже не мали сил до життя, проте продовжували чинити спротив присланим «керівникам». Із доповідної записки під грифом «таємно» тимчасового виконувача обов'язків Вінницького обласного прокурора Семенова секретарю обкому В. Чернявському щодо недоброзичливого ставлення селян деяких районів області до прибулих на збиральну кампанію робітників міст (1 серпня 1933 р.) дізнаємося, що «в порядку допомоги селу по збиральній кампанії по Вінницькій області відряджена велика кількість робітників та службовців в райони, які вимагають додаткової робсили (до 25 000 осіб). Згідно повідомлень дільничних прокурорів в низці районів як-от Липовецькому, Літинському, Хмільницькому та інш. куркульсько-петлюрівські елементи розгорнули контр-революційну агітацію, яка скерована на дискредитацію надісланих робочих бригад та зрив успішності їх роботи. За цей час занотовано слідуєчі випадки:

Липовецький район. В с. Зозівка прибула бригада з судово-слідчих робітників, які там мобілізувавши групи сприяння та актив НКЮ разом з такими пішов на поле по уборці сіна. Цю бригаду зустріли вороже та дали їм непридатні засоби для роботи як наприклад граблі із залізними зубами, цілий день їм не хотіли дати води та коли бригада послала по воду та хлопчик ніс відро з водою в цей час підскочила дружина одного бригадира вилила воду та побила відро.

⁷¹³ ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 10. Арк. 48; *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 538.

В с. Брисково прибула бригада з робітників Вінниці, яку також зустріли вороже перший час вони навіть не мали де спати, не хтіли привезти їм на поле води та коли бригадир примусив привезти воду, то така була принесена лише після обіду в двох відрах, при чому оказалось, що вода була змішана з карболкою. Згідно пояснень хлопчика, який приніс води, він випадково захватив відра, які були з-під карболки.

У с. Березівка прибула бригада кустарів-євреїв з м. Липовця для допомоги в збиральній кампанії, яку також зустріли вороже та заявили: «Краще ідіть звідси вам тут нема що робити».

Літинський район. В с. Багринговці прибула бригада, яку зустріли вороже з розмовами слідуєчого характеру: «Чого це ви до нас прибули, лише хочете нас об'єдати».

Хмельницький район. В с. Педоси прибула бригада робітників, навколо яких контр-революційні елементи почали складати нездорові настрої заявляючи слідуєче: «Чого це ви прибули до нас, весь хліб заробити та вивезти весь хліб в город».

Вінницький район. В с. Михайловку 3/VIІ прибула бригада робітників заводу «Молот» для допомоги в збиральній кампанії, яку також зустріли вороже, цілий день не хотіли привезти води на поле яку доставили лише під вечір та виявилось, що воду налили в бочки з-під нафтопродуктів.

Нами вжито наступних заходів:

1. Запропоновано дільничним прокурорам цих районів в терміновому порядку перевести слідство, виявивши організаторів цього куркульського опору та в зазначені села виїхали слідчі.

Дано пропозицію, слідство провести в терміновому порядку протягом 3-х діб.

Разом із тим нами запропоновано дільничним прокурорам про це питання інформувати районні органи для переведення відповідної масово-політичної роботи...»⁷¹⁴.

У вересні 1933 р. маємо ще одну функціональну категорію уповноважених – «якісники». Із довідки про реалізацію постанови бюро Вінницького обкому КП(б)У про роботу зсипних пунктів Заготзерно (16 вересня 1933 р.) дізнаємося *про прикріплення до пунктів спеціальних уповноважених обкому і якісників*. Для систематичного спостереження за якісним зберіганням хліба прикріплено до зсипних пунктів 23 особи якісників, крім того, для надання допомоги, організації приймання хліба, проведення відповідної політико-масової роботи серед хлібоздавців до пунктів прикріплені як уповноважені обкому заворгвідділами, члени бюро РПК... На допомогу роботи зсиппунктам мобілізовано до 1000 осіб рахівників, касирів, приймальників, вантажників⁷¹⁵.

Після 18 січня 1934 р. з'явилася доповідна записка уповноваженого Вінницького обкому КП(б)У по Полонському району у справі переселення колгоспників І. Качановецького до Вінницького обкому КП(б)У, який писав: «Я прибув в Полонський район в справі переселення колгоспників 28 грудня 1933 року. В цей час вже по колгоспах була рознарядка на певну кількість колгоспних господарств стосовно наданій обкомом рознарядці на 130 господарств. *Для переведення цієї роботи райпарткомом було висунуто уповноважених в ті колгоспи, з яких намічено було переселяти колгоспників*⁷¹⁶. Отож маємо ще уповноважених у справі переселення колгоспників.

Варто зауважити, що українці намагалися постійно чинити опір окупаційній владі, навіть тоді, коли вже не залишалось сил жити, особливо під час злочинних хлібозаготівельних кампаній. Зокрема, у Дніпропетровській області «зросла

⁷¹⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.6. Спр. 435. Арк. 115–116.

⁷¹⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.6. Спр. 279. Арк. 16-18.

⁷¹⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.6. Спр. 541. Арк. 7-10.

кількість терактів з одного в листопаді 1933 до 32 терактів в січні 1934 р.». Аналогічною була ситуація в Одеській області: «з 5 випадків у листопаді 1933 р. до 15 випадків в січні 1934 р.». Помста насамперед була спрямована проти сільського активу і представників радянської влади, причому в числі постраждалих – 50% членів і кандидатів в члени партії, комсомольців⁷¹⁷.

Комуністичні очільники намагалися створювати нові інституційні структури, зокрема, щоб остаточно зламати опір та невдоволення советами. Із витягу з розділу «Сільське господарство» звіту про роботу Полтавської партколегії за період 1933–1934 рр. (не раніше 15 грудня 1933 р.) дізнаємося про появу *нової інституційної форми групи сприяння РСІ*. У згаданому звіті йшлося, що «На фоні загальних успіхів соціалістичної перебудови сільського господарства за останні 2 роки ми мали прорив у справі колгоспного виробництва, який був наслідком припущення ряду помилок в керуванні колгоспами. Ці помилки полягали в наступному:

1. Втрата більшовицької пильності до класово-ворожих елементів.
2. Запровадження старих форм керівництва колгоспами в нових конкретних умовах.
3. Засміченість колгоспів та їх керівних органів класово-ворожими петлюрівськими елементами.
4. «Гігантоманія» в роботі колгоспів, відсутність належної боротьби за постійну виробничу бригаду в колгоспі.

Всі ці помилки були викриті у промовах тов. Сталіна на січевому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) та на з'їзді колгоспників-ударників та в постанові ЦК ВКП(б) від 24-го січня 1933 року, були дані вказівки для подальшої боротьби за «більшовицькі» колгоспи й заможних колгоспників. ЦКК РСІ за відчитний період і скерувала свою роботу в бік здійснення цих історичних вказівок:

⁷¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 5.

Організаційно-господарчого зміцнення колгоспів шляхом запровадження конкретного проводу колгоспом, бригадою, ланкою, виховання колгоспного колективу.

Очищення колгоспів, управ колгоспів від «куркульсько-петлюрівських» елементів, зміцнення провідних командних висот по колгоспах випробуваними колгоспниками – більшовиками. ... Для здійснення перебудови с/г на основі вказівок ЦК ВКП(б), тт. Сталіна та Постишева, рішень ЦКК ВКП(б) від 14/VI та VII пленума ЦКК КП(б)У – МКК (*Міська контр. комісія – Прим. авт.*) розгорнула велику роботу по організації масового контролю, утворюючи *групи сприяння РСІ*. Полтавська МКК-РСІ має такі показники в роботі:

1. По всіх колгоспах утворено групи сприяння РСІ в кількості 83, якими охоплено 1544 особи.
2. Групи сприяння утворено також і в бригадах, разом 244, якими охоплено 1544 особи.
3. Встановлено контрольні-сигнальні пости (*на Вінничині були також, тобто утворювалися за вказівкою згори – Прим. авт.*) по всіх найважливіших ділянках роботи (громадське харчування, жнива, возовиця) – всього по району 625, з охопленням 1498 осіб.
4. Такі ж самі пости організовано в с/р по одноосібному сектору по 2–3 пости на с/р, всього 101 пост з 197 осіб.
5. У вирішальних радгоспах і колгоспах організовано *Бюро скарг РСІ* (*Прим. авт. ще одна нова форма*), всього 32 з 97 особами.
6. *При всіх с/р працюють секції РСІ* (*Прим. авт. ще одна нова форма*), числом 29, якими охоплено 217 осіб.

В середрайоновий конкурс із 29 включилось 23 секції й 61 група сприяння РСІ, які склали умови й взяли на себе конкретні зобов'язання (Фактично виникає слухне запитання, то навіщо тепер уповноважені? – *Прим. авт.*). Зокрема, групи сприяння

РСІ виявили цілу низку окремих хиб в роботі окремих колгоспів. Так в колгоспі «Червона зірка» норми виробітку не виконувалися, пізній вихід колгоспників на роботу, не було організовано правильної роботи в дитясях, затримка підвозки харчів на поле. В артілі «Хатаєвича» Супрунівської сільради виявили недбайливе ставлення бригадирів до жачок. В колгоспах «Червоний партизан», «Червона зірка», «Спільна нива» було виявлено недбайливе ставлення до складання снопів, збирання колосків внаслідок недостатньої роботи комісії приймання...⁷¹⁸.

Злочинні накази організаторів геноциду української нації: Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича, П. Постишева, С. Косіора, В. Чубаря та М. Хатаєвича виконували керівники КП(б)У: Г. Петровський, П. Любченко, А. Кисельов, М. Алексєєв, В. Чернявський, М. Демченко, В. Строганов, М. Майоров, Р. Терехов, І. Акулов, С. Саркісов, М. Маркітан, а також керівники карально-репресивних органів УСРР: нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР В. Поляков; заступник голови ОДПУ СРСР, особливо уповноважений ОДПУ в Україні, член політбюро ЦК КП(б)У В. Балицький; голова ДПУ УСРР С. Реденс, член «трійки», утвореної постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 22 листопада 1932 р. з правом виносити смертні вироки у справах репресованих під час «хлібозаготівель» в Україні (С. Косіор, С. Реденс і А. Кисельов); заступники голови ДПУ УСРР К. Карлсон та І. Леплевський; члени «трійки», якій постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 10 березня 1933 р. надано право розгляду справ із застосуванням вищої міри покарання (В. Балицький, К. Карлсон, І. Леплевський).

Висновки до розділу 4

1 січня 1933 р. телеграмою Сталіна було розпочала кампанію тотального пошуку зерна.

⁷¹⁸ Держархів Полтавської обл. Ф. 12. Оп.1. Спр. 42. Арк. 4–105.

28 січня 1933 р. в постанові Політбюро ЦК ВКП (б) зазначалося, що ЦК ВКП(б) і РНК пропонують ЦК КП(б)У не створювати офіційного загальноукраїнського комітету з організації сівби, як це мало місце на Північному Кавказі, а утворити при ЦК КП(б)У вузьку партійно-радянську комісію з керівництва збором насіння і проведення посівної компанії з відповідальними комісіями при обкомах.

Характерно, що навіть уже задіяні уповноваженні та керівники нижчих ланок воліли в цей період піти із займаних посад, розуміючи, що шукати вже нічого. Окремою постановою партколегії ЦК КП(б)У в січні 1933 р. 10 уповноважених із хлібозаготівель були виключені з партії, зняті з посад та отримали суворі догани за те, що «не застосували належних заходів, щоб зломити куркульський саботаж».

Наступні рішення ЦК КП(б)У демонстрували недовіру до місцевих керівників. У січні 1933 р. почалися процес підготовки резерву уповноважених у кількості 600 осіб із відповідними характеристиками й тотальна мобілізація колгоспного активу. Поступово змінювався склад низових виконавців геноциду, із сіл відкликали військових та залізничників.

8 лютого 1933 р. було ухвалено рішення відрядити до Одеської та Чернігівської областей АМ СРР по одному спеціальному уповноваженому ЦК і РНК для допомоги у справі організації збору насіння і підготовки до сівби. Агітмасовий відділ ЦК мав мобілізувати 250–300 осіб. У лютому продовжилися ротації уповноважених.

З початку 1933 р. посилюється роль уповноважених у проведенні хлібозаготівель та весняної сівби. Постанови політбюро ЦК КП(б)У детально регламентують систему і методи комплектації інституту уповноважених, їх чисельність, ідеологічну та політичну підготовку, розподілення по конкретних районах, прерогативи та повноваження при виконанні завдань плану хлібозаготівель,

проведення репресивних заходів під час вилучення харчів, надання прав із затвердження кандидатур нових уповноважених, залучення допоміжного контингенту (активістів, голів сільрад) та його використання у проведенні хлібозаготівель. Уповноваженим надавалося право контролю над українськими селянами – як колгоспниками, так і одноосібниками. Показовим стало розпорядження від 20 квітня 1933 р. зі створення в кожному районі «трійки» у складі райуповноваженого Комітету заготівель, зав. пункту Заготзерна й уповноваженого обкому, тобто такої, що складалася винятково з уповноважених. Спираючись на широке використання місцевої адміністрації, місцевих активістів, міліції, уповноважені фактично були виконавцями Голодомору-геноциду українців.

Отже, протягом зими 1933 р. була створена та посилена вертикальна система безпосереднього контролю керівництва комуністичної партії над українцями, яка мала диктаторські повноваження.

У квітні 1933 р. було здійснено нову хвилю призначень – переважно з Москви.

На початку літа 1933 р. вже політвідділи мали забезпечувати реалізацію на практиці партійних директив, створювати сільську парторганізацію, гуртувати позапартійний колгоспний актив.

У липні 1933 р. політвідділи МТС активно перебирали на себе роль партійних уповноважених під час сільськогосподарських кампаній.

З початком жнив 1933 р. змінилися завдання тих, кого мобілізували на збиральну кампанію, міські районні комітети КП(б)У отримували розкладку на відправлення на село робочої сили, зокрема й із числа «неорганізованого населення», яка мала виконати збирання врожаю.

Голодні, виснажені українці вже не мали сил до життя, проте продовжували чинити спротив «прибулим на село»: їм не давали в полі води, воду наливали в

бочки з-під нафти; видавали поламаний реманент; не давали можливості почувати вдома тощо.

У вересні 1933 р. з'явилася ще одна функціональна категорія уповноважених – «якісники», котрих разом із спеціальними уповноваженими обкому прикріплювали до зсипних пунктів.

Наприкінці 1933 – на початку 1934 рр. з'явилися уповноважені у справі переселення колгоспників, райпарткоми висували уповноважених у ті колгоспи, з яких намічено було переселяти колгоспників.

Комуністичні очільники протягом 1933 р. створювали нові інституційні структури, зокрема наприкінці року маємо появу нової інституційної форми: групи сприяння РСІ; бюро скарг РСІ; секції РСІ.

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ УПОВНОВАЖЕНИХ І ВИКОНАВЦІВ ГОЛОДОМОРУ

5.1. Соціально-психологічні характеристики уповноважених і виконавців за архівними документами та матеріалами

Одним із важливих аспектів дослідження інституції уповноважених, що вчиняли та контролювали здійснення Голодомору-геноциду українців на місцях, є з'ясування соціально-психологічних характеристик цієї категорії творців злочину. Є вагомим підстави вважати, що специфіка діяльності уповноважених накладала помітний відбиток на їх ментальність та світосприйняття, завдяки чому можна допустити есенціалістичну оцінку цієї ланки радянського репресивного апарату. З іншого боку, неважко припустити, що, визначаючи осіб, які мали стати уповноваженими, державно-партійний апарат також брав до уваги певні формальні ознаки кандидатів, які свідчили про їх придатність до виконання урядових завдань.

Аналіз соціально-психологічних характеристик уповноважених варто провести на кількох рівнях: відповідно до того пропагандистського впливу, якого зазнавав загал радянських активістів, щодо спеціальних вимог, які ставилися до уповноважених, а також щодо того, як особливості їхньої професійної діяльності були зафіксовані в архівних документах та закарбувалися у спогадах жертв Голодомору-геноциду або ж його сучасників.

Зрозуміло, що базову роль у формуванні світогляду та своєрідної «картини світу» уповноважених як окремого соціопсихотипу «радянської людини» відіграли не стільки директиви центральної влади (комуністичного режиму), скільки системна пропаганда та маніпулятивні технології, спрямовані на формування «більшовицького світогляду», нагнітання «бойової» атмосфери серед тих, кого відряджали на розправу з українцями. Така психологічна підготовка була

однаковою для всіх мешканців СРСР, проте ті, хто мав намір зробити кар'єру в адміністративному апараті, мусив виявляти широку обізнаність у специфіці й тенденціях урядової пропаганди, а також демонструвати емоційну залученість до офіційного пропагандистського дискурсу.

Основними каналами первинного психологічного впливу на потенційних виконавців Голодомору-геноциду були плакати, місцеві газети, листівки, а також усні наративи, що поширювалися у вигляді політичних гасел, які слід було заучувати напам'ять. Головною сутністю цих наративів були заклики до масової колективізації та боротьби з «куркулями» й «саботажниками», яких пропаганда представляла непримиренними ворогами прогресу.

Так, наприклад, упродовж 1930 р. майже в усіх номерах ніжинської газети «Нове село» друкувалися політичні публікації, які відзначалися винятково конфронтаційним тоном. Більшість таких публікацій нагадували заклики воєнної пори: «В наступ на глитайню», «З бойового фронту колективізації. Будемо переможцями і на господарчому фронті», «Посилити темпи соціалістичної перебудови села», «Не дати глитайні зірвати пляни колективізації», «Завдамо рішучого вдару глитайні! Замінімо глитайське господарство радгоспами й колгоспами. Ліквідуємо глитайство – клясу дармоїдів, кровопивців, експлуататорів», «За ліквідацію глитайні як кляси», «Підглитайникам не місце в радах» тощо⁷¹⁹. Застосування військової лексики та агресивна тональність публікацій покликані були сформувати в читачів враження, що процесові колективізації протистоїть сильний та організований ворог, а тому класова битва проти нього має бути жорстокою і безжалісною.

Аналогічні публікації, які представляли колективізацію як зіткнення антагоністичних і цивілізаційно непримиренних сил, уміщали газети, які виходили й

⁷¹⁹ *Нове село*: Орган окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофнаради Ніжинщини. (Ніжин). 1930. № 524 С. 2; № 532. С. 1; № 542. С. 4; № 545. С. 2 та ін.

у всіх інших регіонах України. Зрозуміло, що ця пропагандистська кампанія не обмежувалося одним лише 1930 р., а з наростанням тривала й пізніше – у 1931 р.⁷²⁰ та 1932 р.⁷²¹ У 1933 рр. шпальти місцевих районних газет, особливо під час завершення хлібозаготівельної компанії і початком сівби, майже повністю були

⁷²⁰ Данильченко П. В'язівські активісти в ролі куркульських агентів. *Червона Лубенищина*. 1931, 3 липня. С. 1.; Мобілізуватися всім на боротьбу за хліб (З доповіді секретаря РПК т. Чарого на нараді уповноважених 19. VII). *Червона Лубенищина*. 1931, 23 липня. С. 1.; Всі сили на виконання хлібозаготівельного плану. *Червона Лубенищина*. 1931, 3 серпня. С. 1.; Допомогаю. Зриває хлібозаготівлю. *Червона Лубенищина*. 1931, 13 серпня, С. 1.; За хлібний плян, проти опортуністичного тупцювання. *Червона Лубенищина*. 1931, 18 серпня. С. 1; Г. Зривникам колективізації не місце в сільраді. *Правда Прилуччини*. 1931, 23 березня. С. 1.

⁷²¹ Січень – ударний місяць вивершення хлібозаготівель. *Ленінським шляхом*. 1932, 3 січня. С. 1; Соловей. Зрадників гнати з партії. *Ленінським шляхом*. 1932, 10 січня. С. 1.; Логвінов. Куркульня в колгоспі зриває хлібозаготівлю. *Ленінським шляхом*. 1932, 12 січня. С. 1.; Чапак П. І в труні ховають хліб. *Ленінським шляхом*. 1932, 12 січня. С. 1; Виконання державних зобов'язань – одна з основ зміцнення колгоспів. 1932, 26 січня. С. 1; Бригадир Величко. Згуртуйтеся навколо буксирних бригад. *Червона Лубенищина*. 1932, 5 січня. С. 1; Мобілізація має забезпечити перемогу. Як заготовляють хліб у Тарандинцях. *Червона Лубенищина*. 1932, 12 січня. С. 1; Зубенко. Коршак. Комсомольці за хліб не борються. *Червона Лубенищина*. 1932, 14 січня. С. 2.; Манченко І., Шевченко Ф. Причини прориву – мир з куркулями. *Червона Лубенищина*. 1932, 30 січня. С. 1; Ріпка А. До права куркульських запродавців! *Червона Лубенищина*. 1932, 12 лютого. С. 1; Виконати бойовий наказ партії. *Комуна*. 1932, 5 лютого. С. 1; А.В. Куркулі зривають весняну сівбу. *Комуна*. 1932, 10 лютого. С. 1; В.С. Куркульське шкідництво викрили. *Комуна*. 1932, 25 лютого. С. 1; Всі сили на штурм прориву. *Комуна*. 1932, 22 квітня. С. 1; Боротьба за хліб – боротьба за обороноспроможність держави. *Комуна*. 1932, 22 квітня. С. 1; Стебляжна, Богдан, Харченко. Примусити злісних нездатчиків виконати хлібозаготівлю. *За колективізацію*. 1932, 2 січня. С. 1.; Калюжний, Клименко, Жук. Покарати куркулів та їхніх полигачів за переховування хліба. *За колективізацію*. 1932, 4 січня. С. 1; Муха, Шульга. Не припиняти боротьби з глитаєм та його агентурою. *За колективізацію*. 1932, 14 лютого. С. 1; Обмачівські опортуністи плачуть, що немає хліба. *Прапор комуни*. 1932, 18 січня. С. 1; Комсомолец. Юненко – дезертир з фронту хлібозаготівель. *Прапор комуни*. 1932, 22 січня. С. 1; Чому Подище відстало хлібозаготівлею? (За листами сількорів). *Правда Прилуччини*. 1932, 3 грудня. С. 2; До глитаяки Самійленкової застосувати постанову ЦВК та РНК. *Правда Прилуччини*. 1932, 14 серпня. С. 1; Позбутися волячих та черепашачих темпів. *Нове село*. 1932, 6 лютого. С. 1; Каплан, Кубровський. У Дейманівці хлібозаготівлі зривала згряя куркулів. *Соціалістичний наступ (Варва)*. 1932, 4 вересня. С. 1; Затучний Х. Зламати хребет куркульському опоріві. *Червона Носівщина*. 1932, 24 грудня. С. 1; Чуткий. Зривачів хлібозаготівель – з радапарату. *Червона Носівщина*. 1932, 3 грудня. С.1; Круто піднести темпи хлібозаготівлі. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 12 серпня. С. 1; Печенський. Куркульська пропозиція. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 16 серпня. С. 1; Козлов, Сідаш. На поводиті у куркуля. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 10 вересня. С. 1; Викорінити куркульську практику. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 1 жовтня. С. 1; Зробити корінний злам – виконати хлібозаготівлю. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 30 жовтня. С. 1.

присвячені боротьбі із «внутрішніми ворогами» і більше нагадували зведення з фронту⁷²².

Іншим джерелом ідеологічного впливу на уповноважених був, поза сумнівом, ідеологічний складник радянської масової культури (література, театр, кіно), який головно базувався на зразках поведінки олітературених персонажів періоду громадянської війни 1917–1920 рр. У багатьох творах масової культури 1920-х – початку 1930-х рр. педалювалася тема політичного поділу, який проходив через сім'ю. Фактично радянська пропаганда застерігала споживачів масової культури, що ворогом може виявитися навіть близький родич – батько, син, брат та ін. Тим самим масова культура виконувала соціальне замовлення комуністичного режиму, яке полягало в конфронтації особистих емоцій, почуття та обов'язку перед державою. Зрозуміло, що всі ці твори підказували, що «справжній радянський громадянин і патріот» має обрати державні інтереси і вірність партії, а не родині. Яскравим прикладом українського варіанта літератури, що утверджувала такий дискурс, є, до прикладу, написана в 1933 р. п'єса Івана Кочерги «Майстри часу», один із

⁷²² Янішевський. Про здачу розкраденого та захованого хліба. *Ленінським шляхом*. 1933, 12 січня. С.1; Прожектор. Зрадники соцбудівництва зривають хлібозаготівлю. *Ленінським шляхом*. 1933, 15 січня. С. 1; Стати організатором боротьби за соціалістичний врожай – справа честі кожного комсомольця. *Ленінським шляхом*. 1933, 18 квітня. С.1; БУВ. Розтрошити куркульське кубло «Праці селянина». *Ленінським шляхом*. 1933, 28 квітня. С.1; Прожектор. На куркульському гачку. *Ленінським шляхом*. 1933, 19 січня. С. 2; Піднести колгоспний актив на вивершення хлібозаготівлі. *Комуна*. 1933, 6 січня. С. 1; Розтрошити опортуністичні, демобілізаційні настрої, закінчити збір насіння. *Комуна*. 1933, 12 березня. С. 1; Швидкий, Олійник Я. Дезертирам, ледарям – не місце в партії. *Комуна*. 1933, 10 травня. С. 1; Дорошенко. Куркульське кубло в артілі «Червоний ранок». *Поліський комунар*. 1933, 22 січня. С. 2; Кривуца. Дати рішучу відсіч кулацькому маневру. *Соціалістичний наступ (Варва)*. 1933, 28 березня. С. 1; Міщенко. «Актив» Данино не заготовляє хліб, а розбазарює. *Червона Носівщина*. 1933, 27 січня. С. 2; Дудненко, Гелах, Бзенко. У Бровахах не відчули великої відповідальності в боротьбі за хліб. *Соціалістична перемога*. 1933, 1 січня. С. 1; Шаблій, Дорошенко, Шульга. Примусити їх виконати державні завдання. *Соціалістична перемога*. 1933, 4 січня. С. 1; Найсамовідданіше битися за хліб до повної і остаточної перемоги. *Соціалістична перемога*. 1933, 9 січня. С. 1; Галімурза. У полоні куркульських настроїв. *Соціалістична перемога*. 1933, 19 серпня. С. 1; Перемінник. Очистити заготовельні бригади від ворожих людей, завершити плян хлібозаготівлі по одноосібному сектору. *Голос колгоспника*. 1933, 15 січня. С. 1; Вовченко С. У ямах крім хліба ще й зброя. *Голос колгоспника*. 1933, 22 січня. С. 1; Геть з управлінського складу колгоспів клясово-ворожий елемент. *Голос колгоспника*. 1933, 7 лютого. С. 1.

персонажів якої – залізничник Андрій Черевко – ігнорує свого сина, котрий помирає, оскільки мусить підготувати до відправлення ешелон, який потрібен для фронту⁷²³.

Існують вагомі підстави вважати, що головним зразком для специфічної правосвідомості уповноважених ставали працівники радянських каральних органів. Сучасні дослідники В. Васильєв і Р. Подкур зазначають, що каральна природа стала головним атрибутом, сутністю практичної діяльності правоохоронних органів СРСР. На думку згаданих істориків, для працівників ГПУ-НКВД «терор і фальсифікації були повсякденністю «радянського світу». Органи НКВС були його складовою частиною. Повсякденність, у всякому разі в 1930-х рр., зливалася з масовими вбивствами, і в цьому сенсі «нормальність» була абсолютно антилюдською «ненормальністю»⁷²⁴.

Крім працівників радянських спецслужб, взірцем для наслідування для уповноважених також були й члени позасудових органів винесення вироків – так званих «трійок», які найчастіше розглядали справи на обласному рівні. До компетенції цих «трійок» були віднесені справи, що стосувалися зриву хлібозаготівель, контрреволюційної антирадянської агітації та участі в повстанських акціях. До прикладу, якщо взяти лише протягом грудня 1932 р. до розстрілу як до вищої міри соціального захисту в Україні було засуджено 97 осіб, із яких найбільше – 39 – отримали звинувачення за економічним відділом, 36 – за оперативним, 15 – за секретно-політичним і 7 – за транспортним. Загалом 97 згаданих засуджених до розстрілу осіб проходили за 55 справами. При цьому слід зауважити, що ще 101 справа на 167 осіб станом на 30 грудня 1932 р. залишилася нерозглянутою⁷²⁵. Перший секретар Чернігівського обласного комітету ЦК КП(б)У П. Маркитан у

⁷²³ Халамендик В. Б. Час і простір в п'єсі Івана Кочерги "Майстри часу". *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / Національний педагогічний університет ім. Драгоманова. Спецвипуск. Київ, 2011. С. 241.

⁷²⁴ Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ : Видавець В. Захаренко, 2017. С. 200.

⁷²⁵ ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 9. Арк. 74.

своїй доповідній записці С. Косіору від 22 грудня 1932 р. відзначав райони, у яких, на його думку, відбувався саботаж виконання вказівок партійно-державних органів влади, а в цих районах мали бути вжиті жорстокі заходи: «В цю п'ятиденку виїзні сесії Облсуду винесли 9 вироків до розстрілу за зрив хлібозаготівель й мірчуку. Серед засуджених два колишніх члени партії. Арештовані та притягнені до суду Заворг Бобровець-Рапулов і член президії РІКу Яцківець, про яких повідомлялося в минулу п'ятиденку. В Бобровицькому районі арештований та притягнений до суду голова сільради с. Петровки Єрмак, як кулак, що проліз у кандидати партії, син колишнього крупного скотопромисловця, служив у петлюрівській армії сотником»⁷²⁶. Схожого змісту доповідні М. Маркитана від 27 грудня 1932 р. та у січні 1933 р. також помічаємо в документах, де йдеться про вжиття обкомом репресивних заходів для ліквідації відставання від плану, допущеного у 5-ій п'ятиденці грудня, про зростання у 6-ій п'ятиденці грудня показників вилучення хліба та повернення насінневої позики в основному завдяки «більш посиленому тиску» на хліборобів, а також про організацію судово-слідчих бригад та винесення за 5-денку смертних вироків 9 особам, які чинили опір грабіжницькій політиці⁷²⁷.

У записці до доповіді Чернігівського облоргбюро для ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б) про політичний стан в області, окрім інформації про загальну площу, кількість населення на січень-лютий 1933 р., також розповідається про придушення опору хлібозаготівлям, кількість репресованих органами ДПУ за листопад 1932 – 20 січня 1933 рр., винесення судовими та позасудовими органами 5437 вироків, із яких 63 передбачали вищу міру покарання – розстріл, не кажучи вже про вислання селянських родин, накладання натуральних штрафів, використання режиму «чорних дощок» та ін.⁷²⁸.

⁷²⁶ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5390. Арк. 101-102.

⁷²⁷ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5398. Арк. 86-88, 90-91; ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 6339. Арк. 26-28.

⁷²⁸ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 6200. Арк. 29-36.

Особливим цинізмом відзначається таємний лист наркома юстиції та генерального прокурора УСРР В. Полякова від 3 січня 1933 р., розісланий таємним відділом ЦК КП(б)У працівникам юстиції про незадовільне, на його думку, оформлення судових вироків у хлібних справах. Генеральний прокурор виступає з вимогою до судово-слідчих органів «максимально посилити допомогу партії в боротьбі за виконання плану хлібозаготівель»⁷²⁹.

Таким чином у своїй поведінці уповноважені наслідували працівників спецслужб, що, своєю чергою, вело до переконаності у власній безкарності.

У процесі насильницької «соціалістичної перебудови сільського господарства» уповноважені та сільські активісти часто вдавалися до грабежу або крадіжок, що може свідчити про усвідомлення ними своєї безкарності, а з іншого боку, – про розуміння тимчасовості свого керівного статусу, того, що від їхньої ефективності залежала їх подальша доля, становище і вплив у соціальній структурі суспільства. Через це вони вдавалися до відвертого грабунку майна українців-господарників, нехтуючи більшовицькою логікою колгоспного будівництва, яка передбачала вилучення в «куркулів» засобів виробництва і передачу їх «незаможникам», організованим у колгоспи. Однак на практиці вони опинялися в руках сільських управлінців і виконавців, які привласнювали конфісковане «куркульське майно» й колгоспні засоби виробництва⁷³⁰.

Нехтували не лише цією логікою, а й «соціальною законністю», факти порушення якої зафіксовані в довідці ОДПУ СРСР про попередні підсумки розкуркулення станом на 17 травня 1930 р.: в Українській СРР по 37 округах із загальної кількості 9908 сільрад порушення зафіксовані у 3327 сільрадах⁷³¹.

⁷²⁹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 6390. Арк. 13-17.

⁷³⁰ Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне: Социальная история советской России в 30-е годы: деревня. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 199.

⁷³¹ Берелович А., Данилов В. Документы ВЧК–ОГПУ–НКВД о советской деревне. 1918–1939. *Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939.* Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 1. 1930–1931 гг. / Ин-т рос. истории РАН, Дом наук о человеке (Франция),

Аналізуючи численні доповідні записки місцевих партійних, радянських, правоохоронних органів, апаратів ГПУ УСРР на Чернігівщині, О. Лисенко звертає увагу на типовість присвоєння майна «розкуркулених» управлінською верхівкою села, коли практично все хатнє майно, худоба, продовольчі запаси опинялися в руках виконавців і активістів, що є показовим у частині аналізу та розуміння соціально-психологічних аспектів їхньої діяльності. Так, до прикладу, у с. Комарівка Комарівського району мав місце випадок, коли без затвердження окрвиконкому і лише постановою президії райвиконкому було конфісковано й передано в користування артїлі «Хвиля революції» майно «куркуля» Івана Васильця. Однак насправді відібране в сільського господаря майно не потрапило до колективного господарства, а було присвоєне членами правління артїлі.

Подекуди уповноважені здійснювали й крадіжки предметів побуту, як, наприклад, у Гнидинці Варвинського району, де члени комісії з розкуркулення Опанас Кушвід і Свирид Соляник присвоїли собі два годинники, грамофон і мило, що належали заможному господареві Володимирові Онищенку⁷³². Архівні джерела зафіксували інформацію про те, як у с. Михалівка Драбівського району Прилуцької округи місцеві комсомольці зайняли обійстя «куркуля» Івана Цикори, проте, не виявивши жодних речей, які можна було б усупільнити, задовольнилися тим, що з'їли всі знайдені в цього господаря продукти, а по тому розійшлися по домівках⁷³³.

Є приклади діяльності в с. Березниговатське Херсонського округу місцевих активістів, які розкуркулювали «середняків» без складення опису конфіскованого майна, вони вдавалися навіть до того, що знімали одяг із розкуркулених та їхніх

Центр. архив ФСБ РФ, Ин-т истории новейшего времени (Франция), Центр по изучению России (Франция), Рос. гос. архив экономики, Ин-т по эконом. истории (Швеция), под ред. А.Береловича, В.Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. 864 с. С. 348–349.

⁷³² Держархів Чернігівської обл. Ф. П-8. Оп.1. Спр. 269. Арк. 44.

⁷³³ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-342. Оп.1. Спр. 887. Арк. 19–22; Лисенко О. Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920-1930-ті рр.): типологія поведінки. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2013. № 1-2. С. 266-267.

дітей. У Зіньковському та Зачепилівському районах Полтавської округи відбирали в заможних українців усе майно, не залишаючи навіть дозволеного оперативним наказом ГПУ УСРР № 42167 мінімуму⁷³⁴, брутально та відверто розкрадаючи його. В с. Крутьки Шевченківської округи «комісія по розкуркуленню забарахолилася, попривласнювала розкуркулені речі, навіть голова комісії, член партії з райцентру Мацієвич, взяв собі 7 вироблених шкір на кожух»⁷³⁵.

Протягом 15–19 лютого 1930 р. в Софійському районі голова Автодієвської сільради спільно з активістами проводили додаткове розкуркулення, описуючи лише громіздке майно в хатах середняків і бідняків, а гроші, цінності та облігації забирали «собі в кишеню», наприклад, у с. Косівка Олександрійського району Кременчуцької округи забивали конфісковану худобу, а м'ясо привласнювали⁷³⁶. Конфіскували навіть пару взуття, яку носила батрачка⁷³⁷. А голова сільради с. Черепашинець Калинівського району колишньої Вінницької округи Московка оголосив колишнього службовця Івана Мандибуру «куркулем» лише через те, що в нього був гарний службовий одяг, придбаний за часів роботи в сільськогосподарській економії⁷³⁸.

У с. Івашківка (нині Городнянського району) на Чернігівщині 25 грудня 1932 р. місцева бригада, що займалася виконанням хлібозаготівель (С. Радченко, О. Дашко, І. Рись, П. Рябенко і С. Куліда), під час проведення обшуку в 60-річній Василю Максимівні Седневець відібрала в неї гроші, частину з яких привласнила. У той момент, коли активісти тримали жінку за руки, Сергій Куліда дістав револьвер і, скерувавши його в рот жінці, вийняв у неї з-за пазухи 381 карбованець. Із цієї суми уповноважений та його поплічники привласнили 181 карбованець⁷³⁹.

⁷³⁴ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930 –1940: в 2-х книгах. Кн.1./Отв. редактор Н.Покровский. Москва: РОССПЭН, 2005. 909 с. С. 135.

⁷³⁵ ЦДАВО України. Ф.27. Оп.15. Спр.507. Арк. 18.

⁷³⁶ ЦДАВО України. Ф.27. Оп.11. Спр.87. Арк. 66.

⁷³⁷ ЦДАВО України. Ф.539. Оп.8. Спр.1329. Арк. 105.

⁷³⁸ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вінниця: Логос, 1997. С. 480.

⁷³⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-616. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 15-16.

Поряд зі схильністю до свідомого розорення одноосібних господарств шляхом відвертого ошуканства, маніпуляції та обману, уповноважені та виконавці відкрито демонстрували зневажливе ставлення до людського життя та гідності, фактично знецінюючи їх. Подекуди уповноважені не соромилися робити це відкрито і з особливим цинізмом⁷⁴⁰. Вражаючий випадок трапився в березні 1930 р., коли на жіночих зборах із приводу створення колгоспу в с. Тертишники Носівського району на запитання однієї жінки про те, що робити в колективах людям похилого віку, які не можуть важко фізично працювати, була дана відповідь: «Людей похилого віку переварюватимемо на мило»⁷⁴¹.

Наприкінці 1932 р. в с. Вишківці Немирівського району сільські активісти та уповноважений відібрали у вдови М. Слободянок останні продукти харчування, а на її запитання, що ж їй із дітьми взимку їсти, зухвало відповіли: «Будете різати своїх дітей і їсти»⁷⁴².

Такий відвертий цинізм, що характеризував поведінку цих нелюдів, доповнювався вандалізмом, коли, приміром, члени бригади з розкуркулювання у с. Горбове Олишівського району у грудні 1931 р. вибивали шибки та ламали двері, вилучали найдрібніші й непотрібні речі замість незнайденого хліба, викидали з люльки немовлят, будучи схильними до «систематичного пияцтва»⁷⁴³.

Для уповноважених було типовим застосовувати у своїй діяльності психологічний тиск, залякування, а подекуди навіть тортури та інші «методи фізичного впливу». Така поведінка не лише допускалася, а часто санкціонувалася органами влади. До прикладу, виступаючи 20 січня 1930 р. в с. Переяславка,

⁷⁴⁰ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р – 305. Оп.2 Спр.123. Арк.70.

⁷⁴¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-8. Оп.1. Спр. 269. Арк. 47.

⁷⁴² Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство: репресії «буксирних» бригад на Поділлі у 1929-1933 рр. *Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського*. Серія: Історія. 2019. Вип. 27. С. 71.

⁷⁴³ Держархів Чернігівської обл. Ф.П-8. Оп.1. Спр. 9. Арк. 174.

уповноважений Ніжинського райкому КП(б)У Мірошніченко заявив, що влада не зупиниться перед розстрілами незгодних із колективізацією⁷⁴⁴.

Для того, аби виправдати агресивне ставлення до осіб, які виступали проти колективізації, уповноважені прирівнювали їх до відкритих ворогів радянської влади. У такий спосіб, до прикладу, уповноважені оголошували, що влада ділитиме українців в селах на три категорії: охочих вступити до колгоспу, тих, хто не бажає це робити, а також тих, хто чекає на повернення царя. Така відверто маніпулятивна категоризація фактично не залишала поля маневру для поміркованих осіб і сприяла безапеляційному визначенню тих, хто не бажав вступати до колгоспів, як «противників влади»⁷⁴⁵. Доля таких людей не викликала сумнівів, оскільки уповноважені часто вдавалися до погроз, повідомляючи, що всі противники радянської влади будуть позбавлені права на проживання в рідному селі або навіть будуть виселені «на Соловки» чи «до Сибіру».

Жителі Жмеринського району на Вінниччині в березні 1931 р. кілька разів скеровували до органів влади листи зі скаргами на дії активістів та уповноважених, які запровадили в цьому районі брутальну практику руйнування хат і клунь тих хліборобів, які не виконували норм хлібозаготівлі чи м'ясозаготівлі або ж невчасно сплачували сільськогосподарський податок. Мешканці с. Людавка, крім того інформували владу про накладання на них уповноваженими непосильних штрафів і вилучення худоби як форму покарання за невиконання хлібозаготівель⁷⁴⁶.

Безконтрольне використання морального та фізичного насилля уповноваженими призвело до ефекту кумулятивної радикалізації. Таким ефектом називається стрибкоподібне зростання насилля та брутальності серед осіб, які втілювали в життя репресивну політику тоталітарних режимів. Умовами для виникнення ефекту кумулятивної радикалізації зазвичай є надання певній категорії

⁷⁴⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф.П-1669. Оп.1. Спр. 97. Арк. 53.

⁷⁴⁵ Держархів Чернігівської обл. Ф.П-8. Оп.1. Спр. 269. Арк. 44–44 зв.

⁷⁴⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П-51. Оп.1. Спр. 452. Арк. 25.

осіб майже необмежених повноважень для виконання певних урядових рішень за умови позбавлення їхніх потенційних жертв прав на мінімальний правовий захист. В умовах кумулятивної радикалізації уповноважені дуже швидко перетворювалися на справжніх вершителів чужої долі. Чимало людей саме як уповноважені змогли відверто проявляти свої схильності до домінування над іншими людьми. Особливу жорстокість проявляли ті особи, які вирізнялися психофізіологічними відхиленнями, схильністю до садизму. Уповноважені погрожували українцям зброєю, влаштовували імітацію розстрілів, били й знищували, зачиняли людей на тривалий час у неопалюваних приміщеннях, позбавляючи їжі та води тощо.

Фізичне насилля найчастіше проявлялося в побиттях, часто – за допомогою різних предметів (револьверів, прикладів гвинтівок, сільськогосподарського реманенту, мішечків із піском тощо), у результаті чого жертви зазнавали численних тілесних ушкоджень, а подекуди й каліцтва (переломи, струси, вибиті зуби). Непоодинокими були випадки, коли побиття супроводжувалися вириванням волосся й борід.

Не менш поширеними у практиці уповноважених були й тортури. Уповноважені кололи голками, пекли вогнем, затискали пальці дверима, душили, виламували руки тощо⁷⁴⁷. Архівні документи описують випадки, коли українців змушували лягти долі, після чого клали на них дошки або двері, після чого стрибали по них зверху, намагаючись у такий спосіб завдати пошкодження внутрішнім органам⁷⁴⁸. Іншим способом тортур було зачиняння людини в тісний ящик або скриню⁷⁴⁹. Зачинена в малому просторі людина невдовзі починала задихатися і,

⁷⁴⁷ Дровозюк С.І. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Збір. ст. Вип.34. Київ, 2007. №34. С. 76.

⁷⁴⁸ Такий спосіб розправи має кримінальне походження, так у концентраційних таборах одні ув'язнені розправлялися із іншими, завдаючи важких пошкоджень внутрішнім органам й водночас майже не залишаючи видимих слідів тілесних ушкоджень.

⁷⁴⁹ *Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930 –1940: в 2-х книгах. Кн.1.* /Отв. редактор Н.Покровский. Москва: РОССПЭН, 2005. 909 с. С. 136.

впадаючи в паніку, борсалася й сама собі завдавала тілесних ушкоджень. У тих випадках, коли замкнену в ящику чи скрині людину залишали на довший час, вона зазнавала страждань від знерухомлення та порушення кровообігу в організмі. У холодну пору року поширеним способом тортур було примусове утримання на холоді. Торттури часто завершувалися смертю українців.

Так, у січні 1932 р. в с. Фастівці члени президії сільської ради (Кирило Ганага, Василь Шкерба, Максим Муха) під час перевірки виконання плану хлібозаготівлі та агітації увірвалися до хати «твердоздавця» Ганни Ковтун. У приміщення вони потрапили, вибивши двері, після чого одразу в коридорі почали бити власницю обійстя, вимагаючи в неї грошей. Побиття супроводжувалося криками: «Говори живо, а то все рівно тобі кінець життя». Розправа продовжувалася доти, поки Г. Ковтун не знепритомніла. Тільки після цього нападники покинули садибу⁷⁵⁰.

У с. Івашківка Чернігівського району в січні 1933 р. хлібозаготівельна бригада мордувала селян-хліборобів через підвішування та обкурювання димом⁷⁵¹, а деяких роздягали та закривали в холодних приміщеннях. Такі незаконні позбавлення волі, поєднані з торттурами холодом, не раз тривали до 7 діб⁷⁵².

Характерний приклад таких знущань описаний у заяві І. Позивая до голови Зінов'євської міськради від 28 грудня 1932р.: «16 грудня до моєї матері прийшов якийсь представник і каже: «Віддай решета». А мати каже: «Я не дам». А він каже: «Як не віддаси, то ми самі заберемо решета і тебе заберемо». Так він це зробив. Забрав решета і матір забрав зовсім роздягнуту і босу. Мати каже: «Беріть решета,

⁷⁵⁰ Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: Влада та народ: 3б. док. Чернігів: [Б.в], 2008. 422 с. С. 22.

⁷⁵¹ Поширеним способом обкурювання було замикання людей у хаті із запаленою піччю, при одночасному перекритті комина, унаслідок чого дим йшов до хати. Така тортура могла спричинити й смерть закритих у приміщенні осіб.

⁷⁵² Держархів Чернігівської обл. Ф.П-470. Оп.1. Спр. 78. Арк. 112–119.

тільки мене не займайте». Вони взяли матір і повезли у сільраду і вкинули там її в погріб у холодний і вона там сиділа двоє суток і страшно простудилась»⁷⁵³.

Як зазначав 7 березня 1935 р. секретар Чернігівського обкому КП(б)У В. Тодрес, у ході колективізації в с. Гужівка Ічнянського району голова сільради Христюк разом з партторгом колгоспу ім. Постишева Івченком і директором місцевої МТС Селецьким фізично знущалися з тих українців, які не бажали вступати до колгоспів. Таких осіб примушували роззуватися, після чого босоніж виводили на вулицю й залишали стояти на снігу. Фізичні тортури в с. Гужівка Христюк, Івченко та Селецький поєднували із грабунком майна тих, над ким вони збиткувалися. Крім цього, голова сільради, партторг і директор МТС наказали зруйнувати кілька хат і сільськогосподарських будівель місцевих мешканців⁷⁵⁴.

28 грудня 1932 р. в с. Івашківка (нині Городнянського району) на Чернігівщині очолювані головою сільради Барабашем сільські активісти прийшли до селянина Афанасія Дем'яновича Потапенка, на обійсті якого допитували його дітей за допомогою запалених сірників, які підставляли під ніс. Також дітей тортували, підкладаючи їхні пальці під дошку й тиснучи на неї. Ця ж сама бригада побила Петра Савелійовича Ребенка. Онуфрія Петровича Могилевця активісти роздягнули й мучили, прикладаючи до голого тіла лід. Іншого господаря Саву Омеляновича Приходька бригадири Бандола та Пиріг підвішували та свічкою, що палала, припікали йому тіло сірниками. У цьому ж селі Дмитро Потапенко і колгоспний бригадир Фроленко затопили піч у хаті «контрактантів» Куліди та Марії Могилевець, закрили димохід, і напустивши повну хату диму, горлали через двері «Хліб давайте, інакше удушимо вас»⁷⁵⁵.

Фізичні знущання уповноважені часто поєднували з моральними. Найчастіше жертвами таких знущань ставали віруючі особи. У Різдвяну ніч проти 7 січня 1933 р.

⁷⁵³ Держархів Кіровоградської обл. Ф. Р-242. Оп. 2. Спр. 144. Арк. 3.

⁷⁵⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф.Р-362. Оп.1. Спр. 14. Арк. 110–111.

⁷⁵⁵ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-616. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 15-16.

в с. Пльохів Чернігівського району уповноважений міськпарткому КП(б)У і секретар партосередку Василь Апанасенко провели арешти селян, яких закрили в сільраді. Для того, аби змусити людей порушити релігійні заборони, наступного дня, у перший день Різдва, уповноважений відправив затриманих молотити врожай. Від 12-ї години ночі і до 11-ї ранку 7 січня підпорядковані уповноважені члени буксирної бригади здійснювали в селі повальні обшуки. Були ті, хто поводив себе особливо брутально, приміром, такий собі Іван Митюк, який забрав картоплю в Миколи Висоцького попри те, що той повністю виконав контрактацію і сільрадою «намічений до преміювання», та грубо вилаявся на нього⁷⁵⁶.

Результати діяльності уповноваженого В. Апанасенка були для с. Пльохова трагічними: у 1932 р. там померло від голоду 66, а до 20 серпня 1933-го – 108 осіб. «Щоправда, – зазначають сучасні автори, – причиною смерті майже всюди значиться «хворість», а в самому селі розповідають, нібито в ту пору дійсно була якась епідемія, від чого померло багато людей. Але більш вірогідним видається припущення, що версія про «епідемію» виникла пізніше і саме через оті масові записи про «хворість». Бо такі ревнівці партійці, як Апанасенко та їх вірні бригади, давно «перейшли рубікон» і «викачували» хліб осатаніло та безжально»⁷⁵⁷.

Ще один приклад звірячої жорстокості з нелюдськими тортурами, які вчинили активісти, трапився у с. Рижики неподалік Чернігова (нині Хмільницької сільської ради). Наприкінці травня 1933 р. в розпал Голодомору-геноциду люди в цьому селі, як і скрізь в Україні, харчувалися чим могли. Доведені до відчаю українські селяни вдавалися до дрібних крадіжок, найпоширенішим видом яких стало викопування коренеплодів картоплі та буряків. Група сільських активістів-колгоспників (Пилипенко, Рябий, Селезень, Король та ін.) організувала облаву на тих, хто намагався в такий спосіб здобути харчі. У ході цієї облави активісти затримали

⁷⁵⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-616. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 19.

⁷⁵⁷ Горобець С., Бутко С. Г Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932-1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 184 с. С. 140.

семеро осіб: Удода Миколу Омеляновича, Іллюшка Федора Івановича, Помогайбога Миколу Самійловича, Удода Павла Омеляновича, Малюту Федора Івановича, Помогайбога Олексія Юрійовича, Помогайбога Михайла Юрійовича. Двом затриманим вдалося втекти, решту п'ятьох зачинили у клуні. Доказів вини затриманих було недостатньо – тільки в одного з них було виявлено кілька буряків і картоплин, вину іншим лише інкримінували на тій підставі, що вони перебували неподалік від поля, де росли буряки та картопля. Для того, щоб отримати додаткові докази вини затриманих, активісти влаштували допит, який супроводжувався заподіянням побоїв кілками й залізними прутами. Підозрюваних у злочинстві били без розбору, чимало ударів було здійснено по головах, у результаті чого всіх п'ятьох затриманих забили до смерті. Вчинивши це вбивство, активісти пішли шукати братів Михайла й Олексія Помогайбогів, які ще перед розправою зуміли від них утекти. Братів відшукали та зачинили в колгоспній конторі, звідки вони знову спробували втекти. Братів уже втретє затримали, привели назад до села, де, попри заборону голови сільради, ще того ж самого дня вбили⁷⁵⁸.

Описана ситуація може свідчити не лише про породжену безкарністю злочинну самовпевненість та цинізм активістів, а й про певні девіації в їхньому психічному розвитку. Судячи з розгортання подій, згадані вище виконавців Голодомору-геноциду не мали сумнівів у тому, що їхня поведінка ніяк не буде покарана, а можливо, її навіть санкціонує вища влада. Убиваючи сімох людей лише через те, що вони намагалися здобути собі їжу та не поспішали вступати до колгоспу, активісти мали впевненість у тому, що здійснене ними знайде підтримку з боку уповноважених і опосередковано – вищих органів партійно-державної влади. Отже, вибудована тоталітарним режимом система розподіляла людей на дві категорії: представників нової «радянської» генерації, які мали право та готові були

⁷⁵⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-616. Оп.1. Спр. 5. Арк. 213-214.

безжально знищувати тих, кого урядова пропаганда позначала як ворогів, і всіх інших, що мали підпорядковуватися режиму та його уповноваженим.

Немає найменшого сумніву в тому, що комуністична репресивна машина прикривала та виправдовувала всі злочини, які вчиняли від її імені. Саме це й мало місце у випадку зі згаданими вбивствами, вчиненими у с. Рижики. Для того, аби приховати вчинені позасудові вбивства, у сільську книгу реєстрації актів громадського стану було внесено інформацію не про сімох, а лише про шістьох загиблих, а самі вбивства розписано на чотири дні (24-27 травня 1933 р.). Ці маніпуляції потрібні були для того, щоб змінити обставини загибелі та пом'якшити вирок убивцям, яких затримали.

Близьким за своїм характером до того, що сталося в Рижиках, був випадок у с. Анисові, поблизу Чернігова, на початку літа 1933 р. Проти ночі на 11 червня 1933 р. сільські активісти, яких очолив голова колгоспу Пилип Федорович Луговий, затримали «за підозрою у здійсненні крадіжки вівці у громадянки села Анисової-Маяш Марфи Варфоломіївни» двох колгоспників-бідняків Івана Титаренка та Афанасія Аксюту. Виснажені голодом селяни не заперечували, що вони вчинили крадіжку приватного майна. Зізнавшись у вчиненому, І. Титаренко та А. Аксюта погодилися з тим, що їхню долю має вирішити суд, який, швидше за все, винесе їм обом вироки, пов'язані з тюремним ув'язненням. Однак місцеві активісти вирішили самостійно «здійнити правосуддя» на власний розсуд. Наступного дня голова колгоспу Пилип Луговий убив Аксюту пострілом у голову впритул, опісля здійснивши кілька пострілів у повітря, імітуючи тим самим спробу втечі загиблого. Інформація про долю І. Титаренка відсутня в документі, хоча вміщена в ньому згадка («про вбивство арештованих...») дає підстави стверджувати, що обоє затриманих були позбавлені життя в насильницький спосіб. Документ містить ознаки фальшування перебігу подій, про що свідчить, наприклад, внесена до нього

дата 26 червня, яка не відповідає реальній хронології подій. Це може бути доказом бажання приховати справжні обставини загибелі людей⁷⁵⁹.

Подекуди жертвами сільських активістів і уповноважених ставали навіть діти. До прикладу, у с. Гущинці та Кордишивці на Вінничині уповноважений з НКВС і сільські активісти вбили 12-річних дітей, яких звинуватили у крадіжці сиру. Дітей спочатку побили, а тоді, обмотавши мотузкою, почали притоплювати, опускаючи у криницю та витягуючи із неї. Ці тортури супроводжувалися допитом, під час якого в дітей вимагали, аби вони зізналися у вчиненні крадіжки. Притоплювання у криниці тривало до тих пір, доки діти не загинули⁷⁶⁰.

Чимало сільських активістів демонстрували глибоку аморальність чи принаймні байдужість до страждань тих свої сусідів, які ставали жертвами їхньої діяльності. Такою поведінкою, наприклад, відзначався голова колгоспу села Петрушині Садовий. Під час Голодомору-геноциду в цьому селі від голоду померло понад 100 людей. Доведені до відчаю голодуючі їли листя дерев, гнилу картоплю, варили конюшину, кору дуба. Водночас секретне міліційне спецзведення повідомляло, що голова «у вільний час сидить і на гармошці грає, співає частушки», розважається на нічній молотьбі хліба з молодими дівчатами та ін.⁷⁶¹ Хоча Садовий і не вдавався до насилля, його поведінка свідчила, що йому була абсолютно байдужою доля односельців.

Архівні документи фіксують численні випадки, коли сільські активісти свідомо й цілеспрямовано намагалися підсилювали ефект від фізичних тортур емоційно-психологічним тиском, моральними приниженнями та знущаннями. З цією метою використовувалися різноманітні публічні «театральні» й «карнавальні» дійства, у яких примушували брати участь жертв режиму. Найпоширенішим видом

⁷⁵⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-616. Оп.1. Спр. 5. Арк. 249.

⁷⁶⁰ РФ ННЛЕП ВДПУ. Ф.1. Оп.9. Спр. 46. Арк. 17.

⁷⁶¹ Горобець С., Бутко С. Г Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932-1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 184 с. С. 146.

таких моральних знущань були «марширування» та «процесії». Вивченням цього прояву символічного насилля займався С. Дровозюк. Проаналізувавши архівні документи, дослідник дійшов висновку, що головним елементом цих дійств було примушування людей нести виконані з невідповідного матеріалу (найчастіше рогожі) «знамена», на яких були образливі гасла на кшталт «Я – ворог», «Злостный несдатчик хлеба» та ін. Подекуди людей змушували нести карикатури. Особам, яких визнавали «куркулями», на груди чіпляли дощечки з образливими написами. Прохід визнаних ворогами чи куркулями осіб через село дуже часто супроводжувалося вже цілком реальним насиллям: активісти плювали їм в обличчя та викрикували гасла «Він ворог соціалізму» та ін.⁷⁶²

Іншою поширеною формою морального знущання було зумисне ображення релігійних вірувань людей. Такий спосіб наруги мав насамперед на меті психологічно й морально дезорієнтувати людей, поставити під сумнів екзистенційні основи їхнього світогляду. Радянська держава програмно дотримувалася атеїстичних засад, магістральний курс офіційної пропаганди передбачав систематичне руйнування уявлень про справедливу побудову «світу на основі божих заповідей» та паплюження релігійної символіки (ікон, хрестів, церковних будівель, священних могил). Це переходило всі межі настільки, що навіть генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у листі до окружкомів і райкомів КП(б)У від 20 березня 1930 р. писав про «перекручення» з боку виконавців і місцевих партійно-радянських керівників в антирелігійній політиці та відзначав «бридкість» їхніх методів, але в той же час продовжував цитувати директиву Шепетівського окружному КП(б)У, розіслану на місця: «Треба підтягти антирелігійний фронт, максимально підсилити

⁷⁶² Дровозюк С.І. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Збірник статей. Вип.34. Київ, 2007. №34. С. 73.

антирелігійну роботу, спрямовуючи її в бік повної ліквідації релігійних забобонів, повного витіснення релігійних свят і ліквідації церкви»⁷⁶³.

Характерним прикладом антирелігійного складника більшовицької політики може слугувати Любарський район Бердичівського округу, у якому за другу половину лютого 1930 р. ліквідували 27 церков. У тих випадках, коли місцеві мешканці пробували перешкодити діям уповноважених та сільських активістів, які закривали церкви, протестувальників розганяли водою з пожежних шлангів. У селах Чорнорудка Вчорашенського району та Кишеві Маньківського району Уманської округи скидання із церков хрестів і дзвонів відбувалося під музику. На тих місцях, де на храмах були встановлені хрести, чіпляли червоні прапори, а саме дійство завершували танцями. Поширеною формою атеїстичної пропаганди були театралізовані дійства, під час яких комсомольці та сільські активісти глумилися над духовенством, святими таїнствами, релігійними символами та ін. До прикладу, у містечку Тульчин комуністи й комсомольці одяглися в ризи, взяті із закритих церков, і влаштували «хресну ходу» по вулицях містечка, по-блюзнірськи закликаючи селян та робітників до молитов і сповідей⁷⁶⁴. Під час «ходи» переодягнені священниками «актори» поводитися підкреслено вульгарно, пародіюючи в карикатурний спосіб перебільшені недоліки служителів культу.

У матеріалах Гайсинського дільничного прокурора, поданих до ВУ ЦВК 22 січня 1932 р., згадувалося, зокрема, про події у с. Бджільне Теплицького району Вінницької області, де з ініціативи місцевих активістів відбулися тотальні обшуки у всіх без винятку мешканців села. Обшуки проводили з метою знайти харчі для самих активістів. Бригади активістів відібрали в селян без жодного обліку всі харчі, які змогли знайти. Обшук супроводжувався тим, що людей викликали до хат, де засідали активісти, морально та фізично ображали і знущалися з них. У

⁷⁶³ Держархів Вінницької обл. Ф.П-29. Оп.1. Спр. 577. Арк. 141–148 зв.

⁷⁶⁴ Держархів Вінницької обл. Ф.П-29. Оп.1. Спр. 577. Арк. 141–148 зв.

Новокраснівській сільраді Люксембурзького району Дніпропетровської області колгоспників вивозили роздягнутими в поле на мороз, тримали в холодному приміщенні та завдавали побоїв, примушуючи їх повернути зерно, видане на трудодні. У доповідній ЦК КП(б)У від 17 квітня 1932 р. інструктор Я. Надя зазначає, що в с. Яблунівка Прилуцького району Чернігівської області місцеве керівництво поводило себе як зграя терористів, що тримала у страху тисячі мешканців села впродовж 3-4 місяців, при чому все це відбувалося при уповноваженому райкому партії та секретарю райкому комсомолу⁷⁶⁵.

Сприймаючи заклик союзного й республіканського керівництва до «наступу на куркуля» як обіцянку безкарності, низовий актив часто проявляв ініціативу, спрямовану на якомога більше приниження призначених на розкуркулення. Такі прояви, зокрема, були зафіксовані в колективному листі мешканців с. Брицьке Липовецького району Вінницької області та студентів Уманського технікуму до голови РНК УСРР В. Чубаря від 7 січня 1933 р.: «В даний мент «працює» (що прислана з району) так зв. «буксирна бригада» в кількості 9-ти чоловік Ново-Гребельського цукрового заводу, ... які знуцаються з одноосібників-бідняків, середняків, а також з колгоспників ... б'ють чим і де попало (ногами, кулаками, залізними палками і таке інше). Саджають до темних камер старих і вагітних жінок, заставляють їх співати, бити один другого, кричати (загноїв я хліб), танцювати гопака (з вагою 2-х пудів), 70-літніх людей – заводити та гавкати по-собачому, рвати один одного за бороди, роздягаючи та роззуваючи, гонять босих по снігу ...»⁷⁶⁶.

У листі від 22 січня 1933 р. до ЦК КП(б)У, написаному В. Затонським, згадується про події в с. Арбузинка Одеської області, де один із бригадирів замкнув

⁷⁶⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали / Упоряд. В.С. Лозицький (керівн.) та ін. Київ: Генеза, 2008. 504 с. С. 51, 52, 54.

⁷⁶⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. 1128 с. С. 281.

у хаті, яка була тимчасовою штаб-квартирою, групу місцевих мешканців, а потім вкинув туди облитого гасом і підпаленого живого kota, який, палаючи, кидався на зачинених у приміщенні людей, несамовито дряпаючи їх кігтями⁷⁶⁷.

Фіксувалися непоодинокі випадки, коли моральні та фізичні знущання з людей були пов'язані із сексуальним насиллям. «Наруга над жінкою, – зазначає О. Лисенко, – вважалася однією з найбільших образ у селянській традиції. Водночас, це один із засобів психологічного тиску на родину чи оточуючих людей. Згвалтування ще з біблейських часів здійснювалася для демонстрації сили над супротивником, пригноблення і виховання його покірливості»⁷⁶⁸.

Широко відомим став випадок у с. Арбузинка Одеської області, де наприкінці 1932 р. четверо бригадирів зібрали групу селянок і гвалтували їх «у порядку натурштрафу»⁷⁶⁹. У середині січня 1933 р. в селі Слабин Чернігівської області п'яний секретар сільради Ніговський спільно з іншим сільуповноваженим вирішили, що підуть «ночувати до вчительок», але ті повтікали з хати до своєї сусідки, Серафими Вікторової. Це не зупинило Ніговського, який виламав двері в хаті С. Вікторової, розбив ставні на вікнах і силою увірвався до приміщення, де перебували жінки. Коли власниця будинку здійняла крик, нападник почав нецензурно лаятися, розбив лампу, а перед тим, як піти з обійстя, застрелив собаку⁷⁷⁰. У сусідньому із Слабином селі Козероги заступник голови сільради, користуючись наданими йому владними повноваженнями, змушував залякуваннями

⁷⁶⁷ Дорошко М.С. Компартійно-радянська номенклатура в умовах голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. 888 с. С. 613.

⁷⁶⁸ Лисенко О. Типологія поведінки сільських активістів в умовах активного селянського супротиву початку 1930-х років. URL: [http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Ge7g5PMk5pgJ:liberte.onu.edu.ua/upload/file/file_3/lysenko_e.%2520%25D0%25B2.\(%2B\).doc+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Ge7g5PMk5pgJ:liberte.onu.edu.ua/upload/file/file_3/lysenko_e.%2520%25D0%25B2.(%2B).doc+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua) (дата звернення 12.10.2020)

⁷⁶⁹ Дорошко М.С. Компартійно-радянська номенклатура в умовах голодомору *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. 888 с. С. 613.

⁷⁷⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-616. Оп.1. Спр. 5. Арк. 15.

«мешкати з ним» заміжно дочку бригадира Сави Кириєнка. Чоловік жертви сексуального насилля був «розкуркуленим» і працював у Чернігові на цегельному заводі. Користуючись його відсутністю в селі, заступник голови сільради приходив уночі, вимагав від С. Кириєнка горілки та смаженої риби та погрожував дочці тим, що якщо вона не буде з ним жити, то він відбере в її родини все майно та «зітре з лиця землі батька і матір»⁷⁷¹.

У с. Тимонівка Зинов'євського округу член бригади направив жінку 40 років до штабу із запискою: «Поведіть її в темний куток і там згвалтуйте»⁷⁷².

Вивчаючи колективний портрет активістів сталінського призову, Т. Демченко зазначила, що порівняно з періодом розкуркулення, коли на одноосібників нацьковували сільську бідноту, під час Голодомору-геноциду вище партійне керівництво змінило підхід до підбору кадрів для роботи в селі, зробивши ставку на вихідців із міст. Кістяком низової ланки тоталітарно-репресивного апарату в Україні стали «25-тисячники».

До формування основи «кадрів Голодомору», крім уповноважених із Росії та міст УСРР, були залучені комсомольці. Комуністичний режим використав у своїх інтересах юнацький максималізм, ретельно ретушовану пропагандою революційну романтику, природне бажання змінити «похмуре життя довкола». Усе це сприяло тому, що до лав творців Голодомору-геноциду вступала молодь. На відміну від порівняно нечисельних комуністів, комсомольців в українському селі було набагато більше. Так, зокрема, у 1929 р. в 6900 комсомольських осередках на селі на обліку перебувало близько 200 тис. комсомольців. Цієї кількості «партійного резерву» було достатньо, щоб підтримувати ідеологічне й соціальне напруження на селі, але надто мало, аби здійснити його силами реальні соціально-економічні трансформації. У багатьох архівних та усних свідченнях сучасників колективізації та Голодомору

⁷⁷¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-616. Оп.1. Спр. 5. Арк. 18-19.

⁷⁷² *Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930 –1940:* в 2-х книгах. Кн.1./Отв. редактор Н.Покровский. Москва: РОССПЭН, 2005. 909 с. С. 136.

містяться визнання, що в українських селах «на комсомольців мало хто зважав». Так, до прикладу, у с. Дрімайлівці Ніжинського району Чернігівської області селяни казали: «Нам не треба вибирати до рад комсомольців та піонерів, бо вони молоді, і в нашому житті ніякої користі не дадуть»⁷⁷³.

Серед уповноважених та активістів, які стали практичними реалізаторами геноциду українців, організованого комуністичним тоталітарним режимом, особливою жорстокістю та цинізмом вирізнялися бригади «буксирів». Вони були запроваджені директивою ЦК КП(б)У від 11 листопада 1932 р. Дослідниця цього питання Т. Демченко зазначала: «Для сільського соціуму «активісти» були «босотою», «дармоїдами», «голотою», «ледарями», «грабіжниками», «шантрапою», «пройдисвітами», «перевертнями», «хуліганями», «штихарями», «бандитами», «гультіпаками», «кровопивцями», «нелюдами», «нехристями з сільради», «паразитами», «підлабузниками», «опричниками», «хліботрусами», «виродками», «шайкою горлохватів» і навіть «собаками» та «придурками»⁷⁷⁴.

Мешканець Понорницького району Чернігівщини Дмитро Корнієнко, який унаслідок Голодомору-геноциду залишився круглим сиротою, так описував моральний рівень сільських прокомуністичних активістів: «Безперечно, були там елементи різного характеру, але домінуюча маса була безхребетна. Я не кажу, що вона була активна, або 100% комуністична, патріотична. Ні, в них жадного патріотизму не було. У них тяглість до власної наживи. То, що в першу чергу тягло їх туди. У них не було ідеалізму побудови комунізму, чи там, що. Їх розум не дозволяв на це. Просто отако собі, награтити. Це переважно була сама отстала, неграмотна маса. Там не було провідної верстви, яка б диктувала щось, і властиво, думаю, що цей, який, проектував цю справу, якраз на них розраховував. Отже, їм не

⁷⁷³ Стасюк О. Умови формування та діяльності 25-тисячників як «ударної» мобілізаційної групи під час вчинення геноциду українців 1932–1933 рр. *Українознавство*. 2020. №4 (77). С. 89-101.

⁷⁷⁴ Демченко Т. Свідчення про Голодомор як джерело вивчення феномену сталінських активістів. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць*. Вип.19. Київ, 2010. С.71-81. С.72; 76.

потрібно було якоїсь здравомислячої людини, яка б могла сказати: «Слухай, я забираю півшклянки пшона, а що вони будуть їсти, он двоє сидять». То, як видно, в уряді це теж було враховано, щоб він мав бути 100%-вий деспот, який не рахувався ні з чим. Щоб до його розуму, то не доходило – а що вони їстимуть»⁷⁷⁵.

Завдяки архівним документам зберіглося і дійшло до нас чимало прикладів жорстокого ставлення, тортур, приниження честі та гідності українців, що вчиняли комсомольці. Це, зокрема, засвідчує випадок 19 вересня 1933 р. в с. Курінь-І Бахмацького району Чернігівської області, коли голова сільради Федоряко, його заступник Юнак, секретар осередку ЛКСМУ Шевченко та голова колгоспу Горобець без будь-яких пояснень вирвали 12 вікон з рамами, відібрали майно, розвалили піч у будинку і, що особливо потворно, забрали дерев'яну ногу інваліда⁷⁷⁶. Траплялися випадки, коли комсомольці збиткували над жінками, як-от, активіст Чумаков із бригади Литвинова, відбираючи хліб у мешканки с. Гвинтова Чернігівської області, вдарив її по обличчю⁷⁷⁷, а в с. Прохори Ніжинського району Чернігівської області група озброєних комсомольців-вершників на чолі з головою сільради в перший день жнив здійснила напад на колгоспників, які збирали неусуспільнені посіви, при цьому молодь біла й топтала жінок кінями, змушувала припинити збирання врожаю, свідомо ігноруючи наявність у колгоспників відповідного дозволу від районного земельного управління. Інший голова сільради в с. Будяки Олишівського району Чернігівської області разом із заступником і секретарем комсомольського осередку за невиконання п'ятиденних завдань хлібоздачі ініціювали масове побиття 60 селян-одноосібників⁷⁷⁸.

⁷⁷⁵ *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. І. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2008. 840 с. С. 547.

⁷⁷⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-470. Спр.35. Арк. 175–196.

⁷⁷⁷ *Молодий комунар*. 1934, 14 вересня.

⁷⁷⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-470. Оп.1. Спр. 35. Арк. 175–196.

Важливою типологічною рисою уповноважених, яка впливає із зафіксованих в архівних документах соціально-психологічних характеристик представників цього прошарку виконавців Голодомору-геноциду, є низька компетентність більшості із них. Вона особливо впадає у вічі при аналізі діяльності політвідділів МТС, які виконували роль одного із чільних інструментів сталінської політики в Україні. Утім слід зазначити, що в СРСР загалом призначення на керівні господарські чи політичні посади представників радянської адміністративної системи відбувалося без урахування їх навичок та компетентностей, а відповідно до ідеологічної відданості та вміння чи здатності чітко й енергійно виконувати розпорядження начальства. Однак навіть у цих умовах некомпетентність уповноважених, яких призначали працювати в політвідділи МТС, особливо впадала у вічі⁷⁷⁹.

Можна висловити гіпотезу, що обізнаність та компетентність у галузі сільського господарства фактично й не була потрібною для згаданої категорії уповноважених з огляду на функції, які мали виконувати політвідділи МТС. Метою діяльності цих політвідділів було забезпечити безумовне і своєчасне виконання колгоспами зобов'язань із хлібозаготівель перед державою будь-якою ціною. Показовими в цьому аспекті є лист-донесення в. о. начальника політвідділу Любарської МТС начальнику політсектору Вінницького облземуправління щодо цілковитого невиходу на роботу в колгоспі ім. Жовтневої революції с. Новий Любар та звітне «річне» донесення Про роботу політвідділу Любарської МТС з урахуванням основних господарських показників роботи МТС⁷⁸⁰.

У стратегічному плані основна мета діяльності політвідділів МТС і радгоспів полягала в деструкції соціальних відносин в українському селі, що маскувалася гаслами соціально-економічної перебудови. Ця «перебудова» своєю чергою означала насамперед усунення з українського соціуму тих елементів, які потенційно могли

⁷⁷⁹ Зеленин И.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933-1934 гг.). *Отечественная история*. 1992. №6. С. 46.

⁷⁸⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. П-137. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 59–60.

очолити опір комуністичному режиму, а отже, були небезпечними й чужими. Усунення згаданих елементів відбувалося через жорстку кадрову чистку колгоспної та сільської адміністрації, низових партійно-радянських органів, виявлення фактів «куркульської діяльності і саботажу» та покарання за них, ведення активної агентурно-розшукової та агітаційно-пропагандистської кампанії. У межах репресивно-каральних структур уповноважені мали завдання будь-якою ціною, мобілізуючи та «очищуючи» нижчу виконавчу ланку, забезпечити реалізацію хлібозаготівельних планів. Отже, зрозуміло, що компетентність у галузі сільського господарства аж ніяк не могла бути визначальним критерієм відбору тих, хто мав на практиці втілювати геноцид українців.

Мешканка Кіровоградщини, яка в 1980-х рр. давала свідчення про Голодомор перед Комісією Конгресу США, розповідала про уповноважених: «Вони приїжджали з району переважно, й ми не знали, хто вони є. Вони говорили по-російському, але хто вони були по національності, я не знаю. Але були й наші місцеві, такі що колись вони не мали ані якоїсь школи, там конюхом десь працював, і такі наймитами колись були, такі знаєте, несвідомі національно – то вони записувалися, вони помагали. Їх ставили на відповідальне місце, потім давали їм позицію ліпшу – секретар був комуністичної партії, або що. Їм давали ліпшу позицію, і вони потім працювали на селі також... Були такі, що хотіли співпрацювати, бо вони перед тим або не хотіли, або пияки були, або не мали такої освіти, та й не були господарі, вони не мали нічого, й потім ставали власне комуністами й записувалися до комуністичної партії і співпрацювали»⁷⁸¹.

Проводячи усунення контрреволюційних елементів напередодні та під час Голодомору-геноциду, уповноважені керувалися насамперед статтею 54 КК УСРР від 8 червня 1927 р., згідно з якою «контрреволюційною вважається всяка дія,

⁷⁸¹ *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2008. 784 с. С. 389.*

спрямована на повалення, підрив або послаблення влади робітничо-селянських Рад і обраних ними на підставі Конституції СРСР і Конституцій союзних республік робітничо-селянських урядів СРСР і основних господарських, політичних та національних здобутків пролетарської революції...»⁷⁸². На відміну від Кримінального кодексу 1922 р., у цьому кодексі містилися положення, що підкреслювали посилення репресивних функцій держави. Фактично представники влади отримали можливість карати висланням з місць постійного проживання навіть лише потенційно небезпечних людей, які не вчиняли контрреволюційних дій, але, на думку служителів режиму, могли б їх вчинити в майбутньому. Варто також зазначити, що відповідно до Кримінального кодексу 1927 р. порівняно із Кримінальним кодексом 1922 р. кількість злочинів, що передбачали як покарання за них смертну кару, зросла із 36 до 45.

Хоча органи ДПУ мали доводити саботаж хлібозаготівельної чи посівної кампанії, а саме, що дії підозрюваних осіб були частиною організованої контрреволюційної акції, а не природною реакцією українських селян на намагання держави вилучити вироблену продукцію, на практиці ця вимога закону дуже часто ігнорувалася. Архівні джерела свідчать, що в переважній більшості випадків на засіданнях «трійок» не відбувалися допити підозрюваних за суттю справи та розслідування, члени позасудових органів не намагалися встановити фактичну сторону подій, не було навіть натяку на дотримання змагальності сторін і можливість оскарження вироків. Доволі часто траплялися випадки, коли «трійки» засуджували українців цілими списками за лічені хвилини, а після того смертні вирoki виконувалися невідкладно.

Підтвердженням цього є повідомлення ДПУ УСРР до ОДПУ СРСР від 15 березня 1933 р. про проведені репресії «класово ворожих елементів», яких визнано

⁷⁸² Степаненко В. Еволюція законодавчої бази Радянської України 1920-1930-х рр. в умовах утвердження тоталітаризму: історіографічний екскурс. *Переяславський літопис*. 2015. Вип. 8. С. 80.

винними у зриві підготовки до весняної сівби⁷⁸³ або ж довідка ГПУ УСРР «Про бандитсько-терористичні прояви на Україні» від 10 вересня 1933⁷⁸⁴ та інформація щодо участі заступника голови ДПУ УСРР І. Леплевського в «нанесенні рішучого удару по контрреволюції» в Україні і ліквідації великих «контрреволюційних організацій»⁷⁸⁵.

Архівні матеріали систематично розкривають чимало відомостей про методи, які використовували активісти та уповноважені під час забезпечення плану хлібозаготівель, що, безумовно, важливо для формування соціально-психологічної характеристики. Наприклад, у №№6-7 Інформаційних листів Народного комісаріату юстиції про перебіг хлібозаготівель ідеться про обшуки, вилучення, знущання активістів хлібозаготівель із селян у процесі виконання плану⁷⁸⁶. Схожу інформацію знаходимо у витягах протоколу бюро райпарткому в Тульчинському районі, у Липовецькому районі Харківської області, у Буринському районі Чернігівської області, у Гарбузинському районі Одеської області, у Вінницькій області⁷⁸⁷ та багатьох інших регіонах України.

У Доповідній записці про виконання постанови Політбюро з 29 грудня 1932 р. «Про боротьбу з перекручуванням та хуліганством на селі» міститься низка довідок з областей УСРР про знущання із селян, які допустили виконавці хлібозаготівель. Наведемо один із прикладів у Київській області: «З виділених 4 справ заслухано 2 справи: по Монастирському про 16 осіб, з них пом. директора МТС, Голову райколгоспспілки та ін. /всього 4 члена партії/. Зміст справи полягає в тому, що в

⁷⁸³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. 1128 с. С. 766-769.

⁷⁸⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 25. Спр. 4. Арк. 1-15.

⁷⁸⁵ Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ін-т імені Г. Сковороди. Київ: Генеза, 2001. 557 с. С. 228.

⁷⁸⁶ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5755. Арк. 12-38.

⁷⁸⁷ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 6350. 181 арк.

селі К. Циберманова майже по всіх кутках били та обливали поміями, йодом, замазували людськими екскрементами, водили з хрестом по вулицях, обливали водою людей, при чому примушували це робити одного контрактанта відносно іншого»⁷⁸⁸. У Довідці про «грубі порушення революційної законності» під час хлібозаготівель міститься: перелік знущань (побиття, збиткування, самосуди, арешти, вилучення майна тощо) із селян виконавцями хлібозаготівель з кількісними показниками; перелік осіб, які брали участь у знущаннях із селян (секретарі партосередків, голови сільрад, колгоспів, районні працівники, сільські активісти та ін.) під час хлібозаготівель, теж із кількісними показниками⁷⁸⁹.

У цьому ключі цілком адекватною є оцінка С. Горобцем і С. Бутком активістів як «абсолютних диктаторів на своїх територіях»⁷⁹⁰. Водночас є достатні підстави вважати, що вище партійне керівництво розглядало ці кадри як витратний матеріал. Активістам давали зрозуміти, що в тому випадку, коли, втілюючи плани партії та уряду в життя, вони зуміють показати ефективність своєї роботи, це стане для них трампліном для кар'єрного зростання чи навіть своєрідним соціальним ліфтом. Зважаючи на це, низові виконавці геноциду усіма силами намагалися вислужитися перед своїми керівниками (уповноваженими), демонстрували безжальність та невблаганність.

Важливим архівним джерелом, що чітко демонструє ті соціопсихологічні характеристики, які вимагалися від уповноважених, є протоколи розгляду їхніх посадових зловживань та аморальних вчинків (пияцтво, розпуста, привласнення чужого майна тощо). Велика кількість таких документів збереглася у фондах Державного архіву Чернігівської області та Державного архіву Дніпропетровської області. Аналіз цих документів засвідчує, що головним порушенням, яке тягнуло за

⁷⁸⁸ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 6390. Арк. 30-31.

⁷⁸⁹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 6390. Арк. 99-100.

⁷⁹⁰ Горобець С., Бутко С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 184 с. С. 105.

собою негайне звільнення з посади уповноваженого, а дуже часто – й виключення з партії, було невиконання хлібозаготівельних планів чи навіть висловлення сумнівів у можливості такі плани виконати. У «Зведенні про партійні стягнення», складеному у грудні 1932 р. за матеріалами НКП та РДК Дніпропетровської області, зокрема, йшлося: «Боротьба партійних організацій за виконання річного плану хлібозаготівель, яка ще супроводжувалася нетривалим куркульським саботажем, також відбувається в умовах, коли навіть низка менш стійких комуністів, так само як й тих, хто випадково пробрався у партію, стали на шлях відкритої зради до інтересів партії та робітничого класу, допомагаючи куркулеві у спробах зірвати хлібозаготівлі. Наявні в Обкомі матеріали НКП та РДК свідчать про те, що більша частина накладених партійних стягнень припадає на причини опору та саботажу хлібозаготівель, після чого йдуть стягнення за різні викривлення, зв'язок із куркульством, розкладницьку роботу, приховування крадіжок хліба, дезертирство та ін. антипартійні проступки під час хлібозаготівель»⁷⁹¹.

У цьому ж документі міститься нарікання на те, що уповноваженим, які недостатньо активно проводять хлібозаготівлі, призначають надто м'які стягнення: «Слід звернути увагу, що в цих партійних стягненнях окремі райпарткоми застосовують цілковито невірний підхід, подекуди за прояви саботажу або активного опору вивезенню хліба виносилася лише догана. Одночасно із наведених вище прикладів можна побачити, що іноді виключають із партії порівняно за меншу провину. Мало цього, Нікопольський райпартком пішов далі й крім прийняття рішення про виключення з партії й передачі до суду – дійшов навіть до офіційних рішень на бюро про арешти окремих комуністів. З наведених прикладів витікає необхідність дати партійній організації низку вказівок у сенсі врегулювання як кількості, так й низки партійних стягнень, з диференційованим підходом до окремих

⁷⁹¹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 54.

комуністів, відповідно до ступеня їх вини, з більшою політичною відповідальністю за партійні стягнення з боку місцевих керівників партійних органів»⁷⁹².

Всеволоддя та відсутність ефективного контролю за діяльністю уповноважених у багатьох випадках призводили їх морального розкладу. До прикладу, уповноважений В. Апанасенко, який діяв у с. Пльохів Чернігівського району, демонстрував невблаганність та принциповість лише щодо частини селян, а щодо тих, хто поїв його горілкою, виявляв неочікувану м'якість та стриманість: не реквізував у них картоплю й навіть сприяв продажу ними горілки⁷⁹³.

Однією з ухвал постанови Знам'янського районного партійного комітету «Про перебіг хлібозаготівель по району» від 15 вересня 1932 р. була така: «9. П/ос. та Уповноваженим РПК зі всією рішучістю натиснути на куркульсько-заможні господарства по виконанню твердих завдань по хлібозаготівлі, не зупиняючись перед застосуванням до злісних самих репресивних заходів, передбачених законоположенням [курсив наш – О.С.]»⁷⁹⁴. Зміст вищезазначеної ухвали є показовим і директивним для інших областей.

У серпні 1931 р. мешканці с. Чорторія Іллінецького району скаржилися на членів бригади, які не припиняли обшуків навіть у жнива, забирали майно та курей, відстрілювали собак, а самих українців арештовували, били, грабували (вночі влазили до хати через вікно). На зауваження про незаконність методів, які вони застосовували для виконання хлібозаготівель, активісти наголошували, що саме такі заходи є найдієвішими через те, що буцімто вдень селяни в полі. У тому ж селі активісти саджали людей у погріб⁷⁹⁵.

Згідно з інформацією про незаконні дії сільських рад під час хлібозаготівлі в Арбузинському районі Одеської області, підготовленою судовими органами в

⁷⁹² Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 72–73.

⁷⁹³ Держархів Чернігівської обл. Ф. П-616. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 19.

⁷⁹⁴ Держархів Кіровоградської обл. Ф. П-68. Оп. 1. Спр. 323. Арк. 29.

⁷⁹⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П-45. Оп.1. Спр. 119. Арк. 25.

жовтні-листопаді 1933 р., бригади із хлібозаготівель у складі члена КП(б)У Харитонова та членів ЛКСМ Кранецького та Балануга, викликаючи українців з питань невиконання контрактаційних договорів, били їх, інсценували розстріли, зачиняли в господарських приміщеннях і т. ін. Обіцяючи звільнити від здачі хліба, Харитонов примушував арештованих жінок вступати з ним у статевий зв'язок, намагався звалтувати тих жінок, яких викликав до себе, привласнюючи продукти. У Воєводській сільраді за розпорядженням зам. керівника Політвідділу МТС по ДПУ т. Крижанівського проводилися арешти селян за незначні проступки, які не узгоджувалися з прокурором.

Архівні документи фіксують чимало випадків зловживань з боку працівників сільрад і колгоспів. Найпоширенішим зловживанням серед сільських керівників було «розкрадання колгоспного хліба».

Голова сільради Нетовканий під час хлібозаготівель вдавався до руйнування сільських хат, самочинно встановлював і накладав непередбачені законодавством штрафи (як, наприклад, штраф за неявку на сільські збори), привласнював собі майно, яке було конфісковане в односельців й підлягало продажу з торгів. Крім цього, голову сільради звинувачували в тому, що він, зловживаючи своїм становищем голови артлі інвалідів, відбирав за підвищеними цінами для цієї артлі худобу. Викриття зловживань Нетовканого відбулося лише через те, що він був викритий як колишній денікінець і дезертир із Червоної армії⁷⁹⁶.

З цього ж самого судового звіту дізнаємося, що по іншій сільраді накладалися неправильні штрафи, за несплату яких українців виключали з колгоспів, описували й вилучали їхнє майно, навіть і мінімальні продукти харчування. Були випадки, коли буксирні бригади під керівництвом уповноважених били скло, знищували хати, возили людей у бочках тощо. Документ фіксує кілька випадків самосудів: в Остапівській сільраді в ніч на 11 червня 1933 р. був спійманий селянин Гаманенко,

⁷⁹⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 69251-фп. Т. 4. Арк. 16.

який хотів украсти в селянина Гладуна корову, за що останній разом з іншими селянами побив на смерть залізною сапою спійманого; у с. Арбузинка 6 липня 1933 р. за крадіжку вівці в мешканки Шарат селяни Сердюк і Дробутон під час виявлення в них зарізаної вівці були сильно побиті, а також за це під час самосуду побили на смерть батька Дроботуна; у с. Благодатному за крадіжку корови в бідняка Кударенка сам постраждалий спільно з 9 колгоспниками, з'явившись у будинку разом з головою сільради, почали катувати дружину підозрюваного Лаптева, а вже після того, як вона видала його місцезнаходження, уся група поїхала за ним. Його знайшли, поклали на воза і всі гуртом сіли на нього, у результаті чого він по дорозі задихнувся⁷⁹⁷. Такі випадки свідчать й про деструкцію українського села, з якого «вибили» уявлення про взаємне співчуття.

Важливі риси до соціально-психологічного портрету уповноважених містять документи відомої «справи Речицького», яка стосувалася масштабних порушень законності в Арбузинському районі Одеської області. Справа була порушена в серпні 1933 р., але в ній зафіксовані події попереднього часу, зокрема ті, які стосувалися прибуття у грудні 1932 р. до Арбузинського району уповноваженого ЦК КП(б)У із хлібозаготівель Анатолія Речицького, котрий і виступив промотором масштабних порушень та злочинів. Уже на першому партійному зібранні він публічно виголосив заклик, щоб **«хліб взяти з кров'ю»**. Новопризначений уповноважений наказував, здійснюючи хлібозаготівлі, не зважати на жодні правила чи норми, рекомендував розвалювати хати і для більшої ефективності робити це в присутності великої кількості селян. Таким чином, на думку А. Речицького, можна було досягнути більшого пропагандистського ефекту – продемонструвати попередження тим, хто не здає хліб, що може статися з їхніми домівками. Іншим методом тиску на селян, який рекомендував застосовувати А. Речицький, були вивезення за межі району сімей тих, хто не виконує накладених на них норм

⁷⁹⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 69251-фп. Т. 4. Арк. 17.

хлібозаготівель. При цьому уповноважений наголошував, що не слід зважати на соціальне становище винних у невиконанні хлібозаготівель. Крім цього, А. Речицький наказував накладати грошові та натуральні штрафи (насамперед м'ясом), конфісковувати та продавати майно, здійснювати масові арешти. Окремо слід звернути увагу на той факт, що уповноважений прямо приписував створювати нестерпні умови утримання для заарештованих. Це мало полягати в тому, аби зумисно вибрати для утримання арештованих якомога менші за кубатурою приміщення, не опалювати їх, наповнювати людьми настільки, щоб затримані не могли там лежати чи сидіти, а були змушені тільки стояти, так, щоб у них «почали пухнути ноги». А. Речицький рекомендував користуватися методом «конвеєрного» допиту кількома уповноваженими при тому, що процес мав бути організований так, аби допитуваний весь цей час стояв⁷⁹⁸.

Рекомендації А. Речицького реально були втілені в життя. В Арбузинському районі навмисно були створені так звані «сільрадівські камери», які відзначалися надзвичайно важкими умовами утримання під вартою. У цих камерах арештовані люди змушені були весь час стояти, не маючи можливості присісти. Через велику кількість замкнених у таких камерах людей там бракувало повітря, і траплялися випадки, коли люди втрачали свідомість через його нестачу.

Для того, щоб наочно продемонструвати дієвість своїх методів, А. Речицький організував зразково-показову «залізну бригаду». Одним із членів цієї бригади, який особливо відзначився в плані морально-психологічного тиску та фізичних знущань із селян, став Спиридон Величко. Під час здійснення обшуку в колгоспника Якова Андросова, що працював у колгоспі «Червоний Жовтень», С. Величко вербально ображав усю сім'ю останнього – дружину і 70-річного батька, бив дітей, кажучи при

⁷⁹⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 69251-фп. Т. 7. Арк. 141.

цьому, що «всі ви здохнете з голоду, а я і мої діти будемо жити», викинув дружину Андросова з хати, обірвав на ній кожух і забрав останні продукти⁷⁹⁹.

Під час кушової наради уповноважених та сільського активу Арбузівського району, на якій були присутніми близько сотні уповноважених, голів колгоспів, голів сільських рад, секретарів партійних осередків, які діяли в селах Любо-Іванівка, Воєводське, Рябоконево, Григор'євка та Обухівка, скерований до району Одеським обласним комітетом КП(б)У уповноважений Петро Греков у своєму виступі ділився тими методами примусу, які він успішно, за його ж словами, застосовував до селян: «Ці методи, за його інформацією, зводилися до наступного: він застосовував до недоздатчиків хліба масове обмазування хат дьогтем, писання на стінах хат написів «ворог народу», возив селом в бочках недоздатчиків хліба із хустинами «ворог народу» на спинах та грудях, вибивав вікна та двері, вивозив цілі родини разом із малими дітьми за межі району»⁸⁰⁰.

Періодично керівні партійні органи звертали увагу на проблеми з дисципліною серед сільського активу, керівників і уповноважених. Виступаючи на III Всеукраїнській конференції КП(б)У 6-9 липня 1932 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор нарікав на те, що «низовий» сільській активіст, за винятком деякої верхівки, є пасивний через те, що не проводиться політична робота, що призводить до гіперболізації голого адміністративного тиску та відсутності бажаних показників розкриття «куркульських елементів». Керівник української філії більшовицької партії твердив, що боротьба з куркульським елементом подекуди відхиляється від партійної лінії, бо якщо є противники колгоспного ладу, «то замість того, щоб викрити їх, щоб виступити на зборах, натомість йдуть в міліцію, в ГПУ і кажуть потихеньку «потрібно його заарештувати», їх заарештовують і саджають. Це все.

⁷⁹⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 69251-фп. Т. 7. Арк. 143.

⁸⁰⁰ *Партійно-радянське керівництво УСРР під час Голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти.* Збірник документів та матеріалів / Упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 444 с. С. 320.

Людина зникла, її посадили, а через місяць, через 2-3 міс[яці], вона приходить назад, починається нова історія і знову повторення»⁸⁰¹. С. Косіор скаржився на те, що актив не вихований в такому дусі, як це потрібно партійному керівництву, щоб «підняти» сільське господарство, поліпшити господарювання в колгоспах і рівень керівництва радгоспами. Більше того, він нарікав на розвалені колгоспи в ряді районів, де вони існують тільки формально, а верхівка парторганізації не бачить їхнього розвалу, «самовтішається», хоча наявний ще більший відрив від колгоспних мас, попри те, що вони живуть в селі, ізоляція від цих колгоспів така, що моторошно стає»⁸⁰².

Ослаблення партійної роботи та дезорганізація партпрацівників на селі, на думку С. Косіора, полягала ще й у тому, що уповноважені часто не звертали належної уваги на організацію сільськогосподарського виробництва: «Часто-густо зустрічалися такі факти, що всі комуністи, вся керівна верхівка взагалі керує, сидить в правлінні, сидить у себе в приміщенні правління і займається всякого роду керівництвом, а низова ланка перебуває в пасивному стані або знаходиться на полі в такий спосіб, що між нею, комсомольцями, комуністами і безпартійними немає ніякої різниці та буває іноді навпаки»⁸⁰³.

Тональність виступу партійного очільника вказує на те, що вища партійно-державна влада була незадоволена діяльністю уповноважених і сільського активу, які, на його думку, з одного боку, надто широко вживали примус щодо українців, а з іншого, – не брали на себе відповідальності у розв'язанні особливо складних питань.

Нарікання партійного очільника були не зовсім щирими. Як уже було зауважено, безініціативність та повну залежність від вказівок керівних органів можна було назвати визначальними рисами уповноважених. Не було це таємницею і

⁸⁰¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 170.

⁸⁰² *Партійно-радянське керівництво УСРР під час Голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти*. Збірник документів та матеріалів / Упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 444 с. С. 171.

⁸⁰³ *Партійно-радянське керівництво УСРР під час Голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти*. Збірник документів та матеріалів / Упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 444 с. С.176.

для спостережливих українських хліборобів: «Вони тільки пленталися, ця маленька кучка цих ... відщепенців від народу, того асоціального елемента ... Він проявляв тоді тільки свою силу, деструктивну силу, коли влади замір вже відверто стояв. Коли була проголошена вже абсолютна війна проти українського селянина, проти української культури, назвавши її українську прояву українським національним визвольним націоналізмом і т. д., тоді вони відразу голови підняли й зразу вони об'єдналися тісніше в своїх рядах, так званий комітет незаможних селян, стали в силу комсомолу, й проявили свою тоді руїницьку силу»⁸⁰⁴.

Значна частина 25-тисячників після нетривалої роботи в колгоспах перейшла працювати в інші організації. 21 травня 1930 р. ЦК ВКП(б) директивним листом звернув увагу «колгоспно-кооперативних центрів» на те, що вони не виконували рішення партії про цільове використання робітників «як організаторів колгоспного ладу». Загальна кількість надісланих із міст осіб досягла близько 10 тис. Будучи в селянському середовищі «чужаками», свій вплив на сільські органи самоуправління вони здебільшого утверджували через залякування. Це підтверджують і самі партійні функціонери, адже, не маючи належного досвіду у практичній роботі, 25-тисячники часто допускали серйозні помилки у процесі колективізації й господарської діяльності колгоспів, «перегини» та адміністрування⁸⁰⁵.

Голодомор-геноцид поєднував фізичне винищення українців із нищенням національних символів, намаганням підірвати глибинні етнокультурні та релігійні традиції українського народу. На хвилі нагнітання політичного психозу навколо хлібозаготівельної кампанії та в розпал «викачування» хліба із села комуністичний режим вирішив, що цього замало, і почав додатково тиснути на українців через волонтаристське закриття церков, особливо там, де з'являвся найменший

⁸⁰⁴ *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2008. 784 с. С. 328.*

⁸⁰⁵ Сахаров А.Н. 1930: год «коренного перелома» и начала «большого террора». *Вопросы истории*. 2008. № 9. С. 40–46.

формальний привід. Така політика мала на меті, з одного боку, продемонструвати всевладдя державного апарату, який показував, що має змогу та рішучість ліквідувати навіть віковічні суспільні інституції, а з іншого, – із традиційною для марксизму впертістю шукав класових ворогів серед служителів культу та вірян. Ці категорії громадян з погляду більшовицьких очільників були особливо небезпечними, оскільки могли очолити опір Голодомору-геноциду.

Приклади такої політики були численними. Так, улітку 1933 р. в с. Улянівка Улянівського району на Харківщині влада видала розпорядження церковній раді Пророко-Іллінської церкви закрити храм на тій підставі, що в ньому тимчасово був відсутній настоятель. Подібна ситуація спостерігалася в жовтні 1933 р. в релігійній громаді Свято-Миколаївської церкви у с. Григорівка Новогеоргіївського району (колишньої Кременчуцької округи) тодішньої Харківської області. Влада й тут вимагала закрити церкву, пояснюючи це тим, що зі складу церковної громади, на яку було юридично оформлене користування храмом, «вибуло декілька чоловік у зв'язку з літньою епідемією [швидше за все через Голодомор – О. С.], а «...сільрада відмовилася засвідчити списки новообраних членів». Імовірно, що така ж доля спіткала й Вознесенську церкву біля міста Запоріжжя (нині територія самого міста), через що частина вірян подала клопотання до облвиконкому з проханням змінити адміністративну підпорядкованість громади із Синодальної церкви до Українського екзархату РПЦ, але секретаріат Дніпропетровського облвиконкому відмовив у клопотанні про дозвіл на користування храмом, пояснивши це тим, що «молитовний будинок здано в оренду вірянам синодальної орієнтації». Виникла патова ситуація, у результаті якої віруючі обох конфесій залишалися без храму. Зі схожим клопотанням до ВУЦВК звернулася 20 жовтня 1933 р. парафіяльна рада Покровської релігійної громади с. Михайлівка Михайлівського району тієї ж Дніпропетровської області.

Згідно з архівними справами щодо закриття церков і молитовних будинків на території Запорізького краю, які містяться в документах Секретаріату Президії

ВУЦВК за 1933 р., ідеться про Покровську церкву в с. Ново-Григорівка Великотокмацького району, Григорівську церкву в с. Мала Білозерка, молитовний будинок у с. В'ячеславка Коларівського району, Покровську церкву в с. Велика Білозерка, синагогу в колонії Новодарівка Новозлатопільського району, молитовний будинок у м. Молочанськ⁸⁰⁶.

Закриття церков здійснювали активісти на чолі з уповноваженим: «Знаєте, молодих людей зібрав хтось, може, який комуніст, член партії, і він давав їм, що вони мусять робити. І церкви там позакривали, тих священників повиганяли десь і все закрилося, і церква тоді, якщо її не розбили, не розламали, то в церкву заганяли ті трактори там, сторожі якісь робили. І церков дуже мало осталося в наших краях»⁸⁰⁷.

Одним із важливих аргументів, який застосовував режим у процесі адміністративного наступу на церкву в 1932–1933 рр., була буцімто нагальна необхідність використання їхніх приміщень для зберігання врожаю, оскільки в селах нібито не було інших приміщень для зберігання відібраного в українців хліба. Всесоюзна Комісія у справах культів при Президії ЦВК СРСР констатувала: «Повсюдно практикується вилучення молитовних будинків під зсипання хліба... При чому, факти говорять, що церкви часто засипаються хлібом без необхідності в цьому, тільки для того, щоб «ліквідувати» релігію; у багатьох місцях засипаються останні церкви в районі; терміни, на які береться церква під хліб, зазвичай не витримуються... Прикладів надзвичайно багато»⁸⁰⁸.

Архієпископ Сумський і Охтирський Сергій Лабунцев, який очолював єпархію Соборно-Єпископської церкви на Сумщині, обурювався, що церкву Архистратига

⁸⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 27; 28; 32; 33; 36; 37.

⁸⁰⁷ *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США* / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2008. 784 с. С. 67.

⁸⁰⁸ Ігнатуша О. М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933 : запорізький вимір*. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 112–127.

Михайла в Охтирці місцева влада перетворила «на зсипний пункт для хліба» попри те, що церква не мала боргів перед державою і сплатила всі податки.

У багатьох випадках саме в роки Голодомору-геноциду закриття храмів почали «узаконювати» заднім числом. На практиці це означало, що вислані з міст уповноважені закривали церкву нібито з власної ініціативи, а вищі органи влади згодом санкціонували ці дії. Немає сумнівів у тому, що режим закривав церкви, пристосовуючи їх під господарчі та культосвітні потреби, маючи намір завдати удару традиційному укладу українського життя. Прості українці, без жодного сумніву, сприймали цю політику як знущання з релігійних почуттів вірян.

Безпосередніми виконавцями цього антирелігійного курсу в переважній більшості випадків були уповноважені з набраними активістами. Один із численних випадків таких дій у листі до Секретаріату Президії ВУЦВК від 10 жовтня 1933 р. описав священник Миколаївської церкви с. Наугольнівка Троїцького району на Донбасі. За словами отця, голова місцевої сільради, заручившись підтримкою уповноважених, відкрив церкву, «куди вони увійшли в кашкетах і почали здійснювати оцінку майна... Після оцінки вони покурили у вівтарі, а потім поставили вимогу, щоб я дістав з кишень все наявне»⁸⁰⁹.

Аналіз архівних матеріалів дає можливість зробити певні узагальнення щодо типових соціально-психологічних рис уповноважених, які втілювали на практиці геноцид українців комуністичного режиму в 1932–1933 рр. Їхнє соціальне становище мало помітні риси амбівалентності: з одного боку, вони не мали чітко зафіксованого адміністративного статусу, але з іншого, – отримували майже абсолютну владу над мешканцям підвладних їм територій. У тих випадках, коли уповноважені реалізовували вказівки та директиви своїх партійно-державних очільників, режим гарантував їм повну безкарність.

⁸⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 129. Арк. 57.

З погляду усталених норм тодішнього традиційного українського суспільства, основним ареалом якого залишалося село, як поведінка, так і цінності уповноважених були цілковито неприйнятними. Однак така девіантна поведінка цілком логічно вкладалася в рамки антигуманної та антиукраїнської політики комуністичного режиму.

У психологічному плані вона була притаманна індивідам, що характеризуються несформованістю потреби в саморегуляції, емоційною нестабільністю і дратівливістю, манією величі, відсутністю внутрішньої автономності (несвобода), наявність якої прагнуть компенсувати через самоствердження за рахунок володарювання над іншими та реалізації базових (інстинктивних) потреб. А звідси – масово поширені та задокументовані випадки брутального й відвертого розкрадання майна українців, прислужництво та сліпа готовність до виконання наказів, схильність до свідомого розорення одноосібних господарств за допомогою ошуканства, маніпуляції та обману, відкрита демонстрація зневажливого ставлення до людського життя та гідності, знецінення їх, відвертий цинізм, вандалізм, схильність до пияцтва та гвалтування, в окремих випадках – катування і вбивства з озвірілою жорстокістю, що переходить будь-які межі людяності та поваги до життя. Це могли робити лише недалекі й неосвічені люди, деграданти й садисти, що нехтували всіма релігійними та моральними приписами тогочасного українського села і навіть не спромоглися передбачити явні наслідки своєї злочинної діяльності. Вони були контпродуктивними в плані сільськогосподарської роботи (на їхню адресу лунали численні звинувачення в «дармоїдстві» та «ледарстві»), такими собі маргіналами, що не користувалися повагою на селі, але доволі продуктивними в частині тиску, терору та залякування як «найдіяльніші учасники більшовицьких соціальних експериментів», котрі висувалися центральною та республіканською владою на роль провідної політичної сили, а тому всіляко вислужувалися перед своїми керівниками та стверджувалися в

цьому прислужництві за рахунок болю, крові та мученицької смерті мільйонів українців.

5.2. Портрет уповноважених і виконавців Голодомору-геноциду за усно-історичними джерелами

Важливим історичним джерелом для дослідження соціальної історії Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. є усні свідчення осіб, які пережили цей злочин. «Усна історія» як один із напрямів сучасних соціально-історичних студій поглиблює вивчення структури українського села та соціально-поведінкових сценаріїв шляхом аналізу механізмів створення та трансляції соціально важливої інформації крізь призму суб'єктивного досвіду респондентів. У цьому ключі постає важливе питання залучення усних історій як функціонального складника джерельної бази з вивчення портрету уповноважених і виконавців Голодомору-геноциду. В оповідях безпосередніх учасників тих чи інших історичних подій людина виступає ключовим джерелом спогадів, а також унікального соціокультурного досвіду із притаманною їй інтегрованістю в економічну та суспільно-політичну ситуацію 1932–1933 рр. Так, мешканка с. Слов'янка Межівського р-ну Дніпропетровської області Марія Перебора влучно у своїх спогадах зазначає: «Сьогодні заборони не існує, численні перестороги зняті, а секретні архіви відкрили свої двері. А головні архіви – це очевидці, люди, які пережили весь цей жах. Вони розповідають своїм дітям, онукам, правнукам»⁸¹⁰.

Слід наголосити, що залучення усно-історичних джерел та специфічного інструментарію їх аналізу до голодоморознавчих студій зовсім не є результатом відсутності оригінальних архівних джерел. Радше йдеться про актуальність локалізації дослідницьких проблематик та історії повсякденності, які на сучасному етапі нерозривно пов'язані з переорієнтацією епістемологічного фокусу з макрорівня

⁸¹⁰ *Свідки Голодомору. Межівщина на зламі історії: 1932-1933 рр.* Вип. 1. / Упоряд. С. Данилова, Л. Коваленко. Межова: РКЗК «Межівська ЦБС», 2008. 26 с. С. 7.

на мікрорівень. Ця дослідницька стратегія тісно пов'язана із залученням ментальних структур до процесів такого всебічного аналізу предмета дослідження, у якому прерогатива належить людині як суб'єктові історичного процесу. Прийнято вважати, що загалом мікроісторичні студії фокусуються на розкритті специфіки етносоціальних груп у системі координат локальної історії, що тісно пов'язана з усною історією. Людина з її суб'єктивним світом у рамках таких студій постає не лише результатом, а й безпосереднім учасником історії, а унікальна ознака пам'яті змінювати семантику подій минулого уможливорює історію як форму життя. Ця теза має для нас важливе значення, адже вивчення суб'єктивної пам'яті жертв і свідків Голодомору-геноциду, особливостей того, як у її структурах «закарбовувався» важливий історико-культурний матеріал, дасть змогу виявити основні детермінанти цього процесу. Відповідно усно-історичні студії локальних груп, які об'єднані спільними соціокультурними чи етнічними елементами, для історичного дослідження становлять непересічне значення, допомагаючи адекватно досягнути об'єкт вивчення на підставі вдало підібраних дослідницьких методик.

З огляду на те, що об'єктом дослідження є спогади свідків і жертв геноциду як окремих людей, закономірно виникає питання надійності людської пам'яті як механізму фіксації, зберігання і трансляції мнемонічного продукту. Людина як складний біосоціальний організм сформувалася у процесі еволюції та потребує задоволення щонайменше двох груп потреб: природних і високоорганізованих емоційно-психологічних. Майже всі фізіологічні та психологічні її реакції соціально детерміновані, а тому контрпродуктивно розглядати людину поза суспільством. Хоча, коли береться інтерв'ю чи здійснюється опитування, виникає довіра між інтерв'юером і респондентом, де останній змінює частково свою поведінку, орієнтуючись на комунікативний процес і характер запитань, які лунають від інтерв'юера. І тому потрібно дуже уважно звертати увагу на стиль життя й поведінку респондента із притаманними йому психофізіологічними характеристиками, позаяк

виявлення потенціалу та специфіки людської пам'яті не лише створить можливості для результативного опитування, а й допоможе досягнути та визначити роль усних історій у методологічному арсеналі як продукту психічної діяльності індивіда. «Адже так чи так, – слушно зауважують упорядники видання одного з перших українських емігрантів Д. Солов'я «Стежками на Голготу», – із невблаганним плином часу свідчення самовидців тотальної трагедії набувають дедалі більшої ваги і їм немає заміни. Ба більше, без їхнього питомого складника – рефлексії та суб'єктивних оцінок навряд чи можна пробитися до більш-менш неупередженого бачення тих подій»⁸¹¹.

Соціально-психологічний «портрет» уповноважених і виконавців можна суттєво доповнити на підставі аналізу усно-історичних джерел. Свідчень жертв Голодомору-геноциду, а також сучасників тих подій більш ніж достатньо для того, щоб скласти для себе враження про безчинства місцевих діячів і виконавців, які, навіть за словами Й. Сталіна, у певний період своєї діяльності втрачали «ясність розуму і тверезість погляду»⁸¹².

«Грабунки людей почалися вже в 1932 році. Відбирали все вирощене, і зерно, і картоплю...Ходять, довбуть землю залізними ковінками. Забирали все, що знаходили. Зброї у них не було, а просто шукали. Хто не підкорявся, забирали в сільську раду і там били. Люди не боронилися, підкорялися мовчки. Боялись, що висока влада: арештують і в тюрму, а то і вб'ють. Робили все місцеві комсомольці з головою сільради»,⁸¹³ – так описує діяльність низових виконавців геноциду мешканка с. Біликівка на Сумщині Поліна Федорівна Шестопал. Показовим є

⁸¹¹ Голодомор – геноцид 1932 – 1933 років як наслідок антиукраїнської політики сталінського режиму в СРСР (До 80 – річчя трагедії – масового винищення українського народу). *Збірник науково-методичних матеріалів на допомогу вчителю. Відповід. редактор П.М. Чернега*. Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2012. 119 с. С. 98.

⁸¹² Сталин И. Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения. *Вопросы ленинизма*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1953. С.331-336.

⁸¹³ *Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В. П'ятаченка*. Книга 2. Суми: Видавництво «МакДен», 2008. 170 с. С. 9-10.

використання терміну «висока влада», під яким вона швидше за все розуміла необмежені повноваження, якими були наділені місцеві керівники та уповноважені. З подальшої оповіді П. Ф. Шестопал зрозуміло, що відсутність опору діяльності активістів породжувалася усвідомленням того факту, що партійно-державна влада цілковито санкціонувала всі ті побиття та цькування, до яких вдавалися прокомуністичні активісти. Надзвичайність свого статусу розуміли й самі активісти, що породжувало їхнє відчуття безкарності і вседозволеності.

Створена штучно атмосфера страху, в якій тримали українців, приховувала за собою вже загадані непродуктивність і паразитування виконавців за рахунок накраденого, банально відібраного силою в українців. Житель с. Ободи на Сумщині Григорій Тарасенко згадує: «Ті, що ходили відбирати чи то хліб, чи будь-що інше, документів ніяких не пред'являли. Вони може їх і мали, але ми були такі залякані, що при одному вигляді губилися. У них була зброя і штирі, якими вони прохромлювали все підозріле. Людей могли побити тільки за те, що ти або стоїш не так, чи дивишся не туди, а якщо яка провина, то і заберуть бозна куди і безповоротно. Продукти харчування приховати було майже неможливо, ховали навіть там, куди ходили по нужді. Вони ходили невеликими групами по 3–4 чоловіка, бувало і більше, до 5. Забирали все, що потрапляло на око. Мій сусід Антон Васильович якось зберіг поросятко кілограмів на 20, думав під піччю зарізати і обсмажити, то прийшло чоловік п'ять і забрали поросятко. А щодо колгоспів, то люди йшли не всі. Тоді не колгоспи, а комуни називалися, вони утримувалися за рахунок держави. І тут були ті люди, які не мали нічого. А жили тільки тим, що відбирали в трударів»⁸¹⁴.

«Прийшли і забрали» – це дійсно був один із базових принципів роботи уповноважених і виконавців, а також уособленням їх як всевладної сили, що

⁸¹⁴ Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В. П'ятченко. Книга 2. Суми: Видавництво «МакДен», 2008. 170 с. С. 15.

вершила свавілля й самосуд на місцях, не будучи обтяженою моральними принципами та совістю. Приміром, мешканка с. Липове Талалаївського району Арсієнко розповідала, що коли активісти прийшли до хати, то «борщ з'їли, вареники теж забрали, понапихали у кишені»⁸¹⁵. Жителька с. Степанівка на Сумщині згадує: «Перед Голодомором у нас забрали всі продукти: муку, крупи, крохмаль, сухі буряки, сіль, картоплю, сало. Їх приходили забирати три рази, вони все обдивилися, обшукали, чи не залишилось чогось. Прийшли й четвертий раз, але вже нічого було брати. Забрали в останній раз навіть нашу вечерю, щоб нагодувати сторожових собак»⁸¹⁶. Останній фрагмент свідчень є доволі показовим: він демонструє глибоко цинічне розуміння пріоритетів та прагматичності виконавцями Голодомору-геноциду, для яких життя людини вартувало менше, аніж життя тварини. Службовий собака, який з точки зору прокомуністичних активістів обслуговував комуністичний режим, заслуговував на їжу більше, ніж той, хто не корився.

Марно було сподіватися на якісь співчуття від сільських активістів і прибулих виконавців, позаяк окрім намірів виконати хлібозаготівельні плани, показати результат, вони намагалися вижити в цих нових реаліях і зайняти певне владне становище. «Пам'ятаю, – розповідає мешканка села Пожня Великописарівського району на Сумщині Марія Тарасова, – прийшли до нас в хату, а ми сидимо мовчки. Обнишпорили всюди. І ось за іконою знайшли у вузлику зерна пшениці і забрали»⁸¹⁷.

Усно-історичні свідчення заперечують поширену серед противників визнання Голодомору геноцидом тезу про те, що всі зловживання уповноважених та активістів були ексцесами виконавців, які хибно зрозуміли генеральну лінію партії і вчиняли свої злочини на власний розсуд. Немає сумнівів у тому, що уповноважені та

⁸¹⁵ *Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині)* / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька. Чернігів, 2003. 96 с. С. 75.

⁸¹⁶ *Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В. П'ятаченка. Книга 2. Суми: Видавництво «МакДен», 2008. 170 с. С. 20.*

⁸¹⁷ *Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В. П'ятаченка. Книга 2. Суми: Видавництво «МакДен», 2008. 170 с. С. 39.*

виконавці діяли скоординовано та планово. Тисячі свідків розповідають про однакові дії уповноважених у цілковито різних регіонах України. Розбиті й конфісковані жорна, а також ступи для подрібнювання кори, відібране облущене насіння бур'янів і качанів кукурудзи, вилита на землю рідка їжа повторюються в численних свідченнях жертв Голодомору-геноциду. Щоб люди не могли їсти прикореневиї стовбурець рогози, активісти випалювали стебла очерету, обливали карболовою кислотою мертву худобу, а також відстрілювали котів і собак.

Жінка, яка під час Голодомору-геноциду працювала вчителькою в селі Овсюки Ягодинського району на Полтавщині й котру примусово включили до буксирної бригади, доручивши їй складати протоколи вилучень хліба, дала у 1980-х рр. перед Комісією Конгресу США пронизливі свідчення про діяльність сільських активістів: «Зайшли до розкуркуленої родини. Господар був вже висланий га Сибір, а господиня хвора тяжко на туберкульоз легенів, вже не вставала. Дев'ятирічна доня з набряклим від голоду личком і тілом була з мамою. Мені тяжко описати все це страхіття цієї родини, що я бачила, що я була свідком. А тим, хто не бачив чогось подібного, то тяжко уявити. Хата була порожня, обідрана, все розкулачено, шафки розбиті, вікна позатикані соломою, хвора господиня лежала в жахливо брудній постелі, накрита якимось лахміттям. Вона не говорила, була висохла з глибоко запавшими очима. Жовта шкіра покривала кістки цієї жінки, вона кашляла кров'ю. Дівчинка не ходила до школи, за браком одягу і взуття, і за соціальним походженням. Методи обшуку були такі самі: знайшли хлібину, почалися допити з московською лайкою, називаючи хвору жінку куркулькою: де є мука, з якої спечений хліб? Дівчинка пояснила, що хтось увечері постукав у двері, витяг з-під поли і дав їй хлібину ... Хліб був забраний, хоч дівчинка плакала, ламала ручки, просила залишити хліб хворій мамі, але голова бригади застрашував дівчинку вислати на Сибір. Дівчинка сказала: «В нас вже два дні не було хліба, ми нічого не їли, вчора з'їли півхлібини з водою, а ці півхлібини залишили на сьогодні». Отак москалі знущалися, залишаючи

українців на голодну смерть – хворих і дітей. Це я сама там була свідком, і я бачила точно цю картину»⁸¹⁸.

Щоб уявити всю абсурдність злочину, варто згадати вимогу заступника наркома зовнішньої торгівлі СРСР М. Фрумкіна, з якою він звернувся до народного комісара внутрішньої торгівлі УСРР М. Компеля 28 грудня 1933 р. Суть вимоги полягала в неухильному виконанні плану вилову собак і котів: «У 1931 році виловили 731 254 собак та 670 450 котів, у 1932 році – 726 157 і 696 603, а за одинадцять місяців 1933 року – 647 260 собак та 938 027 котів»⁸¹⁹.

Багато людей переповідають, що уповноважені та виконавці під виглядом боротьби з куркулями забирали і привласнювали не лише хліб, а й квасолю, чечевицю, моркву, речі, одяг, меблі, предмети побуту та внутрішнього оздоблення житла. Свідченням «духу часу» є той факт, як на саму звістку про наближення уповноважених чи активістів українці реагували намаганням негайно одягнути на себе максимальну кількість одягу («по дві, а то й три сорочки, штанів, кофтин....»), бо знали: якщо щось не встигнуть одягнути, то все це у них відберуть.

Чернігівський публіцист В. Шкварчук на основі свідчень і спогадів пише про звірства активістів с. Вовчок (тепер Козелецький район), у ході яких прокуратурою було зафіксовано понад 60 епізодів тортур над односельцями⁸²⁰. Інша дослідниця Т. Демченко згадує оприлюднені документи про «дикі злочини» колгоспних керівників у с. Яблунівка Прилуцького району. Колишній мешканець села М. Науменко так охарактеризував злочинні дії тих виконавців: «Тоді, коли вони забрали батька й розстріляли, забрали тьотю, батькову сестру, Мар'яну, розстріляли, а нас,

⁸¹⁸ *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. II. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2008. 816 с. С. 556.*

⁸¹⁹ *Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. Т. 2. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.). Київ: Наук. думка, 2006. 666 с. С. 198.*

⁸²⁰ Шкварчук В. Бунт землі (Художньо-красознавча праця на архівному матеріалі). Чернігів, 1994. 64 с.

прийшли за пару неділь, викидали з хати. Викинули хлопчика – мого брата, Альоша називався ... три роки він мав од роду»⁸²¹.

Така ситуація стала можливою завдяки тому, що пропагандистський апарат комуністичного режиму апріорно виправдовував усі дії сільських активістів, а це ще більше мотивувало їх нещадно боротися проти українців-господарів як «класово чужих елементів», проявляючи всездозволеність і всевладність. Якщо ми маємо численні свідчення і спогади про звірства й нелюдське поводження уповноважених і виконавців з українськими селянами, значить це дозволялося «верхами» і точно покривалося, і це зрозуміло, адже новий правлячий клас, за словами М. Солоніна, складався повністю з тих, хто мав «особистий досвід ... Цей досвід і ці люди не могли не турбувати партійну верхівку. І тільки після розкуркулення, колективізації, Голодомору Сталін і компанія змогли полегшено зітхнути... Пов'язані круговою порукою безмірного злочинства, вони тепер могли тільки покірно плестися вздовж по звивистій «лінії партії»⁸²².

Віддзеркаленням цієї ситуації поставали безчинства й цинічна жорстокість уповноважених і виконавців, які найдужче проявилися в роботі буксирних бригад. Мешканка с. Шуляки Козелецького району на Чернігівщині О. Хоменко згадує: «Повибирали всю картоплю, все зерно і все, що там було. Тоді по селу забирали все, що побачать, нічого не залишали»⁸²³. Звісно, що інакше ніж з агресією, зневагою і ненавистю українські хлібороби не могли ставитися до своїх ревізорів і катів, тому показовою є думка мешканця с. Мощенка Городнянського району М. Євсієнка, який

⁸²¹ *Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine* / Ed. for Commission by J.E. Mace and L. Heretz. Washington, D.C.: US Government Printing Office, 1990. Vols. 1–3. P. 1514; Демченко Т. Свідчення про Голодомор як джерело до вивчення феномену сталінських активістів. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. пр. 2010. Вип. 19(2). С. 75.

⁸²² Солонин М. 22 июня, или Когда началась Великая Отечественная война? Москва: Эксмо, 2005. 508 с. С. 430–431.

⁸²³ *Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр.* / упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. Чернігів : РВК “Деснянська правда”, 2006. 96 с. С. 27–28.

був сином репресованого хлібороба: «У пам'яті народній міцно засіли картини дикого свавілля і беззаконня. Не витравлюються вони замовчуванням, болем відзиваються й досі»⁸²⁴. У народному уявленні та пам'яті імена уповноважених і виконавців закарбувалися надовго, а тому суперечливою видається теза, що всі злочинці були на один манер і, за словами А. Безансона, поставали в якості «знеособленого індивідуума, що широко зустрічається в письмових свідченнях очевидців, вражених підлістю, убозтвом, банальністю тих, хто завдав їм страждань, умиртвляв...»⁸²⁵.

Уродженка с. Хижки Конотопського району Сумської області Єлизавета Бендера, яка на час геноциду проживала з родиною в с. Любитове Кролевецького р-ну, згадує: «Я не пам'ятаю роки Голодомору, але про них мені розповідала моя мати. ... У нас у хаті знайшли маленький пучечок картоплі, а чоловік, забравши, не кинув його на воза, а на очах у родини висипав увесь харч у туалет»⁸²⁶. Навряд чи це можна ідентифікувати як виконання плану хлібозаготівель, радше як відверте знищення людей.

У спогадах також знаходимо підтвердження деструкції села і особливого цинізму, коли буксирні бригади залучали до пограбування людей дітей, мов до якоїсь забавки. Ось спогад жителя смт Липова Долина (Сумщина) Іван Клеця: «Підводи «буксирів» майже завжди супроводжував плач дітей і голосіння жінок. Під'їдуть бувало до школи і запрошують учнів п'ятих-шостих класів: «Поїхали, хлопці, куркулів розкуркулювати!». Завжди знаходилися такі, хто залазив на воза і допомагав виносити із хати добро. Разом із «буксирами» працювали і морально деградовані представники сільської бідноти. Вони снували по хаті, вибираючи щось із одягу чи хатнього начиння. Не звертаючи уваги на господарів, забирали собі те, на

⁸²⁴ Євсієнко М. Ярлик. *Сільські новини* (м. Городня). 1990, 16 січня.

⁸²⁵ Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / З фр. пер. Т. Марусик. Київ: Унів.вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. 136 с. С. 64.

⁸²⁶ *Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців*: Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В. П'ятченко. Книга 2. Суми: Видавництво «МакДен», 2008. 170 с. С. 74.

що накидали оком. Від напасти не рятувало ніщо. Забравши «лишки», сім'ю виганяли із хати, вікна і двері забивали. Добре, як із часом передадуть все це комусь, а нерідко піде садиба на дрова»⁸²⁷.

Також дитячу працю широко використовували на колгоспних полях, коли дітлахи віком 8-10 років працювали, щоб отримати черпак баланди, тим більше, що норми були непосильні для дитячого віку та можливостей. Про це згадує жителька с. Радинка Поліського району на Київщині М. Садовська: «Як була голодовка в 33, то копай, як викопаєш (скопаєш) ті сотки, то дадуть кіло житньої муки, да й живи. Копаєш, копаєш (а голодні ж були сили нема), а метр не докопав, то пропало все твоє. Нічого не дали. А назавтра знову бери лопату і копай. Здохнеш, то здохнеш. Якесь зілля навару, да муки туди жменьку...»⁸²⁸.

Усно-історичні свідчення підтверджують той факт, що особливо brutальні репресивні дії представники комуністичного режиму застосовували до сіл та територій, які були занесені на всеукраїнську «чорну дошку». Мешканець с. Ярославка Ружинського району Київської області так описував покарання за «зрив хлібозаготівель»: «Розпочався голод в моєму селі 1932 р. З району надійшла вказівка, щоб вирощений урожай хліба до граминки здати державі. До тих, хто не здасть зерна, буде застосована диктатура пролетаріату. Вказівка «батька всіх народів» була виконана. Весь урожай зібрали, не залишили навіть на насіння. Люди зрозуміли, що на село наступає велика біда. Не встигли зібрати попередній урожай, як на село надійшло ще одне страшне розпорядження – про додаткову здачу хліба. Із району приїхали сталінські виконавці, разом з сільськими активістами взялися до роботи. В селі на них говорили «трясуни», бо ж трусили, перетрушували все, що потрапляло під руки, шукаючи в людей залишки хліба. ... У тих випадках, коли

⁸²⁷ *Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В. П'ятаченка. Книга 2. Суми: Видавництво «МакДен», 2008. 170 с. С. 87.*

⁸²⁸ Борисенко В. К. Така житка...: Культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся. Київ: Стилос, 2011. 222 с. С. 179.

нічого не знаходили, від злості серед зими розвалювали печі, руйнували димарі, стіни, били вікна. Забирали жорна, тертушки, ступи, щоб селяни не змогли кустарним методом змолоти зерно на хліб. Вітряк замкнули і опломбували»⁸²⁹.

Безумовно травматичним був подібний досвід репресій з боку буксирних бригад, особливо для дітей, що стали свідками тих знущань. Мешканець с. Вербки Дніпропетровської області Я. Бузоверя, якому тоді було 8 років, ось що згадує про це: «Ввечері прийшла комісія і почала скрізь шукати хліб. Ломом довбали піч, землю ломом проштрикували, а мати в цей час шила й шила. Тоді один чоловік з комісії підійшов до неї, здвинув з місця швейну машину і знайшов паляницю. Мати почала благати чоловіка, щоб він не відбирав останню крихітку їхнього «щастя». Він вдарив її і відштовхнув, батько за неї вступився. За це батька забрали і через місяць посадили в тюрму на 4 роки»⁸³⁰.

Безжальна жорстокість виконавців пояснювалася дуже простою логікою: «чим сильніше покарання, тим воно ефективніше». Одна із жительок с. Судачівка на Житомирщині згадує: «Як вартовий побачить, то вже не жди помилування. Наїжджає конем і б'є нагаєм з дротом на кінці. Під такий бій попала моя мати, повернулася на четвертий день вся побита, аж чорна, з повириваним м'ясом від нагая»⁸³¹. І дуже часто ця жорстокість не знала міри, закінчуючись летальними випадками стосовно ні в чому не повинних людей: «Ковалю, Іларіона Шевчука, з опухлими від голоду суглобами, який у січні 1933 р. прийшов до сільради по допомогу, заманили до приміщення пожежної команди, де забили палицями. Це вбивство вчинили голова сільради, його заступник і секретар»⁸³².

⁸²⁹ Свідчення Ковальчука Д. *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років*. Свідчення / Упоряд. О.Веселова, С.Кульчицький. Київ: Калита, 2009. 920 с. С. 590–591.

⁸³⁰ Свідчення Бузовері Я. Г. *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років*. Свідчення. / Упоряд. О.Веселова, С.Кульчицький. Київ: Калита, 2009. 920 с. С. 188–189.

⁸³¹ *33-й: голод. Народна книга-меморіал* / Упорядн.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с. С. 149.

⁸³² Конквест Р. *Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор*. Київ: Либідь, 1993. 384 с. С. 286.

Мешканець с. Лютенка Гадяцького району Харківської області М. Савченко відзначав безпринципність і водночас невблаганність уповноважених, які прибули до його села з Полтави, Києва, Харкова, Дніпропетровська. Уповноважені закрили в селі магазини кооперації, обидві школи, олійницю і млин, без зайвих пояснень арештовували правління колгоспу, вимагали від колгоспників, щоб ті негайно повернули нібито незаконно одержаний ними хліб (200 г на трудовень), а кожну садибу обклали високим податком. Безпосередньо обшуки та поведінку уповноважених М. Савченко описував так: «Бригади «буксирів» пішли по дворах, шукали хліб у хаті, на горищі, у скринях, в сараях, клунях. Залізними щупами пройшлися по грядках, по сараях – чи нема де закопаного. Знайдене зерно забиравось, картоплю, буряк теж виносили. Млинки, жорна, ступи били. Не помагали ні умовляння, ні плачі. Село почорніло, принишкло, ніби і людей у ньому немає. Оцей смерч гуляв по селу тижнів два. Судили правління колгоспу, чотирьох чоловік приговорили до розстрілу. По касації розстріл замінили десятьма роками таборів. Усіх людей вигонили в поле перемолочувати скирти соломи. За день молотарка намолочувала 30 кг мишачого посліду... З колгоспних комор вивезли посівне зерно, страховий фонд, фураж... Міцних хазяїв із села вивезли ще в 30-му році. Кого ж тепер вивозити? Знайшли 30 сімей «підкуркульників» і вночі вивезли кудись...»⁸³³.

Цікавими є свідчення мешканки с. Кобеляки Полтавської області Є. Блохи про зухвалу та нелюдську поведінку активістів, які пізньою осінню і ранньою зимою 1932 р. забирали все їстівне: «Забирали усе – хліб, крупи, із сараїв все вигрібали. Зайшли й до нас, прямо у хату, не питаючи. Забрали навіть кашу з печі. В нас за піччю була така схованка невеличка, туди моя бабуся ... приховала миску з гречкою, казала, що для дітей. Знайшли й забрали навіть і ту. Нічогісінько в хаті, що їсти, не

⁸³³ 33-й: голод. Народна книга-меморіал / Упорядн.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с. С. 501.

залишилося. Коли все село обійшли, звезли усе, що забрали, у хату до Петра Загребельного. Він їх по селу водив, був місцевим активістом. Та от, звезли і всю ніч там сиділи, їли і пили горілку, її теж забирали, де знаходили. ... Розказували мама ще, як були вони в Бутенках (нас не брали з собою), що там, біля залізничної станції було засипано усе оте зерно, що награвували. Лежало там під відкритим небом величезними купами, обгорожене «колючкою», і охороняли його солдати... А навкруги стояли голодні селяни, і час від часу хтось не витримував та й намагався перелізти через огорожу. В кожного з них стріляли. І падали вони, ще не пробігши й половину відстані... Батька теж там вбили... Не дали навіть тіло забрати...»⁸³⁴.

У своїх спогадах мешканець с. Велика Березянка Таращанського району Київської області та с. Воля Ковельська Ковельського району Павло Кулик згадує про візити зимою... сільських активістів із Таращі, один з яких був з наганом, сідав на плечі священникові та їздив на ньому як на коні, що свідчить про зневагу не лише до релігійних, а й до загальнолюдських цінностей. Згодом того священника забрали у таращанську в'язницю та закатували, а церкву пограбували. При цьому панувала атмосфера страху, коли люди були настільки налякані, що із жахом говорили про кінець світу, але, як виявилось, «то були лише квіточки того горя, яке прийшло невдовзі»⁸³⁵. Очевидець згадує про «зграї» сільських активістів, що входили до складу комітетів незаможних селян, які почали морально тероризувати своїх сусідів, усіляко їх ображаючи й називаючи неробами. Ця ситуація, на думку оповідача, була сюрреалістичною, оскільки самі активісти, за його словами, – це були «сільські нероби, п'янюги та злодюги, організовані владою, яка використовувала їх у своїх

⁸³⁴ *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років*. Свідчення. / Упоряд. О.Веселова, С.Кульчицький. Київ: Калита, 2009. 920 с. С. 148–149.

⁸³⁵ *Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні*. Науково-документальне видання / Автори-упорядн. М. М. Кучерепа, В. В. Ткачук; за заг. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк: РВГ Науковий центр історичних студій Волині”, 2008. 440 с. С. 291.

справах»⁸³⁶. Важливо відзначити, що із цими активістами завжди приходив комісар «із центру», присланий з Росії, перед яким стояло завдання пограбувати заможніших людей і вивезти до Сибіру, а в решти забрати хліб і зігнати їх у колгосп. Одного дня після численних умовлянь, агітації вступати до колгоспу, погроз і залякувань прийшли 10 активістів і комісар, виломили двері, забрали батька цієї родини та заарештували як злісного куркуля, а потім посадили в льох, не пускали до нього жінку, щоб погодувала, морили голодом і, час від часу, виганяли з льоху і вели за село, де ставили на коліна, казали, що будуть розстрілювати і стріляли в небо над головою. Такий **психологічний терор** і фізичні **тортури** могли тривати тижнями, доки селянин не погоджувався й не вирішував «добровільно» записатися в колгосп. Так, згадує Павло Кулик, було і з його батьком, якого відпустили, але потім навідалися до хати, забрали віз, коня, весь реманент. «Корову не забрали, бо справжній куркуль повинен був мати хоча б 5 га землі, а у батька було лише 3 га. Він був «підкуркульником». Тих хто мав 5–10 га розкуркульовали – у одних забирали все а сім'ю вивозили до Сибіру, інших тільки грабували, виганяли з хати. Куркулів у колгосп не приймали, їх ліквідували як клас. Такі сім'ї стали першими жертвами голодомору»⁸³⁷.

Показовою є ситуація, про яку розповідає цей же очевидець П. Кулик. Вона ілюструє, як комуністичний режим залишав напризволяще виконавців, що були для нього «відпрацьованим матеріалом». Ідеться про квітневий випадок 1933 р. з «активістом» К. Явтухом, який ходив із «червоною мітлою», а згодом уся його родина померла від голоду. Після того, як із хати винесли трупи, пройшло кілька днів, і до хати П. Кулика заявився зниклий «активіст», який вирвав з рук у дитини

⁸³⁶ *Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні.* Науково-документальне видання / Автори-упорядн. М. М. Кучерепа, В. В. Ткачук; за заг. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк: РВГ Науковий центр історичних студій Волині”, 2008. 440 с. С. 291.

⁸³⁷ *Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні.* Науково-документальне видання / Автори-упорядн. М. М. Кучерепа, В. В. Ткачук; за заг. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк: РВГ Науковий центр історичних студій Волині”, 2008. 440 с. С. 293.

склянку молока, тремтячи всім тілом, одним духом випив його, упав на підлогу і страшно плакав. «То був не плач, а якесь нелюдське виття. Мати йому каже: «Чи ви думали, що таке буде з вами, коли ходили по хатах і забирали все до зернини?» Коли вони ходили і грабували, то не думали, що колись це закінчиться так сумно. Влада використала тих людей, а потім покинула напризволяще. Люди ж в селі пам'ятали ті чорні діла і ненавиділи їх. К. Явтух мав до колективізації 8 га землі, але працювати на ній не хотів, частину віддав на відробіток з половини, а решта заростала бур'янами. Тому його і записали в бідняки і разом з подібними йому послали розкуркулювати інших. Вони пиячили і грабували доки було кого і що грабувати»⁸³⁸.

У багатьох усно-історичних свідченнях в основному згадуються буксирні бригади складом 6–10 чоловік із довгими залізними штирями, які називали «ковіньками». «Буксирники» ходили, нищили, вишукували, штрикаючи землю, в садках, хатах, коморах, хлівах, і забирали все, що знаходили. Усні свідчення підтверджують інформацію з архівних джерел про те, що під час пошуків прихованого хліба сільські активісти часто зумисно руйнували хати, тобто знищували приватне господарство й майно як економічну основу незалежного українського села, залишаючи після себе, за влучними словами мешканця с. Сонцеве Устинівського р-ну Кіровоградської обл. Григорія Петриченка, «плач, сльози і право померти з голоду»⁸³⁹.

Багато свідчень містять повідомлення про те, що місцеві активісти не лише відбирали в селах усе їстівне, а ще й нищили посуд та домашнє начиння, за допомогою яких люди могли би приготувати сурогатні замітники їжі, і найжахливіше – калічили дітей за зібрані в полі колоски: «...Активісти забрали все

⁸³⁸ *Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні.* Науково-документальне видання / Автори-упорядн. М. М. Кучерепа, В. В. Ткачук; за заг. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк: РВГ Науковий центр історичних студій Волині”, 2008. 440 с. С. 296.

⁸³⁹ *Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні.* Науково-документальне видання / Автори-упорядн. М. М. Кучерепа, В. В. Ткачук; за заг. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк: РВГ Науковий центр історичних студій Волині”, 2008. 440 с. С. 334.

їстівне і розбили 2 кам'яних жорна (с. Вербка Ярмолинецького району). А мій прадід – Цегольник Станіслав, вмер від голоду в 1933 [році] на очах моєї, тоді 6-річної бабуні. А її маму – Мар'яну – за те, що вона пішла збирати колоски, сільські активісти так побили, що вона до кінця життя залишилась інвалідом»⁸⁴⁰.

У деяких випадках сільські активісти не приховували, що виконання тих завдань, які перед ними ставили уповноважені, викликало в них зловтіху. Про такі випадки згадує Наталія Шевченко, коли переповідає жахливі випадки трагедії в Богуславі, де свого часу проживали її батьки: «“Уповноважені” обшукували регулярно двір, хату, шукаючи сховані продукти, і, знайшовши горщик квасолі в комині, на очах у голодних і опухлих від голоду дітей топтали ногами цю квасоллю зі словами: «І коли ви всі повиздыхаєте? Живучі ж, однак». Відносно того, що голод був результатом неврожаю, а не спланованою акцією, то маю свідчення батька і тітки, що їх старший брат поїхав у пошуках хліба в Росію, виміняв одяг на пшоно. Коли ж повернувся на Україну, то прямо біля поїзда (м. Харків) у [нього] забрали мішечок із пшоном і облили його гасом і віддали. Той привіз це отруєне гасом пшоно, яке вони вимочували у воді і порціями варили, однак воно не позбулося того запаху, тому затуляли ніс [і] їли зі сльозами»⁸⁴¹.

Показовим прикладом деструкції українського села є те, що у свідомості деяких мешканців «соціалістична законність» замінила релігійні та моральні норми, набувши форми ідеологічних та патологічних «відхилень» із жахливими наслідками⁸⁴².

⁸⁴⁰ Дзеркало душі народної: Спогади та враження відвідувачів виставки про Голодомор 1932–1933 років в Україні «Розсекречена пам'ять» / Упор. В. Даниленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 767 с. С. 32.

⁸⁴¹ Дзеркало душі народної: Спогади та враження відвідувачів виставки про Голодомор 1932–1933 років в Україні «Розсекречена пам'ять» / Упор. В. Даниленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 767 с. С. 29.

⁸⁴² Тимофєєв В.М. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932-1933 років.). Тернопіль: Збруч, 1993. 96 с. С. 26.

Після того, як 22 вересня 1932 р. Верховний суд та ОДПУ СРСР розіслав по республіках «Інструкцію про застосування постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», загострилася криміногенна ситуація на селі, а застосування судовими та позасудовими органами репресій набуло ознак правового нігілізму, соціальної катастрофи та повного абсурду. Непоодинокими були випадки, коли нарсуди засуджували «за законом про п'ять колосків» на різні терміни ув'язнення українців, які на власному полі чи в родичів зрізали колосся злакових культур. Приміром, 25 грудня 1932 р. жінку Н. Клименко з Дніпропетровщини засудили на 10 років за те, «що вона займалася крадіжками з колгоспних ланів зрізанням колосків, де її було затримано на місці крадіжки з одним лантухом колосків»⁸⁴³.

Судили українців за «контрреволюційний саботаж», за спекуляцію хлібом і приховування відсотка хліба за його помел на держмлинах настільки завзято та активно, що станом на 1 жовтня 1932 р. у виправно-трудових таборах, за даними НКВС, перебувало 54 210 в'язнів, 70% із яких були одягнуті в ганчір'я. Це створювало загрозу санітарно-епідеміологічну ситуацію. У Києві за 8 місяців захворіло 6305 осіб, із яких померла 541 особа, у Дніпропетровську – 273, а у Харкові – 392, переважно від психологічного й фізичного виснаження⁸⁴⁴.

Батька й матір мешканки с. Костянтинівка Мелітопольського району Ольги Ольховської заарештували під кінець 1932 р. за невиконання контрактаційного плану, залишивши на самоті п'ятеро дітей. Діти зазнали важкої психологічної травми, а після того, як матір звільнити, бо виявили, що батьки здали на 10 пудів

⁸⁴³ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с. С. 69.

⁸⁴⁴ Кривоніс В.М. Соціальні функції органів “правопорядку” в період голодомору 1932-1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2004. № 1. С. 106.

більше зерна, ніж їм треба було, вона швидко померла, а батько ще не скоро опинився на волі⁸⁴⁵.

Інший мешканець цього села Гнат Шевченко згадує, як на його дядька наклали велику контрактацію, яку той не зміг виконати, а тому до нього прийшла «мітла» та виявила 15 пудів зерна. Майже все забрали, залишивши лише три цеберки, а самого дядька судили в сільській школі, що згодом призвело до смерті всіх його сімох дітей, а опісля – і самого «винуватця». Іван Лябах, теж мешканець цього села, згадує, що суворо заборонялося брати в колгоспі хоча б одну колосинку: «Охорона мала наказ стріляти в людей, що намагалися взяти з поля хоч трошки колосків. І таки стріляли і вбивали. ... Наказували за зайві розмови. На зборах селян Іван Сидір сказав, що проти здачі хліба державі, увечері його забрали і не відомо, що з ним стало»⁸⁴⁶. На кожному засіданні секретар РПК Мелітопольського району Товстоп'ят давав доручення прокуратурі відразу виявляти злісних саботажників хлібозаготівель і притягати їх до суворої відповідальності⁸⁴⁷.

Мешканка с. Кірове Бобринецького району Кіровоградської області згадує: «На той час мені було вісім років. Мої батьки мали корову, коня, свиней. Але восени 1932 року прийшли активісти Олексієнки Степан та Ольга, Ткаченко Люба, Дубина Василь, забрали у нас усе, а нас голих і босих вигнали надвір. Ми, діти, сильно плакали. Шукали в нас пшеницю, заглядали у різні дірки, навіть зірвали підлогу. Але в нас нічого не знайшли. Від голоду померли дід, баба, сестра Оля. Ми з братом ходили красти, бо хотілося їсти. Намагалися щось принести додому – чи гнилу картоплю, чи буряк, чи колоски. А коли нас спіймають, то сильно били, закривали до льоху. Пам'ятаю, як вночі прийшли якісь люди і забрали тата, так ми його більше не

⁸⁴⁵ Тимофєєв В.М. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932-1933 років.). Тернопіль: Збруч, 1993. 96 с. С. 20-22.

⁸⁴⁶ Тимофєєв В.М. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932-1933 років.). Тернопіль: Збруч, 1993. 96 с. С. 26.

⁸⁴⁷ Тимофєєв В.М. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932-1933 років.). Тернопіль: Збруч, 1993. 96 с. С. 69.

бачили. Від цих спогадів важко. Зараз я аналізую, чому безвісти пропав тато, померли баба, дід, сестра. Приходжу до висновку – це було навмисне знищення українського народу. Комуністи і зараз кричать, що Голодомору не було, та Бог їм суддя»⁸⁴⁸.

Висновки до розділу.

Оцінки екзистенційної сутності вчинків уповноважених і активістів у сучасній історіографії є суперечливими. Важко не погодитися із твердженням Г. Капустян про те, що ці випадки свідчать про відхід безпосередніх виконавців геноцидних планів від християнської культури як типу цивілізації, релігійного ядра української традиції. Створення ситуації, в якій позбавлені можливості прогодувати себе люди вмиратимуть від голоду, без найменшого сумніву, є порушенням традиційних релігійних заповідей. Слід враховувати й той факт, що уповноважені та виконавці відкрито глумилися над почуттями сільських мешканців як вірян. «Вони безкарно оскверняли храми, шукаючи там схованки для хліба. Були підірвані основи загальнолюдської моралі, споконвіку притаманні українському суспільству. Сільські активісти, наперед знаючи, що хліба у односельців немає, жорстоко знущались над своїми, принижували їхню людську гідність. Радянський режим сформував безсоромну аморальну владу, яка повела війну проти всього народу»⁸⁴⁹.

Усно-історичні свідчення розкривають усю глибину моральної деградації «нової радянської еліти», яку підтверджують ситуації з пограбуванням людей і самосуди, що вчинялися над спійманими голодними українцями. Наприклад, лише

⁸⁴⁸ Проскурова С. Репрезентація теми Голодомору під час викладання суспільних дисциплін у закладах вищої освіти. *Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття»* (Київ, 16 травня 2018 року). Київ – Дрогобич : Видавництво «Коло», 2018. С. 255.

⁸⁴⁹ Капустян Г.Т. Голодомор 1932-1933 рр. у селі Заруддя, що на Полтавщині. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2013. С 73.

впродовж одного весняного місяця 1933 р. в 99 селах 51 району України зафіксовано 111 випадків самосуду, де ініціаторами останнього виступали здебільшого голови сільрад зі своїми заступниками, голови і члени правлінь колгоспів. Часто самосуди перетворювалися на доволі масові дії, де були задіяні, як зазначає О. Мовчан, від 100 до 200 чоловік. Самосуди відзначалося надзвичайною жорстокістю та призводили до загибелі осіб, оголошених «злочинцями»⁸⁵⁰.

Звісно ж, карально-репресивні дії уповноважених і активістів були зумовлені постійним тиском згори, але цей тиск і нагляд навряд чи можна вважати переконливим виправданням тієї агресивно-конформістської поведінки «нової радянської еліти» стосовно українців. Демонструючи повну підпорядкованість комуністичному режиму, уповноважені були винятково брутальними з людьми, які опинилися в їх тимчасовому повному підпорядкуванні. Слід звернути увагу, що практичний контроль охоплював повноваження лише порівняно невеликої частини партійної номенклатури та керівників низового рівня. Переважна більшість членів буксирних бригад у силу своєї безпартійності керувалися переважно власними морально-етичними принципами та загальною атмосферою у країні.

Торжество байдужості з боку режиму стосовно безчинств уповноважених на місцях, їх безкарність під час вчинення геноциду з подальшим просуванням багатьох кар'єрними сходами формує такий психологічний настрій, відомий у соціології як екстернальність, і по суті закладає підвалини рабської психології, політичної і суспільної пасивності більшості населення, що, за словами О. Майбороди, проявляється в нездатності до критичного мислення та об'єктивної самооцінки. Цей психологічний феномен, який, як вважає багато дослідників, передається трансгенераційно, дотепер стоїть на заваді скептичному ставленню до

⁸⁵⁰ Мовчан О.М. Спротив хлібозаготівлям та пошуки порятунку від голодної смерті. *Голод 1932–1933 років в Україні причини та наслідки*. Київ: Наукова думка, 2003. С. 561-562.

глюорифікованих сторінок радянської історії та перешкоджає самовдосконаленню й соціальному розвитку українського народу на сучасному етапі⁸⁵¹.

Отже, численні усно-історичні свідчення жертв і очевидців колективізації, розкуркулення та Голодомору-геноциду є в переважній своїй масі схожими і дають змогу сформувати здебільшого цілісний «портрет» уповноважених і активістів на рівні мікро- та психоісторії. Ці свідчення суттєво доповнюють інформацію з архівних матеріалів. Переважна більшість українських селян сприймали уповноважених та їхніх локальних поплічників як душоубів і катів, як «нероб, п'янюг і злодюг», осіб, морально деградованих і пов'язаних круговою порукою безмірного злочинства. Відбираючи в українців елементарні засоби до існування, без жодного співчуття й каяття вчиняючи морально-психологічну наругу та фізичні безчинства, руйнуючи хати й церкви, уповноважені та активісти врешті-решт стали виконавцями геноциду українців, вчиненого комуністичним режимом. Водночас, будучи пороговим елементом соціальної структури, які, до того ж, зазнавали докорінної трансформації, вони згодом перейшли в розряд використаного матеріалу. Низові реалізатори Голодомору-геноциду, так звані дрібні «гвинтики» тоталітарної машини, ставали жертвами байдужості з боку режиму та помсти українців, прирікаючи себе на смерть, як колись прирікали на смерть інших. Очевидці у своїх спогадах зазначають, що більшість із уповноважених не вирізнялася особливим інтелектуальним рівнем, хоча позиціонували себе як «вища» суспільна верства, новий соціальний стан, який буцімто об'єктивним ходом історії покликаний стати «новою елітою». Фізично і психологічно принижуючи українських селян, щоб вивищуватися на їх тлі, низові виконавці Голодомору постійно акцентували своїм жертвам на тому, що в них немає майбутнього, що вони та їхні сім'ї помруть. Саме

⁸⁵¹ Майборода О.М. Колабораціонізм в Україні під час Голодомору та його вплив на етнічну свідомість українців. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ: Б.в., 2013. С.311–318. С. 316–317.

усно-історичні свідчення найкраще передають ту психологічну атмосферу жаху та терору, яку влаштовували уповноважені і прокомуністичні сільські активісти.

Саме уповноважені, які щоденно і прямо контактували з жертвами Голодомору-геноциду, сприймалися в масовій свідомості українців як головне зло, своєрідний інфернальний символ злочину масового вбивства голодом. У ширшому історичному контексті уповноважені, звісно ж, були одним із побічних результатів комуністичної програми соціального інжинірингу, котра мала на меті докорінно перебудувати українське суспільство. Сьогодні ми можемо визнати, що ця програма значною мірою вдалася, оскільки більшовикам вдалося залучити до своїх людиноненависницьких планів винищення українців та руйнування українського способу життя тисячі людей, які не мали жодних раціональних мотивів брати участь у цьому злочині. Розкриваючи соціально-психологічну сутність інституції уповноважених, пояснюючи технологію її формування та функціонування, ми не лише поглиблюємо розуміння механізмів антигуманного злочину геноциду українців, а й створюємо тривкі фундаменти розуміння соціального значення громадянського суспільства як запобіжника від повернення до авторитарного способу правління.

ВИСНОВКИ

Аграрна політика комуністичного режиму СРСР та Голодомор-геноцид призвели не лише до катастрофічних людських втрат, але й до масштабних деформацій соціальної структури українського суспільства. Хоча у середині 1920-х рр. в Україні спостерігалися певні позитивні тенденції демографічного та соціального розвитку, вони були брутально перервані наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Ці руйнівні процеси стали наслідком зумисної та цілеспрямованої політики більшовицького режиму, яка ставила собі за мету масштабну соціальну перебудову українського суспільства, з метою його послаблення та унеможливлення виходу України зі складу СРСР. Радянська держава ще до Голодомору-геноциду здійснила низку кроків, які у кінцевому результаті негативно вплинули на соціо-демографічний розвиток України.

У найзагальніших рисах статево-вікова структура населення України у середині 1920-х рр. демонструвала ті риси, які притаманні прогресивному (розширеному) типу. Водночас, стали помітними й певні тенденції негативного характеру, які у майбутньому відіграли свою роль у процесі деформації традиційного українського суспільства. Винятково негативну роль відіграв свідомий курс більшовиків на класове розшарування українського села, та формування у ньому соціальної бази комуністичного режиму. Така поступова та поетапна перебудова соціальної структури українського соціуму, яка з тактичною метою маскувалася під формально соціальну трансформацію в інтересах незаможних верств населення, стала основоположним принципом більшовицької політики щодо України вже у 1917–1920 рр. Одним із головних інструментів ведення цієї політики став інститут уповноважених, яким широко користувався більшовицький режим як для підготовки так й для здійснення злочину Голодомору-геноциду.

Іншим важливим принципом діяльності комуністичних окупантів в Україні, було створення квазі-незалежної адміністративної системи, яка мала маскувати

реальне позбавлення українців влади у власній країні. У ході національно-відродження початку ХХ ст. та Національної революції 1917–1921 рр. український соціум сягнув такого рівня самоусвідомлення, що більшовики не відважилися прямо заперечити право українців на незалежний національно-культурний розвиток. Однак, Москва не мала наміру допускати утвердження реального суверенітету українців у власній республіці. Процес консолідації комуністичної владної вертикалі в Україні означав поширення на українські етнічні землі політичних та соціальних практик, привнесених із Росії, хоча комуністичний режим й оголошував, що буде керуватися принципами інтернаціоналізму та міфічними інтересами пролетаріату. Декларуючи визнання за українцями права на самовизначення, В. Ленін насправді мав плани поетапного поглинення українських земель Росією. Більшовики ніколи не мали намірів надавати реальної самостійності Україні. Армія, спецслужби та ключові наркомати, що діяли в УСРР, були не більше ніж філіями відповідних російських відомств. Частина владного апарату Радянської України формально була окремішньою, але навіть ті наркомати, які формально були незалежними, не мали самостійності у прийнятті рішень.

У цих умовах суттєва частина контролю за ситуацією в Україні покладалася на систему уповноважених, які діяли на кількох рівнях. Початково такі уповноважені були призначені лише до вищих органів влади Радянської України. Слід наголосити, що така інституція не була передбачена нормативними актами Радянської України, але вона не просто існувала, а в окремі періоди й перебирала на себе основну частину влади у формально окремій від РРФСР УСРР. Так, улітку 1919 р. реальна влада в УСРР перейшла до рук Ради Робітничо-Селянської Оборони. Цей надзвичайний орган не згадувався у прийнятій 10 березня 1919 р. III Всеукраїнським з'їздом рад Конституції УСРР. Головними уповноваженими в Україні у вересні 1919 р. були Х. Раковський, Г. Петровський, А. Йоффе, а також члени Зафронтбюро – С. Косіор, В. Затонський, А. Бубнов, Ю. Коцюбинський та ін.

Паралельно із встановленням влади уповноважених на найвищому рівні, відбувався процес поширення аналогічної практики й на інші адміністративні структури Радянської України. У серпні 1919 р. був затверджений інститут особливо уповноважених при ЦК КП(б)У в частинах Червоної армії, що діяли на території України. У поточному діловодстві цих особливо уповноважених, які підпорядковувалися Зафронтбюро, називали агентурою.

Від самого початку окупації України російські більшовики чітко усвідомлювали, що їх режим на захоплених територіях не спирався на жоден із прошарків українського села. Про це відкрито було заявлено ще 20 листопада 1919 р. на об'єднаному засіданні політбюро і оргбюро ЦК РКП(б), яке розглядало причини поразки більшовицької влади в Україні улітку 1919 р. На цьому ж засіданні пролунала й гостра критика кадрової політики комуністів в українському селі. Вирішенням проблеми мали стати уповноважені низового рівня, які, як планували більшовики, повинні були стати промоторами їхньої політики серед простих українців.

Проте, уповноважені мали виконувати не лише роль нагляду та пропаганди. Уже наприкінці весни – на початку літа 1920 р. комуністичний режим апробував використання уповноважених для масової та насильницької кампанії “викачування хліба” із українського села. На засіданні ЦК КП(б)У 21 травня 1920 р., яке розглядало питання продовольства, було вирішено мобілізувати для вилучення хліба в Україні 4000 партійних працівників та безпартійних. Циркулярна телеграма ЦК КП(б)У від 29 травня 1920 р. приписувала передати вилучений хліб для створення фондів, із яких мало б відбуватися забезпечення “армії, гарнізонів, шпиталів і робочих”. Перший досвід використання уповноважених схилив більшовицький режим до масштабування цієї практики. У розробленому улітку 1920 р. “плані продробіт” згадувалося про необхідність у найкоротші терміни підготувати “кадри урядових агентів”. Не довіряючи місцевим кадрам, план приписував скерувати на

роботу в Україну (насамперед в Полтавську, Харківську, Катеринославську губернії) радянських працівників із Росії.

Восени 1920 р. у радянській пресі та публічних виступах керівників УСРР почали з'являтися згадки про “відповідальних та середніх товаришів”, “виконавців ударних завдань” та “інструкторів”. Цей факт засвідчує початок чергового етапу розбудови структури уповноважених – практичного поширення їх діяльності на низовий рівень радянської адміністративної вертикалі. У вересні 1921 р. В. Ленін висунув ідею створення в Україні “продміліції”, до якої вже на початку її діяльності мало бути залучено 20 тисяч осіб.

Займаючись на початку 1920-х рр. “викачкою хліба” в Україні, уповноважені часто використовували залякування, адміністративний тиск, інші недемократичні методи роботи. Уся діяльність уповноважених в Україні у той час будувалася за військовим зразком, що підкреслювалося як характером внутрішньої документації, так й пропагандистською риторикою більшовицького державного апарату.

Крім уповноважених, потужним інструментом тиску на українське село у 1921–1923 рр. стали розташовані в Україні частини Червоної армії, які на той час на 85% склалися із етнічних росіян. За словами С. Косіора саме більшовицька армія здійснила половину роботи із класового розшарування українського села. Залучена до збирання продподатку Червона армія поводитися в Україні як окупаційна сила. Таємна постанова Ради праці й оборони РРФСР від 12 серпня 1921 р. приписувала покласти продовольче забезпечення радянських військових частин у тих регіонах України, де проводилося збирання продподатку, на місцевих українських селян. Загальний тон постанови зводився до того, що радянські військові мають поводитися в Україні так, щоб хлібороби самі були зацікавлені у якомога швидшому виїзді цих “збирачів” продподатку, а відповідно й швидшому виконанні визначених державою норм хлібозаготівель. У наступні роки колишні червоноармійці та командири

Червоної армії стали важливим кадровим резервом інституції уповноважених в Україні: саме серед них влада охоче рекрутувала виконавців своєї політики.

Уповноважені відіграли помітну роль у спричиненні в Україні масового штучного голоду 1921–1923 рр. Влітку 1921 р. українські землі вже постали перед загрозою голодування, Москва наказувала своїм ставленикам в Україні відправляти хліб за межі республіки “навіть у збиток власному постачанню”. Загалом упродовж хлібозаготівельної кампанії 1921–1922 рр. із голодуючої України в Росію було вивезено 22 млн пудів хліба. Цей хліб міг урятувати значну частину людей, які були знищені голодом в Україні на початку 1920-х рр. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. продемонстрував реальне ставлення Росії до України, яку у Москві розглядали як завойовану територію, населення якої не користується тими ж правами, що й метрополія.

Черговий етап широкого використання уповноважених в Україні почався під час масової колективізації 1930–1931 рр. Вибір кандидатів в уповноважені здійснювали партійні комітети на районному рівні. Основними критеріями при виборі уповноважених були досить розпливчаті визначення “політична зрілість” та “твердість”, які на практиці означали здатність безумовно та безоглядно виконувати будь-яку партійну вказівку. Помітною тенденцією, яка виявилася під час колективізації, стало певне утвердження соціального статусу уповноважених, яке підкреслювалося забезпеченням таких осіб через розподільники, де вони отримували продовольчі пайки та товари широкого вжитку. Крім цього скеровані у селі уповноважені отримували “підйомні”.

Переважаюча більшість скерованих під час колективізації в українські села уповноважених не була обізнана зі специфікою сільського життя, не мала агротехнічних знань та навичок. Також велика частина уповноважених, насамперед тих, хто походив з-поза меж України, не володіла українською мовою та знаннями

української культури. Зважаючи на усе це, українські хлібороби назагал негативно ставилися до уповноважених, особливо до тих, які прибували з-поза меж УСРР.

Помітною рисою багатьох уповноважених, яка впадала у вічі сучасникам, була їх низька компетентність у сільському господарстві, слабка обізнаність в українській традиційній культурі та реаліях життя в селі. Це дає підстави твердити, що призначення кандидатів на керівні та відповідальні посади під час колективізації, розкуркулення та Голодомору-геноциду, здійснювалося без врахування їх практичних адміністративних навичок та компетентностей, а відповідно до ідеологічної відданості партії. Головним вмінням, яке вимагалось від уповноважених, була здатність швидко, чітко та енергійно виконувати вказівки безпосереднього керівництва, не зважаючи на тих осіб, які при цьому могли постраждати. Насамперед йшлося про виконання планів хлібозаготівель, які стали головним інструментом геноцидної політики більшовицького режиму під час Голодомору. Додатковими функціями було сприяння агентурно-розшуковій роботі радянських спецслужб та участь у агітаційно-пропагандистських кампаніях.

Спочатку уповноважених скеровували лише в західні райони УСРР, які, з уваги на близькість державного кордону із Польщею і Румунією, уважалися режимом «потенційно неблагонадійними». Згодом практика використання уповноважених була поширена й на всі інші регіони України.

На уповноважених покладалися завдання не лише здійснювати колективізацію та розкуркулення, збирати зерно у рахунок хлібозаготівель, але й також займатися контрактацією м'яса, молока та птиці, а також проводити “мобілізацію коштів” українців на індустріалізацію (поширювати облігації примусових державних позик), відслідковувати політичні настрої та інформувати владу про всі факти антирадянських проявів. Згодом на уповноважених поклали також обов'язок стежити за дотриманням заборони на приватне перемелювання зерна. Для виконання

своїх функцій уповноваженим доручали використовувати і сільську адміністрацію, і сільських прокомуністичних активістів.

Як для уповноважених, так й для сільських активістів, проведення колективізації, розкуркулення, а згодом й Голодомор-геноцид ставали шансами для кар'єрного зростання та забезпечення свого соціального статусу на майбутнє. Виконання завдань із хлібозаготівель уважалося своєрідною рекомендацією професійної придатності до роботи “за партійною лінією”. Тим, хто погоджувався виконувати всі розпорядження комуністичного режиму, давали зрозуміти, що якщо вони справляться із практичним втіленням партійно-державних вказівок, це буде враховано при їх подальшому просуванні службою. Таким чином, вчинення злочину геноциду, ставало для його виконавців своєрідним соціальним ліфтом, який у практичній площині означав й суттєве покращення майнового стану та рівня життя.

Успішне, з точки зору партійних зверхників, виконання партійних завдань, могло означати для уповноваженого преференції у подальшій роботі. І навпаки, невиконання завдань уповноваженими, оцінювалося як прояв слабкості, опортунізму, недостатнього рівня політичної свідомості тощо. Таким чином, уповноважені були особисто зацікавлені у виконанні вказівок своїх зверхників, оскільки від цього залежали їх соціальний статус та матеріальне благополуччя у майбутньому.

Тимчасовий та хиткий соціальний статус уповноважених був важливим мотиваційним чинником. Призначені для реалізації планів комуністичного режиму особи усвідомлювали, що їх подальша доля, соціальний статус та місце, яке вони займуть у владній піраміді Радянського Союзу, напряму залежать від того, наскільки ефективною буде визнана їхня діяльність. Принциповим моментом є те, що йшлося не про об'єктивні позитивні результати діяльності, а лише про їх оцінку партійними та державними зверхниками. Партійні та державні очільники схильні були

прикривати очі на маніпуляції та обман, у тих випадках, коли уповноваженим вдавалося довести, що усі ці речі були здійснені з метою реалізації урядової політики.

Характерна деталь полягає у тому, що якщо на початку 1932 р. траплялася помітна кількість випадків, коли призначені уповноваженими особи відмовлялися їхати за місцем призначення, то вже у квітні 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У відзначало, що згідно з “відомостями, що надійшли у великій кількості [з] районів, по МТС, колгоспах перебуває багато різних уповноважених, чії розпорядження лише дезорганізують хід засівної компанії”. 28 квітня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У приписало “негайно відкликати зайвих людей із сіл”. Така ситуація може свідчити, що соціальні ліфти у вигляді виконання функцій уповноважених, з одного боку не вимагали від кандидатів на цей пост особливих вмінь та навичок, а з іншого – приваблювали різноманітних кар’єристів.

Здійснення більшовицьким режимом Голодомору-геноциду супроводжувалося активізацією низового комуністичного апарату. Частина цього апарату рекрутувалася із маргінальних елементів українського села, інші були скеровані для втілення геноцидних планів вищими органами влади. Постанова політбюро ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі від 3 січня 1932 р. приписувала “надіслати на допомогу районам значної кількості робітників на чолі з членами політбюро”. У червні 1932 р. вимога активізувати діяльність уповноважених в Україні надійшла до ЦК КП(б)У із Москви. У постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 7 липня 1932 р. про організацію хлібозаготівлі у 1932 р. зазначалося, що “партійні організації мають терміново розгорнути всю організаційну роботу по проведенню хлібозаготівельної кампанії та зміцнити заготівельний апарат [...] досвідченими у справі заготівель робітниками”. Аналогічна вказівка “розподілити виділення не менше 200–300 визначних (*крупних*) працівників, які знають заготівельну роботу в розпорядження Заготхлібу для

постійної роботи” була скерована ЦК ВКП(б) 1 серпня 1932 р. до распредвідділу ЦК. Таким чином, вище партійне керівництво СРСР чітко вказувало, що для уповноважених важливішим є вміння відбирати хліб, а не спеціальні агротехнічні знання, чи досвід адміністрування великими колективами.

Від березня 1932 р. спостерігалася уніфікація та консолідація системи уповноважених. Це було викликано потребами вчиняти систематичний тиск на українських хліборобів й підтримувати його високу інтенсивність протягом тривалого часу на всій території України. Своєю чергою самі уповноважені також перебували під тиском згори, одним із головних елементів якого стало зобов'язання задавати звіти та докладну інформацію про свою діяльність та про розгортання ситуації на закріплених за ними ділянках кожні 10 днів. Вербальною ознакою цих змін стала нова назва “тверді люди”, яка почала вживатися на позначення уповноважених починаючи від лютого 1932 р. Водночас, слід зазначити, що в радянській документації зустрічається кілька варіантів назв, які вживали щодо уповноважених.

Соціальний склад уповноважених був різним: партійні працівники, службовці, відповідальні працівники партійного апарату та органів влади, колишні військові, робітники, студенти. Серед уповноважених траплялися представники найрізноманітніших професій, від лісників до судових медиків та санітарів. На початку 1933 р. певні професійні категорії почали відкликати із уповноважених. Так, до прикладу, 30 січня 1933 р. телеграмою ЦК КП(б)У за підписом С. Косіора, від мобілізації на хлібозаготівлі та інші кампанії протягом місяця лютого були звільнені залізничники.

Періодично вищі органи влади давали вказівки звернути увагу на “ідеологічну правовірність” уповноважених. Постанова ЦК КП(б)У від 31 січня 1933 р., яка стосувалася збирання насінневих фондів та підготовки до весняної сівби,

приписувала обкомам України “переглянути склад своїх уповноважених по районах під кутом забезпечення міцного керівництва ходом збирання засівних матеріалів весняної засівної кампанії”.

Помітною тенденцією, що виявилася у 1933 р., стала спроба здійснення інституціоналізаційного закріплення статусу уповноважених. Якщо на початку 1930-х рр. уповноважених скеровували у село на короткий термін, найчастіше два місяці, то рішенням засідання політбюро ЦК КП(б)У від 29 серпня 1932 р. перебачалося надсилати членів партії для зміцнення колгоспів в села та райони терміном на два роки, при тому, що “по закінченні цього терміну роботи на селі, члени партії за бажанням можуть повертатися на попередню роботу або навчання”, або залишитися на роботі у селі.

Особливо негативну роль під час Голодомору-геноциду відіграли уповноважені найвищого державного рівня. Таким був, зокрема, В. Молотов, який відвідував Україну у липні та листопаді 1932 р. Прямим результатом другої поїздки В. Молотова в Україну стало проведення масової репресивної кампанії усунення “куркульських агентів та елементів” із правлінь колгоспів, сільрад, місцевого партійно-радянського апарату, комсомольських осередків. Жертвами цієї кампанії стала принаймні 8881 особа, заарештована радянськими спецслужбами протягом листопада 1932 р. Іншою ініціативою уповноваженого стала пропозиція надати спецкомісії ЦК КП(б)У право ухвалення вироків із вищою мірою покарання – розстрілом (лист із такою пропозицією 21 листопада 1932 р. В. Молотов підписав спільно із В. Чубарем, В. Строганович і М. Калмановичем). Така комісія у складі С. Косіора, С. Реденса, А. Кисельова була створена в Україні вже наступного дня 22 листопада 1932 р. Термін її діяльності було визначено – “на період хлібозаготівель”. Комісія отримала повноваження видавати у позасудовому порядку смертні вирoki,

особам, які на думку більшовицьких очільників перешкоджали у здійсненні геноцидних планів.

Третім нововведенням, яке запровадили з ініціативи уповноваженого В. Молотова, стало створення у листопаді 1932 р. системи спеціальних бригад, які мали формуватися зі складу сільського активу (членів комітетів незаможників, депутатів сільських рад, членів правління колгоспу). Очолювали ці спеціальні бригади працівники ГПУ УСРР. Саме ці бригади відзначалися особливою брутальністю та жорстокістю щодо жертв Голодомору-геноциду.

На найнижчому рівні виконавцями геноцидного плану стали буксирні бригади, які створювалися за рішенням партійно-радянських органів у селах. Бригадирами буксирних бригад призначали членів президії сільської ради, голів або заступників голів колгоспів. Контролювати діяльність буксирних бригад мали трійки у складі уповноваженого райкому КП(б)У, голови сільради та секретаря місцевої партійної організації. Саме буксирні бригади провадили подвірні обшуки, конфісковували зерно й відбирали усі інші продукти харчування. Їх діяльність супроводжувалася масовим використанням насилля, фізичними (побиттями, тривалим утриманням на холоді та ін.) та моральними (публічні приниження у формі символічного насилля, примус до порушення релігійних чи культурних заборон тощо) знущаннями, приниженням людської гідності, знищенням вже приготованої їжі, відбиранням одягу, взуття, побутових речей. Шукаючи хліб буксирники та уповноважені вибивали двері та вікна у будинках українських селян-власників, руйнували печі, а подекуди й навіть розбирали цілі хати.

Головною ідеєю системи уповноважених було забезпечення виконання завдань партії за рахунок самих жертв, та певною мірою за їх співучасті. Утримання уповноважених відбувалося за рахунок колгоспів, до яких вони були скеровані, у деяких випадках за рахунок фондів споживчої кооперації чи сільрад. Неприхованою

метою будь-якого тоталітарного режиму було так вибудувати систему соціальних відносин у суспільстві, щоб переслідувані ставали свого роду співучасниками свого переслідування. Комуністичний режим всіма силами бажав добитися від потенційних жертв такої поведінки, яка б полегшувала виконання геноцидних планів щодо України. Важливу роль у цих процесах відіграла уповноважені, які були покликані здійснювати перманентний психологічний тиск на українських хліборобів, вимагати виконання нереалістичних планів хлібозаготівель, що вело до формування хибного уявлення про те, що українські селяни буцімто щось “заборгували” радянській державі, а тому, все що відбувається із ними, є “логічним” наслідком їх власної поведінки.

Серед уповноважених траплялися особи, які після певного періоду роботи з викачування хліба пробували уникнути подальшої діяльності у цьому напрямку, скеровуючи прохання до керівництва усунути їх від виконання таких обов’язків. Особливо багато таких випадків було зафіксовано між листопадом 1932 р. та березнем 1933 р. Частина уповноважених мотивувала бажання припинити свою діяльність різними захворюваннями. Прикметно, що в непоодиноких випадках причиною прохання про переведення на іншу роботу вказувалася неврастенія, яка з’явилася під час виконання обов’язків уповноваженого. Збережений архівний матеріал свідчить, що у переважаючій більшості випадків такі прохання зазнавали відмови.

Привертає увагу той факт, що саме під час Голодомору-геноциду відбулася остаточна ліквідація Комітетів незаможних селян (комнезамів), які були створені більшовиками з метою класового розшарування села навесні 1920 р. Більшовицький режим розглядав комнезами не лише як товариства взаємодопомоги, а й квазі-урядовий орган контролю, що отримав повноваження нагляду за виконанням урядової політики в Україні. Ці комітети діяли як специфічні політичні органи, що

частково були наділені адміністративно-державними функціями. Проте, у певний період більшовицький режим вирішив ліквідувати комнезами, що на думку більшовицьких очільників мало б посилити вертикаль влади в українському селі та посилити виконавську дисципліну. Рішення про ліквідацію комнезамів політбюро ЦК КП(б)У прийняло 3 січня 1933 р. Проте, вже 31 січня 1933 р. Постанова ЦК КП(б)У від у справі підготовки до весняної сівби приписувала обкомам “забезпечити мобілізацію і організацію позапартійного колгоспного, відданого справі колективізації активу і головно передових активістів з колишніх комнезамівців”.

Зібраний матеріал дає підстави уважати, що у соціально-психологічному плані основним зразком, який наслідували в своїй практичній діяльності уповноважені, були працівники радянських репресивно-каральних органів. Уповноважені, так само як і активісти, пріоритетними напрямками своєї діяльності уважали стеження за мешканцями українського села та покарання тих із них, хто підпадав під визначення “ворога”. Характерним є той момент, що багато уповноважених настільки входило у свою роль вершителя людської долі, що перебирало на себе повноваження суду. Окремо слід наголосити, що той статус, який займали більшовицькі карально-репресивні органи у СРСР, а також той пропагандистський ореол який їх оточував (“органи не помиляються”) вселяв у низових виконавців геноцидних планів безумовні переконання у власній безкарності.

Значною мірою така ненормальна ситуація стала наслідком загальної атмосфери в партійно-державних органах, яка виникла з одного боку під впливом антиукраїнської пропагандистської істерії, що розгорталася у країні, а з іншого – чітко артикульованих вимог вищого керівництва СРСР будь-якою ціною здійснювати хлібозаготівлі. Комуністичні очільники чітко дали зрозуміти низовим виконавцям їх геноцидної політики, що покриватиме всі незаконні дії, за тієї умови, що їх виконавці будуть вчиняти їх у дусі державного політичного курсу.

Разом із тим, існують численні свідчення того, що значна кількість уповноважених у ході колективізації, розкуркулення та Голодомору-геноциду вчиняли злочини, мотивовані міркуваннями особистої вигоди (крадіжки, грабежі, зловживання владою тощо). Найбільш типовими правопорушеннями уповноважених було присвоєнні особистих речей, хатнього майна та продовольчих запасів розкуркулених та жертв Голодомору-геноциду. Подекуди траплялися випадки, коли уповноважені вселялися у будинку розкуркулених і виселених ними мешканців.

Для переважаючої більшості уповноважених характерними були зневажливе ставлення до людської гідності та людського життя, схильність до демонстрації цинічної зверхності над своїми жертвами. Проявами такої зверхності були брутальність та безпричинний вандалізм, які уповноважені проявляли під час виконання своїх обов'язків. Судячи із великої кількості згадок у джерелах про зумисне руйнування уповноваженими з буксирниками хат (вибивання дверей та вікон, руйнування печей та димоходів та ін.) та господарських споруд українців, свідчить про санкціоновану поведінку вищими представниками комуністичного режиму.

Під час колективізації, розкуркулення та Голодомору-геноциду уповноважені широко застосовували у своїй діяльності психологічний тиск, залякування, методи фізичного впливу, а часто-густо й справжні тортури. Найпоширенішими методами тортур, які практикували уповноважені, були тортури холодом, вогнем, знерухомленням, притоплюванням та ін. Дуже частими були побиття, які в багатьох випадках закінчувалися смертю жертв санкціонованого режимом насилля.

Фізичні знущання уповноважені найчастіше поєднували із моральними приниженнями людей, які опинилися у їх владі. Емоційно-психологічний тиск та цілеспрямовані моральні знущання мали позбавити жертв надії на порятунок чи принаймні покращення їх ситуації, що, своєю чергою, зменшувало можливості

вчинення опору. Крім цього, метою представників режиму було позбавити людей самоповаги, поставити під сумнів їх віру та цінності, екзистенційні основи їх світогляду, психологічно та морально дезорієнтувати. Зважаючи на це, найчастіше моральні знування та свідоме паплюження торкалися духовної сфери, віри та релігії, зокрема, релігійної символіки (церковних будівель, ікон, хрестів, могил тощо). Атака проти релігії мала на меті з одного боку показати рішучість режиму та її впевненість у своїх силах (більшовики демонстрували, що не вагаються ліквідувати навіть ті суспільні інституції, які існують вже сотні років, і які заслужено вважаються основа соціального порядку), а з іншого – мала мінімізувати той вплив на суспільство, якого комуністична партія у той момент ще не контролювала. З цією метою віруючих людей заставляли порушувати релігійні та традиційні заборони, наприклад, примушували працювати у великі релігійні свята, зокрема, на Різдво 1933 р. Непоодинокими були випадки влаштування різноманітних “театралізованих” і “карнавальних” дійств, у ході яких відбувалося символічне насилля над представниками кліру та оголошених ворожими суспільних верств, профанація церковних цінностей. Усі ці дії в своїй сукупності були скеровані на систематичне руйнування уявлень про справедливу побудову світу на основі релігійного світогляду та віри. Ще 20 березня 1930 р. генеральний секретар КП(б)У С. Косіор писав у листі до партійних окружкомів та райкомів, про те, що вся партійно-державна робота повинна бути скерована у бік “повного витіснення релігійних свят і ліквідації церкви”.

Часто символічне насилля, що його організували уповноважені, застосовували під час Голодомору-геноциду щодо тих осіб, яких визнавали “злісними саботажниками хлібозаготівель”. Особливо потворною формою цієї практики стало примушування оголошених “саботажниками” чи іншими “ворогами”, вчиняти навзаєм символічне карнавалізоване насилля (публічно бити один одного, обливати поміями, вимазувати екскрементами, возити у бочці та ін.). Застосовуючи

такі методи, уповноважені мали на меті не лише завдати своїм жертвам додаткових моральних страждань, але й продемонструвати перед усіма іншими, що вороги “заслуговують” на свою долю, через свою “покірність” та “безпринципність”.

Широке та безконтрольне застосування уповноваженими психологічного та фізичного насилля урешті-решт призвело до ефекту кумулятивної радикалізації: різкого, стрибкоподібного зростання бруталності та жорстокості серед виконавців геноцидних планів комуністичного режиму. Така ситуація стала можливою завдяки тому, що скеровані до українських сіл представники вищої влади отримали екстраординарні й майже необмежені повноваження, а їхні жертви, своєю чергою, були позбавлені можливості захищати свої права й навіть саме життя. У ході кумулятивної радикалізації комуністична партія виробляла загальну політику щодо України та забезпечувала її пропагандистський супровід, стимулюючи тим самим низових виконавців проявляти власну ініціативу у реалізації урядового партійного курсу. Завдяки цьому більшовицький режим зберігав значну можливість для маневру, або санкціонуючи ті чи інші дії своїх представників, або ж, у разі тактичної потреби, відмовляючись від них, оголошуючи їх самоуправством низових виконавців, які “хибно зрозуміли політику партії у цьому питанні”. Разом із тим, комуністична репресивна машина зазвичай виправдовувала та прикривала ті злочини, які вчиняли від її імені “в інтересах пролетаріату”.

В січні 1933 р. було активізовано підготовку резерву уповноважених (майже 1000 осіб) й тотальна мобілізація колгоспного активу. Поступово змінювався склад низових виконавців геноциду. У лютому 1933 р. розпочалися відрядження спеціальних уповноважених ЦК і РНК в області УСРР для організації збору насіння і підготовки до сівби; агітмасовий відділ ЦК мав мобілізувати 250–300 осіб; продовжилися ротації уповноважених. Для тотального злочинного вилучення хліба, контролю за його сівбою та збиранням протягом 1933 р. з’явилося декілька

нововитвірних функціональних категорій уповноважених: при ЦК КП(б)У було створено «вузьку партійно-радянську комісію з керівництва збору насіння і проведення посівної компанії з відповідальними комісіями при обкомах»; діяли «якісники», котрі разом із спеціальними уповноваженими обкому прикріплювали до зсипних пунктів; «уповноважені у справі переселення колгоспників»; групи сприяння РСІ; бюро скарг РСІ; секції РСІ. Постанови, розпорядження з Москви та політбюро ЦК КП(б)У чітко регламентували вертикальний процес комплектації, діяльності та використання інституту уповноважених «на місцях», які в свою чергу, не нехтували будь якими засобами задля виконання «рішень партії». На початку літа 1933 р. саме політвідділи МТС мали забезпечити реалізацію на практиці партійних директив та перебрати на себе функціональні повноваження тиску, контролю, впливу тощо.

Слід наголосити, що архівні та усні джерела неспростовно свідчать про те, що насильницькі дії уповноважених жодною мірою не були “ексцесами виконавців”, які нібито діяли на власний розсуд. Про плановий та скоординований характер дій уповноважених свідчать той факт, що в різних регіонах України сотні й тисячі разів повторювалися одні й ті ж самі сценарії. Це було б неможливим, якби поведінка уповноважених була виключно спонтанною, такою, що ґрунтувалася на самостійній ініціативі низових виконавців.

Квінтесенцією кумулятивної радикалізації був поділ усіх людей на дві категорії: на представників нової радянської генерації, які апріорно були оголошені носіями комуністичної правосвідомості, та “людей вчорашнього дня”, які ще тільки мушили довести режимові свою корисність. Під час Голодомору-геноциду уповноважені, які рекрутувалися із першої групи, отримали право фізично винищувати усіх тих, кого режим оголосив “ворогами”. Декларований вищим керівництвом СРСР “наступ на куркуля” по суті означав для уповноважених бідцянку безкарності за дії, спрямовані на якомога більше суспільне та моральне

упослідження призначених на розкуркулення осіб. Під час Голодомору-геноциду така санкція стосувалася поведінки вже з цілою українською нацією.

Усні свідчення жертв Голодомору-геноциду в переважній більшості наголошують на конформізмі сільських активістів та інших низових представників комуністичного режиму. За словами тих, хто мав нагоду зблизька спостерігати за ними, для більшості були характерними ідеалізм чи альтруїстичні бажання соціального переоблаштування оточуючої дійсності.

Крім втілення геноцидних планів вищих очільників СРСР, діяльність уповноважених переслідувала ще одну стратегічну мету. Нею була деструкція соціальних відносин в українському селі, яку з пропагандистською метою маскували під “соціально-економічні перебудову”. Основною складовою цієї “перебудови” було усунення із українського соціуму тих соціальних елементів, які могли очолити опір комуністичному режимові, а отже становили для нього небезпеку. Усунення цих елементів із України відбувалося як через прямі репресії та примусові виселення за межі України, так й через кадрові “чистки” колгоспної та сільської адміністрації, низових ланок партійно-державних органів. Прямим наслідком прямих репресій стало утвердження в Україні атмосфери страху і непевності, яка сприяла тому, що залякані українці не відважувалися ставити логічні питання про неефективність та надзвичайну витратність економічної моделі тоталітарного суспільства.

Існував ще один важливий чинник, який впливав на деформацію соціальної структури українського соціуму унаслідок Голодомору-геноциду. Йдеться про те, що механізми формування “нової еліти” більшовицького режиму більше нагадували антиселекцію: всевладдя на місцевому рівні поєднане із конформізмом щодо вищого керівництва, зумисно культивована безжалісність до співгромадян на тлі морального розкладу, сприяли кар’єрному росту програмно аморальних осіб. Те, кого саме вивищував більшовицький режим за віддану службу не залишалося без уваги загалу

українського соціуму. Зі зрозумілих причини, усвідомлення механізмів кар'єрного зростання та їх ціни, деморалізує вливалось на український загал.

Водночас із тим слід відзначити певну амбівалентність, подвійність соціального становища помітної частини уповноважених. Отримавши у свої руки широку адміністративну владу, вони водночас із тим не мали чітко зафіксованого та тривкого статусу. У тих випадках, коли виконуючи вказівки своїх керівників, вони виправдовували покладені на них партійно-державним апаратом очікування, це гарантувало їм майже повну безкарність. Однак, якщо реалізувати наміченого комуністичною партією курсу не вдавалося, як уповноважені, так і активісти могли дуже швидко опинитися у ролі жертв режиму, якому вони ще недавно служили. Це дозволяє класифікувати активістів та принаймні частину уповноважених як лімінарний (пороговий) елемент соціальної структури, до якого комуністичний режим часто ставився як до “витратного людського матеріалу”.

У психологічному плані головним підсумком Голодомору-геноциду, який для багатьох його жертв персоніфікувався у всевладді та безкарності уповноважених, було поширення серед українців настроїв екстернальності (інтерпретації усіх подій у житті людини, як таких, що виключно залежать від зовнішніх сил, констатації власної безсилості), морального занепаду та пасивності. Багато українців переконали себе, що вони зовсім не здатні впливати на своє життя, унаслідок чого стали дуже вразливими для маніпуляцій та схильними до соціального, політичного й навіть культурного конформізму. На думку низки дослідників, цей психологічний феномен здатен передаватися трансгенераційно, завдяки чому навіть сьогодні значна частина українців відчуває проблеми із критичним мисленням, об'єктивним сприйняттям оточуючого світу, самовдосконаленням та соціальним розвитком.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

(ЦДАВО України (м. Київ)).

Фонд 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, мм. Харків, Київ

Опис 1.

1. Спр. 13. Декрети ВУЦВКу Рад (копії) про конструювання Раднаркому УСРР, про організацію роботи Наркомпроду та інших наркоматів УСРР. 14 березня – 6 серпня 1919 р. 40 арк.

Опис 8.

2. Спр. 117. Справа по розгляду заяв окремих громадян зі скаргами на викривлення революційної законності органами влади на місцях. 15 січня – 16 грудня 1932 р. 659 арк.
3. Спр. 129. Справа про розгляд заяв осіб, засуджених Верховним і губернським революційним трибуналом, з № 191–210. 07.09.1920–12.02.1920. 115 арк.

Опис 9.

4. Спр. 27. Справа про закриття Григор'ївської церкви в с. М. Білозерки, Велико-Білозерського р-ну Дніпропетровської обл. 06.-10.10.1933. 34 арк.
5. Спр. 28. Справа про закриття Покровської церкви в с. В.-Білозерки, того ж р-ну Дніпропетровської обл. 27.09.–09.10.1933. 54 арк.
6. Спр. 32. Справа про закриття Покровської церкви в с. Н.-Григорівка, Велико-Токмакського р-ну Дніпропетровської обл. і передачу приміщення під культосвітній заклад. 07.03.-09.12.1933. 139 арк.
7. Спр. 33. Справа про закриття молитовного будинку в с. Вячиславці, Коларівського р-ну Дніпропетровської обл. і використання приміщення під культосвітні заклади. 13.06.1932–08.06.1933. 14 арк.

8. Спр. 36. Справа про закриття молитовного будинку в с. Молочанському того ж р-ну Дніпропетровської області. 15.10.1932–14.06.1933. 7 арк.
9. Спр. 37. Справа про передачу синагоги в колонії Ново-Дарівка, Роскошанської с/ради Н.-Златопільського р-ну Дніпропетровської обл. для семирічки. 19.02.1932.–09.12.1933. 16 арк.

Опис 11.

10. Спр. 2881. Балицький Всеволод Аполлонович. 02.09.1925. 5 арк.

Фонд 2. Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки (РНК УРСР, Раднарком УРСР), м. Харків, з 1935р. - м. Київ

11. Опис 1.

12. Спр. 12. Протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У. Копії. 15 червня – 17 серпня 1919 р. 85 арк.
13. Спр. 14. Протоколи засідань Тимчасового робітничо-селянського уряду України та матеріали до них. Копії. 28.11.1918.–31.01.1919. 116 арк.
14. Спр. 21. Протоколи засідань Раднаркому УСРР та матеріали до них. 1 квітня – 28 квітня 1919 р. 192 арк.

Опис 2.

15. Спр. 421. Наказ Уповноваженого РНК УРСР про постачання насіннєвого матеріалу голодуючим губерніям. Доповідь Уповноваженого ВУЦВКу та РНК УРСР про становище в Полтавській губернії. 06.01.1922–29.01.1922. 5 арк.

Фонд 27. Народний комісаріат земельних справ УРСР (Наркомзем УРСР), м. Харків, з 1934р.- м. Київ.

Опис 3.

16. Спр. 863. Ведомости о количестве скота по губерниям Украины (1922 г.).

Опис 11.

17. Спр. 87. Матеріали про стан підготовки до весняної посівної компанії 1930 р. по Кременчуцькому округу. 17.04.1930–02.07.1930. 70 арк.

Опис 15.

18.Спр. 507. Протокол заседания Шевченковской окружной посевной тройки и докладные записки о ходе сева и сплошной коллективизации в Шевченковском округе. 04.02. –13.09.1930. 37 арк.

Фонд 539. Центральна контрольна комісія - Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР (ЦК-НК РСІ УРСР), м. Харків

Опис 8.

19.Спр. 1329. Документы о состоянии подготовительных работ окружных, районных и сельских организаций к проведению весенней посевной компании в УССР (постановления, протоколы, докладные записки, акты). 02.02.–16.05.1930. 137 арк.

Фонд 3040. Українська економічна нарада при Раді Народних Комісарів УСРР, м. Харків

Опис 1.

20.Спр. 169. Постанова 6-ї Всеукраїнської конференції КП(б)У про допомогу неврожайним губерніям і листування з цього питання з ВУЦВКом, Центральною Радою захисту дітей та губвиконкомами. 06.01.–30.09. 1922. 71 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)**

Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918-1991)

Опис 1.

21.Спр. 42. Стенограма V конференції КП(б)У (Часть I) 17.11.1920 – 22.11.1920. 244 арк.

22.Спр. 377. Стенограмма III Всеукраинской конференции КП(б)У. Часть 1. 06.07.1932–09.07.1932. 281 арк.

23.Спр. 383. Резолюция и проект резолюции III Всеукраинской конференции КП(б)У по докладу тов. Косиора С.В. «Об итогах весенней посевной кампании, о хлебозаготовительной и уборочной кампании и задачах организационно-хозяйственного укрепления колхозов (типограф. экз.). 06.06. 1932. 20 арк.

Опис 6.

24.Спр. 1. Протоколы (без номеров и №№ 31, 33–35) заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 16.04.1919–08.09.1919. 99 арк.

25.Спр. 137. Выписки из протоколов № 78–82 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (на карточках). 04.03.1927–25.03.1927. 86 арк.

26.Спр. 235. Протоколы № 61–62-а, 63–71 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 08.01.1932–09.04.1932. 175 арк.

27.Спр. 236. Протоколы № 72–80-а, 81 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 25.04.1932–05.08.1932. 255 арк.

28.Спр. 237. Протоколы № 82–91 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 22.08.1932–18.11.1932. 231 арк.

29.Спр. 238. Протоколы № 92–96-а, 97 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 29.11.1932–30.12.1932. 210 арк.

30.Спр. 281. Протоколы № 98–104 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 03.01.1933–23.02.1933. 221 арк.

31.Спр. 282. Протоколы № 105–113 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 04.03.1933–29.04.1933. 217 арк.

32.Спр. 285. Протоколы № 133–139 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 05.09.1933–25.10.1933. 179 арк.

33.Спр. 288. Материалы к протоколам №99–100 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 05.01.1933–25.10.1933. 179 арк.

34.Спр. 289.

Опис 16.

35. Спр. 9. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про затвердження комісії з боротьби з диверсією та пожежами: дотермінове звільнення по справах Київської міліції; Загальноукраїнський з'їзд товариства Червоного Хреста; питання Упоноваженого Наркомзаксправ: затвердження протоколів комісії ЦК КП(б)У з політичних справ тощо («Окрема папка» до протоколів засідань ПБ: № 91 пп. 10.11.16; № 92а, ппб, 14-оп) та матеріали до них. 13.07.1927–27.05.1927. 161+1 арк.
36. Спр. 19. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про опублікування рішення щодо виселення виключених з партії комуністів; посилення репресій в Харківській області; чистку залізничного транспорту від антирадянського елементу та заходи по зміцненню трудової дисципліни; питання хлібопостачання; про випадки голоду в селах та маленьких містечках; надання продовольчої допомоги Київській та іншим областям; про відселення 1000 господарств в Дніпропетровській області; питання підготовки до весняної сівби; селян які повертаються в свої села; перебіжчиків з Румунії; затвердження бюджету ЦЛК та фінансові витрати на закордонну роботу тощо та матеріали до них. «Окрема папка». 08.01.1933–31.03.1933. 206+2 арк.

Опис 20.

37. Спр. 129. Переписка с ЦК РКП(б) о политическом, хозяйственном и военном положении на Украине, борьбе с бандитизмом, кадровым и финансовым вопросам. Имеются письма, телеграммы В. А. Антонова-Овсеенко, Г. И. Петровского, Н. И. Подвойского и др., адресованные В. И. Ленину, а также директивное письмо ЦК РКП(б) всем губкомам партии о порядке выезда на Украину для партийной и советской работы. (Фотокопии документов, полученных из Центрального партийного архива Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС). Январь 1919 – 31.12.1919. 70 арк.

- 38.Спр. 131. Циркулярные письма, инструкции ЦК РКП(б), ЦУК КП(б)У о партийном и советском строительстве, мобилизации на борьбу с белополяками и Врангелем, бандитизмом, голодом, проведении массово-политических кампаний, субботников, о работе в деревне, деятельности рабочей кооперации, избрании Галицийского организационного комитета КП(б)У, посылке коммунистов в Восточную Галицию, формировании коммунистических частей Всеобуча, проведении перерегистрации членов партии, составлении отчетов о зафронтработе и др. вопросам. 02.01.1920–23.12.1920. 203 арк.
- 39.Спр. 134. Выписки из протоколов заседаний Политбюро и Оргбюро ЦК КП(б)У, направленные партийным и советским органам и учреждениям. 15.04.1920 – 12.12.1920. 155 арк.
- 40.Спр. 135. Отчет о деятельности ЦК КП(б)У за период с 15 апреля по 1 июня 1920 г. Отчеты о работе информационного и общего отдела ЦК. Январь 1920 – декабрь 1920. 52 арк.
- 41.Спр. 136. Доклады, информации, записи разговоров по прямому проводу, письма руководящих партийных работников, отдельных коммунистов в ЦК КП(б)У о политическом, экономическом и военном положении губерний, подпольной работе во время деникинщины, по вопросам партийного и советского строительства. Письмо Д.З. Мануильского в Политбюро ЦК КП(б)У и Наркомзем РСФСР о реорганизации земельных органов Украины. 18.04.1920 – 24.10.1920. 174 арк.
- 42.Спр. 427. Переписка с ЦК РКП(б), губкомами КП(б)У о проведении губернских партийных конференций, ходе избирательной кампании на VI Всеукраинский съезд Советов, принятии участия в борьбе с голодом, охране семенных пунктов и др. вопросам. 12.01.1921 – 01.01.1922. 168 арк.
- 43.Спр. 430. Переписка с губкомами КП(б)У, советскими и профсоюзными организациями по вопросам организационно-партийной работы, проведения

- политических кампаний, выполнения циркуляров и инструкций ЦК КП(б)У. Сообщения с мест политкурьеров и отдельных коммунистов о продовольственном положении в губерниях, борьбе с бандитизмом и др. вопросам. 21.01.1921–29.11.1921. 351 арк.
- 44.Спр. 990. Циркуляры, положения ЦК КП(б)У о порядке откомандирования коммунистов, борьбе с голодом, реорганизация потребительской кооперации, организации губернских бюро Истпарта, создании на Украине Центрального Организационного Бюро Пролеткультов, изучении социальных вопросов на селе и др. вопросам. 10.02.1922 – 02.06.1922. 220 арк.
- 45.Спр. 2988. Спецсообщения ГПУ УССР в ЦК КУП(б)У о террористических актах, реагировании рабочих на конфликт с китайскими милитаристами на КВЖД, пребывании на Украине американской торгово-промышленной делегации, антисоветских проявлениях польского населения в связи со съездом зарубежных поляков и др. вопросам. 03.07.1929–26.12.1929. 239 арк.
- 46.Спр. 3154. Телеграммы ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) о беспорядках в селах. Записи разговоров по прямому проводу секретаря ЦК КП(б)У Л. И. Картвешвили, ГПУ УССР с ЦК партии о положении в районах и округах в связи с проведением коллективизации сельского хозяйства. 01.02.1930 – 29.03.1930. 53 арк.
- 47.Спр. 5243. Копии постановлений ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, докладных записок отделов ЦК партии, областных партийных комитетов Молдавской АССР, народных комиссариатов Украины о положении дел в парторганизациях, об искривлении линии партии в руководстве колхозами и при проведении хлебозаготовок, о выходе из колхозов, распределении доходов в колхозах, направленные членам и кандидатам в члены Политбюро ЦК КП(б)У. 09.02.1932–27.12.1932. 242 арк.
- 48.Спр. 5255. Докладные записки, письма, статистические данные партийных органов, советских организаций в ЦК КП(б)У о тяжелом продовольственном

- положении районов Украины, голодании крестьян и количестве умерших от голода, случаях людоедства, массовых поездках граждан Украины за покупкой хлеба в Центрально-Черноземную область России. 02.01.1932–01.08.1932. 104 арк.
- 49.Спр. 5256. Докладные записки, письма областных, городских и районных партийных комитетов в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У об их деятельности, работе заводов, состоянии сельского хозяйства, продовольственных затруднениях, случаях смерти от голода, фактах людоедства в Винницкой области, о ходе хлебозаготовок в Никопольском районе и др. вопросы. 17.01.1932–25.12.1932. 62 арк.
- 50.Спр. 5285. Сводки, справки уполномоченных отдела агитации и массовых кампаний ЦК КП(б)У, обкомов и райкомов партии о состоянии хлебосдачи в совхозах и колхозах, лесозаготовок, работе районных газет в борьбе за хлеб, выполнении решений ЦК КП(б)У. 15.01.1932–24.12.1932. 99 арк.
- 51.Спр. 5381. Директивные письма, телеграммы ЦК ВКП(б), СНК СССР в ЦК КП(б)У, обкомы партии об организации хлебозаготовительной кампании, плане хлебосдачи и др. вопросам по хлебозаготовкам. 07.07.1932 – 24.12.1932. 57 арк.
- 52.Спр. 5390. Копии писем уполномоченных ЦК КП(б)У, обкомов партии, направленных для ознакомления членам и кандидатам в члены Политбюро ЦК КП(б)У, о выполнении планов хлебозаготовок, «засоренности аппарата мельниц преступно-чуждыми элементами. 13.12.1932–29.12.1932. 128 арк.
- 53.Спр. 5398. Постановления, докладные записки обкомов партии ЦК КП(б)У о состоянии хлебозаготовок на Украине. 1.12-27.12.32р. – 95 Арк.
- 54.Спр. 5459. Директивные письма, телеграммы ЦК КП(б)У о снабжении рабочих, учителей, об организации общественного питания колхозников наиболее нуждающихся районов, оказании продовольственной помощи районам,

- продвижении товаров на село, усилении товарооборота, выполнении плана заготовки картофеля, подсолнуха. 25.04.1932 –28.12.1932. 65 арк.
- 55.Спр. 5755. Информационные сводки и письма Наркомюста УССР, партячейки Одесского межрайонного суда, Ульяновского РК КП(б)У о состоянии и ходе хлебозаготовок, искривлении линии партии, работе исправительно-трудовых учреждений. 01.01.1932–20.10.1932. 38 арк.
- 56.Спр. 5876. Информации, докладные записки, справки городских и районных комитетов партии о ходе хлебозаготовок, выполнении партийных решений и других вопросам. 13.01.1932 – 30.12.1932. 317 арк.
- 57.Спр. 6200. Докладные записки Председателя СНК УССР П.П. Любченко и Наркома просвещения УССР. В.П.Затонського, справки инструкторов Оргинстра ЦК КП(б)У о результатах поездок в области и положении дел на местах. Информписьмо оргпартгруппы ЦК КП(б)У о состоянии партийно-массовой работы в с. Куковичи. Записка Черниговского облоргбюро КП(б)У о политическом состоянии области, подготовленная к заседанию Полютбюро ЦК КП(б)У. Справка внештатного инструктора Днепропетровского обкома КП(б)У о структуре парторганизации завода Карла Либхнета г. Днепропетровска. Списки руководителей и членов промышленных и сельских профгруп. 12.02.1933–05.10.1933. 75 арк.
- 58.Спр. 6339. Письма, телеграммы ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, информации информсектора ЦК КП(б)У, уполномоченных ЦК КП(б)У, обкомов партии, заготовительных органов по вопросам хлебозаготовок. 01.01.1933 – 11.01.1933. 179 арк.
- 59.Спр. 6350. Докладные записки, информации, справки Оргинстра и агитационно-массового отдела ЦК КП(б)У, обкома партии, органов юстиции об искривлении линии партии и нарушении советской законности в проведении хлебозаготовительной кампании. 04.01.1933 – 24.10.1933. 181 арк.

60.Спр. 6390. Протокол засідання Комісії Політбюро ЦК КП(б)У під головуванням начальника ГПУ УСРС В. Балицького по перевірці рішення ЦК ВКП(б) і Совнаркома СРСР об укріпленні пограничної смуги, записка інструктора ЦК ВКП(б) о результатах перевірки виконання рішення ЦК ВКП(б) по питанням політичного і господарського положення пограничної смуги УСРС, переписка з обкомами КП(б)У, адміністративними органами о роботі органів суду і прокуратури, міліції, фактах порушення радянської законності, аналізі репресій, застосовуваних судами в стосунку несплатників хліба, направлення на роботу в політотделы МТС групи працівників Київської облпрокуратури. В справі є інструкція за підписом І.В. Сталіна, В. М. Молотова о роботі органів суду і прокуратури, упорядкуванні виробництва арештів і припиненні масового виселення селян. 03.01.1933 – 11.12.1933. 135 арк.

Центральний державний історичний архів (м. Львів) (ЦДАЛ)

**Фонд 760. Степура Григорій (1881–1939), адвокат, член Української
Центральної Ради, колекціонер, (1917–1931).**

Опис 1.

- 61.Спр. 8. Відозва та резолюція Всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів про перевибори Центральної Ради і висловлення їй довіри (1917–1918 рр.). 2 арк.
- 62.Спр. 13. Меморандум Всеукраїнського земського з'їзду, протокол та листи до гетьмана України П. Скоропадського про адміністративну сваволю, необхідність зміни кабінету уряду, скликання українських установчих зборів та ін. (травень-серпень 1918 р.), 9 арк.

Галузевий державний архів Служби Безпеки України (ГДА СБУ).

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

63.Спр. 68067-фп. Т. 11. На Скренського К. Е. 353 арк.

64.Спр. 69251-фп. Т. 4. На Кобзаря І. С. 143 арк.

65.Спр. 69251-фп. Т. 7. На Речинського А. А. 161 арк.

Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР

Опис 1.

66.Спр. 2. Інформаційні повідомлення ДПУ УСРР голові ВРНГ УСРР К. Сухомлину про факти зловживання і шкідництва в сільському господарстві та на промислових об'єктах УСРР. 01.1930 – 15.01.1931. 126 арк.

67.Спр. 3. Доповідна записка ДПУ УСРР на адресу голови ВРНГ УСРР К. Сухомлина про організаційно-господарський стан колгоспів у 1931 р. 29.03.1932–29.03.1932. 78 арк.

68.Спр. 4. Директивні вказівки ЦК ВКП(б), ОДПУ СРСР з питань проведення хлібозаготівельної кампанії. Інформаційні повідомлення ДПУ УСРР на адресу ЦК КП(б)У щодо подолання спротиву населення і працівників партійно-державного апарату проведенню хлібозаготівельної кампанії та про ліквідацію контрреволюційної організації в чеських колоніях Одещини і АМСРР. 13.09.1932–08.12.1932. 215 арк.

69.Спр. 7. Списки осіб обвинувачених у троцькізмі або націоналізмі й виключених з КП(б)У у 1934–1934 рр. (Вінницька, Київська, Харківська та Чернігівські області). 1933–1934. 95 арк.

70.Спр. 12. Довідки ДПУ УСРР про політичний і кримінальний терор в УСРР, діяльність УВО та німецьких контрреволюційних організацій, протоколи допитів і обвинувальні висновки по справі РЗВС Є. Дмитрієва та А. Богдановича. 1933 – 07.12.1934. 63 арк.

Фонд 42. Оперативно-статистична звітність КГБ УРСР.

- 71.Спр. 9. Довідки про кількість осіб, засуджених трійкою при Колегії ДПУ УСРР до розстрілу за період з 1 по 30 грудня 1932 р.
- 72.Спр. 10. Со сведениями о результатах оперативно-следственной работы за I, II кв., I полугодие, III и IV кв. 1933 г. 1933. 69 арк.
- 73.Спр. 12. Со сведениями о решениях судов НКЮ по делам органов ГПУ УССР за 1933 год. 1933. 215 арк.

Державний архів Вінницької області (ДАВіО)

Фонд П 29. Вінницький окружний комітет КП(б)У 1923–1930 рр.

Опис 1.

- 74.Спр. 577. Директивы, инструкции и телеграммы ЦК КП(б)У и окружного комитета партии по вопросу проведения коллективизации и ликвидации кулачества как класса, мобилизации коммунистов на работу в колхозы в счет «25 тысяч». 1929-1930. 242 арк.

Фонд П 45. Гайсинський районний комітет КП(б)У 1925-1991 рр.

Опис 1.

- 75.Спр. 119. Информации райкома партии о ходе выполнения хозяйственно-политических заданий по Гайсинському району посланные в ЦК КП(б)У. 03.03. – 21.11.1931. 40 арк.

Фонд П 51. Жмеринський міський комітет КП(б)У 1923-1991 рр.

Опис 1.

- 76.Спр. 452. Информации и сведения о проведении коллективизации сельского хозяйства и капиталовложениях на производственные мероприятия с/х районов. 01.02.1931–01.10.1931. 25 арк.
- 77.Спр. 648. Інформаційні повідомлення органів юстиції про їхню участь у масово-політичних кампаніях району. Поч. 15 січня 1933 р. Закінч. 15 вересня 1933 р. На 31 арк.

Фонд П 53. Калинівськ ий районний комітет КП(б)У 1923-1991 рр.

Опис 1.

78.Спр. 311. Інформації ДПУ в райком партії з питань сільського господарства і порушення соціалістичної законності.

Фонд П 136. Вінницький Обласний Комітет Компартії України 1932-1991 рр.

Опис 1.

79.Спр. 11. Спецсообщения Винницкого областного отдела ГПУ о случаях выхода из колхозов и продовольственных затруднениях. 03.04. – 17.10.1932. 193 арк.

Опис 3.

80. Спр. 4. Информации и докладные записки обкома КП(б)У, посланные в адрес ЦК КП(б)У. 21.04.1932–28.12.1932. 210 арк.

81.Спр. 5. Директиви обкома КП(б)У. 10.03.1932–29.12.1932. 170 арк.

82.Спр. 8. Спецсводки и информация областного отдела ГПУ о политико моральном состоянии населения Винницкой области и хозяйственной деятельности МТС области. 23.02. 1932–23.10.1932. 244 арк.

83.Спр. 10. Спецсообщения областного отдела ГПУ о продовольственных трудностях и случаях голода. 07.01.1932–05.12.1932. 162 арк.

84.Спр. 14. Спецсводки Винницкого областного отдела ГПУ о ходе уборочной и хлебозаготовительной кампании. 08.07.1932–13.11.1932. 343 арк.

85.Спр. 69. Докладные записки и информации обкома КП(б)У в адрес ЦК КП(б)У. 07.01.1933–15.12.1933. 195 арк.

86.Спр. 74. Спецсообщения областного отдела ГПУ о важнейших событиях в экономической жизни области. 02.01.–02.12.1933. 277 арк.

87.Спр. 256. Материалы обследования состояния Ляховецкого района. 05.01.1934–01.11.1934. 72 арк.

88.Спр. 277. Матеріали обстеження состояния Тростянецького району. 25.06.1934–01.10.1934. 3 арк.

Опис 6.

89.Спр. 279. Доповідні записки і довідки обкому та ін. організацій про роботу пунктів Заготзерно. Поч. 13 серпня 1933 р. Закінч. 30 грудня 1933 р. На 40 арк.

90.Спр. 435. Доповідні записки і довідки обласних організацій про роботу органів юстиції і міліції. Поч. 5 січня 1933 р. Закінч. 2 вересня 1933 р. На 117 арк.

91.Спр. 541. Доповідні записки уповноважених Вінницького обкому КП(б)У про виконання постанови бюро обкому про переселенців до Одеської області. Поч. 6 січня 1934 р. Закінч. 26 січня 1934 р. На 12 арк.

Фонд П 137. Політичний сектор машинно-тракторних станцій Вінницького обласного земельного управління. 1933-1935 рр.

Опис 1.

92.Спр. 274. Политдонесения полит отдела Любарской МТС. 03.05.-02.12.1933 г., 87 арк.

Державний архів Полтавської області (ДАПО)

Фонд П. 2. Полтавська губерньська контрольна комісія

Опис 2.

93.Спр. 842. Васик Х.О. Оржицький – орг. 1932–1933. 48 арк.

Фонд Р 12. Абазівський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (волвиконком), с. Абазівка Полтавського повіту Полтавської губернії

Опис 1.

94.Спр. 42. Звіт про роботу Полтавської партколегії за період 1933 – 1934 рр. Харківська обласна КК РСІ. Поч. 1933. Закінч. 1934. На 127 арк.

Фонд 35. Кустолівський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (волвиконком), с. Кустолове Кобеляцького повіту Полтавської губернії

Опис 1.

95.Спр. 11. Директивні вказівки Харківського обкому КП(б)У райпарткому, політвідділам МТС про заготівлю овочів, копанню, возінню і здаванню буряка цукровим заводам, виконанню плану хлібоздачі і т. ін. Поч. 4 січня 1933 р.

Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).

Фонд Р-305. Виконавчий комітет Катеринославської, а з 1926 р. – Дніпропетровської окружної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Окрвиконком), м. Дніпропетровськ

Опис 2.

96.Спр. 123. Переписка с районными исполкомами о раскулачивании и выселении кулаков, обвинительное заключение на гражданина Руденко Николая Романовича обвиняемого в злоупотреблении при коллективизации. 28.12.1929 – 24.04.1930.76 арк.

Ф. П-19. Дніпропетровській обком КП(б)У, 1923–1991 рр.

Опис 1.

97.Спр. 65. Постановления и протоколы Днепропетровского обкома КП(б)У.1932. 137 арк.

Державний архів Запорізької області (ДАЗО)

Фонд П - 1 Запорізький Комітет Комуністичної партії України (1921-1930 рр.)

Опис 1.

98. Спр. 1019. Выписки из протоколов о посылке коммунистов на село для укрепления сельских парторганизаций и список женщин-выдвиженок. 1929–1930. 47 арк.

99. Спр. 1081. Витяги з протоколів ЦК ВКП і ЦК КП(б)У, мобілізація центром актива и работников производств на хлебозаготовительную компанию. 10.02.1930–06.09.1930. 163 арк.

Фонд П. 217 Михайлівський районний комітет КПУ, с. Михайлівка Михайлівського району Запорізької області, 1923-1991 рр.

Опис 1.

100. Спр. 112. Постановления ЦК КП(б)У и Днепропетровского обкома КП(б)У по вопросам РККА, уничтожения колхозниками личного скота, с/хозяйства, об использовании 25-тысячников в сельской работе, о регулировании роста партии, об уплате партвзносов, об использовании курсантов Ореховской совпартшколы, о комсомоле, о работе в связи с обращением ленинградских рабочих и др. 03.02.1932–02.12.1932. 53 арк.

101. Спр. 120. Протоколы № 17, 19-26, 28 заседания бюро райкома КП Украины. 04.10.1932–25.12.1932. 57 арк.

102. Спр. 146: Информации и справки райкому партии о проведении единого партдня в п/о района, о состоянии колхозов. 47 арк.

Фонд 1921. Запорожский городской земельный отдел г. Запорожье Днепропетровской области.

Опис 1.

103. Спр. 88. Протоколи М.Р. затвердження керуючого складу колгоспів та його переміщення. 1933. 285 арк.

104. Спр. 114. Дело с командировочными удостоверениями и перепиской о проведении надраннего сева. 1933. 380 арк.

Державний архів Кіровоградської області (ДАКіроО).

Фонд П 4 Елисаветградский горком КП(б)У Одесская область.

Опис 1.

105. Спр. 128. Информации горкома КП(б)У о ходе перестройки организационно-партийной работы. Снабжении населения хлебом, об итогах проведения единого политдня и др. вопросам. 29.03.1932–31.12.1932. 38 арк.

Фонд 5 Кировоградский райком партии Украины (1923-1941 рр.)

Опис 1.

106. Спр. 7. Статистические отчеты ячеек КП(б)У о численном составе и работе партячек за 1923 год 75 арк.

Фонд П 68 Знамянский райком КП(б)У 1920-1932 гг.

Опис 1.

107. Спр. 323. Протоколы заседаний Бюро райкома КП(б)У. 05.09.-12.10.1932 85 арк.
108. Спр.328. Секретные директивы райкома КП(б)У партячейкам. 11.01-22.12.1932. 94 арк.

Фонд Р. 242. Кіровоградська міська рада народних депутатів та її виконавчий комітет, м. Кіровоград Кіровоградської області, 1924-1940, 1944-1990 рр.

Опис 1.

109. Спр. 144. Заяви громадян до голови Зінов'євської міськради. 01.1931–12.1931. 196 арк.

Державний архів Луганської області (ДАЛО).

Фонд П 5. Луганський міський комітет КПУ, 1921-1991

Опис 1.

110. Спр. 136. Протоколи і витяги з протоколів засідань бюро Луганського міського комітету КП(б)У 03.01. – 21.12.1933. 256 арк.

Державний архів Одеської області (ДАОО)

Фонд П 11. Одесский областной комитет Компартии Украины

Опис 1.

111. Спр. 14. Информации, справки, докладные записки райкомов партии, облбюро обкома КП(б)У о подготовке к весеннему севу. 29.03.1932–22.06.1932. 109 арк.
112. Спр. 40. Переписка отдела с райкомами партии по вопросам заготовки хлеба и подготовки к весеннему севу. 01.02.1932–25.05.1932. 209 арк.
113. Спр. 108. Переписка отдела с областными и районными организациями по вопросу мобилизации на село в счет «25», «50», «80», «100», «150», «300», «340», «800», «1100», «25000». Списки рабочих и служащих, мобилизованных в районы области. 29.02.1932–16.06.1932. 185 арк.
114. Спр. 141. Протоколы №14-22 заседаний бюро обкома КП(б)У (1-й экземпляр). 26.11.1932–01.01.1933. 181 арк.
115. Спр. 164. Доповідь першого секретаря обкому КП(б)У «Про організацію збиральної і хлібозаготівельної кампанії на 3-му об'єднаному пленумі обкому КП(б)У і обласної контрольної комісії КП(б)У».

Фонд П-55. Ананьєвський районний комітет КП(б)У

Опис 1.

116. Спр. 1150. Протоколи і витяги з протоколів засідань бюро Молдавського обкому КП(б)У. 27.01-17.12.1933. 138 арк.

Фонд П 579. Кодимський районний комітет КП(б)У

Опис 1а.

117. Спр. 104. Информация и переписка обкомом КП(б)У. 26.12.1932–13.12.1933. 52 арк.

118. Спр. 110. Матеріали про порушення революційної законності в Кодимському районі. Поч. 27 червня 1933 р. Закінч. 14 листопада 1933 р.

Фонд П-864 Земельне управління Одеської області

Опис 1.

119. Спр. 113. Накази по політсектору МТС за 1933 р. 27.03-31.12.1933. 130 арк.

Державний архів Хмельницької області (ДАХМО).

Фонд П. 3. Кам'янецький окружний комітет КП(б)У (1923–1930).

Опис 1.

120. Спр. 319. Командировочные удостоверения коммунистов прибывших в распоряжение окружкома КП(б)У. Список мобилизованных в счет «800», «400». 1930. 40 арк.

121. Спр. 321. Сведения о коллективизации в Каменецком округе и о подготовке к весенней посевной компании. 1930. 82 арк.

Фонд П. 12. Кам'янець-Подільський районний комітет КПУ (1927–1941).

Опис 1.

122. Спр. 46. Доклад уполномоченного рабоче-крестьянской инспекции об итогах чистки совапарата по Каменец-Подольскому району. политинформации начальника городской и районной милиции о политико-моральном состоянии личного состава. 2.01. – 26.12. 1932 г. 35 арк.

Фонд П 101. Грицівський районний комітет КПУ (1927–1941).

Опис 1.

123. Спр. 69. Директиви ЦК КП(б)У по організаційно-партійних, господарських та інших питаннях.

Фонд П 115 Дунаєвецький районний комітет КПУ (19217–1941).

Опис 1.

124. Спр. 104. Директиви ЦК КП(б)У з організаційно-партійних, господарських та інших питань.

Фонд П. 323. Хмельницький (Проскурівський) районний комітет КПУ (1924–1941).

Опис 1.

125. Спр. 48. Інформація в ЦК и обкому КП(б)У по партійно-масових и хозяйственных вопросам. 1931–1933. 243 арк.

Фонд П. 364. Славутський міський комітет КПУ (1921–1941).

Опис 1.

126. Спр. 327. Протоколи пленумов и засідань бюро Славутського райкома КП(б)У. 1932. 378 арк.

Фонд П. 433. Чемеровецький районний комітет КПУ (1923–1938).

Опис 1.

127. Спр. 96. Протоколи №4-57 засідань бюро 1931–1932. 172 арк.

Державний архів Харківської області (ДАХО).

Фонд П 2. Харківський обласний комітет Комуністичної партії України (обкоми КПУ) 1932-1991 рр.

Опис 3.

128. Спр.1. Витяги з протоколів засідань Оргбюро й оригінали постанов бюро обкому КП(б)У (до протоколів №№ 6, 8, 10,; 5, 8, 9, 11, 12, 14). 14.03.932–24.12.1932. 140 арк.

Фонд П 72. Зміївський районний комітет КП(б)У 1923–1948 рр.

Опис 1.

129. Спр. 51. Протоколи засідань бюро [Зміївського райпарткому КП(б)У] та матеріали до них. 08.01.1932–26.12.1932. 149 арк.

130. Спр. 52. Протоколи засідань бюро [Зміївського райпарткому КП(б)У] та матеріали до них. 08.01.1932–26.12.1932. 103 арк.

131. Спр. 55. Протоколи засідань бюро [Зміївського райпарткому КП(б)У] та матеріали до них. 01.01.1933–30.12.1933. 179 арк.

Фонд П. 80. Богодухівський райком КПУ 1923–1941

Опис 1.

132. Спр. 43. Протоколи бюро районного комітету КП(б)У з № 1–73, 1–4 та матеріали до них. 14.01.1932–04.11.1932. 458 арк.

Фонд Р. 154. Черемушлянська, Валківська сільські ради депутатів трудящих (сілярди). 1924–1932 рр.

Опис 1.

133. Спр. 21. Листування з Валківським районним виконавчим комітетом про хід хлібозаготівлі. 1932. 201 арк.

Фонд Р. 1962. Отдел здравоохранения Исполнительного комитета Харьковского городского совета депутатов трудящихся 1925-1944 рр.

Опис 1.

134. Спр. 281. Матеріали з боротьби з епідемічними захворюваннями. Списки мобілізованих лікарів і студентів. Протоколи, положення, звіти, доповідні записки, тези до доповіді й листування.

Фонд Р. 2762. Виконавчий комітет Балаклійської районної ради депутатів трудящих Харківської області (1923–1935).

Опис 1.

135. Спр. 421. Постанови, циркуляри та відомості райвиконкому про надання допомоги колгоспникам і родинам червоноармійців, протоколи засідань районних комісій по боротьбі з безпритульністю і оздоровленню дітей.

Державний архів Чернігівської області (ДАЧО).

Фонд П 8. Ніжинська окружна контрольна комісія КП(б)У 1923-1933 рр.

Опис 1.

136. Спр. 9. Настольный реестр поступивших дел уполномоченному ГКК по Нежинскому округу Черниговской губернии. 01.01.1924. 13 арк.
137. Спр. 269. Докладные записки Нежинского окружного отдела ГПУ об искривлении линии партии, о компрометирующих данных коммунистов и другим вопросам. 07.01.1930–17.06.1930. 98 арк.

Фонд П 46. Добрянський районний комітет КП(б)У.

Опис 1.

138. Спр. 118. Докладные записки и сводки уполномоченных РК КП(б)У о проделанной работе на местах по выполнению сельскохозяйственных кампаний. 13.01.1932 - 30.12.1932 г., 279 арк.

Фонд П 342. Прилуцький окружний комітет КП(б)У 1923-1930 рр.

Опис 1.

139. Спр. 887. Оперативно-информационный спецборник Прилуцкого окружного отдела ГПУ. 02.01.1930–13.06.1930. 801 арк.

Фонд П 362. Лосиновський районний комітет КП(б)У.

Опис 1.

140. Спр. 14. Протокол районного партийного собрания 26.12. 1926 г. 15 арк.

Фонд П 470. Чернігівський обласний комітет Компартії України 1932-1941 рр.

Опис 1.

141. Спр. 35. Переписка с Городнянским райпарткомом о вылазке классового врага против хлебозаготовок, об оппортунистических проявлениях в налоговой кампании, о ходе сева и коллективизации и по др. вопросам. 09.01.–22.10.1932. 99 арк.

142. Спр. 78. Переписка с органами суда и прокуратуры о работе органов юстиции и об охране ревзаконности. 02.01.–28.01.1932. 149 арк.

Фонд П 616. Чернігівський міський комітет Компартії України 1932-1941 рр.

Опис 1.

143. Спр. 5. Докладные записки, спецсообщения, информации ГПУ о ходе сельско-хозяйственных работ, о настроениях населения в колхозах, о выселении кулаков и другим вопросам. 04.03.1932–22.12.1933. 429 арк.

Фонд П 293. Ічнянський районний комітет Компартії України 1919-1941 рр.

Опис 1.

144. Спр. 304. Отчет и докладные записки по обкому КП(б)У о политическом состоянии района, о ходе по подготовке к перевыборам парторганов в районе и другим вопросам; характеристики на коммунистов. 02.01.1933–02.12.1933. 120 арк.

Фонд П 1669. Ніжинський районний комітет Компартії України 1923-1941 рр.

Опис 1.

145. Спр. 97. Протоколы заседаний бюро Черниговского окружного комитета КП(б)У. Материалы по обвинению председателя сельсовета с. Пашковка Музыченко Я.И. 05.1930-01.08.1930 г., 52 арк.

Державний архів Миколаївської області (ДАМО)

Фонд Р 8. Виконавчий комітет Миколаївської міської Ради народних депутатів

Опис 1.

146. Спр. 331. Протоколи засідань президії Шуринської сільської Ради

Миколаївського приміського району про виконання плану хлібозаготівлі та списки громадян, які не виконали план хлібозаготівлі. 80.09.–16.12.1932 р.

Державний архів Херсонської області.

Фонд 185. Херсонський міськком Компартії України

Опис 1.

147. Спр. 2. Постановление Президиума Николаевского губернского исполкома о комитетах взаимопомощи на селе. Циркуляры, инструкции и протоколы Днепровского уездного комитета помощи голодающим о распределении земельной ссуды, помощи детям-сиротам и по другим вопросам. 10.11.1922–03.02.1923. 62 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

148. «Чорні дошки» України. Чернігівська область / Збірник документів і матеріалів / Авт.-упоряд. О.Стасюк, К.Лук'янець, С.Старовойт, Д.Байкеніч. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2021. 944 с.
149. *Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine* / Ed. for Commission by J.E. Mace and L. Heretz. Washington, D.C.: US Government Printing Office, 1990. Vols. 1–3. P. 1514.
150. *Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр.* Збірник документів і матеріалів. / Авт.-упоряд.: О. Житков (керівник), В. Кусмінська, Л. Маренець, О. Недбальська, Л. Пономаренко, Ю. Чорна; Ред. кол.: І. Матяш, Є. Осадчий, Т. Чвань. Державний архів Кіровоградської області. Кіровоград, 2003. 196 с.
151. Бледнов С. Ф. Голодомор в Донбасі (1932–1933 рр.): авторський роздум, свідчення, документи. Донецьк: Донбас, 2008. 304 с.

152. *В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922* / Федер. архив. агентство, Рос. гос. архив соц.-полит. истории. Москва: Политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2017. 671 с.
153. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні* / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008.
154. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. II. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США* / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2008. 816 с.
155. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США* / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2008. 784 с.
156. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. I. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США* / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. 838 с.
157. *Вибірчі інструкції ЦВК СРСР та ВУЦВКу*. Дніпропетровськ: Поліграфтрест, 1927. 44 с.
158. *Воблий К.Г. Економічна географія України*. Київ: Горно, 1927. 238 с.
159. *Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні*. Науково-документальне видання / Автори-упорядн. М. М. Кучерепа, В. В. Ткачук; за заг. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк: РВГ Науковий центр історичних студій Волині", 2008. 440 с.
160. *Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г.* / Под ред. Н. Н. Попова. Москва: Партиздат, 1934.

161. *Всесоюзний перепис людности 1926 року*. Том XI: Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся: Національність, Рідна Мова, Вік, Письменність. Москва: Видання Союзу ЦСУ, 1929. 210 с.
162. *Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 – 1922)* / Л.Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. Харьков: Основа, 1990. 345 с.
163. *Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів*. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. 237 с.
164. *Голод 1932–1933 років на Україні: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали* / Упоряд. В.С. Лозицький (керівн.) та ін. Київ: Генеза, 2008. 504 с.
165. *Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
166. *Голод в СССР. 1929–1934. – Т. 2: Июль 1932 – июль 1933* / Составители: В. В. Кондрашин (отв. сост.), Н. Е. Глуценко, Т. М. Гольшкіна, Е. М. Грибанова, Г. Т. Исахан, М. М. Кудюкіна, О. В. Лавинская, Ю. Г. Орлова, В. В. Скалабан, Т. В. Сорокіна, Н. С. Тархова, А. Д. Силаев, Т. В. Царевская-Дякіна. Федеральное архивное агентство; Департамент по архивам и делопроизводству Министерства юстиции Республики Беларусь; Комитет информации и архивов Министерства культуры и информации республики Казахстан; Архив внешней политики РФ ИДД МИД России; Управление регистрации и архивных фондов ФСБ РФ; Архив Президента РФ. Москва: МФД, 2012. 912 с.
167. *Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.* Збірник документів та матеріалів. Обласна редколегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” (голова І. Гамрецький, заступник голови В. Лациба,

- С. Нешик та ін. / Автори-упоряд. : Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Лациба та ін. Вінниця, 2007. 704 с.
168. *Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі* / Уклад. О.О. Мельник. Кривий Ріг: Вид. дім, 2003. 384 с.
169. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / Упоряд Р. Я. Пиріг; НАН України, Інститут історії України. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. 1128 с.
170. *Голодомор 1932–1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців* / Упоряд. Ф. Г. Турченко, І. М. Шугальова, О. О. Стадніченко, В. Г. Ткаченко, О. М. Ігнатуша. Запоріжжя: Дике поле, 2010. 356 с.
171. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник* / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с.
172. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: Влада та народ: Зб. док.* Чернігів: [Б.в], 2008. 422 с.
173. *Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. у Дніпропетровській області: масштаби, наслідки: зб. док. / упоряд. Наталя Романець ; [редкол.: О. О. Стасюк та ін.] ; Нац. музей Голодомору-геноциду, Ін-т дослідж. Голодомору, Дніпров. міськрада, Комун. закл. «Музей спротиву Голодомору» Дніпров. міськради. Київ : Фенікс, 2020. 607 с.*
174. *Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В. П'ятаченка. Книга 2. Суми: Видавництво «МакДен», 2008. 184 с.*
175. *Голодомори на Запоріжжі (1921-1922, 193-1933, 1946-1947 рр.). Статті, документи, спогади. «Спокута» Альманах. №№ 8-9. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. Науково-редакційний підрозділ "Реабілітовані історією" при Запорізькій облдержадміністрації. 246 с.*

176. *Гражданская война на Украине (1918-1920)*. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 2. Кн. 2. 918 с.
177. Грушевський М. Промова на З'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, 6 (19) грудня 1917 р. Грушевський М. *Твори: у 50 т.* / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 81.
178. *Дзеркало душі народної: Спогади та враження відвідувачів виставки про Голодомор 1932–1933 років в Україні «Розсекречена пам'ять»* / Упор. В. Даниленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 767 с.
179. *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.* : Док. і матеріали. У 2-х т. 3-х ч. Т. 1 / Упоряд. : В. Верстюк (керівник) та ін. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. 688 с.
180. *Діяльність місцевих органів державної влади на Правобережжі у добу Гетьманату Павла Скоропадського*. Зб. документів, матеріалів та світлин / упоряд. Галатир В. В., Олійник Ю. В., Павлунішена Т. Д. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2014. 310 с.
181. *До перевиборів Рад 1928/29 року на Харківщині (Інструктивні й директивні матеріали)*. Харків : Вид. Харківського Окрвиконкому, 1928. 107 с.
182. *Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УРСР*. Харків, 1933. 265 с.
183. Дорош М. Зламани колоски. Публіцистика. Документи. Вінниця: Велес, 2003. 128 с.
184. *Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію (серпень 1926 – липень 1927 року)*. Харків [Б.в.], 1927. 116 с.

185. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік* / Народний комісаріат юстиції. Харків : Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. С. 29-30.
186. *III Всеукраїнський з'їзд рад*. Стенографічний звіт. З передмовою В. Затонського. Харків: [Б.в.], 1932.
187. *Книга – меморіал Великолепетиського району Херсонської області. Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. на Великолепетущині. Словами очевидців та мовою документів* / Упорядник М.М. Марченко. Херсон: ІДС, 2007. 450 с.
188. *Колективізація і голод на Україні: 1929–1933*. Збірник матеріалів і документів. АН України. Ін-т історії України та ін. : Упоряд. : Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. : Кульчицький С. В. Київ : Наук. думка, 1992. 736 с.
189. *Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929–1933*: Збірник документів і матеріалів. Полтава: [Б.в.], 1997. 264 с.
190. *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр.* / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с.
191. *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: 1898–1970*. Пер. з 8-го рос. видання. Київ: Політвидав України, 1978. Т. 2. 1917–1924. 1064 с.
192. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК* : в 2-х т. Київ : Політвидав, 1976. Т. 1. 1918–1941. 1064 с.
193. Корчак-Чепурківський Ю.О. Таблиці доживання та сподіваного життя людності УСРР 1925–1926. Харків: Вид. Центр. стат. упр. УСРР, 1929. 250 с.

194. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.* Москва: Госполитиздат, 1954. Ч. I. (1898–1924). 832 с.
195. Мацько В. Голод на Поділлі: Книга свідчень. Кам'янець-Подільський: [Б.в.], 1993. 98 с.
196. *Народне господарство УРСР* (Статистичний довідник) / За ред. О.М.Асаткіна. Київ: Державне вид-во «Народне господарство та облік», 1935. 664 с.
197. *Народное хозяйство Украины в 1921/22 году.* Харьков: ЦСУ УССР, 1924. 24 с.
198. *Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції “згори”. 1928–1940* / Авт. вступ. ст. В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 528 с.
199. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції “згори”. 1928–1938* / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. 464 с.
200. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область.* / Обл. редкол.: голова Л. М. Спірідонова, заст. Голови: В. П. Лациба, С. С. Нешикта ін.; Авт.-упорядн.: В. П. Лациба (керівник), В. В. Вижга, П. М. Кравченко та ін. Український інститут національної пам'яті; Вінницька обласна державна адміністрація; Вінницька обласна рада; Обласна редакційна колегія книги “Реабілітовані історією. Вінницька область”; Державний архів Вінницької області. Вінниця: ДП “ДФК”, 2008. 1105 с.
201. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дніпропетровська область* / Ред. кол.: Є. І. Бородін (гол. ред.), В. В. Іваненко, Н. І. Капустіна, Н. В. Киструська, Г. О. Пригунов, К. М. Самарець та ін.; Авт.

- кол. : Є. І. Бородин (кер. авт. кол.), В. М. Бекетова, С. С. Волинець та ін.; Відп. ред. С. І. Світленко. Український інститут національної пам'яті; Дніпропетровська обласна державна адміністрація. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2008. 1248 с.
202. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. – Частина перша* / Ред. кол. : О. Л. Третяк (гол. редк.), М. І. Сливка (заст. гол. редк.), С. Ф. Бледнов (секр. редк.), В. П. Безродний, В. С. Білецький та ін.; Авт. кол. : О. Л. Третяк (кер. авт. кол.), С. Ф. Бледнов, В. М. Нікольський та ін.; Відп. ред. С. Ф. Бледнов. Донецьк, 2008. 784 с.
203. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. – Частина друга* / Ред. кол. : О. Л. Третяк (гол. редк.), О. Ю. Коваленко (заст. гол. редк.), С. Ф. Бледнов (секр. редк.), В. П. Безродний, В. С. Білецький та ін.; Авт. кол. : О. Л. Третяк (кер. авт. кол.), С. Ф. Бледнов, В. М. Нікольський та ін.; Відп. ред. С. Ф. Бледнов. Донецьк, 2009. 784 с.
204. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область* / Ред. кол. : М. А. Черненко (гол. редк.), В. М. Врублевський, І. О. Рафальський (заст. гол. редк.), Л. А. Копійченко, М. В. Кордон, О. І. Онищук та ін.; Авт. кол. : Л. А. Копійченко (кер. наук.-ред. гр.), В. А. Поплавська (зав. наук. ред.), Є. Р. Тіміряєв (зав. наук. ред.), Г. Л. Махорін, А. Ю. Грицюк та ін. Український інститут національної пам'яті; Житомирська обласна державна адміністрація. Житомир : Полісся, 2008. 1116 с.
205. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Київська область* / Упорядн. Гай А. І.; Гол. ред. кол. Ульяновченко В. І.; Ред. кол. : Бутник В. Г., Гай А. І. (кер. ред.-вид. групи), Даниленко В. П., Єрема Р. М. (заст. гол. ред. кол.), Захарченко П. П. та ін. Український інститут

- національної пам'яті; Київська обласна державна адміністрація. Біла Церква : МП Вид-во "Буква", 2008. 1376 с.
206. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Харківська область* / Ред. кол. : Ющенко Я. П. (гол. редкол.), Білоцерківський В. Я., Захаров Є. Ю. та ін.; Авт. кол. та упорядн. : Білоцерківський В. Я., Кириченко Ю. С., Корнєв О. В. та ін.; Відп. ред. Хорошевський А. Ю. Український інститут національної пам'яті України; Харківська обласна державна адміністрація. Харків : Фоліо, 2008. 1023 с.
207. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Ч. 1* / Гавчук І. К. (співгол. редкол.), Гладуняк І. В. (співгол. редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.) та ін. Український інститут національної пам'яті України; Хмельницька обл. держ. адміністрація. Хмельницький, 2008. 752 с.
208. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область* / М.Шитюк (гол. редкол.), О.Гаркуша (співгол. редкол.), А.Батін (співгол. редкол.) та ін. Український інститут національної пам'яті України; Миколаївська обл. держ. адміністрація. Миколаїв: Видавництво «Шамрай», 2008. 864 с.
209. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область* / Ред. кол. : Сердюк М. Д. (співголова), Скорик М. Л. (співголова), Білоусова Л. Г. (кер. роб. гр.), Ботушанська О. Ф., Демченко Д. М. та ін. Український інститут національної пам'яті України; Одеська обласна державна адміністрація; Одеська обласна рада; Державний архів Одеської області; Управління освіти і наукової діяльності Одеської облдержадміністрації. Одеса : Астропринт, 2008. 1008 с.
210. *Національний перепис робітників та службовців України (жовтень-листопад 1929 р.)*. Харків: Український робітник, 1930. 158 с.

211. *Національні відносини в Україні у ХХ ст.* Збірник документів та матеріалів / Упоряд. М. І. Панчук, І. Л. Гошуляк. Київ : Наук. думка, 1994. 560 с.
212. *Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах* / Отв. ред. А. К. Соколов. Москва РОССПЭН, 1998. 352 с.
213. *Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр.* / упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 2006. 96 с.
214. *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років.* Свідчення / Упоряд. О.Веселова, С.Кульчицький. Київ: Калита, 2009. 920 с.
215. *Партійно-радянське керівництво УСРР під час Голодомору 1932 –1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти.* Збірник документів та матеріалів / Упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 444 с.
216. *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года.* Распределение населения губерний, уездов, городов Европейской части Российской Империи по однолетним возрастным группам. Демоскоп Weekly: сайт. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_age1_gub_97.php?reg=0 (дата доступу 12.10.2020)
217. *Письма И. В. Сталина В. М. Молотову, 1925–1936 гг.: сборник документов* / Сост.: Л.Кошелева, В.Лельчук, В.Наумов, О.Наумов, Л.Роговая, О.Хлевнюк. Москва: Россия молодая, 1995. 304 с.
218. *Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930 –1940:* в 2-х книгах. Кн.1. /Отв. редактор Н.Покровский. Москва: РОССПЭН, 2005. 909 с.
219. *Портрет темряви* : Свідчення, документи і матеріали у двох кн. / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; авт.-упоряд. П. Ящук. Київ–Нью-Йорк, 1999. Т. 1. 705 с.

220. Постанова 45. Основний закон (конституція) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. *Вісник Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних Комісарів і Ради Праці та Оборони Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанови і розпорядження Робітничого і Селянського Уряду Союзу РСР.* № 2. Ст. 45–52. Москва : Вид. ЦВК Союзу РСР, 1923. 29 с.
221. Постанова 52. Про склад Ради Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік. *Вісник Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних Комісарів і Ради Праці та Оборони Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанови і розпорядження Робітничого і Селянського Уряду Союзу РСР.* № 2. Ст. 45–52. Москва : Вид. ЦВК Союзу РСР, 1923. 29 с.
222. *Постанова з пленуму ВЦКНС на доповідь про стан комітетів незаможних селян та заходи до поліпшення їхньої роботи.* 1928. № 4. С. 25–29.
223. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про застосування репресій до колгоспників та одноосібників за невиконання плану хлібозаготівлі. *Голодомор на Чернігівщині : влада і народ. Збірник документів / Відп. ред. Р. Воробей.* Чернігів : Вид-во КП Чернігівські обереги, 2008. С.115.
224. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». 7 серпня 1932 року. *Комуніст.* 1932, 9 серпня.
225. *Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 57 губерниям и областям России. Труды ЦСУ.* Москва, 1923. Т. 2. Вып. 2. С. 30, 34, 42, 130, 132, 134, 138.
226. *Природний рух людности України в 1924–1929 рр. Статистика України.* Серія 1. Демографія. Т. 4. Вип.10. №213. Харків, 1932.

227. Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. *Статистика України. Серія І: Демографія. Т. IV. Вип. 3. (№ 160). Харків, 1927. LXXIII с. з додатками 1–33. с. XXXII.*
228. *Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) /* упоряд. О.Стасюк, Р.Сербин. Київ: Майстерня книги, 2009. 208 с.
229. *Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. Ч. 2. Київ–Харків: Оригінал, 2008. 672 с.*
230. *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 604 с.*
231. *Сборник Декретов и Распоряжений по финансам. Петроград : 4-я Государственная Типография, 1921. Т. III. (1920–1921). 198 с.*
232. *Свідки Голодомору. Межівщина на зламі історії: 1932-1933 рр. Вип. 1. /* Упоряд. С. Данилова, Л. Коваленко. Межова: РКЗК «Межівська ЦБС», 2008. 26 с.
233. Свідчення Бузовері Я. Г. *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. /* Упоряд. О.Веселова, С.Кульчицький. Київ: Калита, 2009. 920 с. С. 188–189.
234. Свідчення Ковальчука Д. *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення /* Упоряд. О.Веселова, С.Кульчицький. Київ: Калита, 2009. 920 с. С. 590–591.
235. *Сельсоветы и Волисполкомы. Сборник статей и материалов. Москва-Ленинград : Госиздат, 1925. 127 с.*
236. Сербин Р. *Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді /* Упоряд. Р. Сербин. Українсько-Канадський Дослідно-Документаційний Центр; Ін-т української археографії Академії наук України. Торонто–Київ, 1992. 703 с.

237. *Собрание узаконений СНК Украины*. 1919. № 1. Ст. 7.
238. *Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939*. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930—1934 гг. Кн. 1. 1930—1931 гг. / Ин-т рос. истории РАН, Дом наук о человеке (Франция), Центр. архив ФСБ РФ, Ин-т истории новейшего времени (Франция), Центр по изучению России (Франция), Рос. гос. архив экономики, Ин-т по эконом. истории (Швеция), под ред. А.Береловича, В.Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. 864 с.
239. Справа “Української філії Трудової селянської партії” / Упоряд. : Т. Ф. Григор’єва, В. І. Очеретянко. Київ : Головна редколегія “Реабілітовані історією”, 2010. 368 с.
240. *Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг.* / Сост. О. Хлевнюк, Р.Дэвис, Л. Кошелева, Э. Рис, Л.Роговая. Москва: РОССПЭН, 2001. 304 с.
241. Сталин И. Головокружение от успехов. К вопросам колхозного движения. *Вопросы ленинизма*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1953. С.331-336.
242. Статистический ежегодник 1924 год (Выпуск первый). *Труды Центрального Статистического Управления*. Том VIII. Выпуск 7. I. Территория и население. URL: <https://istmat.info/node/32172>
243. *Статут Сільського Комітету Незаможних Селян*. Харків : Літ. друк “Книгоспілки”, 1928. 9 с.
244. Телеграма облорганбюро КП(б)У до секретарів РПК та голів райвиконкомів про застосування до окремих колгоспів репресивних заходів за невиконання планів хлібозаготівлі. *Голодомор на Чернігівщині : влада і народ*. Збірник документів / Відп. ред. Р. Воробей. Чернігів : Вид-во КП Чернігівські береги, 2008. С.114.

245. Телеграма Главкому І. І. Вацетису. *Ленин В. І. Полное собрание сочинений*. Москва: Госполитиздат, 1969. Т. 37. С. 234.
246. *Трагічні сторінки моєї Вітчизни: голод 1932–1933 років у Кобеляцькому районі на Полтавщині: спогади, списки померлих / записи провів В. Голяник*. Вид. 3-тє, допов. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. 192 с.
247. *Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р.: Стенографічний звіт*. Харків: Пролетар, 1932.
248. *Україна та її нові адміністративні райони. Кешеньковий стат. довідник*. Харків: Держвидав «Господарство України», 1930. 188 с.
249. *Українська Центральна Рада: документи і матеріали : У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України*. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. Київ : [б.в.], 1996. 589 с.
250. *Українська Центральна Рада: документи і матеріали : У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України*. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; ред. В. А. Смолій [та ін.]. Київ : [б.в.], 1997. 422 с.
251. *Український голодомор: факти, наслідки, дослідження: свідчення очевидців зібрані студентами*. 4-е вид. доп. і перероб. / укл.: В. К. Швець. Ніжин: ПП Лисенко, 2008. 163 с.
252. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / За редакцією о. Ю. Мицика*. Національний ун-т “Києво-Могилянська академія”; Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України; Держкомархів України; Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту (Едмонтон); Українсько-канадський центр (Торонто). Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія” , 2005. Т. 1. 2005. 296 с.

253. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив* / За редакцією о. Ю. Мицика. Національний ун-т “Києво-Могилянська академія”; Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України; Держкомархів України; Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту (Едмонтон); Українсько-канадський центр (Торонто). Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2004. Т. 2. 2004. 443 с.
254. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив* / За редакцією о. Ю. Мицика. Національний ун-т “Києво-Могилянська академія”; Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України; Держкомархів України; Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту (Едмонтон); Українсько-канадський центр (Торонто). Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. Т. 3. 2006. 432 с.
255. *Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив* / Упоряд. о. Ю. Мицик, Л. Іванникова. Т. 4. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. 504 с.
256. *Український хліб на експорт: 1932–1933* / Упоряд. : В.Сергійчук. Редкол. : Г. Боряк, Р. Круцик , Ю. Куляс та ін. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. 432 с.
257. *УСРР в цифрах* (Статистичний довідник) / За ред. О.М.Асаткіна. Харків: Нар. госп-во та облік, 1936. 744 с.
258. Хоменко А. Короткий огляд перших підсумків перепису населення України 17 грудня 1926 р. *Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р.: Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення*. Харків, 1928.
259. Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. / Заг. ред. М. Авдієнко. Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. 79 с.

260. Хоменко А. Національний склад людности УСРР. Харків: Держвидав «Господарство України» 1931. 144 с.
261. Хоменко А. *Національний склад людности УСРР: Популярний нарис за новітніми статистичними даними*. Харків: ЦСУ, 1929.
262. Хоменко А. Природний рух населення найважливіших міст УСРР в 1924 році. *Природний рух населення найважливіших міст УСРР в 1924 році*. Харків, 1926.
263. Хоменко А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (спроба соціальної характеристики). Харків, 1925.
264. Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. / Заг. ред. М. Авдієнко. Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. 79 с.
265. *Чорна сповідь: Кам'янський вимір трагедії. 1932-1933 рр.* / упоряд. Н. М. Буланова, О. Ф. Нікілев. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2008. 332 с.
266. *Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками. 1917-1922: Док. и материалы* / Гос. архив. служба РФ, Рос. гос. архив экономики; Отв. ред. д.и.н. В.В. Кабанов. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. 384 с.

ЛІТЕРАТУРА

267. *33-й: голод. Народна книга-меморіал* / Упорядн.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с.
268. Зеркаль М.М. Голод в південних районах України на початок реалізації нової економічної. *Гуманітарно-економічні дослідження: Збірник наукових праць*. Миколаїв, 2009. С. 132 – 148.

269. Malksoo L. Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law. *Leiden Journal of International Law*. 2001. №14, P. 757–787.
270. Mury E. Die Nationalitätenpolitik Moskaus. München, 1956. 45 p.
271. Pidhainy S. Island of Death. Toronto: Bums and MacEachem, 1953. 240 p.
272. Schindler N. Karneval, Kirche und die verkehrte Welt. Zur Funktion der Lachkultur im 16. Jahrhundert. *Jahrbuch für Volkskunde*. 1984.
273. *Soviet Russia : A Living Record and a History, William Henry Chamberlin*. Boston. Little, Brown & Company, 1930.
274. Stasiuk O. Repressive-punitive activity of “Troika” attached of the State politicaladministration of the Ukrainian SSR in the context of the Ukrainians’ genocide. *Cxid*. 2021. Т. 2(2). С. 53-58.
275. Stasiuk O. Repressive-punitive activity of “Troika” attached of the State politicaladministration of the Ukrainian SSR in the context of the Ukrainians’ genocide. *Cxid*. 2021. Т. 2(2). С. 53-58.
276. Thompson E.P. Plebejische Kultur und moralische Ökonomie. Aufsätze zur englischen Sozialgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts. Frankfurt a.M.; Berlin, 1980. 378 s.
277. А.В. Куркулі зривають весняну сівбу. *Комуна*. 1932, 10 лютого. С. 1.
278. Автушенко І. Б. *Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 01 “Історія України. Київ, 2001. 20 с.
279. Адамовський В. І. *Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2004. 19 с.

280. Аппарат за три года. *Продовольственная газета*. 1923, 17 февраля. № 8. С. 5.
281. Архірейський Д. В. *Діяльність воєнних нарад України в 1920–1924 роках (на матеріалах південних губерній)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України”. Запоріжжя, 2000. 16 с.
282. Ахиезер А. Самобытность России как научная проблема. *Отечественная история*. 1994. № 4–5. С. 3–25.
283. Баклашова Т. М. Антропологізація змісту викладання курсу історії України у вищій школі як засіб формування духовних цінностей студентської молоді. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2016. Вип. 5. С. 30-38.
284. Баковецька О.О. Голодомор в Україні. На матеріалах Баштанського району Миколаївської області – (1921–1923, 1932–1933 рр.) *Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець»*. Тернопіль, 2008. С.42–47.
285. Бахтін А. Діяльність місцевих органів влади Півдня України під час здійснення колективізації (1928-1930-ті рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2005. Вип. 30. С. 128-136.
286. Бахтін А. *Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929-1933 роки)*: автореф. канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія», Київ, 2006.
287. Бахтін А. Тоталітарний режим у боротьбі проти селян Півдня України в період здійснення насильницької колективізації сільського господарства. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків. Українська історична наука на сучасному етапі розвитку*. Кам’янець-Подільський–Київ–Нью-Йорк–Острого: Вид-во НаУОА, 2005. Т. 4. С. 128-130.

288. Бахтін А. М. *Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929 – 1933 роки)*: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Миколаїв, 2006. 188 с.
289. Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / З фр. пер. Т. Марусик. Київ: Унів.вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. 136 с.
290. Беладі Л., Краус Т. Сталин. Москва: Политиздат, 1990. 317 с.
291. Берелович А., Данилов В. Документи ВЧК–ОГПУ–НКВД о советской деревне. 1918–1939. *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 1. 1930–1931 гг.* / Ин-т рос. истории РАН, Дом наук о человеке (Франция), Центр. архив ФСБ РФ, Ин-т истории новейшего времени (Франция), Центр по изучению России (Франция), Рос. гос. архив экономики, Ин-т по эконом. истории (Швеция), под ред. А.Береловича, В.Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. 864 с.
292. Беспечный Т., Беспечная В. *Горькая судьбина Донбасса. Документальное исследование голодомора в Приазовье*. Донецк: Панорама-Арт, 2009. 82 с.
293. Білас І. Г. *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.02. Львів, 1994. 33 с.
294. Білокінь С.А. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Т. 1. Київ: [Б.в.], 1999. 448 с.
295. Білокінь С.І. Вірний сталінець Ленін. *Літературна Україна*. 1995, 28 червня.
296. Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.)*: джерелознавче дослідження. Т. 1. Київ: Київське наукове тов-во ім. Петра Могили, 1999. 448 с.

297. Бледнов С. Ф. Голодомор в Донбасі (1932–1933 рр.): авторський роздум, свідчення, документи. Донецьк: Донбас, 2008. 304 с.
298. Борисенко В. К. Така житка...: Культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся. Київ: Стилос, 2011. 222 с.
299. Боротьба за хліб – боротьба за обороноспроможність держави. *Комуна*. 1932, 22 квітня. С. 1.
300. Боряк Г. В. «Архівоцид» в Україні 1934-1960-х рр. як наслідок Голодомору. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947): матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 20-21 лист. 2013 р.)*. Київ, 2013. С. 13-18.
301. Бригадир Величко. Згуртуйтеся навколо буксирних бригад. *Червона Лубенищина*. 1932, 5 січня. С. 1.
302. БУВ. Розтроцити куркульське кубло «Праці селянина». *Ленінським шляхом*. 1933, 28 квітня. С.1.
303. Бурмага В. Взаємовідносини селянства та частин Червоної армії на Катеринославщині у 1920 р. (в контексті вирішення продовольчого питання). *Грані*. 2003. № 3 (29), травень-червень. С. 51-56.
304. Бурмага В. Деякі аспекти продовольчого забезпечення Червоної армії в Україні (1921–1922 рр.). *Питання аграрної історії України та Росії*. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. Дніпропетровськ, 2002. С. 151-156.
305. Бурмага В. Деякі аспекти участі міліції України у вирішенні продовольчого питання (1920-1921 рр.). *Грані*. 2004. № 4 (36), липень-серпень. С. 39-42.
306. Бурмага В. Діяльність регіональних військово-продовольчих органів на Катеринославщині у 1920 році. *Бористен*. 2006. № 8. С.19-20.

307. Бурмага В. Надзвичайні органи радянської влади у вирішенні продовольчого питання на Катеринославщині (1920-1921 рр.). *Бористен*. 2005. № 2 (164). С. 12-13.
308. Бурмага В. Негативні тенденції в діяльності продовольчих органів України у 1920–1921 рр. *Бористен*. 2003. № 5(143). С. 25-26.
309. Бурмага В. П., Саричев В. І. З досвіду вирішення продовольчого питання на Катеринославщині у 1919 році. *Бористен*. 2002. № 10 (136). С. 18-20.
310. Бурмага В., Іваненко В. В. Участь військових частин у вилученні продовольчих ресурсів на Катеринославщині у 1920 р. *Питання аграрної історії України та Росії*. Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. Дніпропетровськ, 2004. С. 114-119.
311. Бурмага В.П. *Здійснення радянської продовольчої політики на Катеринославщині в 1919-1923 роках: військово-політичний аспект*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2005. 18 с.
312. Буценко А. К вопросу районирования Украины. Краткий обзор работ по районированию УССР за 1922–23–24–25 гг., в связи с переходом на трехстепенную систему управления / Административно-территориальная комиссия при ВУЦКе. Харків: Государственное издательство Украины, 1925. 64 с.
313. В.С. Куркульське шкідництво викрили. *Комуна*. 1932, 25 лютого. С. 1.
314. Варгатюк П. Л. На шляху до I з'їзду КП(б)У. *Про минуле – заради майбутнього* / упоряд. Ю. І. Шаповал; редкол.: І. Ф. Курас та ін. Київ: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. С. 29-31.
315. Васильев В. Політичне керівництво УСРР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938) Київ: Інститут історії України НАН України. 2014. 376 с.

316. Васильєв В. Ю. *Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Київ, 2014. 39 с.
317. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вінниця: Логос, 1997. 120 с.
318. Васильєв В., Верт Н., Кокін С. Настрої та моделі поведінки партійно-радянських працівників УСРР (1932–1933 рр.). *Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти*. Київ: Інститут історії України, 2013. С. 9–31.
319. Васильєв В., Подкур Р. *Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі*. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 264 с.
320. Васильчук Г. М. *Українізація вищих органів державної влади та управління УСРР (20-ті роки)*: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Київ, 1994. 24 с.
321. Верменич Я.В., Андрощук О.В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 82-83.
322. Верт Н. *История Советского государства. 1900–1991 гг.* Москва: Прогресс-Академия, 1992. 480 с.
323. Верт Н. *Террор и беспорядок. Сталинизм как система*. Москва: РОСПЭН, 2010. 447 с.
324. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. *Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу*. 2-е вид; допов. Київ – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. 292 с.
325. Веселова О. Усна історія як джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років. *Краєзнавство*. 2009. № 3-4. С. 269-281.

326. Виконання державних зобов'язань – одна з основ зміцнення колгоспів. *Ленінським шляхом*. 1932, 26 січня. С. 1.
327. Виконати бойовий наказ партії. *Комуна*. 1932, 5 лютого. С. 1.
328. Викорінити куркульську практику. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 1 жовтня. С. 1.
329. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.)*. Колективна монографія / Відповідальний ред. В. Смолій. Т. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 750 с.
330. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.)* / Відповідальний ред. В. Смолій. Т. 2. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 812 с.
331. *Вісті*. 1919, 15 липня.
332. Власенко В.М. Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині (до 75 роковин національної трагедії). *Сумський історико-архівний журнал*. 2008. № IV-V. С.29-70.
333. Вовченко С. У ямах крім хліба ще й зброя. *Голос колгоспника*. 1933, 22 січня. С. 1.
334. Вовчук І. Вчора і нині. *Визольний шлях*. 1973. Кн. 9. С. 915–920.
335. Водотика С.Г. Голод 1921–1923 років на Херсонщині: методичні проблеми вивчення в шкільному курсі історії України. *Скарбниця методичних ідей. Таврійський вісник освіти*. 2015. № 2(50). Ч.ІІ. С. 182-192.
336. Водотика С.Г. Особливості голоду на Херсонщині: методичні проблеми в шкільному курсі історії України. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2015. Вип. 23. С. 291-306.
337. Волкогонов Д. Тріумф і трагедія: політичний портрет Й. В. Сталіна. Київ: Політвидав України, 1989. Кн. 1. 597 с.

338. Волошенко В. *Комітети незаможних селян в Донбасі (1920–1933 рр.):* автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Донецьк, 2003. 20 с.
339. Волошенко В.О. *Комітети незаможних селян в Донбасі (1920 – 1933 рр.):* автореф. дис... канд. іст. Донецьк. 2003. 24 с.; Мельничук О.А. *Комітети незаможних селян на Поділлі (1920 – 1933 рр.).* Вінниця: ВДПУ, 2001. 153 с.
340. Вронська Т. В., Кульчицький С. В. Радянська паспортна система. *Український історичний журнал.* 1999. № 3. С. 33–43.
341. Всі сили на виконання хлібозаготівельного плану. *Червона Лубенищина.* 1931, 3 серпня. С. 1.
342. Всі сили на штурм прориву. *Комуна.* 1932, 22 квітня. С. 1.
343. Г. Зривникам колективізації не місце в сільраді. *Правда Прилуччини.* 1931, 23 березня. С. 1.
344. Галімурза. У полоні куркульських настроїв. *Соціалістична перемога.* 1933, 19 серпня. С. 1.
345. Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). Київ : Б.в., 2000. 208 с.
346. Гаркуша О. Голодомор-геноцид 1932 – 1933 років на території Миколаївщини. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область.* Миколаїв: Видавництво «Шамрай», 2008. С. 6–22.
347. Геллетлі Р. Ленін, Сталін і Гітлер: Доба соціальних катастроф [перекл. Анни Таращук]. Київ: “Темпора”, 2011. 664 с.
348. *Геноцид в Україні 1932–1933 рр.: за матеріалами кримінальної справи №475 /* Упоряд. М.Герасименко, В.Удовиченко. Київ : Б.в., 2014. 560 с.

349. *Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань* / Упоряд. О.Петришин, М.Герасименко, О.Стасюк. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2021. 520 с.
350. Геть з управлінського складу колгоспів клясово-ворожий елемент. *Голос колгоспника*. 1933, 7 лютого. С. 1.
351. Голодомор – геноцид 1932 – 1933 років як наслідок антиукраїнської політики сталінського режиму в СРСР (До 80 – річчя трагедії – масового винищення українського народу). *Збірник науково-методичних матеріалів на допомогу вчителю. Відповід. редактор П.М. Чернега*. Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2012. 119 с.
352. *Голодомори ХХ століття на території Миколаївщини. Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках*. Миколаїв, 2008. 455 с.
353. Горбуров Є.Г. Голоди 1921–1923, 1932–1933 років на території Миколаївщини: схожість і відмінність. *Голодомор–геноцид 1932–1933 рр. на території Миколаївщини*: матеріали обласної науково-практичної конференції. Миколаїв, 2008. С. 98 – 102.
354. Горинич С. В царстві рабства і бандитизму: Дослідження большевизму на підставі фактів та документальних даних: До 40-х роковин захоплення московськими большевиками влади над народами бувшої Російської імперії, 7 листопада (25 жовтня) 1917 р. Нью-Йорк, 1957. 69 с.
355. Горобець С., Бутко С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину. Чернігів : Десна Поліграф, 2016. 184 с.
356. Григоренко Т.О. Голод 1921–1923 років на Черкащині. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*. Матеріали Міжнародної наукової конференції Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ. 2013. С. 35-42.

357. Григорчук П., Мельничук О. Залучення організацій незаможного селянства до хлібозаготівельних кампаній на Поділлі у 1928 – 1932 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2003. С. 47–51.
358. Гриневич В., Даниленко В., Кульчицький С. Україна і Росія в історичній перспективі: радянський проект для України. Київ: Наукова думка, 2004. 528 с.
359. Гриневич Л. Голод 1928-1929 рр. у радянській Україні: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 435 с.
360. Гриневич Л. *Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933*. Т. I–II. / НАН України. Інститут історії України. Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Київ: NREC PRESS, 2016. 693 с.
361. Гриневич Л. *Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933*; НАН України. Ін-т історії України. Український науковий ін-т Гарвардського університету; Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці; Ін-т Критики. Київ: Вид-во “Часопис “Критика”, 2008. Т. 1: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. Кн. 1. 2008. 550 с.
362. Гриневич Л. *Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933*; НАН України. Ін-т історії України. Український науковий ін-т Гарвардського університету; Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці; Ін-т Критики. Київ: Вид-во “Часопис “Критика”, 2012. Т. 1: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. Кн. 2. 2012. 680 с.
363. Гришко В. Молода Україна пореволюційного сорокаліття під Советами: Загал, огляд і деякі підсумки боротьби за молодь та боротьби молоді в підсоветській Україні за 40 років (1918–1958). *Новий Ульм: Україна*, 1958. 224 с.

364. Гур'єва О. Хлібозаготівельні кампанії 1930–1931 рр. в Україні: форми, методи та наслідки здійснення. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 18. Київ, 2008. С. 92-99.
365. Граціозі А. Голод у СРСР 1932-1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? *Український історичний журнал*. 2005. №3. С. 120-131.
366. Далгат Ф. М. К вопросу о концепции и методах антропологии в историческом исследовании. *Евразийский союз учёных*. 2014. Т. VIII. С. 92-94.
367. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ : Либідь, 1991. 141 с.
368. Даниленко С. Історія становлення податкових органів на Київщині в засобах відомчої періодики (1919-1922 рр.). *Науковий часопис. Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки. 2016. Вип. 14. С. 24-46.
369. Даниленко С. Номенклатура податкових органів в УСРР: «розверстники», продармійці, фінінспектори (1919–1929). *Український історичний збірник*. 2018. Вип. 20. С. 176-188.
370. Даниленко С.В. “Податкова система” і “податкова політика” УСРР у 1920-х роках: історіографічний та методологічний дискурси висвітлення. *Сумський історико-архівний журнал*. 2015. № 25. С. 19-32.
371. Данильченко П. В'язівські активісти в ролі куркульських агентів. *Червона Лубенищина*. 1931, 3 липня. С. 1.
372. Девяносто пять миллионов пудов. *Продовольственная газета*. 1923, 17 февраля. № 8. С. 3.
373. Демографическая история Европы. [Пер. с итал. А. Миролубовой]. Санкт-Петербург: Александрия, 2010. 304 с.

374. Демченко Т. Свідчення про Голодомор як джерело вивчення феномену сталінських активістів. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць*. Вип.19. Київ, 2010. С.71-81.
375. До глитаяки Самійленкової застосувати постанову ЦВК та РНК. *Правда Прилуччини*. 1932, 14 серпня. С. 1.
376. Допомогаю. Зриває хлібозаготівлю. *Червона Лубенищина*. 1931, 13 серпня. С. 1.
377. Дорош М. Зламани колоски. Публіцистика. Документи. Вінниця: Велес, 2003. 128 с.
378. Дорошенко. Куркульське кубло в артілі «Червоний ранок». *Поліський комунар*. 1933, 22 січня. С. 2.
379. Дорошко М. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. Київ: Видавничо-поліграф. центр «Київський університет», 2004. 154 с.
380. Дорошко М.С. Компартійно-радянська номенклатура в умовах голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. 888 с.
381. Дорошко М. Потрійна коса смерті. Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці. *День*. 2007, 24 листопада, № 205.
382. Дояр Л. В. *Становлення системи морально-політичного виховання в УСРР (1921–1925 рр.)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Дніпропетровськ, 2006. 20 с.
383. Дровозюк С.І. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Збір. ст. Вип.34. Київ, 2007. №34. С. 67-79.

384. Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20–30-х рр. в українській історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. №9. С. 360–372.
385. Дудненко, Геллах, Бзенко. У Бровахах не відчули великої відповідальності в боротьбі за хліб. *Соціалістична перемога*. 1933, 1 січня. С. 1.
386. Дюльмен ван Р. Историческая антропология в немецкой социальной историографии. *THESIS*. 1993. Вып. 3. С. 208–230.
387. Ерем. Голод. Нью-Йорк, 1954. 54 с.
388. Євсієнко М. Ярлик. *Сільські новини* (м. Городня). 1990, 16 січня.
389. Єрмак О. Ціна «Великого перелому». *Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929–1933*: Збірник документів і матеріалів. Полтава : [Б.в.], 1997. 264 с. С.5-52.
390. Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.) / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2008. 230 с.
391. Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Монографія. Київ: Інститут історії України, 2012. 367 с.
392. Єфіменко Г. Роль націонал-комуністів у голодоморі 1932–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 2002. №7. С.276–284.
393. Журба М. А. Селянські громадські об'єднання України і голодомор на початку 20-х р. ХХ ст. *Пам'ять століть*. 2001. № 5. С.110.
394. Журба М. Громадські об'єднання в період голодного лихоліття: історична література. *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933*. Київ: Україна, 2003. С.49–59.
395. Журба М. Громадські об'єднання національних меншин в антиселянських акціях (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2001. №16. С. 114–120.

396. Журба М. Функціональні засади діяльності селянських громадських об'єднань України в умовах тоталітарної держави (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2000. №2. С. 242–251.
397. За хлібний плян, проти опортуністичного тупцювання. *Червона Лубенщина*. 1931, 18 серпня. С. 1.
398. Затучний Х. Зламати хребет куркульському опоріві. *Червона Носівщина*. 1932, 24 грудня. С. 1.
399. Зеленин И.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933-1934 гг.). *Отечественная история*. 1992. №6. С.42–61.
400. Зінченко А. Г. *Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст.* : дис. канд. істор. наук: 07.00.01. Одеса, 2002. 189 с.
401. Зінченко А. Г. *Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Одеса, 2002. 17 с.
402. Зробити корінний злам – виконати хлібозаготівлю. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 30 жовтня. С. 1.
403. Зубенко. Коршак. Комсомольці за хліб не борються. *Червона Лубенщина*. 1932, 14 січня. С. 2.
404. *Известия ЦК КП(б)У*. 1921. № 5. С.5.
405. *Известия ЦК КПСС*. 1989. № 6.
406. *Известия ЦК КПСС*. 1990. № 2. С. 159.
407. Іванченко Б.Л. Викорінення: Голодомори 1921–22; 1932–33 р. в Дніпропетровській області. Павлодар : [б.в.], 2003. 68 с.

408. Ігнатуша О. М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 112–127.
409. *Історія українського селянства* : Нариси в 2-х т. / [Андрощук О. В., Баран В. К., Блануца А. В. та ін.]; [В. А. Смолій (відп. ред.)] / НАН України; Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1. 2006. 632 с.
410. *Історія українського селянства* : Нариси в 2-х т. / [Андрощук О. В., Баран В. К., Блануца А. В. та ін.]; [В. А. Смолій (відп. ред.)] / НАН України; Ін-т історії України. Т. 2. Київ : Наук. думка, 2006. 666 с.
411. Калакура Я. Ментальна складова голодомору в Україні 1930-х років. *Міжнародна конференція «Штучні голоди в Україні ХХ століття» : матеріали конференції*. Київ: [Б.в], 2018. С. 257–268.
412. Калюжний, Клименко, Жук. Покарати куркулів та їхніх полигачів за переховування хліба. *За колективізацію*. 1932, 4 січня. С. 1.
413. Каплан, Кубровський. У Дейманівці хлібозаготівлі зривала згряя куркулів. *Соціалістичний наступ (Варва)*. 1932, 4 вересня. С. 1.
414. Капустян Г. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. статей. Київ : Інститут історії України, 2005. Вип.31. С.21-34.
415. Капустян Г. Згортання непу та створення командно-репресивної системи управління селом. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2005. №12. С. 108–114.
416. Капустян Г.Т. Більшовицький варіант політики «римських цезарів», або: комнезами як вияв люмпенської психології. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 84-88.
417. Капустян Г.Т. Голодомор 1932-1933 рр. у селі Заруддя, що на Полтавщині. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та*

- наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947):* Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2013. С. 60-74.
418. Капустян Г.Т. Дві «правди» або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. Кременчук : [б. в.], 2003. 324 с.
419. Капустян Г.Т. Комітети незаможних селян у системі радянсько-більшовицької політики. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 203-207.
420. Кісь О. Голодомор 1932–33 рр. крізь призму жіночого досвіду. *Народознавчі Зошити*. 2010. № 5– 6. С. 633–651.
421. Коваленко Л. Голод 33. Народна книга-меморіал. Київ : Радянський письменник, 1991. 583 с.
422. Козлов, Сідаш. На поводі у куркуля. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 10 вересня. С. 1.
423. Коляструк О. А. Методологія. Історіографія. Джерелознавство. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 174–184.
424. Комарніцький О. Правобережне студентство педагогічних вишів України у 1920 - 1930-х рр. *Педагогічний дискурс: зб. наук. пр.* 2013. Вип. 15. С. 344-349.
425. Комарніцький О. *Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20 - 30-ті рр. ХХ ст.):* автореф. дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018. 40 с.
426. Комарніцький О. Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України 1920–1930-х рр. в оцінці сучасних українських науковців.

- Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. 2016. Вип. 26. С. 418-438.*
427. Комарніцький О. Участь студентів Кам'янець-Подільського педагогічного вишу у роботі партійного та комсомольського осередків (20-30-ті рр. ХХ ст.) *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. 2018. Т.28. С.447-459.*
428. Комарніцький О. Студенти-педагоги УСРР: проблема формування нового політичного світогляду (кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.) *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. 2017. Т.27. С.350-361.*
429. Комарніцький О. Партійна та політосвітня діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1920-ті рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2011. Вип. 16. С. 268-277.*
430. Комарніцький О., Завадська І. Колективізаційні процеси в українському селі і студентство педагогічних вишів (30-ті рр. ХХ ст.). *Аграрна наука та освіта в умовах євроінтеграції. Секція 10: Проблеми підготовки фахівців для аграрної сфери. 2018. С.297-299.*
431. Комсомолець. Юненко – дезертир з фронту хлібозаготівель. *Прапор комуні. 1932, 22 січня. С. 1.*
432. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. 384 с.
433. Копосов Н.Е. О невозможности микроистории. *Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. 2000 / под ред. Ю. Л. Бессмертного и М. А. Бойцова. Москва: РГГУ, 2000. С. 33-51.*

434. Корнєв О. В. *Антиукраїнський терор кінця 1920-х – початку 1930-х рр. (на матеріалах Харківщини)* : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2013. 18 с.
435. Корчак-Чепурківський Ю. О. Подружність і народжуваність у жінок УРСР. *Демографічні дослідження*. Вип. 4. Київ: Наукова думка, 1968.
436. Корчак-Чепурківський Ю. О. Смертність населення. *Демографічні дослідження*. 1980. № 5. С. 86.
437. Корчак-Чепурковський Ю. А. Избранные демографические исследования. Москва: Статистика, 1970. 388 с.
438. Костюк Є. С. *Громадські об'єднання у соціалістичній модернізації індустріальної сфери України (20–30-ті рр. ХХ ст.)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Київ, 2010. 22 с.
439. Котляр Ю.В. Голодомор 1921–1923 годов в Поволжье и Южной Украине. *Материалы научно-практической конференции «Перспективные разработки науки и техники». История*. Днепропетровск: Наука и образование, 2004. Т. 11. С. 13–14.
440. Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин півдня України (1917–1931 рр.). Київ–Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. Історична бібліотека МДГУ. Кн. 1. 2008. 154 с.
441. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). Одеса: ТОВ Від, 2004. 354 с.
442. Котляр Ю.В. Страх в більшовицькому терорі голодом (1921–1923 рр.). *Гуманітарно-економічні дослідження: Збірник наукових праць*. Том 3. Миколаїв–Одеса: ТОВ Від, 2006. С. 6 – 8.
443. Коцур В. П. *Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–1930-х рр.* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Київ, 1999. 38 с.

444. Кривоніс В.М. Соціальні функції органів “правопорядку” в період голодомору 1932-1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2004. № 1. С. 101-110.
445. Кривуца. Дати рішучу відсіч кулацькому маневру. *Соціалістичний наступ (Варва)*. 1933, 28 березня. С. 1.
446. Круто піднести темпи хлібозаготівлі. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 12 серпня. С. 1.
447. Круцик Р. Військова окупація України Росією. URL: <https://memorial.cf/novyny/1351-viiskova-okupatsiia-ukrainy-rosiiei-roman-krutsyk.html>
448. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
449. Кульчицький С. Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу. URL: <chromeextension://efaidnbnmnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Fhistory.org.ua%2FJournALL%2Fpro%2F13%2F1.pdf&cflen=553179&chunk=true>
450. Кульчицький С. *Червоний виклик*. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
451. Кульчицький С.В. Національна політика більшовиків під час створення комуністичного ладу. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 13. Київ, 2005. С.3-56.
452. Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні. *Історичні зошити*. Київ: Інститут історії України, 1993. 70 с.
453. Курило І., Рингач Н. Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки ХХ сторіччя та її детермінанти. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: Матеріали міжнародної наукової*

- конференції*. Київ, 25–26 вересня 2008 р. [Відп. ред. І. Р. Юхновський]. Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. С. 325–335.
454. Левандовська Е. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі (1920–1933 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXVII. Запоріжжя, 2013. С. 118–123.
455. Левченко К. Походження московського більшовизму і справжні причини голоду в 1932–33 роках. *Визвольний шлях*. 1973. Кн. 1–2. С. 19.
456. Ливи Баччи М. Демографическая история Европы. [Пер. с итал. А. Миролубовой]. Санкт-Петербург: Александрия, 2010. 304 с.
457. Лисенко О. Сільські активісти: формування соціальної групи, типи поведінки та методи роботи. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938*. Збірник документів та матеріалів / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. НАН України. Інститут історії України; Чернігівська обласна державна адміністрація; Чернігівська обласна рада; Інститут історії етнології і правознавства ім. О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка; Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга пам'яті» та «Реабілітовані історією»; Державний архів Чернігівської області, Відділ по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. 464 с. С.40–62.
458. Лисенко О. Типологія поведінки сільських активістів в умовах активного селянського супротиву початку 1930-х років. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Ge7g5PMk5pgJ:liberte.onu>.

[edu.ua/upload/file/file_3/lysenko_e.%2520%25D0%25B2.\(%2B\).doc+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua](http://edu.ua/upload/file/file_3/lysenko_e.%2520%25D0%25B2.(%2B).doc+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua) (дата звернення 12.10.2020)

459. Логвінов. Куркульня в колгоспі зриває хлібозаготівлю. *Ленінським шляхом*. 1932, 12 січня. С. 1.
460. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). Київ: Генеза, 2005. 368 с.
461. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии. *Социальная история: Ежегодник*. 1998/99. Москва, 1999. С. 77-100.
462. *Людяність у нелюдяний час. Добродієць в часи Голодомору* / упорядн. В. С. Тиліщак, В. М. Яременко. Львів: Часопис, 2013. 236 с.
463. Лях С. Диктатура посередності: Колективний портрет регіонального політичного керівництва пореволюційної доби (1920–1925 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XXIII. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 209-228.
464. Майборода О. Колабораціонізм в Україні під час Голодомору та його вплив на етнічну свідомість українців. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947)*: матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ: Б.м., 2013. С. 311-318.
465. Майстренко І. Організатор голоду в Україні П. П. Постишев. *Сучасна Україна*. 1953, 26 липня.
466. Малик Я.Й. Впровадження тоталітаризму в українському селі (1919–1920). Львів: [Б.в.], 1996. 268 с.
467. Малик Я.Й. Економічна політика більшовиків в українському селі в 1919–1920 рр. як передумова голодомору 1933 р. *Держава і армія*. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка». 2003. № 493. С. 77-85.

468. Малик Я.Й. Тоталітарний напрям продовольчої політики більшовиків у 1919 – 1920 рр. в Україні. *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 37. С. 87-94. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2013_37_14.
469. Манченко І., Шевченко Ф. Причини прориву – мир з куркулями. *Червона Лубенищина*. 1932, 30 січня. С. 1.
470. Маркова С. В. *Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.*
471. Маркова С., Стасюк О. Масовий штучний голод 1921–1923 рр.: суспільно-економічні наслідки легітимації комуністичного режиму в Україні (за матеріалами державного архіву Хмельницької та Запорізької областей). *Українознавство*. 2021. №3(80). С.114-129.
472. Марочко В. *Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Дрогобич: Коло, 2018. 576 с.
473. Марочко В. Ленінський людомор 1921–1923 рр.: «братній» розподіл смерті. *Слово просвіти*. 2018, 24 березня.
474. Марочко В. Статистика жертв Голодомору 1932-1933 років: історично-демографічний дискурс. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації»* (Київ, 4 жовтня 2016 року). Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. С.25-46.
475. Марочко В. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 112–132.
476. Махорін Г. *Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932 – 1933 рр.* Житомир: Євєнюк О. О., 2017. 168 с.
477. Медведев Р. А. *Они окружали Сталина*. Москва: Политиздат, 1990. 351 с.

478. Медик Х. Микроистория. *THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем*. 1994. Т. II. Вып. 4. С. 193-202.
479. Медков В. М. *Основы демографии*. Учебное пособие. Серия “Учебники и учебные пособия”. Ростов-на-Дону: “Феникс”, 2003. 448 с.
480. Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні, 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 34–48.
481. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933). *Студії з україністики*. Київ, 2004. Вып.V. С. 273–292.
482. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 34–48.
483. Мельничук О. А. *Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1998. 17 с.
484. Миколаївщина в голодних 1921–1923. *Голодомори ХХ століття на території*. Миколаїв: Видавництво «Шамрай», 2008. 456 с.
485. Михайличенко Д.Ю. *Політика «воєнного комунізму» і українське селянство. 1919 р.*: дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. Харків, 2002. 237 с.
486. Михайловський Т.О. Діяльність міжнародних організацій на Миколаївщині у 20-х роках ХХ ст. *Краєзнавство*. 2010. №4. С.151–161.
487. Місінкевич Л. Л. *Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-соціальний аспект* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Чернівці, 2009. 32 с.
488. Міщенко. «Актив» Данино не заготовляє хліб, а розбазарює. *Червона Носівщина*. 1933, 27 січня. С. 2.
489. Мобілізація має забезпечити перемогу. Як заготовляють хліб у Тарандинцях. *Червона Лубенщина*. 1932, 12 січня. С. 1.

490. Мобілізуватися всім на боротьбу за хліб (З доповіді секретаря РПК т. Чарого на нараді уповноважених 19. VII). *Червона Лубенщина*. 1931, 23 липня. С. 1.
491. Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923 і 1932–1933 рр.: спільне і відмінне. *Найбільший злочин історії*. Матеріали наук.-практ. конференції «Слобожанщина: Голодомор 1932–1933 р.», (23-24 квіт. 1993, м. Харків) / Упоряд.: Ю. Бадзьо, І. Юшук. Київ: Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка, 1993. С. 39-42.
492. Мовчан О. З ленінського 1921 р. почався сталінський 1933 р. *Україна*. 1993. № 13. С. 10-13.
493. Мовчан О.М. Спротив хлібозаготівлям та пошуки порятунку від голодної смерті. *Голод 1932–1933 років в Україні причини та наслідки*. Київ: Наукова думка, 2003. 887 с. С. 561-562.
494. Мовчан О.Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к непу. Київ: Наукова думка, 1988. 124 с.
495. *Молодий комунар*. 1934, 14 вересня.
496. Молоткіна В. К. *Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах непу (1921–1929)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2005. 26 с.
497. Мотуз В. Відображення Голодомору в світобаченні українського селянства. *Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття країнах СНД»* 26-28 травня 2012 р. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1016>.
498. Муха, Шульга. Не припиняти боротьби з глитаєм та його агентурою. *За колективізацію*. 1932, 14 лютого. С. 1.

499. *Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації»* / Авторський колектив: Д. Білий, В. Василенко, А. Козицький, Н. Лапчинська, К. Лук'янець, С. Маркова, В. Марочко, О. Мовчан, Н. Романець, Р. Подкур, В. Сергійчук, С. Старовойт, О. Стасюк, І. Шугальова. За загальною редакцією: О. Стасюк. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2021. 336 с.
500. Наймарк Н. Геноциди Сталіна. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 135 с.
501. Найсамовідданіше битися за хліб до повної і остаточної перемоги. *Соціалістична перемога*. 1933, 9 січня. С. 1.
502. *Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями* / О. Удод, Я. Верменич, О. Ковалевська, О. Ясь, С. Блащук. Кн. 1. Київ: Генеза. 2018. 288 с.
503. Незаможные в продотряды. *УКРОСТА. Старобельское РО*. 1921, 26 февраля. №23.
504. Нікілев О. Колективізація і Голодомор 1930-х років у долі селянина (на прикладі родини П. Кучерявого з Дніпропетровщини). *Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (19 листопада 2020 р.)*. Київ, 2021. 208 с. С.120–125.
505. Нікілев О. Колективізація і Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині в етнонаціональному вимірі. *Сучасні дослідження з німецької історії*. Збірник наукових праць. Дніпро: Літограф, 2019. С.74-81.
506. Нікілев О. «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр.»: спроба етно-регіонального та соціально-демографічного аналізу (на прикладі Дніпропетровської області). *Вісник аграрної історії*. 2018. Вип. 23-24. С. 74-78. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vai_2018_23-24_14

507. Нікілев О. Політика комуністичної влади на селі кінця 1920-х–поч.1930х рр. та її наслідки в контексті сьогодення. *Бористен*. 2019. №2. С.4-5.
508. Нікілев О. Трагедія голодомору на Дніпропетровщині: до проблеми демографічних втрат 1932 – 1933 рр. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2008. №5. С. 98-102.
509. Нікілев О. Голод 1932-1933 рр. на Дніпропетровщині. Голод-геноцид 1933р. в Україні: теоретико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. *Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25 листопада 2000 р. Київ: Вид-во М.П.Коць, 2000. С.265-271.*
510. Ніколаєв І.Є. Діяльність органів партійного радянського апарату на території Миколаївщини під час голоду 1921–1923 рр. *Голодомор-геноцид 1932–1933 на території Миколаївщини: матеріали обласної науково – практичної конференції*. Миколаїв, 2008. С.65 – 73.
511. Нікольський В. М. *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1930-ті рр.): історико-статистичне дослідження* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук: 07.00.01 “Історія України”. Донецьк, 2003. 38 с.
512. Нікольський В. *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–1950-ті рр.)*. Історико-статистичне дослідження. Донецьк: Вид-во ДНУ, 2003. 624 с.
513. *Нове село*: Орган окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофнаради Ніжинщини. (Ніжин). 1930. № 524 С. 2.
514. *Нове село*: Орган окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофнаради Ніжинщини. (Ніжин). 1930. № 532. С. 1
515. *Нове село*: Орган окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофнаради Ніжинщини. (Ніжин). 1930. № 542. С. 4.

516. *Нове село*: Орган окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофнаради Ніжинщини. (Ніжин). 1930. № 545. С. 2.
517. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920-30 років. Київ : Родовід, 1999. 560 с.
518. Обмачівські опортуністи плачуть, що немає хліба. *Прапор комуні*. 1932, 18 січня. С. 1.
519. Окіпнюк В. Державне політичне управління УСРР (1921–1934): історико-юридичний аналіз. Монографія. Київ : НА СБУ, 2002. 290 с.
520. Октябрь 1917 г. – февраль 1920 и 1923 гг. *Продовольственная газета*. 1923, 17 февраля. № 8. С. 2.
521. Олійник З.В. Аграрна політика радянської влади в 1919–1920 рр. *Вісник Київського університету ім. Т. Г. Шевченко*. Київ, 1998. С. 70-73.
522. Панчук М. Злочини Сталіна та його оточення. *Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*. Київ: Політвидав України, 1990. С.35-66.
523. Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 420 с.
524. Парсенюк Б. Ф. Гірка пам'ять нашого народу. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Донецька область: частина перша* / Третяк О. Л. (кер. авт. кол.), Бледнов С.Ф., Нікольський В.М., Парсенюк Б.Ф., Троян М.Н., Зайченко І.М. Донецьк: Вид-во «Регіон», 2008. С. 23-29.
525. Перемінник. Очистити заготовельні бригади від ворожих людей, завершити плян хлібозаготівлі по односібному сектору. *Голос колгоспника*. 1933, 15 січня. С. 1.

526. Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство: репресії «буксирних» бригад на Поділлі у 1929-1933 рр. *Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського*. Серія: Історія. 2019. Вип. 27. С. 63-73.
527. Петров В.А. Продналоговая кампанія на Николаевщині (март 1921 – июль 1923 гг.). *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження*. Миколаїв: Атол, 2000. С. 120 – 121.
528. Печенський. Куркульська пропозиція. *Колективіст Переяславщини*. 1932, 16 серпня. С. 1.
529. Пирогова-Таран Л. В. Етнологія та/чи історична антропологія. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 124.
530. Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією: (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–30 роках). Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, 1956. 140 с.
531. Піднести колгоспний актив на вивершення хлібозаготівлі. *Комуна*. 1933, 6 січня. С. 1.
532. Подкур Р. ВЧК–ГПУ–НКВД в партійно-державній структурі управління СРСР. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. Вип. 20–21. Київ, 2002.
533. Подкур Р. ДПУ у 1922–1934 рр.: портрет на тлі епохи. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2003. № 1
534. Подкур Р. За повідомленнями радянських спецслужб. Київ : Рідний край, 2000. 238 с.
535. Позбутися волячих та черепащачих темпів. *Нове село*. 1932, 6 лютого. С. 1.
536. *Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.* Київ: Генеза, 2002. Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. 2002. 424 с.

537. *Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ: Генеза, 2003. Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко. 488 с.; Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ: Генеза, 2003. Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / В. А. Греченко, Л. В. Гриневич, С. А. Кокін, С. В. Кульчицький та ін. 448 с.*
538. *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2002. 952 с.*
539. *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій; Авт. кол.: Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова, С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Д. В. Веденєєв, В. М. Волковинський, Т. В. Вронська, О. І. Ганжа, Г. П. Герасимова, В. А. Гриневич, Л. В. Гриневич, А. П. Гриценко, В. М. Даниленко, Ю. А. Киричук, В. В. Крутов, С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.), О. Є. Лисенко, В. М. Литвин, В. В. Остроухов, О. П. Реєнт, В. А. Смолій, В. В. Ченцов, Ю. І. Шаповал. / НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2002. 952 с.*
540. Половецький П. Співучасники Сталіна в голодовому народоббивстві 1933 р. Мюнхен: Накладом “Укр. Вид-ва”, 1955. 30 с.
541. Попова О. Ю. *Образ внутрішнього ворога в періодичній пресі радянської України (1918–1939 рр.)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Донецьк, 2014. 20 с.
542. Прилуцький В. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928–1933 рр.). *Український історичний журнал*. 2002. № 4. С. 78–79.
543. Прилуцький В. Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933 рр.). Київ: [Б. в.], 1999. 62 с.

544. Прилуцький В.І. Зафронтове бюро ЦК КП(б) України. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, Наукова думка, 2005. 672 с. URL: [http://www.history.org.ua/?termin=Zafrontove_bjuro_CK_KP\(b\)U](http://www.history.org.ua/?termin=Zafrontove_bjuro_CK_KP(b)U)
545. Прожектор. Зрадники соцбудівництва зривають хлібозаготівлю. *Ленінським шляхом*. 1933, 15 січня. С. 1.
546. Прожектор. На куркульському гачку. *Ленінським шляхом*. 1933, 19 січня. С. 2.
547. Проскурова С. Репрезентація теми Голодомору під час викладання суспільних дисциплін у закладах вищої освіти. *Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» (Київ, 16 травня 2018 року)*. Київ – Дрогобич : Видавництво «Коло», 2018. С. 253-257.
548. Птуха М. Вибрані праці. Київ: Наукова думка, 1971. 413 с.
549. Репина Л. П. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории. Ч. 2. *Социальная история: Ежегодник*. 1998/99. Москва, 1999. С. 7-38.
550. Ріпка А. До права куркульських запроданців! *Червона Лубенщина*. 1932, 12 лютого. С. 1.
551. Розтрощити опортуністичні, демобілізаційні настрої, закінчити збір насіння. *Комуна*. 1933, 12 березня. С. 1.
552. Рольф М. Советские массовые праздники / Пер. с нем. В. Т. Алтухова. Москва: РОССПЭН, 2009. 439 с.
553. Романець Н. Р. Репресивна складова хлібозаготівельної кампанії 1932/33 р. в Україні: цілі, механізми, особливості. *Наукові праці Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2011. Вип. XXXI. С. 154–162.

554. Романець Н. Р. Репресії проти «колишніх куркулів». *Наукові праці Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. XXXIII. С. 105–109.
555. Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). Кривий Ріг: Видавництво Р. А. Козлов, 2014. 456 с.
556. Романець Н. Селянські самосуди 1933-1936 рр.: причини, масштаби, наслідки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2016. Вип. 25. С. 82-91.
557. Романець Н. Особливості репресивної політики радянської влади в українському селі в умовах Голодомору. *Чорноморський літопис*. 2011. №3. С.45-50.
558. Романець Н. Репресивні механізми в організації хлібозаготівель 1932/1933 року. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій. У 5 т. Том 3: Більшовицький терор проти селянства Придніпров'я (1920-1930-ті рр.)* / Уклад.: Н. Р. Романець. Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією». Дніпропетровськ: Вид-во «Монолит», 2015. 228 с. С.92-107.
559. Романець Н. *Селянство і радянська влада у 1928-1933 роках: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області): дис...канд. іст. наук: 07.00.01. Історія України; Дніпропетровський ун-т. Дніпропетровськ, 1995. 182 с.*
560. Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі у 1933–1936 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2011. Вип.20. С. 239-254.
561. Романець Н. Репресивні заходи щодо захисту «соціалістичної власності» в українському селі (1930-1936 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2013. № 1. С. 102-126.

562. Романець Н. Режим «чорних дошок» у Дніпропетровській області. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2021. №1(55). С.185.
563. Рудницький О. П. Голод 1932–1933 рр. в Україні. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Матеріали Міжнародної наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 281–288.
564. Савченко В.А. Робітничий рух на Півдні УСРР в часи Голодомора 1921 – 1922 рр. *Матеріали всеукр. конфер. 80 років Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні*. Львів, 2003. С.170 – 174.
565. Сапицька О. Участь жінок у селянському опорі колективізації та радянській владі, 1928–1932. *Гілея*. 2006. № 6. С. 84–94.
566. Сахаров А.Н. 1930: год «коренного перелома» и начала «большого террора». *Вопросы истории*. 2008. № 9. С. 40–46.
567. Свистович С. *Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 рр. ХХ ст.)*. Київ: Варта, 2007. 568 с.
568. Свистович С. *Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-х рр. ХХ ст.)*: дис. доктора іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Донецьк, 2007. 596 с.
569. Сербин Р. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид. *Архіви України*. 2008. № 3–4. С. 53–62.
570. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015. 186 с.
571. Сергійчук В. Прелюдія до великої трагедії (голодомор 20-х). *Чорна книга України*. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, досліджень есе. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 1998. 784 с.
572. Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. Київ: ПП Сергійчук М. І. 2006. 392 с.

573. Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. Київ: Видавнича Українська спілка, 2003. 251 с.
574. Січень – ударний місяць вивершення хлібозаготівель. *Ленінським шляхом*. 1932, 3 січня. С. 1.
575. Сова Т. До історії большевицької дійсності: 25 років життя українського громадянина в ССРСР / Інститут для вивчення культури й історії ССРСР. Досліди і матеріали. Мюнхен : [б.в.], 1955. 107 с.
576. Сокирська В.В. *Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політико-економічний та адміністративно-територіальний дискурс*: автореф. дис. ... доктора істор. наук. 07.00.02. Всесвітня історія. Тернопіль, 2018. 47 с.
577. Солдатенко В. Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі. *Національна та історична пам'ять*. 2012. №3. С. 3–92.
578. Соловей. Зрадників гнати з партії. *Ленінським шляхом*. 1932, 10 січня. С. 1.
579. Соломон П. Советская юстиция при Сталине / пер.с англ. Л.Максименкова. Москва: РОСПЭН, 2008. 464 с.
580. Солонин М. 22 июня, или Когда началась Великая Отечественная война? Москва: Эксмо, 2005. 508 с.
581. Стасюк О. «Голодомор-геноцид» як категорія полідисципліного історичного дослідження подій 1932–1933 років в Україні. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. № 56. С. 106–113.
582. Стасюк О. Діяльність активістів і уповноважених з хлібозаготівель на Київщині та Чернігівщині під час Голодомору-геноциду (за матеріалами районної преси 1932–1933 рр.). *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті* : збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 11–12 червня 2020

- року, Львів. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 381–385.
583. Стасюк О. Методи роботи хлібозаготівельних бригад як спосіб вчинення злочину геноциду в Україні. *Український селянин*. 2020. №79. С.59-62.
584. Стасюк О. *Нариси про Голодомор*. Київ: вид-во Марка Мельника, 2020. 246 с.
585. Стасюк О. Політико-ідеологічні передумови формування груп низових активістів як виконавців Голодомору-геноциду. *Література та культура Полісся*. 2020. №99. С.37-51.
586. Стасюк О. Умови формування та діяльності 25-тисячників як «ударної» мобілізаційної групи під час вчинення геноциду українців 1932–1933 рр. *Українознавство*. 2020. №4 (77). С. 89-101.
587. Стати організатором боротьби за соціалістичний врожай – справа честі кожного комсомольця. *Ленінським шляхом*. 1933, 18 квітня. С.1.
588. Стебляжна, Богдан, Харченко. Примусити злісних нездатчиків виконати хлібозаготівлю. *За колективізацію*. 1932, 2 січня. С. 1.
589. Степаненко В. Еволюція законодавчої бази Радянської України 1920-1930-х рр. в умовах утвердження тоталітаризму: історіографічний екскурс. *Переяславський літопис*. 2015. Вип. 8. С. 78-82.
590. Степанчук Ю. С. *Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Черкаси, 2006. 20 с.
591. Тиліщак В. Планове знищення. Як скоювався злочин Голодомору. *Український тиждень*. 2017, 23 листопада. № 47 (523).

592. Тимофеев В.М. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932-1933 років.). Тернопіль: Збруч, 1993. 96 с.
593. Тимошик М. Продрозкладка на селян як предтеча голодомору в Україні: на архівних матеріалах села Данина Ніжинського району. *Сіверянський літопис*. 2016. №1. С. 137-147.
594. Турченко Г.Ф. Голод 1921–1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на Півдні України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXII. Запоріжжя, 2012. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/32/turchen2.pdf.
595. Турченко Г.Ф. Терор голодом на Півдні України у 1921–1923 рр. *Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство)*: Матеріали наукових читань, присвячених 60-річному ювілею професора Г.К. Швидько. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. С. 149–155.
596. *Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку* / В. Ф. Солдатенко (керівник). Київ: Парламентське вид-во, 2007. 576 с.
597. Улянич В.І. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 роках. Київ: МАУП, 2004. 84 с.
598. Февр Л. Суд совести истории и историка. *Бои за историю*. Москва: Наука, 1991. 635 с.
599. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне: Социальная история советской России в 30-е годы: деревня. Москва: РОССПЭН, 2001. 420 с.
600. Фролов М. Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920–1930-х рр. *Проблеми гуманітарних наук*. 2009. №24. С. 51–70.

601. Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта УСРР (1917-1922 рр.): Становлення і функціонування. Запоріжжя: Прем'єр, 2003. 448 с.
602. Фролов М. *Політична система радянської України 1920 – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Дніпропетровськ, 2012. 40 с.
603. Халамендик В. Б. Час і простір в п'єсі Івана Кочерги “Майстри часу”. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Національний педагогічний університет ім. Драгоманова. Спецвипуск. Київ, 2011. С. 238-244.*
604. Хлеб Донбасу. *УКРОСТА. Старобельское РО. 1921, 13 мая. №52.*
605. Хлевнюк О. В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва: РОССПЭН, 2010. 478 с.
606. Хорошун Б. І. *Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: 07.00.01 “Історія України”. Київ, 1999. 35 с.
607. Хоскинг Дж. *История Советского Союза (1917–1941)*. Москва: ВАГРИУС, 1995. 510 с.
608. Цвілинюк О.М. Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках. *Голодомори ХХ століття на території Миколаївщини. Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках*. Миколаїв, 2008. 455 с.
609. Цвілинюк О.М. Селянство Миколаївщини в період голоду 1921 – 1923 рр. *Селянство Півдня України: Історія і сучасність*. Миколаїв: МДУ, 2003. С.121–124.
610. Чапак П. І в труні ховають хліб. *Ленінським шляхом*. 1932, 12 січня. С. 1.
611. Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. Київ [б.в.], 1999. 482 с.

612. Ченцов В. В. *Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Дніпропетровськ, 2000. 34 с.
613. Чому Подище відстало хлібозаготівлею? (За листами сількорів). *Правда Прилуччини*. 1932, 3 грудня. С. 2.
614. Чуткий. Зривачів хлібозаготівель – з радапарату. *Червона Носівщина*. 1932, 3 грудня. С.1.
615. Шаблій, Дорошенко, Шульга. Примусити їх виконати державні завдання. *Соціалістична перемога*. 1933, 4 січня. С. 1.
616. Шанін Т. Селянство: окреслення соціологічного поняття. *Україна модерна*. 2010. №. 6 (17). С. 171–182.
617. Шаповал Ю. III конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду. *Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр.* / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С. 152–164.
618. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ін-т імені Г. Сковороди. Київ: Генеза, 2001. 557 с.
619. Швидкий, Олійник Я. Дезертирам, ледарям – не місце в партії. *Комуна*. 1933, 10 травня. С. 1.
620. Шитюк М. Голодомори ХХ століття [Текст]; 1921-1923; 1932-1933; 1946-1947. Київ: Геліон, 1997. 60 с.
621. Шитюк М. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ-НКВС України в 20-50 роки ХХ століття. Миколаїв: [б.в.], 2007. 274 с.
622. Шитюк М., Бахтін А. Південна Україна: колективізація і голод 1929-1933 рр. Миколаїв : Аскел, 2007. 512 с.

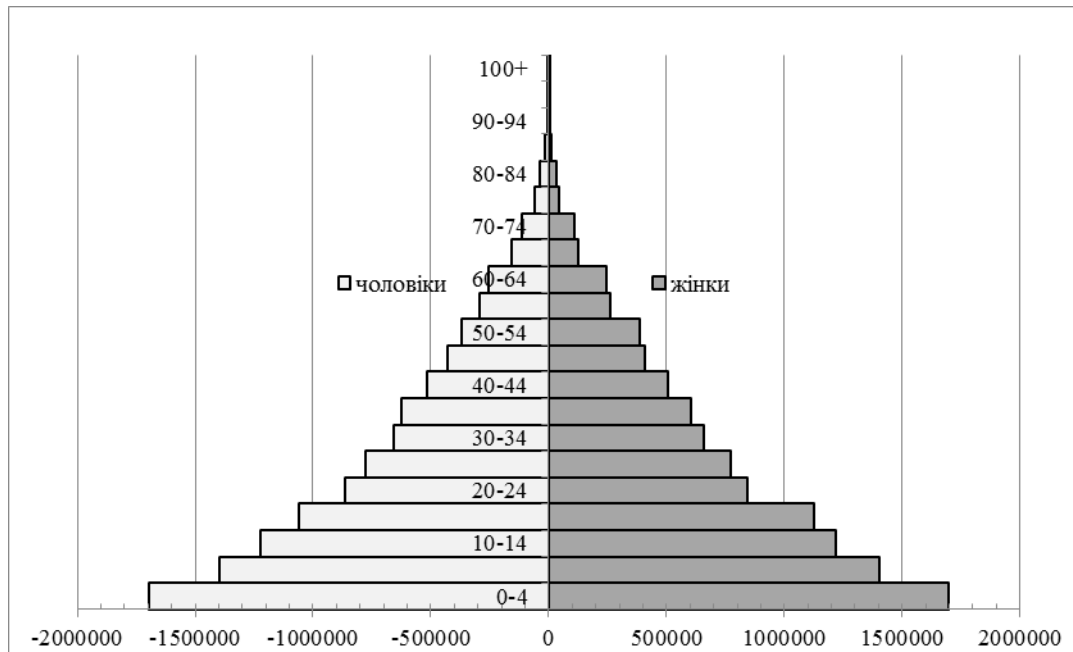
623. Шитюк М., Горбуров К. Миколаївщина в голодних 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 роках. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2007. 156 с.
624. Шитюк М. *Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років*: дис. доктора іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Київ, 2001. 435 с.
625. Шкварчук В. Бунт землі (Художньо-краєзнавча праця на архівному матеріалі). Чернігів: Ред.-видав. відділ управл. по пресі, 1994. 64 с.
626. Щербакова О.М. Діяльність міжнародної організації АРА на Миколаївщині в 1922–1923 роках. *Науковий вісник Одеського державного економічного університету*. № 7 (85). Одеса, 2009. С. 159 –167.
627. Янішевський. Про здачу розкраденого та захованого хліба. *Ленінським шляхом*. 1933, 12 січня. С.1.

ДОДАТКИ

Додаток А

Рис.2. 1.

Статевовікова структура населення українських губерній,
за переписом 1897 р.⁸⁵², осіб

⁸⁵² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Распределение населения губерний, уездов, городов Европейской части Российской Империи по однолетним возрастным группам. Демоскоп Weekly: сайт. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_age1_gub_97.php?reg=0 (дата доступу 12.10.2020)

Таблиця 2.1.

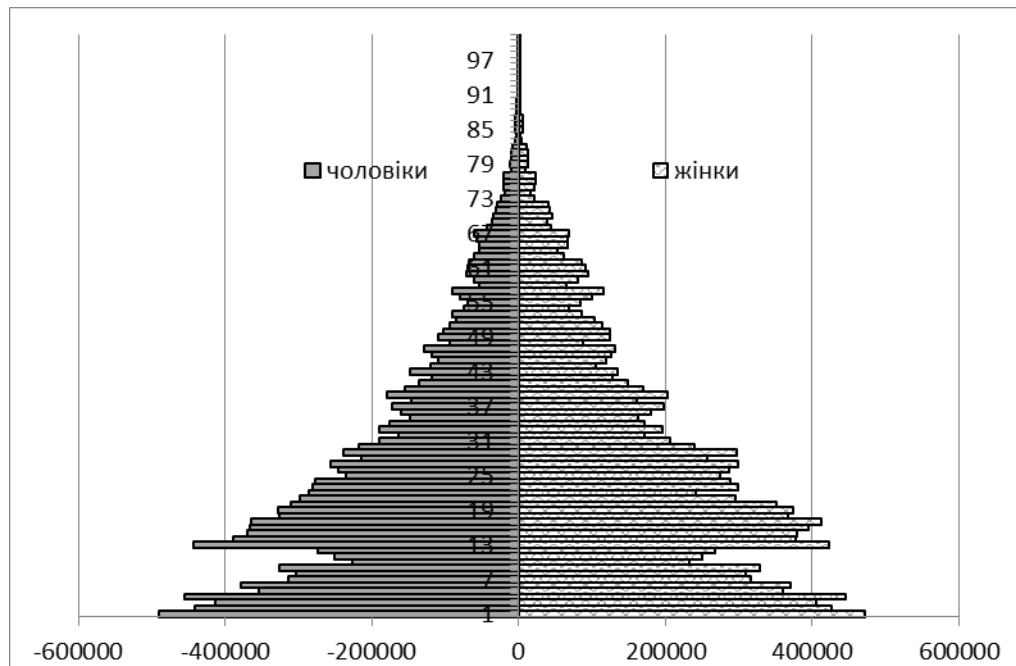
**Національний склад УСРР за економічними зонами
за даними перепису 1926 р.⁸⁵³**

		Полісся	Право-бережжя	Лівобережжя	Степ	Дніпрянський	Гірничий	УСРР
Усе населення	тис. осіб	2957,9	8997,8	7066,9	5568,2	2391,2	2036,3	29018,2
Українці	тис. осіб	2392,8	7741,9	6204,8	3674,1	1983,4	1221,8	23218,9
	%	80,9	86,0	87,8	66,1	82,9	60,0	80,0
Росіяни	тис. осіб	190,3	230,2	605,7	798,1	213,7	639,2	267,2
	%	6,4	2,6	8,6	14,3	9,0	31,4	9,2
Євреї	тис. осіб	146,7	682,8	197,4	394,2	112,6	407,6	1574,4
	%	5,0	7,6	2,8	7,1	4,7	2,0	5,5
Інші	тис. осіб	228,1	342,8	58,9	701,9	81,5	134,6	1547,8
	%	7,7	3,8	0,8	12,5	3,4	6,6	5,3

⁸⁵³ *Всесоюзний перепис людности 1926 року*. Том XI: Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся: Національність, Рідна Мова, Вік, Письменність. Москва : Видання Союзу ЦСУ, 1929. 210 с. с. 27-30.

Рис. 2.2.

**Статевікова структура населення УСРР
за даними перепису 1926 р.⁸⁵⁴, кількість осіб**

Таблиця 2. 2.

**Смертність дітей віком до одного року, 1924–1929 рр.,
кількість померлих на 1000 народжених живими (%)⁸⁵⁵**

Роки	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Міське населення	122	126	126	121	127	138
Сільське населення	129	149	144	152	138	153
Усе населення	128	146	142	148	137	150

⁸⁵⁴ *Всесоюзний перепис людности 1926 року*. Том XI: Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся: Національність, Рідна Мова, Вік, Письменність. Москва: Видання Союзу ЦСУ, 1929. 210 с.

⁸⁵⁵ *Природний рух людности України в 1924–1929 рр. Статистика України*. Серія 1. Демографія. Т. 4. Вип.10. №213. Харків, 1932.

Таблиця 2. 3.

**Зміна показників природного руху населення України, кількість осіб на
1000 пересічної людності (%) ⁸⁵⁶**

<i>Роки</i>	<i>1924</i>	<i>1925</i>	<i>1926</i>	<i>1927</i>	<i>1928</i>	<i>1929</i>	<i>1930</i>	<i>1931</i>
Народжуваність								
разом	42,5	42,7	42,1	40,3	38,0	35,3	32,9	31,4
село	44,1	44,6	44,4	42,8	40,7	37,9	...	33,0
місто	34,7	33,7	31,7	29,6	26,5	24,8	...	24,8
Смертність								
разом	18,0	19,2	18,1	17,8	16,5	17,6	17,3	16,6
село	18,7	20,2	19,0	18,8	17,3	18,6	...	16,5
місто	14,7	14,4	13,9	13,4	13,1	13,6	...	16,7

⁸⁵⁶ Природний рух людности України в 1924–1929 рр. *Статистика України*. Серія 1. Демографія. Т. 4. Вип.10. №213. Харків, 1932.

Таблиця 2. 4.

**Природний приріст населення
УСРР у 1923-1931 рр., кількість осіб ⁸⁵⁷ ;⁸⁵⁸**

Рік	Чисельність народжених	Чисельність померлих	Природний приріст
1923	931 415	449 554	481 861
1924	1 162 852	491 879	670 973
1925	1 196 799	537 575	659 224
1926	1 207 907	518 656	689 251
1927	1 184 366	522 637	661 729
1928	1 139 268	495 699	643 569
1929	1 080 969	538 664	542 305
1930	1 023 000	538 100	484 900
1931	975 300	514 700	460 600

⁸⁵⁷ Природний рух людности України в 1924–1929 рр. *Статистика України*. Серія 1. Демографія. Т. 4. Вип.10. № 213. Харків, 1932.

⁸⁵⁸ Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. *Статистика України*. Серія I: Демографія. Т. IV. Вип. 3. Харків, 1927

Таблиця 2.5.

Коефіцієнти приросту (скорочення) населення УСРР в 1924–1929 рр.⁸⁵⁹

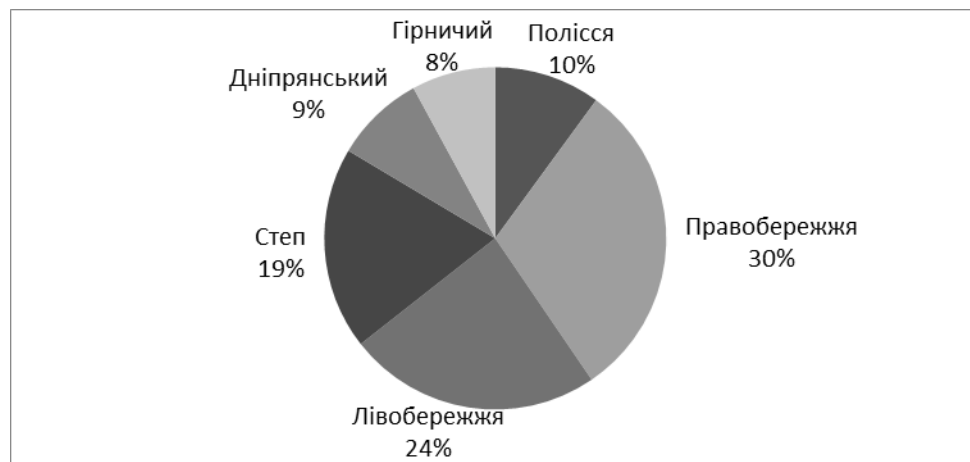
	<i>Приріст</i>		1924	1925	1926	1927	1928	1929	
	Все населення	Загальний	%	...	23,7	23,5	23,0	21,6	20,1
осі				664	674	675	648	615	
б			...	034	275	465	386	719	
Природний		%	24,5	23,5	24	22,5	21,4	17,7	
		осі	670	659	689	661	643	542	
		б	973	224	251	729	569	305	
Міграційний		%	...	0,2	-0,5	0,5	0,2	2,4	
		осі			-14				
		б	...	4 810	976	13 736	4 817	73 414	
Міське		Загальний	%	...	60,3	55,3	54,0	56,8	51,6
			осі		295	287	296	330	316
			б	...	719	067	316	433	498
	Природний	%	20,0	19,3	17,8	16,2	13,4	11,2	
		осі							
		б	92 391	94 551	92 600	88 817	77 981	68 485	
	Міграційний	%	...	41,0	37,5	37,8	43,4	40,4	
		осі		201	194	207	252	248	
		б	...	168	467	499	452	013	
Сільське	Загальний	%	...	16,0	16,5	15,9	13,2	12,2	
		осі	...	369	387	379	319	298	

⁸⁵⁹ Природний рух людности України в 1924–1929 рр. *Статистика України*. Серія 1. Демографія. Т. 4. Вип.10. №213. Харків, 1932.

		б		827	775	703	445	889
Природний	%		25,4	24,4	25,4	24	23,4	19,3
	осі		577	563	596	573	566	472
	б		724	986	938	137	289	832
Міграційний	%		...	-8,4	-8,9	-8,1	-10,2	-7,1
	осі			-	-	-	-	-
	б		...	19415	20916	19343	24684	17394
				9	3	4	4	3

Рис. 2.3.

**Розподіл населення УСРР за економічними
районами (смугами), на 31.12.1929 р.⁸⁶⁰**

⁸⁶⁰ Природний рух людности України в 1924–1929 рр. *Статистика України. Серія 1. Демографія.* Т. 4. Вип.10. №213. Харків, 1932.

Таблиця 2.6.

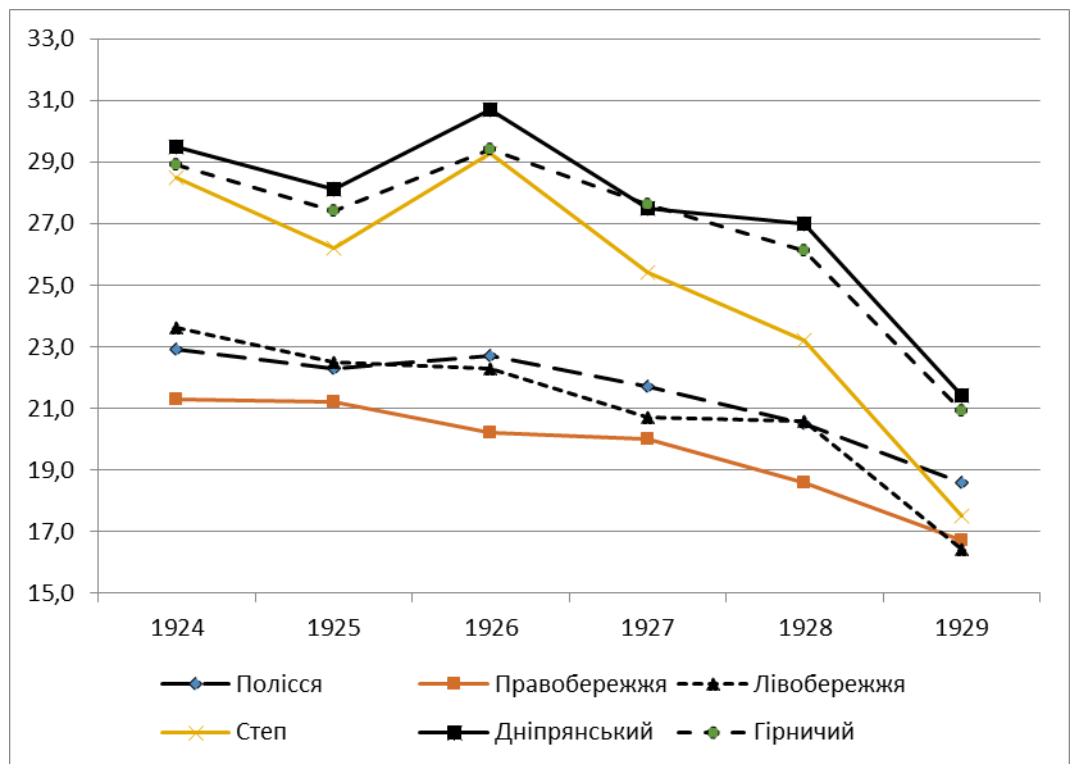
**Народжуваність та смертність в економічних районах (смугах) УСРР
у 1924–1929 рр., %⁸⁶¹**

<i>Економічний район (смуга)</i>	<i>Показник</i>	<i>1924</i>	<i>1925</i>	<i>1926</i>	<i>1927</i>	<i>1928</i>	<i>1929</i>
Полісся	народжуваність	42,9	43,0	41,8	40,8	38,3	37,6
	смертність	20,0	20,7	19,1	19,1	17,8	19,0
Правобережжя	народжуваність	40,6	41,4	39,4	38,8	35,6	34,3
	смертність	19,3	20,2	19,2	18,8	17,0	17,6
Лівобережжя	народжуваність	42,2	41,4	40,7	38,4	36,7	34,6
	смертність	18,6	18,9	18,4	17,7	16,1	18,2
Степ	народжуваність	44,5	45,0	46,0	42,3	39,4	34,2
	смертність	16,0	18,8	16,7	16,9	16,2	16,7
Дніпрянський	народжуваність	43,7	44,7	47,0	43,6	42,6	37,6
	смертність	14,2	16,6	16,3	16,1	15,6	16,2
Гірничий	народжуваність	44,9	44,8	45,8	44,1	42,2	38,2
	смертність	16,0	17,4	16,4	16,5	16,1	17,3

⁸⁶¹ Природний рух людности України в 1924–1929 рр. *Статистика України*. Серія 1. Демографія. Т. 4. Вип.10. №213. Харків, 1932.

Рис. 2. 4.

**Природний приріст населення економічних районів (смуг) УСРР
у 1924-1929 рр., %**

Таблиця 7

Природний приріст у міських поселеннях у 1924-1929 рр., %⁸⁶²

Група міських поселень	1924	1925	1926	1927	1928	1929	Зменшення, разів (1929 до 1924)
Разом 51 місто	17,9	17,8	15,5	13,5	10,5	8,9	2,01
4 найбільші міста ⁸⁶³	16,0	15,7	12,9	10,9	8,0	6,5	2,46
Інші 12 міст з людністю понад 50 тис. осіб ⁸⁶⁴	20,0	20,6	17,4	14,8	11,1	9,4	2,13
28 міст людністю 20- 50 тис. осіб ⁸⁶⁵	19,4	18,7	18,0	16,7	14,2	12,3	1,58
7 колишніх окрентрів з людністю до 20 тис. осіб ⁸⁶⁶	18,5	19,4	18,1	15,6	13,6	13,1	1,41
Решта міської людності ⁸⁶⁷	23,6	21,8	21,9	20,9	18,4	15,1	1,56

⁸⁶² Природний рух людности України в 1924–1929 рр. *Статистика України*. Серія 1. Демографія. Т. 4. Вип.10. №213. Харків, 1932.

⁸⁶³ Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса.

⁸⁶⁴ Бердичів, Вінниця, Дмитрівське (Макіївка), Житомир, Запоріжжя, Зінов'ївське, Кременчук, Луганське, Миколаїв, Полтава, Сталіне, Херсон.

⁸⁶⁵ Артемівське, Балта, Бердянське, Біла Церква, Вовча, Гумань, Єнакієве, Жмеринка, Кам'янець, Кам'янське, Конотіп, Кривий Ріг, Лубні, Маріуполь, Могилів, Ніжин, Охтирка, Першомайське, Прилука, Проскурів, Ромен, Слоб'янське, Сміла, Суми, Тираспіль, Черкаси, Чернігів.

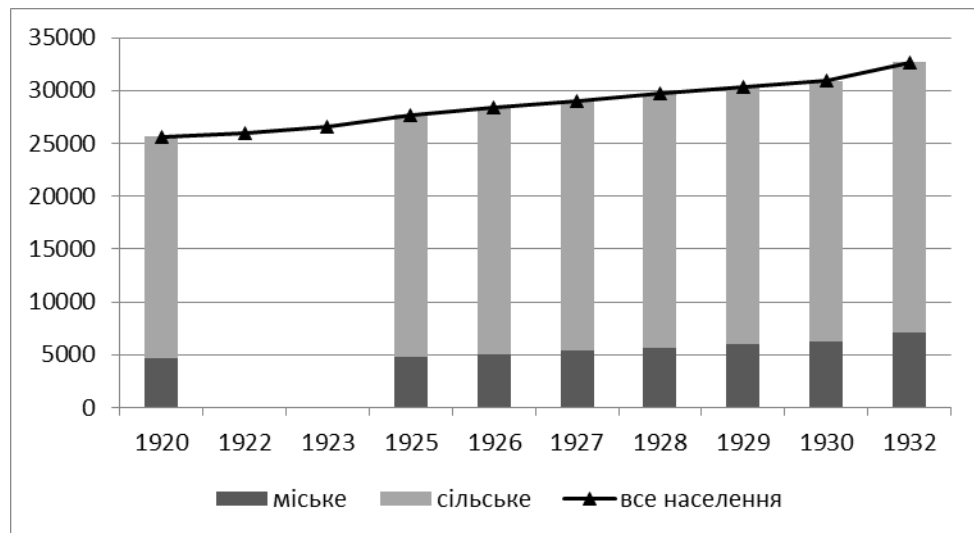
⁸⁶⁶ Глухів, Коростень, Куп'янка, Озюм, Старобільське, Тульчин, Шепетівка

⁸⁶⁷ 351 міське поселення, зокрема 29 інших міст, 96 смт, 226 інших міських селищ, що вважалися такими під час перепису 1926 р.

Рис. 2.5.

**Чисельність населення України в 1920-1932 рр., кількість осіб
(станом на 01 січня)***

*побудовано за даними ⁸⁶⁸; ⁸⁶⁹; ⁸⁷⁰

⁸⁶⁸ Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. *Статистика України*. Серія I: Демографія. Т. 4. Вип. 3. Харків, 1927.

⁸⁶⁹ Природний рух людности України в 1924–1929 рр. *Статистика України*. Серія 1. Демографія. Т. 4. Вип.10. №213. Харків, 1932.

⁸⁷⁰ *Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УРСР*. Харків, 1933. 265 с.

Додаток Б

Таблиця 3. 1.

**Відомості про мобілізацію комуністів для зміцнення сільських районів
(затверджено 28 серпня 1932 р.). Додаток до протоколу засідання політбюро ЦК
КП(б)У № 83 від 29 серпня 1932 р.**

Кількість мобілізованих членів партії для зміцнення сільських районів⁸⁷¹

З яких установ та навчальних закладів	Кількість
1. З інститутів по вертикалях: важпрому, с. г. пром. транспорту та зв'язку; легпрому, НКПостачання та кооперації, рад. фін. плян. систем (по 109 інститутах на I, II, III курсах навчається 12 799 партійців)	200
2. Агроіндустріальні курси. Знаходиться 127 чол. з них підуть – 52 чол. до с. г. академії	75
3. Колгоспний університет – 120 чол.	50
4. Академія НКПостачання – 165 чол.	75
5. Курси НОП – 360 чол., з них 180 партійців	65
6. Університет ім. Артема: з II курсу навчається 279 чол. Всього	279

⁸⁷¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 237. Арк. 33.

965 чол.	
7. з ВУЇКО: з II та III курсів навчається 521 чол. Всього 1085 чол.	250
8. Інститут Радбудівництва: з II курсу 298 чол. Всього навчається 857 чол.	298
9. Партшкола: з II курсу. Всього 6532 чол.	500
10.3 республіканських установ: крім НКЗему та його системи, ВУКС'у і УповзаготСТО	70
11. Областками виділяють з міських та обласних установ	485
з них: Харківський	120
Київський	125
Дніпропетровський	80
Одеський	80
Донбас	80
Разом	2347
Примітка: По пункту 6 – мобілізується весь II курс університету ім. Артема – 279 чол. По пункту 8 – мобілізується весь II курс Інституту Радбудівництва – 298 чол.	

Додаток В

Фото зроблено в 1931-му році. Оригінал зберігається у сімейному архіві свідка Голодомору – Горбушко Валентини Іванівни, 1928 р.н.

На фото сім'я Лещенко. Батько Лещенко Іван Кирилович, 1899 р.н., мати Ткаченко Єфросінія Кузьмівна, 1904 р.н. У матері на руках сидить брат Володимир 1930 р.н. Поруч сидить сестра Катерина, 1926 р.н., а на стільці стоїть наш свідок Валентина 1928 р.н.

«На початку 1930-го почали більше колгоспів, хотіли ж розводити скот, щоб ферми організувати. Спочатку мій батько був уповноважений по заготівці скота. Ото він їздив по селах і заповував телят у селян. В кожному дворі корова, у кого й дві, може в кого й три було, по разному. Тоді ще колгоспів так масово не було, а так — у тому селі вже колгосп, у тому селі комуна, а він ото їздив заповував телят і звозили в Охтирку, був Заготскот. У 1932 році мій батько став головою колгоспу «Червона Україна». Спочатку він працював у селі Хухра, потім його перевели в Рябину, Бакирівка» - розповідає свідок. «1936-му році ми евакуїрувались в Росію, батько боявся за нас. А повернулися уже по завершенню війни».

З архіву Національного музею Голодомору-геноциду. Свідчення Горбушко Валентини Іванівни, 1928 р.н. с. Лутище, Охтирського району, Сумської області.

Фото зроблено 5 грудня 1933-му році у місті Боромля. Зберігається у сімейному архіві свідка Голодомору – Ярьсько Марії Михайлівни, 1926 р.н.

Гонтаренко Михайло Минович (перший ряд, третій зліва, голова колгоспу, батько свідка), Ярьськовський Василь Мусійович (головний бухгалтер, перший ряд, другий зліва), Вовк Микола Іванович (помічник бухгалтера, перший зліва), Хунда Іван Якович (член правління) та весь актив.

З архіву Національного музею Голодомору-геноциду. Свідчення Ярьсько Марії Михайлівни, 1926 р.н. Під час Голодомору 1932–1933 років проживала в селі Боромля Тростянецького район Сумської області.

Додаток Г

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Стасюк О.О. Становлення, формування, діяльність тоталітарної інституції уповноважених в УСРР в роки Голодомору-геноциду: монографія / О.О.Стасюк. Переяслав, (Київ.обл.): Домбровська Я.М., 2021. 356 с.

Рецензії: Молоткіна В. Рецензія на монографію Стасюк О.О. (Становлення, формування, діяльність тоталітарної інституції уповноважених в УСРР в роки Голодомору-геноциду: монографія / О.О.Стасюк. Переяслав, (Київ.обл.): Домбровська Я.М., 2021. 356 с.) Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). Київ, 2021. № 3. URL: inb.dnsgb.com.ua/2021-3/index.html

Борисенко В. Рецензія на монографію Стасюк О.О. Становлення, формування, діяльність тоталітарної інституції уповноважених в УСРР в роки Голодомору-геноциду / доктор історичних наук, професор, завідувач відділу архівних фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України В.Борисенко. *Соціум. Документ. Комунікація*: зб. наук. статей. Серія «Історичні науки». Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2021. Вип. 13 (Фахове видання).

Статті в наукових фахових збірниках та журналах України й іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз:

2. Стасюк О. До історіографії проблеми дослідження ролі уповноважених і активістів у вчиненні Голодомору як злочину геноциду українців. *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Т31. С.46–64.

3. Стасюк О. Діяльність уповноважених та виконавців Голодомору-геноциду 1932-1933 рр.: методологічний аспект. *Український селянин*. 2021 Вип. 25. С.111–114.

4. Стасюк О. Методи роботи хлібозаготівельних бригад як спосіб вчинення злочину геноциду в Україні. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С.59–62.

5. Стасюк О. Роль сільського активу у проведенні організаційно-масової роботи з хлібозаготівлі під час Голодомору-геноциду (на основі архівних матеріалів). *Українознавство*. 2020. №2(75). С. 62–70.

6. Стасюк О. Політико-ідеологічні передумови формування груп низових активістів як виконавців Голодомору-геноциду. *Література та культура Полісся*. Вип. 99. Серія «Історичні науки». 2020. № 13 С.37–51.

7. Стасюк О. Перспективи меморалізації теми Голодомору в музейному просторі. *Українознавство*. 2018. №4(69). С. 80–88.

8. Стасюк О. Сприйняття Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в незалежній Україні: політичні кроки та освітні уроки. *Література та культура Полісся*. Серія «Історичні науки». 2018. Вип. 92. № 10. С. 214–231.

9. Стасюк О. Вплив тривалого голодування на людину та трансгенераційні наслідки Голодомору-геноциду. *Народна творчість та етнологія*. 2019. №4 (380) С. 16–23.

10. Стасюк О. Український Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. як новий наратив і колективна травма Європи. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 142 (№3). Ч.1. Історичні науки. С. 78-81.

11. Стасюк О. Владно-партійна вертикаль ВКП(б) та КП(б)У в період Голодомору-геноциду українців. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 5/6 (387/388) С.75–83.

12. Стасюк О. Проблема оцінки демографічних втрат України внаслідок Голодомору-геноциду у контексті деяких новітніх досліджень// *Гілея: науковий вісник*. К.: «Видавництво «Гілея», 2020, Вип. 156 (№ 5). С.118-123.

13. Стасюк О. Партійні документи як доказ організації злочину геноциду українців 1932-1933 рр. // *Гілея: науковий вісник*. К.: «Видавництво «Гілея», 2020, Вип. 157 (№ 6-9). Ч.1. Історичні науки. С.124-130.

14. Стасюк О. Діяльність В. Молотова як уповноваженого під час Голодомору-геноциду 1932-1933 рр.// *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ №1 (55) 2021 р.* – С.142-162.

15. Стасюк О. Феномен «уповноваженого» в умовах Голодомору-геноциду // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ №2 (56) 2021 р.* С.5-24.

16. Стасюк О. Діяльність уповноважених та активістів у ході організації Голодомору-геноциду на Київщині та Чернігівщині у 1932-1933 роках. *Старожитності Лукомор'я*. 2021 №5 (8). С. 81-91.

17. Стасюк О. Перша колективізація у Прикарпатті (1939-1941). *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 36. С. 98-101.

18. Стасюк О. Переваги та недоліки висвітлення теми Голодомору зарубіжними дослідниками. *Народна творчість та етнологія*. 2018. №5 (375). С. 28-39.

19. Stasiuk O. On the perpetrators list compilation of the Holodomor-Genocide of the Ukrainians: party-state nomenclature and employees repressive punitive bodies. *Skhidnoievropeyskiy Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2021. 18. P. 135-147. Doi: 10.24919/2519-058X.18.226549

20. Stasiuk O. Repressive-punitive activity of «troika» attached to the state political administration of the Ukrainians SSR in the context of the Ukrainians' genocide. *Skhid*. Vol. 2(2) July-August 2021. P. 53-58.

21. Стасюк О. Аналіз документів і матеріалів ЦК ВКП(б), ЦККП(б)У, що

визначили окремі заходи та завдання впровадження механізму злочину геноциду у 1932-1933 рр. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. Vol. 3-4 (55-56). С. 388-396.

22. Стасюк О. «Голодомор-геноцид» як категорія полідисциплінарного історичного дослідження подій 1932-1933 років в Україні. *Етнічна історія народів Європи*: збірник наукових праць. 2018. Вип. 56. С. 106-113.

23. Стасюк О. Функціонування інституту уповноважених в УСРР на початку 1932 р.: визначення напрямку, загальні рішення та їх виконання через призму партійних документів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Т.32. С.52–65.

24. Маркова С., Стасюк О. Масовий штучний голод 1921–1923 рр.: суспільно-економічні наслідки легітимації комуністичного режиму в Україні. *Українознавство*. 2021. №3(80). С.114–129.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

25. Стасюк О. Діяльність активістів і уповноважених з хлібозаготівель на Київщині та Чернігівщині в роки Голодомору-геноциду (за матеріалами районної преси 1932–1933 рр.). *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті*: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11-12 червня 2020 р. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 381–385.

26. Стасюк О. Підгрунття формування груп низових активістів – виконавців Голодомору-геноциду. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / збірник тез доповідей: випуск 22 (м. Тернопіль, 14 травня 2020 р.). Тернопіль, 2020. С. 70–73.

27. Стасюк О. Документи ЦДАГО України про роль та діяльність сільських активістів під час Голодомору-геноциду *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / збірник тез доповідей: випуск 23 (м. Тернопіль, 11 червня 2020 р.). Тернопіль, 2020. С. 65-68.

28. Стасюк О. Діяльність виконавців злочину геноциду української нації на прикладі Ічнянського району Чернігівської області (кінець 1932 р. – початок 1933 р.). *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / збірник тез доповідей: випуск 36 (м. Тернопіль, 13 жовтня 2021 р.). Тернопіль. 2021. С. 24-26.

29. Стасюк О. Методологічні проблеми вивчення інституту уповноважених і виконавців Голодомору-геноциду української нації. *Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (19 листопада 2020 р.). Житомир «Полісся», 2021. С. 175-179.

30. Стасюк О. Методи роботи хлібозаготівельних бригад як спосіб вчинення

злочину геноциду в Україні. *Поділля в добу непу (1921–1928)*: зб. матеріалів II Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (м. Хмельницький, 22 грудня 2020). Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2021. С. 214–217.

31. Markova S., Stasiuk O. Psychological and psychiatric consequences of the famine (Holodomor)-genocide. *WPA Regional Congress 2021. Psychopathology in periods of transitions*. Kyiv, Ukraine, July, 7–9.2021 С.42-43.

32. Стасюк О. Соціальний портрет «уповноважених та виконавців» Голодомору (1932-1933 рр.). *Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття*. Матеріали II міжнародної наукової конференції (5 листопада 2021 р.) м. Рівне: «Європейська наукова платформа» Т.3 С. 98–101.

33. Стасюк О. Хлібозаготівельна кампанія у Вінницькій області (листопад 1932 р. – січень 1933р.): злочинні дії виконавців // *Вінниччина: минуле та сьогодення*. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХХІІІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 24 вересня 2021 р. Вінниця, 2021. С. 165-169.

34. Стасюк О. Ідеологічна передумова появи інституту уповноважених // *Масовий штучний голод 1921-1923 рр. (до сотих роковин): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (30 вересня 2021 р.)*. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2021. С.100-108.

35. Стасюк О. Уповноважені та виконавці Голодомору 1932-1933 рр. в усно-історичних свідченнях. *Актуальні проблеми науки, освіти та технологій: проблеми, тенденції, напрями*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 2 листопада 2021 р.): у 2 ч. Полтава: ЦФЕНД, 2021. Ч. 1. С.33–35.

Публікації, що додатково розкривають зміст дисертації:

36. Стасюк О. *Нариси про Голодомор*. Київ: Видавець Мельник М.Ю., 2019. 216 с.

37. *Навчальний посібник для вчителів з факультативного курсу «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації»* [за заг. ред. О. Стасюк]. Київ, 2021. 314 с.

38. Рафаель Лемкін: Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами) / Редактор Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. Київ: Видавець Мельник М., 2020. 240 с.

39. *Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань*. Упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021. 520 с.